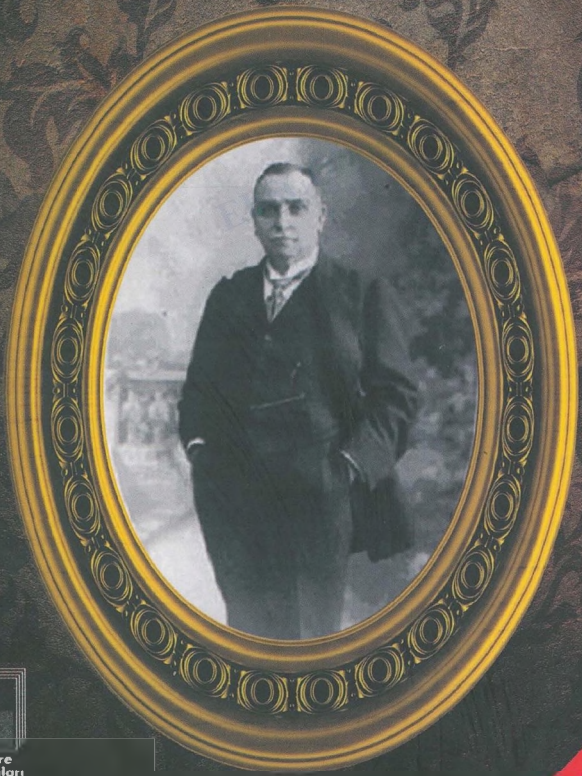
Nesim Ovadya İzrail

1915
Bir Ölüm Yolculuğu
KRİKOR ZOHRAB

pencere yayınları

GENİŞLETİLMİŞ 2. BASKI

Nesim Ovadya İzrail
KRİKOR ZOHRAB
(26 Haziran 1861- 19 Temmuz 1915)

Nesim Ovadya İzrail, 1952 doğumlu. İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesini 1973'te bitirdi. Aynı üniversitede lisansüstü (master) eğitimini 1976'da tamamladı. 2009 yılına kadar inşaat sektöründe çok sayıda inşaat bitirdi. *"Osmanlı ve Cumhuriyet Tiyatrosunda Şahinyanlar- Şahinyan ve Berberyan Aileleri"* başlıklı yayınlanmamış bir çalışması var.

Bu kitabın Yayın hakları
Pencere Yayınlarına aittir
Birinci Baskı: Mayıs 2011
İkinci Baskı: Ocak 2013
Kapak: Hüseyin Yoldaş
Kapak ve İç Baskı: Barış Matbaası
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok 291 Davutpaşa
Topkapı/ İstanbul
Tel: 0212 674 85 28

Yayın Yönetmeni: Muzaffer Erdoğdu

ISBN 978-605-4049-45-5

PENCERE YAYINLARI: 269
pencereyayinlari@hotmail.com

Osmanağa Mah. Pavlonya Sok. No. 10/6 Nuhoğlu İşhanı
Kadıköy / İSTANBUL TEL: (0216) 414 64 41

Nesim Ovadya İzrail

1915
Bir Ölüm Yolculuğu

KRİKOR ZOHRAB

(26 Haziran 1861-19 Temmuz 1915)

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş 14

Bölüm- 1- OLGUNLAŞMA DÖNEMİ
Çocukluk ve eğitim yılları 18
Galatasaray Lisesi ve İstanbul Hukuk Fakültesi 21
Edebiyat alanında Krikor Zohrab 24
Kaybolan Bir Nesil 26
Masis edebiyat gazetesi 30
Hrant Asadur ile birlikte 37
Şairliği 40
Öykücülüğü 41
Öyküleri 47
Ermeni Tiyatrosu ve Zohrab 53
Evleniyor 57
Kadınlara bakışı 59
Eğitimli bir kadın benim için kadın değildir 61
Zina üzerine sözleri 62
Avukat Krikor Zohrab 64
Uluslararası davaların ve her milletten siyasinin avukatı 67
Alaturka müziğe merakı ve başına gelenler 69
Gözaltına Alınması 74
Avukatlık yapma yasağı 76

Bölüm- 2- AKTİF SİYASET DÖNEMİ
Kanun-i Esasi'nin ilanı 78
Nor Or (Yeni Gün) 82
Hukuk Fakültesinde öğretim üyesi 84
Osmanlı topraklarında Ermenilerin durumu 85
Özgürlükçü ve örgütlü toplum 89
Siyasetçi Krikor Zohrab 91
Osmanlı Meşrutiyet Kulübü 92
Taksim Bahçesindeki konuşma 93
Prens Sabahattin ve Ademi merkeziyetçilik 98
Ahrar Fırkası 100

Ermeni Milli Meclisi'ne seçiliyor 101
1908 Meclis-i Mebusan seçimleri 104
Zohrab'ın adaylığına İttihatçılar karşı çıkıyor 106
Yeni seçilen bazı mebuslar hakkındaki itirazları 110
Meclis Çalışmaları 112
31 Mart Olayı 115
İttihatçılara muhalif gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesi 116
İttihatçılara karşı güçlerin isyanı 117
Ermeniler İttihatçıları saklıyorlar: Halil Bey 119
İsyancıların Zohrab'a güveni 120
İsyan bastırılıyor 123
1909 Adana Olayları 126
Adana'da Ermeni katliamı 127
Adana Olayları karşısında İttihatçı yöneticiler 128
Adana Olayları ve Ermeniler arasında fikir ayrılıkları 131
Zohrab'ın sakinleştirici tutumu 137
Hükümet: "Ermenilerin katledilmesinde Ermeniler sorumsuzdur" 141
Son Osmanlıcı Krikor Zohrab 142
Tatil-i Eşgal Kanunu 147
Grev haktır, suç olamaz 148
Sendika kurma hakkı 150
Sosyalistler vatan savunmasından yanadır 153
Siyasette liberal Krikor Zohrab'ın dar gelirlileri koruyan vergi politikası 155
Vergide adaletsizlik 159
Zohrab ve sosyalizm 161
Ben sosyalistim, inanmış bir sosyalistim 163
Korumacı ekonomi politika ve yabancı sermaye 165
Ekonomide ılımlı himayecilik 165
Halkın ekonomik sıkıntıları 168
Bağdat Demiryolu yapımındaki imtiyazlar 169
Dünyadaki demokrasi mücadelesi 171
Krikor Zohrab ve Meşrutiyet 174
Osmanlı toplumu Cumhuriyet'e hazır değil 176
Padişahın yetkileri üstüne 177
Kavmiyet ve Cinsiyet Üzerine Cemiyet Kurulması 179
Osmanlının birliği 181
Eğitim ve Ana dil konusu 182
Osmanlı eğitim sistemi içinde Ermeni okullarının yeri 184
Ana dilde eğitim 186
Gayrimüslimlerin askerlik yapması üzerine 189
Beraber yaşamak için, beraber ölmek lazımdır 192
Milliyetler Sorunu üzerine 195
Arnavutluk ve Makedonya meselesi 197

Zengin olmadan zengin gibi yaşamak 200
Çocukların eğitimi ve Avrupa tatilleri 206
Meclis çalışmalarında Bağımsız ve Liberal mebus 209
Taşnaksutyun ile dostluk 211
Ermeni Milli Meclisi'nde devrimcilerle ittifak: Azadagan Gurubu 213
İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler 217
1912 Meclis-i Mebusan seçimleri 219
Ermeni Reformunun yeniden gündeme gelmesi 224
Ermeni sorunu için Zohrab'ın farklı çözüm arayışları 226
Ermeni sorununun çözümü için Ermeniler harekete geçiyor 230
Belgeler Işığında Ermeni Sorunu 233
Altı vilayette Ermeni nüfusunun sayısal durumu 234
Ticaret ve Sanayi'de Ermenilerin durumu 235
Eğitim alanında Ermeniler 237
Ermeni sorununa çözüm önerisi 239
Ermeni reformu üzerine görüşmeler ve anlaşma 239
Rusya Ermenilerin, Almanya Osmanlı'nın vasiliğini üstleniyor 242
Cemal Paşa: Rusların maşası oluyorsunuz 245
Zohrab ile Halil Bey arasındaki görüşme 246
Halil Bey ile varılan anlaşmanın Ermeniler tarafından reddedilmesi 249
İhanete varan suçlamalar 251
Ermeni reformu anlaşması imzalanıyor 354
Sosyal yaşamı 260
Edebiyat Görüşmeleri 263
Gregoryen kimliği yerine Ermeni kimliği 264
Ünlülerin ve güçsüzlerin avukatı 265
Osmanlı ve Ermeni toplumunun vitrininde 268
1914 Meclis seçimleri 271
Halil Bey Zohrab'ın evine sığınıyor 271
Birinci Dünya Savaşı başlıyor 274
Ermenilerin özgüveni 275
Reform ümitleri sona eriyor 277
Bizi katledecekler 281
Ermenilerin geleceğini karanlık görüyor 285
Osmanlı devleti savaşa giriyor 287
Şapka ile fes yer değiştiriyor 289
Cavit Bey'in anlattıkları 291

Bölüm- 3- ÖLÜME GİDEN YOL
24 Nisan 1915 294
İttihatçı hükümet tutuklama operasyonu için fırsat kolluyor 296
İstanbul'da 24 Nisan 1915 tutuklama operasyonu 298
Sadrazam Sait Halim Paşa'ya yapılan müracaat 300
Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yapılan müracaat 303

Talat Bey ile Vartkes'in görüşmesi 305
İtilaf Devletlerinin 24 Mayıs 1915 tarihli deklarasyonu 306
Ermeni aydınların zaafı 308
Osmanlı ulusundan Türkçülüğe 310
Teşkilat-ı Mahsusa 311
Ermenilerin sürgün ve katledilmesinde Almanya'nın yeri 312
Tutuklanması ve öldürülmesi 315
Ruhsal durumu 317
Zohrab'ın Talat Bey'e sert çıkışı 320
Tutuklanıyor 323
Ölüm yolculuğu başlıyor 329
Zohrab Konya'da 331
Urfa- Diyarbakır arasında katliam yolu 338
Zohrab Adana'da 339
Halep'te Vali Celal Bey'in himayesinde 341
Halil Bey'in vefasızlığı 347
Vartkes'in çabaları 350
Selanikli Dr. Nazım 352
Hastalığın seyri 355
Beni Diyarbakır'a yok etmek için gönderiyorlar 357
Zohrab Urfa'da 358
Öldürülmesi 361
Öldürülmesinin ardından 367
1915'de öldürülen Ermeni mebuslar 372
Halil Bey'in ifadesi 374
Faiz El Huseyin'in anıları 377
Falih Rıfkı Atay'ın anıları 379
Ahmet Refik Altınay'ın anlatımı 381
Çerkez Ahmet kimdir? 382
Çerkez Ahmet Teşkilat-ı Mahsusa saflarında 383
Katillerin İdam Edilmesi 389
Krikor Zohrab'a saygıyla 392
Çocukları 392
Geriye kalan arşiv 394
Sonsöz 398
Ek. 1- Krikor Zohrab'ın basılmış eserleri 403
Ek. 2- Krikor Zohrab'ın öyküleri 405
Ek. 3- Krikor Zohrab'ın ölüm yolculuğunda karısına yazdığı mektupları 408
Biyografiler 426
Kaynaklar 449
Dizin 459
Fotoğraf Albümü 481
Basılmış yayınların kapakları 514

ÖNSÖZ

İlgi alanım, tarih ve özel olarak Cumhuriyet'in kuruluşuna giden, Osmanlı'nın son 100 yılının tarihiydi. Keyifle okuduğum kitaplar, bilhassa Jön Türkler, İttihat ve Terakki'nin kuruluş ve iktidara geliş yıllarını anlatanlardı. Hele Babıali Baskını'nı farklı ağızlardan ve anılardan okumaktan ayrı bir zevk alıyordum.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmek zorunda kalmasını, bu kadroların Kurtuluş Savaşı'nın dışında kalmak zorunda olmalarını ve hele Cumhuriyet'in ilk yıllarında tasfiyeye uğratılmalarını, bazılarının idam sehpasına gitmesini üzülerek okuyordum.

1995 yılında Vahakn N. Dadrian'ın *'Jenosid-1915 Ermeni Olayı ve Hukuki Sonuçları'* adlı kitabını alıp okuduğumda, önce çok şaşırdım. Bana kurgu kitap gibi gelmişti. Nasıl olur da bu kadar çok kitap okuyan, özellikle bu dönemi severek izleyen benim bu konulardan haberim yoktu. Gerçi kulağıma gelen bazı bölük pörçük bilgiler vardı, ancak bunlar bilincime işleyememiş, yerine oturmamış durumdaydı.

İlerleyen yıllarda Ermeni olayları ile ilgili kitaplara yöneldim. *Agos* gazetesini okumaya başladım. Bir gün, Halil Berktay'ın Neşe Düzel ile yaptığı bir söyleşiyi okudum. Benim hâlâ beğendiğim Teşkilat-ı Mahsusa hakkında çok ağır sözlerin geçtiği bir söyleşiydi. Teşkilat-ı Mahsusa'yı, Susurluk ile Hizbullah'ın bir karışımı olarak tarif ediyordu. Hapishanelerden çıkartılan ipten kurtulmuş mahkumların oluşturduğu özel ölüm timlerinden bahsediyordu. Önce bir tepki oluştu içimde. Benim yıllarca keyifle okuduğum bilgiler altüst olmuştu.

Zaten oluşmuş altyapım, kısa zamanda olayları kavramama yardımcı oldu. Bu konuda düşüncelerimin değişmesine katkısı olanlara teşekkürlerimi sunuyorum.

Takip eden yıllarda, sembol tarih 24 Nisan 1915'te yaşanan olayları, bu olayları bizzat yaşayan ve hayatlarını kaybeden Ermeni aydınları ilgimi çekmeye başladı. Bu insanların yaşamları, yaşamları boyunca topluma verdikleri, özel ilgi alanım haline geldi. Bunların içinde en fazla ilgimi çeken isim Krikor Zohrab oldu.

Son derece aydın, entelektüel, mücadeleci, yurtsever ve halkçı kişiliği vardı Krikor Zohrab'ın. Ermeni sorunu ve çözümü konusunu, Osmanlı devleti'nin refah ve mutluluğu içinde gören bir bakışa sahipti. Hayatı boyunca savunduğu düşünceler, etnik sorunların yaşandığı her yer ve zamanda model olarak alınabilirdi. Ermeni olsun, Türk olsun, her kesime hitap eden, ortak aklı temsil eden görüşleri ve yaptıklarıyla saygın bir kişilikti.

Krikor Zohrab'ı tanıdıkça, Hrant Dink'le arasında birçok bakımdan paralellikler kurmaya başladım. Toplumsal meselelere benzer yaklaşımları, ait oldukları toprakları her türlü tehlikeye rağmen terk etmeye yanaşmayan benzer kaderleri olduğunu keşfettim. Hrant Dink ve Krikor Zohrab, bu toprakların yetiştirdiği, bu topraklara ait iki özel insandı. Hrant'ın toplum tarafından bilinir olmasına karşın, Zohrab'ın bilinmemesine hayıflandım.

100 yıl önce yaşamış olsa da, dünyada hak ettiği yeri bulmuş olsa da, Krikor Zohrab'ın öldürülünceye kadar ısrarla terk etmediği topraklarda da tanınması gerektiğini düşündüm. Krikor Zohrab'a yapılan haksızlığın, belki bu şekilde kısmen telafi edilebileceğine inandım. Kardeşliği hayal olarak görenlere karşı inatla direnmiş Krikor Zohrab'a borcumu bu şekilde ödeyebileceğimi umdum.

İstanbul'da, Taksim'den Dolmabahçe'ye doğru inen yokuşun sağ tarafında, askeri hastanenin karşısında, Gümüşsuyu Apartmanı vardır. Eski adı Azaryan olan bu bina Krikor Zohrab'ın oturduğu son yer. Tutuklamaya gelen polisler Zohrab'ı bir daha dönmemek üzere buradan alıp götürmüşler. Önünden

geçerken, o sıcak Haziran gecesinde, polislerin arasında götürülen birini görüyor gibi oluyorum. Benim gördüğümü başka kimsenin görmeden gelip geçmesi de bir o kadar üzüntü veriyor. Düşünüyorum, acaba, bu binanın dış cephesine; "Osmanlı Ermeni yazar, hukukçu ve mebus Krikor Zohrab burada oturdu" yazan bir plaket konamaz mı?

Krikor Zohrab'ın tutuklanması ve öldürülmesi sürecinin özellikli olduğuna dikkat çekmekte yarar görüyorum. Osmanlı ve Ermeni toplumunun ortak yetiştirdiği bir değer, tanınmış, popüler ve sevilen kişiliğe sahip olması bu sürece farklı bir nitelik kazandırmış.

Zohrab, İstanbul'da tutuklanıyor ve göstermelik olarak da olsa, askeri mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakır'a götürülüyor. Tutuklanmadan önceki gece, tutuklama kararını imzalayan Talat Paşa ile karşılıklı kağıt oynuyor ve yemek yiyorlar. Bu tablo, bir cinayet filminde, işlenecek cinayete giden yolu bilen organizatör ile bundan habersiz olan maktul namzedinin karşılıklı geçirdikleri son geceyi tasvir etmektedir adeta. Seyirciler sonunu bildikleri filmin senaryosuna müdahale etme isteğiyle, koltuklarına çaresizlik içinde yapışmış durumdalar sanki.

Tutuklandıktan sonra Diyarbakır'a götürüldüğü yol boyunca Zohrab'a adeta özel protokol uygulanıyor. Valiler, Zohrab'ın arkadaşları ve eski dostları. Tutuklu olan Zohrab'a bir konuk muamelesi yapıyorlar. Yerel bürokratlar, milletvekilleri Zohrab'ı ağırlamak için çaba gösteriyorlar. Zohrab'ın tutuklanması ile başlayan ve ölümüyle noktalanan süreç tam 47 gün sürüyor. Bütün mesele, tutukluların yargılanmak üzere İstanbul'dan Diyarbakır'a götürülmesi. İstanbul-Diyarbakır arası ulaşım, adeta yavaşlatılıyor. Yolda geçen zaman içinde belki bir olumlu gelişme olur da Zohrab'ın kaderi değişir gibi bir umut hep var.

Birkaç kaçırma teklifi yapılıyor, Zohrab reddediyor. Zohrab'ın gerçek dostu olan Halep Valisinin jandarması, Zohrab'a Diyarbakır'a kadar refakat edeceği ve sağ salim yerine ulaştıracağı konusunda güvence veriyor. Halep ile Diyarbakır'ın orta-

sında bulunan ve Zohrab ile Vartkes'in* güvenliğini sağlamaktan uzak Urfa'nın jandarması, belki bir yanlış anlama nedeniyle, Zohrab'ı Halep jandarmasından teslim alıyor. Kısacası umut ile umutsuzluk arasında gidip gelen bir film şeridi gibi.

Ne yazık ki, sanki Zohrab'ın kaderi yazılmış ve bir türlü değişmiyor. Zohrab'ın yaşamını okuyan kişide de, sonunu bilmesine rağmen, aynı umutsuz umut oluşuyor.

Krikor Zohrab'ın yaşamını yazmanın, yaşadığı dönemin tarihini yazmakla eş olduğu söylenebilir. Zira Zohrab, döneminin tüm olaylarının içinde yer almış bir kişilik. Dünyanın kıymetini bildiği Zohrab'ın değerini Türkiyelilerin de anlayacağı günlerin uzak olmamasını diliyorum.

Araştırmamda en fazla faydalandığım kaynaklardan birinden özel olarak bahsetmeyi gerekli görüyorum: Değerli araştırmacı Profesör Doktor Pars Tuğlacı. Ermeni tarihi üzerine araştırma yapmak isteyenlerin mutlaka başvurması gereken Pars Tuğlacı, aynı zamanda Krikor Zohrab üzerine de geniş bir bilgi ve belge hazinesi sunmaktadır.

Kitabın yazılışındaki amatörlüğümün tespitinde, tarihi olaylara yaklaşımda ve başka pek çok konuda değerli yazar İpek Çalışlar'ın öneri ve eleştirileri çok yararlı olmuştur.

İstanbul'da Ermenice yayınlanan *Marmara* gazetesinin başyazarı Rober Haddeciyan'ın gösterdiği yakınlık ve ilginin de, doğrudan ve dolaylı olarak, bu kitabın hazırlanmasına önemli katkıları olmuştur.

Ermeni sorunu üzerine çalışan araştırmacılar arasında ilk akla gelen isimlerden biri olan Sait Çetinoğlu, üzerinde çalıştığım konuyu öğrendiğinde, hiç düşünmeden elindeki bilgi ve belgeleri bana ileterek, çalışmamın daha kapsamlı olmasına yardımcı olmuştur.

Krikor Zohrab'ın ölüm yolculuğunun en iyi tanığı, bu yolculuk sırasında bizzat eşi Klara'ya göndermiş olduğu mektuplardır. Bugüne kadar sadece alıntılar olarak Türkçede yer alan

*. Meclis-i Mebusan'da Erzurum mebusu Vartkes (Vartkes Ohannes Serengülyan) (1871-1915) hakkında, "Tutuklanıyor" alt başlığı altında açıklayıcı bilgi verilmiştir.

bu mektupların tamamı İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiş ve eksiksiz olarak kitabın sonuna eklenmesiyle çalışmaya önemli bir destek sağlanmıştır. Mektupların tarihleri konusunda bazı çelişkiler görülmüşse de, aldığımız kaynağa saygısızlık yapmamak düşüncesiyle, müdahale edilmemiş, dipnotlarda olması gereken düzeltmeler bildirilmiştir.

Ermeniceden tercümelerde Sayın Mariam Drameryan'ın gönüllü desteği olmasaydı, bu kitabın yazılmasında çok önemli bir yeri olan Albert S. Şaruryan'ın Ermenice kitaplarından istifade etmek imkânım olmayacaktı. Ayrıca Mariam Drameryan gibi değerli bir insanı tanımakla çok şey kazandığımı ve öğrendiğimi de buraya ilave etmem gerekiyor.

Krikor Zohrab'ın bazı makalelerinin tercümesini yapan ve yüzünü dahi görmediğim, Fransa'da yaşayan ve halen Erivan'da eğitim gören Kevork Çulcuyan'ın mükemmel çevirilerinden çok yararlandım.

Osmanlıcadan tercümelerde, redaksiyonda ve moral destekte, değerli dostum Nevzat Işıltan'ın büyük katkısını aldım.

Sevgili eşim Alis'in, kitabı hazırlarken gösterdiği sabrı burada belirtmeden geçemeyeceğim. Başka yazarların kitabında, sabırlarından dolayı neden eşlerine teşekkür ettiklerini merak ederdim. Bunun anlamını, kendi çalışmam sırasında çok daha iyi anlamış oldum.

Krikor Zohrab araştırması yapacak kişinin mutlaka Ermenice bilmesi gerektiğini, çalışmamın her adımında tespit ettim. Ermenice bilen araştırmacılara, Ermenice kaynakları dünyaya açmak anlamında önemli sorumluluklar düştüğünü hatırlatmakta yarar görüyorum.

Krikor Zohrab ile ilgili olarak değişik yerlerde ve dağınık olarak bulunan bilgileri, imkânlarım ölçüsünde bir araya getirmeye ve okuyucuya derli toplu sunmaya gayret ettim. Bunun arkasından, bir yayınevi tarafından "Krikor Zohrab'ın Toplu Eserleri"nin Türkçe olarak yayınlanması dileğimle...

Nesim Ovadya İzrail
Ocak 2011

GİRİŞ

Yaz sıcaklarının yeni başladığı, Haziran ayının ikinci günü, İstanbul'un elit kesiminin üye olduğu, ancak Osmanlı devlet bürokrasisinde üst yöneticilerinin de devam ettiği ünlü Cercle d'Orient Kulübü'ndeyiz.[1] I. Dünya Savaşı'nın en sert döneminin yaşandığı 1915 yılının bu günlerinde, her türlü yokluk ve sıkıntıya rağmen, cephelerde devam eden savaştan en az etkilenen İstanbul'un Pera'sındayız.

Bugün, Beyoğlu'nda Emek Sineması, İnci Pastanesi denince herkesin bildiği bu muhteşem binanın üst katındaki büyük salon, her zamanki alışkanlıkları ile müdavimleri tarafından yalnız bırakılmamış. Üst düzey bürokratların stres atmak için takıldıkları, siyasi sohbetler yaptıkları bu mekân, aynı zamanda, yurt içinde olan bitenler hakkında gazetelerde yazmayan haberleri, dedikoduları öğrenmek, birbirlerinin siyasi niyet ve eğilimlerini anlamak için yabancı elçilik görevlileri, istihbarat toplayan ajanlar için de gözde bir yer.

Savaş dönemi sıkıyönetiminin en gevşek olduğu bu ayrıcalıklı salonun bir köşesinde, kulüp üyelerinden, dönemin en

1. 1882 yılında İngiliz Elçisi Sir ALFRED SANDISON'un önderliğinde, diplomat, yönetici ve iş adamlarının sosyal amaçlarla kurdukları (CERCLE DE PERA) adlı kulüp, 1884 yılında (CERCLE d'ORIENT) adını almıştır. 1884 yılına kadar toplantılarını muhtelif sefarethanelerde yaptıktan sonra, aynı yıl Abraham Paşa Yeramyan tarafından mimar Valloairi'ye yaptırılan Beyoğlu'ndaki binaya geçilmiştir. 1936'da Büyük Kulüp adını almış olup, günümüzde 6000 üyesiyle İstanbul Kadıköy'de Çiftehavuzlar semtindedir.

güçlü siyasi kişisi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Meclis-i Mebusan'ın en önemli mebuslarından biri olan Krikor Zohrab Efendi, karşılıklı iskambil kâğıdı oynuyorlar.

Tesadüfen mi bir araya gelmişler bilinmez? Belki önce Zohrab Efendi kulübe erken gelmiş, daha sonra gelen Talat Bey'i masasına davet etmiştir? Belki de tam aksine, önce gelen Talat Bey, daha sonra salona giren Zohrab Efendi'yi görünce masasına davet etmiştir? Bir süre hafif bir atıştırmadan sonra, aslında konuşmaları çok normal olan güncel siyasi gelişmelere girmemeyi ve oyun oynamayı tercih etmişlerdir. Zira son günlerde cereyan eden olaylar, bu eski dostlar arasında sert tartışmalara yol açmış ve aralarında kırgın bir havanın doğmasına neden olmuştu. Bu nedenle, yeni kırgınlıklara neden olmaktansa, tartışma konularına girmeyip, havanın dağılması için oyun oynamak ikisine de cazip gelmişti.

Ancak beyinlerin durması mümkün değildi. Her birinin oyun oynarken kafalarından bir sürü düşünceler geçmekte, son yaşadıklarının etkisiyle karşısındaki oyuncuya anlamlı bakışlarla bakmaktaydı. Bilinçli bir suskunluk, sadece oyundaki hamlelerle ortaya çıkan heyecanla arada sırada bozuluyordu.

Ermeni mebus Zohrab Efendi, hükümetin Ermeniler üzerinde başlattığı ve bir aydan beri daha üst bir boyut kazanmış bulunan baskılarının nereye varacağını, oyundaki rakibinin gözlerine bakarak tahmin etmeye çalışıyordu. Savaş ortamında, ülke kapalı bir hapishane gibi olmuştu. Ülke dışına çıkışlar, savaşta düşman safta yer alan devletlere doğru sınırlanmış, hükümet de dış etkilerden kurtularak, içerde istediği gibi icraat yapma rahatlığına kavuşmuştu. Bir problem haline geldiği kabul gören Ermeniler için İttihatçı hükümetin iyi şeyler düşünmediği yavaş yavaş ortaya çıkmıştı. İstanbul'da, Zohrab Efendi'nin de aralarında bulunduğu, iki elin parmak sayısını geçmeyen Ermeninin dışında kalan, bütün ileri gelen elit ve yönetici Ermeniler toplanmış, Ermeni toplumu etkisiz ve başsız hale getirilmişti. İletişimin çok yetersiz olduğu bu günlerde, tutuklanıp götürülen bu insanların kaderi belirsizdi. Gerçekte bu insanların kaderine hükmeden kişi, şu anda sanki bir

şey yokmuş gibi oyun oynayan karşısında duran kişiydi. Bu yapmacık ortam Zohrab Efendi'yi daha da rahatsız ediyor, sıranın kendisine gelip gelmeyeceğini, gelecekse ne zaman geleceğini kafasında sorguluyordu.

Talat Paşa, oyuna kendini vermiş, gözlerinin içi her zamanki parlaklığıyla kendinden emin bir halde idi. Osmanlı devleti'nin bu en zor günlerinde birinci adam olmak kolay değildi. Padişah Reşat, kendi içine çekilmiş, tüm kararları hükümete bırakmış ve önüne getirilen evrakları imzalamaktan başka bir şey yapmıyordu. Sadrazam Said Halim Paşa ise İttihatçı olmasına rağmen, gerçek hükümet olan İttihat ve Terakki Merkez Yönetiminde yer almadığından, önemli kararların oluşmasına katılmıyor, kendi dışında alman kararları kabul etmek ve icraata koymaktan ileri gidemiyordu. Gerçek hükümetin başı Talat Paşa idi ve bu nedenle tüm sorumluluklar ondaydı. Sorumluluk almaktan çekinmeyen bir yapıya sahip olan Talat Paşa, her türlü önemli kararın altına gerektiğinde gözünü kırpmadan tek başına imza koymaktan kaçınmazdı. Osmanlı devleti'ni Dünya Savaşı'na sokmak için bir araya gelen birkaç arkadaş karar almışlar ve oldubittiye getirmişlerdi. Savaşın ilk aylarında alınan sonuçlar kötü olsa da, Talat Paşa zor günlerden geçeceklerine ve eski güzel günlere döneceklerine dair inancını muhafaza ediyordu.

Hele son haftalarda aldıkları kararla, bir çıbanbaşı olarak gördüğü Ermenilerden kurtulmanın da yolunu açmıştı. Hayal ettiği gelecek güzel günlerde, Anadolu topraklarında Ermenilere yer yoktu ve bunun için gerekli adımları atmaya başlamıştı. Evinde istemediği bir kişiyi evin sahibi ne yaparsa o da bunu yapacaktı. Yürekten inanarak aldığı bu karar konusunda hiçbir tereddüdü yoktu ve bunun için her şeyi göze almıştı. Bir ara oyunu takip eden gözleri karşısında oturan Zohrab Efendi'ye gitmiş, bir gün önce imzalamış olduğu Ermeni mebusun tutuklama evrakını hatırlamış, sonra dikkatini tekrar oyuna vermişti. Bir gün önce öfkeli ve tehditkâr bir sesle Ermeniler adına hesap sormaktan bahseden Zohrab Efendi'yi de artık gözden çıkarmıştı. Kim olursa olsun, Ermenilerin yaşamadığı, sadece Türklerin olacağı bir Anadolu için, kimsenin

gözünün yaşına bakmayacaktı. Tarih ilerde onu nasıl değerlendirirse değerlendirsin, hayatı dahil her şeyi göze almıştı.

Kimin önde olduğu belli olmayan oyun, Zohrab Efendi'nin içindeki kasvetli havayı dağıtamamıştı. Uzun yaz günlerinin akşamı vakit epey ilerlemişti. Dışarı çıkıp temiz hava almayı, bu boğucu ortamdan uzaklaşmayı tercih etti. Arkadaşından ayrılmak üzere müsaade isteyip gitmek üzere ayağa kalktığında, aynı esnada Talat Paşa'nın da ayağa kalkarak yanına yaklaştığını gördü. Talat Paşa, Zohrab Efendi'ye sarılmış ve vedalaşmak üzere yanağından öpmüştü. Talat Paşa'nın bu hareketi, bir an için vicdanının baskısıyla, bir daha görmeyeceği eski dostu ile bir vedalaşma çabasımıydı, yoksa Masonik biraderliğin sona erdiğini anlatan törensel bir davranış mıydı bilinmez. Zohrab Efendi bu samimi davranışa bir anlam veremeyerek şaşırmış ve Talat Paşa'ya nedenini sormuştu. *"İçimden geldi"* diyen Talat Paşa'nın bu davranışı Zohrab Efendi'nin beyninde endişeli soru işaretlerinin dolaşmasına neden olmuştu.

Kulüpten bu endişelerle ayrılan Zohrab Efendi, Talat Paşa'nın bu öpücüğünün hayra alamet olmadığını düşünür, ama bunun bir ölüm busesi olduğunu düşünemez. O gece evine yürüyerek giden ünlü avukat, yazar, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın üç dönem mebusu Krikor Zohrab Efendi tutuklanacak, 47 gün süren bir yolculuğun sonunda Urfa-Diyarbakır arasında ıssız bir yerde başı taşla ezilerek öldürülecektir. Teröre bulaşmamış, ayrılıkçı düşünceleri hiçbir zaman savunmamış, sadece Ermenilerin değil, tüm Osmanlıların sorunlarının çözümü için mücadele etmiş, Osmanlı devleti'nin birlik ve bütünlüğünü savunmuş, bu toprakların insanı Krikor Zohrab'ın yaşam öyküsünü, tarihimizde boş bıraktırılan yerleri doldurmak üzere, baştan alarak okumaya başlayabiliriz.

OLGUNLAŞMA DÖNEMİ

Çocukluk ve Eğitim Yılları

19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı tarihi bakımından çok önemli bir dönemdir. Aynı nedenden dolayı bu dönem Türkiye tarihinin de şekillenmesinde büyük öneme sahiptir. Bu dönemde yaşanan olaylara karşı son yıllarda giderek artan bir ilgi söz konusudur. Bu olayları bizzat yaşayan kişiler ise ayrı bir önemdedir. Bu kişilerin bir kısmı gereken ilgiyi görmüşler ve hak ettikleri yere konmuşlardır. Buna karşılık tarihin olması gerektiği gibi ele alınmaması nedeniyle, bir kısım kişilikler geri planda kalmıştır. Dağınık bilgi ve belgelerin yeni bir tarih bakışı ile özgürce değerlendirilerek yeniden gündeme getirilmesi gerekmektedir.

Çok uluslu Osmanlı toplumu içinde önemli bir yere sahip olan Ermenilerin özel şahsiyetlerinden biri olan, İstanbul doğumlu Krikor Zohrab'ın biyografisi okunduğunda, bir dönemin tarihini, değişik bir pencereden izlemek mümkün olacaktır.

Krikor Zohrab, 26 Haziran 1861'de İstanbul-Beşiktaş'ta dünyaya gelir. Bir gün önce Osmanlı Padişahı Abdülmecit vefat ettiğinden, hemen ertesi gün, Krikor'un doğduğu gün, Abdülaziz'in yeni padişah olduğu gündür. Tesadüftür ki aynı gün, Gregoryen Ermeniliğin kurucusu Surp Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı Aziz Krikor) yortusudur. Zohrab ailesinde dünyaya gelen çocuğa bu vesile ile Krikor adı verilir.

Zohrab sülalesi, İran'da Mazanderan bölgesinde bulunan, bugünkü ismi Gorgan olan Asterabad şehrinde yaşarken, 18. yüzyılda İran'da hüküm süren Zend Hanedanı ile Kaçar Hanedanı arasındaki iktidar mücadelesinde, Kaçar Hanedanı'mn

üstün gelmesi, kurucusu Ağa Muhammed Han ile arasının bozulması ve çok sayıda ferdinin öldürülmesi sonucunda, 1795'de bulundukları yerleri terk etmek zorunda kalmışlar ve Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.[2]

Net olan bilgiler, Krikor'un babası Haçadur Çubukçu'nun (Haçik) Eğinli (bugün Kemaliye), annesi Eftik Hanım'ın ise Malatyalı olduğu şeklindedir. Eğin ile Arapkir arasında bulunan Zohrabner Köyü'nden olmaları, Zohrab soyadının alınmasına vesile olacaktır. Aileden gelen bir meslek olarak, tütün içmekte kullanılan çubukların üreticisi olmaları nedeniyle "Çubukçu" olarak anılmışlardır. Zohrab'ın amcası Çubukçu Sarkis'tir.

Haçik Efendi İstanbul'a geldikten sonra sarraflık mesleğini seçecektir. Sarraf Haçik, toplumun orta gelirli kesimindendir. İstanbul'da Kapalıçarşı'nın bitişiğinde, günümüzde de kuyumcu atölyelerini barındıran Çuhacı Han'ın esnaflarından biri olan Çubukçu Haçadur Efendi, aynı zamanda sarraflar kahyasıdır. Beşiktaş'taki Surp Asdvadzadzin Kilisesi yönetim kurulunda yer alan Haçik Efendi, aynı zamanda Makruhyan Okulu'nun da devamlı yöneticileri arasındadır.

Eftik Hanım ile Haçik Efendi'nin dört çocuğu olur. Biri kız üçü erkek olan çocuklar arasından, kız kardeşleri 12 yaşında iken vefat edecektir. Mihran, Krikor ve Yetvart sağlıklı üç erkek kardeş olarak büyüyeceklerdir. Krikor, ailenin ikinci erkek çocuğudur. 11 Temmuz 1861'de Beşiktaş Surp Asdvadzadzin Ermeni Apostolik Kilisesi'nde vaftiz olan Krikor'un vaftiz babası da amcası Çubukçu Sarkis'tir.

Krikor 6 yaşında Beşiktaş'taki mahalli Ermeni mektebi Makruhyan Okulu'nda ilk eğitimine başlar. Makruhyan Okulu taş bina olarak 1864'de, Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile birlikte Sarkis Balyan tarafından inşa edilmiştir. Okulun adı, Sarkis Balyan'ın vefat eden eşi Makruhi'den gelmektedir.[3]

Dönemin tüm okullarında olduğu gibi burada da falaka

2. The Zohrab Branch-Descendants of Zohrab of the Manucharians, http://manucharian.netfirms.com/zdetail2.html; Krikor Zohrab Biyografisi, http://www.okimdir.com/krikor-zohrab-biyografi.html

3. Alber S. Şaruryan, *'Krikor Zohrabı Gyanki u Kordzunevkyan Darekrutyuno' (Krikor Zohrab'ın Hayatı ve Eserlerinin Kronolojisi)*, Surp Eçmiadzin, 1996, s. 14.

sistemiyle eğitim yapılmaktadır. Öğretmeni Muganni Artin'in falakası Krikor'un anılarında yer almıştır. 8 yaşındaki Krikor, okulun çocuk tiyatro oyunu "II. Arşag"ın küçük oyuncuları arasındadır. Krikor, boş zamanlarında ve yaz tatillerinde, sarraf atölyesinde babasına yardım eder. Babasına yardımının karşılığı, 30 paralık fasulye ve 10 paralık ekmektir.

Okuldaki üçüncü yılında, 1870'in Mayıs ayında Haçik Efendi vefat eder. Krikor'un annesi Eftik Hanım kısa bir süre sonra yeni bir evlilik yapar. Ünlü bir avukat olan Avedis Yordamyan, Krikor'un üvey babası olmuştur. Avedis Efendi ile olan evliliğinden Eftik Hanım'ın Eliz adında bir kızı olacaktır.

Tanınmış bir avukat olan Avedis Efendi, Patrikhane'nin hukuk işlerini gönüllü olarak yapan, çocukları arasında hiçbir zaman ayırım yapmayan, çevresinde sevilen bir kişidir ve Ortaköy'ün Yordam Dağı Mahallesi'nde oturmaktadır. Eftik Hanım, Krikor, ilerde Mülkiyeyi bitirerek 1897'de Edirne'ye bağlı Mürefte'nin Kaymakamı olacak büyük oğlu Mihran ve Yetvart ile birlikte buraya taşınırlar.

Krikor, Eylül ayı gelip okul dönemi başlayınca, yeni semtindeki Tarkmançats Okulu'na devam eder. O yıl okulun büyük salonu genişletilerek bir tiyatro salonu haline dönüştürülmüştür. Paresirats (Hayırseverler) Derneği'nin girişimi ile salon ünlü tiyatro sanatçısı Bedros Mağakyan'a kiralanmıştır. Tiyatro gösterilerinden elde edilen gelirlerle okulun giderleri karşılanır.

1785 yılından günümüze kadar Ortaköy'de eğitim veren okulun edebiyat öğretmeni Tovmas Terziyan'dır. (1840-1909) Şair ve yazar olan öğretmeni Tovmas Efendi'yi örnek alan ve edebiyata merak salan Krikor, burada şiirler ve kompozisyonlar yazmaya başlamıştır. Edebi yazılar, yabancı dillerden tercüme eserleri okuyan Krikor, okul salonundaki tiyatro gösterilerini, açık oturumları ve konferansları izleme fırsatını bulur. Avedis Berberyan (Din ve Ermeni Tarihi), Hovannes Setyan, Paskal, Kapriel Nerşabuh, Simon Mikaelyan (Matematik), Tovmas Terziyan (Ermeni Bilimi) gibi öğretmenlerin öğrencisi olan Krikor, matematikte başarılıdır ve yazdığı şiirleri ile öğretmenlerinin beğenisini kazanır.

1873 yılında, okulu gelirleriyle ayakta tutan tiyatro gurubu

Pareserats Tadron dağılıp, okulun mütevellisi Mıgırdıç Simonoviç'in mali durumu bozulunca, sonbaharda Tarkmançats Okulu kapanır ve açıkta kalan Krikor da yeni bir okul arayışına girer. Yine Ortaköy'de bulunan Katolik Lusavoriçyan Okulu'na kaydolur. Okulun müdürü yazar Dr. Hovsep Şişmanyan'dır. Şişmanyan, Tarkmançats'tan gelen ve Apostolik olan yeni öğrencileri Katolik eğitimden muaf tutmasıyla takdir toplayacaktır.

1875'de ailece Ortaköy'den Beşiktaş'a taşınınca, Krikor, orta öğretimini, onca okulu dolaştıktan sonra, 1867'de başladığı Makruhyan Okulu'nda 1876 yazında bitirecektir.[4]

Teotik (Teodoros Lapçinciyan 1873-1928) (B-25)[5] ve muhtemelen ondan kaynak alan Dikran Mesrob Kaligian'ın verdiği biyografide, Krikor Zohrab'ın Şahnazaryan Okulu'nda okuduğu belirtilmiştir. Zohrab'ın İstanbul'un Hasköy semtinde Nubar Şahnazaryan'a ait bu okulda eğitim gördüğüne dair açıklayıcı başka bir metine rastlanmamıştır.[6] Ayrıca Zohrab, *'Annene Selam Söyle'* (Mamayit Parev Ire) isimli öyküsünde, Ortaköy'deki Tarkmançats Okulu'ndaki anılarını anlatmaktadır.[7]

Galatasaray Lisesi ve İstanbul Hukuk Fakültesi

Eğitiminde bundan sonraki okul Mekteb-i Sultani (Galata-

4. Arşag Alboyacıyan (1879-1962), *'Yok Olan Simalar, Krikor Zohrab, Hayatı ve Eserleri'*; Aktaran: *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler,* Çeviren: Dr. Hermon Araks, Aras Yayıncılık, Aralık 2001, s. 158; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, Ağustos 2008, s. 11; *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler,* Aras Yayıncılık, Aralık 2001, s. 7.

5. (B-Sayı) ile kitabın sonundaki Biyografi bölümünde yer alan isimlerin, Biyografi sıra numarası gösterilmektedir.

6. Teodig, *11 Nisan Anıtı,* Memorial, 1. Baskı Nisan 1919- Ermenice, 2. Baskı Nisan 2010- Ermenice Türkçe, Belge yayınları, s. 2; Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Otoman Rule (1908-1914),* Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2009, s. 16, s. 245.

7. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler,* Aras Yayıncılık, Aralık 2001, s. 11-21

saray Lisesi) olacaktır. Köklü bir eğitim kurumu olan Mekteb-i Sultani'de 1868'den itibaren yenilikler yapılmış, Fransız Hükümeti ile yapılan anlaşmada Fransızca eğitim verilmeye başlanmıştı. Okul İstanbul'da bulunan Fransız Elçiliği denetiminde, Fransız öğretmenlerle, aynı zamanda yüksek öğretim de veren bir kurum haline getirilmişti. Okul bünyesinde hukuk ve mühendislik eğitimi veren iki ayrı enstitü faaliyete geçirilmişti. Hukuk alanında yüksek öğretim veren başka bir kurum bulunmamaktaydı. Roma Hukuku ve Mecelle, birlikte eğitim programına dahil edilmişti.

Krikor, 15 yaşında, 1876 yılı sonbaharında, Galata Sarayı Mekteb-i Sultanisi'ne kaydolur. Aynı yılın sonunda ilan edilen I. Meşrutiyet'i merakla izleyen ve sosyal konulara ilgi duymaya başlayan Krikor'un seçtiği bölüm, gelecekte hiç kullanmayacağı mühendislik bölümüdür. 'Institut de Génie Civil'den 1879 yılında 'Ingenieur des Ponts et Chaussées' (Yol ve Köprü Mühendisi) olarak mezun olur.[8] Buradan anlaşılması gereken, Zohrab'ın lise eşdeğeri okuldan mezun olduğudur.

Yol ve köprü inşaat işleri tamamen devletin yaptığı işler olması nedeniyle, tecrübe kazanmak amacıyla maaş almadan Nafıa Vekaleti'nde (Bayındırlık Bakanlığı) birkaç ay çalıştı. Daha sonra iş bulamayınca, 1880 yılında üvey babası avukat Avedis Efendi'nin bürosunda çalışmaya başladı. Daha çok yardımcı işlerde ve gerektiğinde sekreter olarak çalışırken, hukuk Krikor'un ilgisini çekmeye başlar. Zaten edebi ve sosyal konularla ilgili olan Krikor bu defa Galata Sarayı Mekteb-i Sultanisi'nin Hukuk Bölümünde eğitime başlar.

Ancak bir yıl sonra 1881'de, İstanbul'da Adliye Vekaleti tarafından Hukuk Mektebi açılınca, Mekteb-i Sultani'de Krikor'un devam ettiği ve Fransızca hukuk eğitimi veren 'Ecole de Droit' kapatıldı. Zohrab ve okul arkadaşları, okul hocaları ile birlikte bu uygulamaya karşı çıktılarsa da bir netice alamadılar. Eğitimleri yarım kalan diğer öğrenciler gibi Zohrab da

8. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 158; Pars Tuğlacı, Örnek Bir, s. 11; Osmanlı Meclisinde Bir, s. 7.

Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) yeni açılan Hukuk Mektebi'ne geçmek zorunda kalır.

Zohrab Hukuk Mektebi öğrencisi iken, Anadolu Ermenilerinin maruz kaldığı baskılardan dolayı bir ara bunalıma girer ve isyan ederek okulunu terk eder. 1882 yılında taşra Ermenilerine yardımcı olmaya karar verir. Sahip olduğu mühendislik diploması ile Erzurum'da iş bulur. Mühendis yardımcılığı görevi ile Erzurum'a gidecektir. Annesi, oğlunun genç yaşta yanından uzaklaşmasına rıza göstermez. Giderse intihar edeceği tehdidiyle Zohrab'ı kararından döndürür.

Zohrab Hukuk Mektebi'ne girdiğinde, eğitimin süresi 3 yıl olarak belirlenmişti. Oysa 1883 yılında 3 yıllık eğitimini bitirip diplomaya hak kazandığını düşünen Zohrab'ı yeni bir sürpriz beklemektedir. Hukuk Mektebinden mezun olabilmek için gerekli eğitim süresi 4 yıla çıkarılmıştır. Okul arkadaşları ile birlikte diploma alamadan okulu terk ederler.

Ancak devlet, kanunda daha önce olmayan bir yönetmelik çıkararak, diplomasız avukatlık yapılmasını yasaklar. Yeni yönetmeliğe göre Zohrab'ın durumundaki üç yıllık öğrencilerin, vilayet merkezlerinde kurulacak bir kurul önünde sınava girmesi ve ancak bu sınavdan başarılı olanların avukatlık yapma hakkını elde edebilmeleri mümkündür. 1884 yılında Zohrab Edirne'ye gider ve burada kurulan bir özel kurulun önünde sınava girer. Sınavını başarıyla veren Zohrab, Ekim (Teşrini Evvel) ayında hukuk diplomasını alarak avukatlık yapmaya hak kazanır. Krikor Zohrab'ın dolambaçlı ve maceralı eğitim hayatı burada son bulur.

Mezun olduğu 1884 yılından itibaren öldürüldüğü 1915 yılına kadar ara vermeden avukatlık mesleğini icra edecek olan Zohrab, ilk avukatlık bürosunu evey babası avukat Avedis Yordamyan'ın hemen bitişiğinde açar. İstanbul, Valide Sultan Han'da[9], Avedis Efendi 4 nolu mekanı kullanırken, Krikor Zohrab da 6 nolu mekanda mesleğini icra etmeye başlar.[10] Bundan sonraki avukatlık

9. Valide Sultan Han, bugün Mercan mahallesinde Çakmakçılar Yokuşu üzerinde bulunan Büyük Valide Han olması gerekiyor.

10. bkz. Ekte 1 Ekim 1886 tarihli Osmanlı Barosu Üye Listesi, kaynak: Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı dergisinin bedelsiz eki.

bürolarını, İstanbul Sirkeci'de Mimar Kemalettin Caddesi'nde bulunan Kayseri Hanı'nda ve Karaköy Meydanı'nda Perçemli Sokak'ta bulunan Lacivert Han'da kuracaktır.[11]

Meşrutiyet'in ilan edileceği ve siyasete gireceği 1908 yılına kadar geçecek sürede Zohrab avukatlıkla beraber edebiyat alanında da yoğun bir çalışma yürütecektir. Bu dönem Zohrab için bir nevi olgunlaşma ve şekillenme dönemi olacaktır.

Edebiyat Alanında

Krikor Zohrab, yukarıda yazdığımız gibi daha orta öğrenimdeyken şiir ve düzyazılarına başlamıştı. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne girdiğinde kendini daha da geliştiren Zohrab, başkentte gelişmekte olan Ermeni edebiyatı dünyası ile tanışmaya başlar. Lise yıllarında yazdığı yazı ve şiirleri, dönemin yayın organlarından *Masis*'e götürür, ancak Garabet Ütücüyan'ın müstehzi bakışlarıyla, yayınlanmaya değer görülmez ve geri çevirilir.

1877 yılında 16 yaşında genç bir delikanlı olan Krikor Zohrab, Ermeni yazar Arpiar Arpiaryan (1852-1908) (B-3) ve yine Ermeni eğitimci ve edebiyatçı Reteos Berberyan (B-20) ile birlikte bir kültür derneği kuruluşuna katılır. 'Asyagan Ingerutyun' (Asya Ermeni Kültür Derneği) ismiyle İstanbul Hasköy'de kurulan derneğin başkanı, istekli ve heyecanlı Krikor Zohrab'dır. Derneğin amacı, özellikle Doğu Anadolu'da geri kalmış bölgelerde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde, Ermeni eğitim kurumlarının sorunları ile ilgilenmek, Ermeni çocuklarına ücretsiz eğitim sağlamaktır.

Ermenice ilk şiirleri *'Lrakir'* (Gazete) dergisinde 1878 yılında yayınlanır. Şiirle başlayan Krikor Zohrab'ın, yazar Nikoğos Tülbenciyan'ın yönetimindeki bu edebiyat dergisinde daha sonra ilk Ermenice yazıları da yayınlanır.

1876'da başlayan Osmanlı-Rus savaşı sonunda, 1878'de Berlin'de imzalanan anlaşmanın 61. maddesi, Osmanlı topraklarındaki Ermeniler için yapılması gereken reformlarla ilgilidir. Görüşmelere katılan Ermeni heyetinin başında Minas

11. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı*, s. 18.

Çeraz bulunmuştur. Söz konusu madde Osmanlı Ermenileri arasında tartışılmaktadır. *'Lrakir'*de, "Berlin'de Ne Kazandık?" sorusu üzerinde gelişen tartışmalara Krikor Zohrab bir yazı ile katılacaktır. 61. madde konusunda, "Berlin'de hiçbir şey kazanmadık" diyerek Minas Çeraz'ı eleştiren ve henüz 18 yaşında olan Zohrab'ın ilk yazısı Karekin mahlası ile *'Lrakir'*de yayınlanacaktır.[12] Dergide Zohrab'ın görüşünü destekleyen başka yazılar da yayınlanır.

Zohrab, lise eğitimini bitirip mühendis diplomasını aldıktan ve yüksek tahsil olarak hukuk eğitimine başlamasından sonra, Asyagan Ingerutyun adına Ermeni okullarındaki eğitimi, denetleme faaliyetlerine girişir. Bu konuda yazdığı raporlar Ermeni yayın organlarında yayınlanır. Diğer yandan, 1880'den itibaren gazete makaleleri, eleştirel denemeleri ve öyküleri ile de dikkati çekmeye başlar. Giderek toplumcu düşünceyi benimseyen Zohrab, edebi harekette bu fikrin öncülerinden olan genç yazar ve yayıncı Arpiar Arpiaryan'ın aktif bir takipçisi olur. Her iki edebiyatçı, gelecekteki Batı Ermeni Edebiyatı'nın yaratılmasında önemli bir görevi yerine getirmişlerdir.

1879'un Ocak 18'inde *'Lrakir'* kapatılır. Ermeni aydınları Asyagan Ingerutyun'dan daha geniş kapsamlı yeni bir dernek kurmaya karar verirler. 'Miatsial Ingerutyun' (Birleşik Eğitim Derneği) adıyla kurulan yeni derneğin Galata'daki Lusavoriç Okulu'nda yapılan ve Arpiar Arpiaryan, Minas Çeraz, Reteos Berberyan, Yeğya Demircibaşyan, Hrant Asadur (B-13) gibi önemli eğitimci Ermeni aydınlarının katıldığı 18 Mayıs 1880 tarihli ilk toplantısında, Krikor Zohrab yönetim kuruluna seçilir. Zohrab bu yeni kuruluşta çok önemli roller üstlenecektir.

Verilen görevleri üstlenmekten geri durmayan genç Zohrab, 15 Haziran 1881'de Miatsial Ingerutyun'un ikinci başkanı, 1 Haziran 1891'de de başkanıdır. Zohrab'ın hazırladığı yeni yönetmelikle, Doğu Anadolu'daki Ermeni okullarının kitaplarının hazırlanması, basımı ve dağıtımını Miatsial üstlenir. Bu satırlar Zohrab'ın genç yaşlarından itibaren, Ermeni milletinin eğitimi-

12. *Jamanag*, 24 Ekim/6 Kasım 1908, sayı 9, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 22.

ne verdiği önemi gösterir. Bu derneklere gelir sağlamak için her yıl yapılan baloların tertip heyetlerinin başında Zohrab vardır. 1908 yılına kadar üstüne aldığı yönetici görevleri aralıksız olarak devam ettireceği bu toplumsal sorumluğu, bu tarihten sonra resmen görev almamasına rağmen, dışarıdan ve gönüllülük esasıyla, devlet yönetimiyle olan yakın ilişkilerinden de yararlanarak yaşamının sonuna kadar sürdürecektir.

1882'nin ilk aylarında Zohrab, bu sefer Asyagan'ın başkanı seçilir. Asyagan'ın bilim ve edebiyat üzerine yayın yapması kararlaştırılır. Bu kapsamda 1883 yılı Ocak ayında ünlü mizah yazarı Hagop Baronyan'm başyazarlığında *'Yergrakunt' (Yerküre)* isimli edebiyat dergisinin yayınlanmasına başlanır. Bundan sonra Krikor Zohrab'ın edebi çalışmaları *Yergrakunt* sayfalarında yer alır. İlk olarak Ocak 1883'te isminin baş harfleri olan K. Z. imzası ile ***'Nakhants' (Kıskançlık),*** ertesi yıl yine aynı dergide ***'Hrajeşd' (Elveda)*** adlı Ermenice şiirleri yayınlanır.

Kaybolan Bir Nesil

Krikor Zohrab'ın, ***'Anhedatsadz Serunt Mı' (Kaybolan Bir Nesil)*** isimli ilk ve tek Ermenice romanı, ilk olarak 1885'in Mayıs ayında *Yergrakunt* edebiyat dergisinde tefrika şeklinde yayınlanmaya başlanır. Derginin editörü Yeğya Demircibaşyan'm (1851-1908), bilgisi dışında düzeltmeler yapması nedeniyle bir süre sonra Zohrab romanının yayınını durdurur. Bu sefer Arpiar Arpiaryan'ın teklifi ile romanın tamamı, başından itibaren, 21 Haziran-1 Kasım 1886 tarihleri arasında *Masis* edebiyat dergisinde yayınlanır.

Realizm ekolünde Ermenice yazılan ilk romanlardan biri olan bu romanda, Mekteb-i Sultani yıllarında, Pera'da yaşadığı gençlik maceralarında, aşklarından ve gündelik eğlencelerinden ilham alarak, Zohrab, gençliğin psikolojik sorunlarını ve umutlarını ele almıştı. Roman mutlu evliliklerin temelinde olması gereken katıksız sevgiyi irdelemekteydi. Yeni olmayan bu konuda, sevgi, para ve geleneksel kavramların çakıştığı bir

aile tasvir ederek, Zohrab farklı bir yaklaşım getirmiş ve eser bazı kesimlerce adeta skandal bir roman olarak görülmüştü.[13]

Gerçi Zohrab'ın kendisi, bu romanını realizm ve romantizmin karışımı olan başarısız bir deneme olarak kabul etmiştir. Ancak yine de eseri çok ümit verici bir başlangıç olarak görenler de vardı. Zohrab'ın bu romanı edebi kariyerinin önemli bir çıkış noktası olarak kabul edilir. Levon Paşalyan (1868-1943), ilk baskısı 1887'nin Temmuz ayında yapılan *"Kaybolan Bir Nesil"* romanından hareketle Zohrab'ı över:

> *"Uzun zamandan beri bu kadar 'yeni' ve 'edebi' bir kitap yayınlanmamıştır. Yazarı, başından sonuna kadar çok usta bir yazar olarak gözükmektedir. Hayatı bize bütün detaylarıyla ve gerçekçi bir şekilde anlatan romanı ile 'birinci sınıf' bir yazar olup, 'parlak' bir başlangıç yapmıştır."*[14]

Zohrab'ın 1891 yılında ***'Nardik'*** isimli bir başka romana başladığı, ancak tamamlayamadığı bilinmektedir. Yarım kaldığı düşünülen bu romanın 26 bölümü, Şahnazar'ın *Hayrenik (Vatan)* gazetesinde 20 Temmuz-14 Ağustos 1891 arasında yayınlanmış, ancak arkası gelmemiştir.[15]

Yine Zohrab'ın erken dönemine ait ***'Çinagan Namakani' (Çin Mektupları)*** isimli, İstanbul'daki Ermeni hayat tarzını, mizahi olarak Batı'daki yaşamı, milli ve edebi gerçekleri anlatan başka bir çalışması da vardır. 1884'te başladığı bu eserinin, Montesquieu'nün ***'Lettres Persanes' (Pers Mektupları)*** isimli eserini hatırlattığı belirtilir.[16]

> *"1884'ten itibaren Türkiye Ermeni Edebiyatı, günlük 'Arevelk' (Doğu) ile aynı yayın kurulunca yayınlanan hafta-*

13. Kevork B. Bardakjian, A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920: with an introductory history, Detroit, Michigan 2000; Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times, Wayne State Univ Pr 2005, V III, s. 400, 518.

14. Masis, 13 Haziran 1887, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 41.

15. Teodig, 11 Nisan Anıtı, s. 2; Albert S. Şaruryan, s. 52

16. Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian. s. 518

lık 'Masis' gazetelerinde gelişti. Dönemin önde gelen edebiyatçıları, gazete yazarları orada toplanmıştı. 1884-1890 yılları arasında, değerli bütün eserler ya Arevelk'in üçüncü sayfasında ya da Masis'te yayınlandı. Bu sayfaların editörlüğünü Arpiar Arpiaryan yapmaktaydı. Dönemin en önemli yazarları orada yetişti. Bunlardan biri de Zohrab'dır."[17]

"Arpiar, Zohrab ve arkadaşlarının ilk etkisi yeni Ermenice üzerineydi. Onlar dili temizleyip geliştirdiler."

"İkinci olarak, demokrasi ve halk sevgisiyle coşkulu yeni kuşağın ruhunun, gazete sütunlarına ve genelde Ermeni edebiyatına yansımasıydı."

"Akımın üçüncü yeniliğiyse realizmdi. 'Arevelk' ekolünün yazarları, çağdaş Fransız yazarları Zola'nın, Maupassant'ın vb. etkisi altında realizmi ilk kez Türkiye'ye getirdiler. Zohrab bu edebi hareketi başlatanlardan, en verimli işçilerinden biriydi.[18]

Yakından tanıdığı Fransız kültürünün, onun düşünce yapısı üzerinde geliştirici ve kalıcı bir etkisi olmuştur. Zohrab geleneksel Ermeni edebiyatından daha az ölçüde, buna karşılık Arpiar Arpiaryan, Maupassant, Zola ve Daudet'den daha fazla etkilenmiştir.[19]

Zohrab'ı Maupassant ve Çehov ile mukayese edenler de olmuştur. Bir Zohrab çevirmeni olan Ara Baliozian bunlardan biridir. *"O, Guy de Maupassant gibi, özellikle kadınsı psikolojik incelikte bir öykü yazarı olup, Anton Çehov gibi, kısa öykülerinde, yerel yaşamın yansımaları ve evrensel bir karşı çıkışını sergiler."*[20]

Krikor Zohrab, 1891'de Arpiar Arpiaryan'ın kurduğu *'Hayrenik' (Vatan)* gazetesinde yazılarını yayınlamaktadır.

Ertesi yıl, 1892'nin Ocak ayında Krikor Zohrab, Hrant Asadur (1862-1928) ve Dikran Gamsaragan (1866-1941) ile

17. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 159.
18. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 160.
19. Kevork B. Bardakjian, s. 130-132.
20. Ara Baliozian, Zohrab, Krikor Zohrab: An Introduction, Kitchener, Ontario, 1985, s. 7-8.

birlikte bir süredir kapalı olan *'Masis'* dergisini çıkarmaya başlarlar. *Masis* dergisinin başyazarı Krikor Zohrab'dır. Dergi ancak bir buçuk yıl yayın yapabilir ve 1893 Ağustos ayında Abdülhamit tarafından kapatılır.

Krikor Zohrab, edebiyatta en verimli olduğu bu dönemde (1892-1898) yazdığı makale, yazı ve öykülerinin önemli kısmını burada yayınlayacaktır. Aynı dönemin diğer süreli Ermenice yayınları olan ve Ermeni aydınlarının içinde bulunduğu ünlü *'Arevelk' (Doğu)* ve *'Azadamard'*da *(Özgürlük Mücadelesi)* da Zohrab'ın edebi ve siyasi yazıları yer almıştır.

Ermeni edebiyatında, 19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı devleti sınırları içinde ortaya çıkan parlak bir dönem vardır. İşte, *Hayrenik* ve *Masis* dergi ve gazeteleri etrafında toplanan, Arpiar Arpiaryan, Levon Paşalyan, Dikran Gamsaragan, Arşag Çobanyan (1872-1954) (B-4) ve özellikle Krikor Zohrab gibi Ermeni edebiyatçılar bu parlak döneme damgalarını vurmuşlardır. 1895-1896 Ermeni katliamları, dolaylı olarak Ermeni kültür ve sanatına da darbe vuracak ve bu edebiyat çevresi bu tarihlerde dağılacaktır. Yazarların bir kısmı yurt dışına gidecek ve sanat yaşamlarına orada devam edeceklerdir.[21] Buna karşılık Zohrab, kendi başına daha farklı çevrelere geçecek, Ermeni toplumu dışında da ismini duyuran, daha evrensel fikirlerin savunucusu bir kimlik kazanacaktır.

Fransız Yazar Sébastien Fumaroli, Ermeni kimliğine rağmen, Krikor Zohrab'ı Levanten kültürü içinde görmüş ve değerlendirmiştir. 2005 yılında, Zohrab'ın *"Hayat Olduğu Gibi" (La Vie Comme Elle Est)* isimli öykü kitabının Fransa'da yayınlanması üzerine yazdığı yazısında, kitapta siyasi bir sorun olmadığını söyledikten sonra şöyle yazmaktadır:

> *"Ermeni Krikor Zohrab (1861-1915), bu Levanten Altın Çağının trajik kaderinde önemli kişilerden biridir... Milliyetçi isteklerden ve ideolojik mücadelelerden uzak, tatlı, zevk ve sefaya düşkün, Avrupalı elbisesi ve Müslü-*

21. L'Arménie, CDCA Comité de Défense de la Cause Arménienne, http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm

man başörtüsüyle hiçbir garipliğin olmadığı, huzurlu ve kozmopolit bir Doğu'yu keşfediyoruz... Bu öyküler, Acem minyatürleri gibi, son derece hassas saf duygularla, aynı şekilde, son bir zayıf gülümseme ile tırpanlanmış bir medeniyetin zarafetiyle kurgulanmıştır. Kesinlikle, vicdanlı bir gözlemci ve siyasetçi olarak, Zohrab, çevresindeki açgözlülüğü, ikiyüzlülüğü ve adaletsizliği hicvetmektedir."

"Bu tutsak ve büyüleyici, sosyal gerçekçiliğin ötesinde, Batılı ve Hıristyan bir ortamda, İncil'deki saflıkta, Oryantal bir sır gibi, her zaman gizemli ve anlaşılması zor, Armenissa, Annik veya Zaruhi gibi, kız arkadaşı veya karısı olan, aşkın peçesi ile örtülmüş, ancak bilinmeyen kadın figürleriyle karşılaşıyoruz."[22]

Masis Edebiyat Gazetesi

Masis, gazeteci ve eğitimci Garabet Ütücüyan (1823-1904) tarafından 1852 yılında, Ermeni harfli Türkçe *"Ruzname-i Masis"* ismiyle yayın hayatına girmiştir.[23] 1881'e kadar 30 yıl aralıksız devam eden yayın döneminden sonra Abdülhamit sansürü tarafından sık sık kapatılarak aralıklı olarak yayın hayatına devam eder. 1881, 1883 ve 1888 *Masis*'in kapatıldığı tarihler olacaktır. 1884 yılında *Masis* haftalık olarak yayınlanır.

Nihayet 1892 yılı Ocak ayında tekrar yayınlanan *Masis*'in başyazarı Krikor Zohrab, sorumlu yazı işleri müdürü de Hrant Asadur'dur. Krikor Zohrab, Zabel Asadur (1863-1934) ve Hrant Asadur'un yer aldığı *Masis*, baskılara karşın, halktan yana Ermenice yayın yapar.

1893 yılı Ağustos ayında kapatılan dergi, 1894-1896 yılları arasındaki Ermeni katliamları döneminin olumsuz koşullarından da etkilenecek ve nihayet 1898'de yeniden yayınlanmaya başlayacaktır. Şubat 1898'de Zareh Yusufyan, *Masis*'i tekrar

22. Sébastien Fumaroli, Krikor Zohrab: la Sublime Porte va se refermer, Le Figaro, France16 juin 2005.

23. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras yayınları, 2003, s. 371.

yayın hayatına dahil edecektir. Bu yeni yayın döneminde de Krikor Zohrab çok önemli edebi, sosyal makalelerini, hikayelerini *Masis*'te yayınlamaya devam edecektir.

Son iki yayın döneminde *Masis* edebiyat dergisi, Krikor Zohrab, Dikran Arpiaryan, Mikael Şamdancıyan, Püzant Keçyan, Hrant Asadur, Zabel Asadur, Yenovk Armen ve Zabel Yesayan gibi dönemlerinin en aydın isimlerinin katkısı ve yönetiminde yayınlanır. Batı Ermeni Edebiyatının gelişmesinin önemli bir köşe taşı olan *Masis*'te, dönemin en nitelikli Ermenice edebi eserleri yer almıştır.

1892 yılının başında *Masis*'in yeniden yayın hayatına çıkışının öyküsünü Hrant Asadur anılarında anlatmaktadır:

> *"1891 yılının sonunda bir gece* (26 Aralık) *Kadıköy'de Zohrab'ın evindeydim. Dikran Gamsaragan da oradaydı. Üçümüz bir editörler grubu oluşturup, Masis isimli bir edebiyat dergisi yayınlamaya karar verdik. Zohrab başyazar, ben de yayıncı olacaktım; Gamsaragan etkin bir idari sorumluluk almak istemiyordu. Yayınlayacağımız Masis, Arevelk'in matbaasında basılacaktı, ancak Arevelk'in yönetimi kesinlikle bizim derginin edebi ve siyasi yönüne müdahale etmeyecekti."*
>
> *"Aynı akşam, gazeteler için bir ilan metni hazırladık. Ayrıca Zohrab, Masis'in ön sayfasına koyacağımız bir bildiri yazdı. Bu bildiride yayın ilkelerimizi açıklıyorduk: 'Temel amacımız edebiyatı geliştirmektir. Masis'in edebiyat içeriği, insanların yaşamından elde edilecek ve halkın hizmetinde olacaktır.' Zohrab, ilk sayı için bir makale yazmak ve bir öyküsünü vermek üzere söz verdi."*
>
> *"Masis'in 4 Ocak Cumartesi*[24] *sabahı çıkması gerekiyordu, ancak Perşembe akşamı başyazar henüz bir satır bile yazmamıştı. Mamafih, Zohrab, Cuma sabahı erkenden bir öyküsünü ofisime getirdi ve masama oturarak bir makale yazmaya başladı. O gece ikimiz beraber matbaaya gittik ve sabaha kadar baskıları yaptık. Kurşun kokusu al-*

24. 23 Kânunuevvel 1307 (4 Ocak 1892) Pazartesi günü. H. Asadur'un anılarında Cumartesi olarak belirtilmiş. Cumartesi haftanın ilk iş günü olması nedeniyle bu gün mantıklı gibi görünebilir.

tında ve tozlu bir ortamda, soğuk Ocak gecesinde ara vermeden, hatta bir dakika dahi dinlenmeden çalıştık. Cumartesi sabahı, dağıtımını yaptığımız Masis gazete bayilerindeydi; akşamdan önce 1500 derginin tamamı satılmıştı. Ermeni Noel'inin ikinci gününde, 500 dergi daha bastırmak için matbaayı açtırmak zorunda kaldık..."[25]

4 Ocak'ta, üç haftada bir çıkmak üzere yayınlanan *Masis*, siyasi ve entelektüel ortamın uygun olması, içinde dönemin en kaliteli yazarlarının yer alması ile birleşince ortaya iyi bir edebi ve siyasi dergi olarak çıkmıştır. Bu yayın çalışması Ermeni edebiyatı için mutlu bir dönem olarak kaydedilecektir.

İlk sayıda Başyazar Krikor Zohrab'ın *'Mer Masisı' (Bizim Masis)* başlıklı makalesinin dışında bir de öyküsü yer almıştır: *'Mamayit Parev Ire' (Annene Selam Söyle)*. Derginin mesul müdürü Hrant Asadur'un görevleri arasında yazı ve makaleleri toplamak, bunların arasından yayınlanacak olanların seçimini ve yayından önce provaların düzeltmelerini yapmaktır. Derginin ilk aylarında şair ve romancı Dikran Gamsaragan (1866-1941) da önemli katkılarda bulunmuşsa da, yurt dışına gitme planları olduğu için uzun süreli görev alamamıştır.[26]

Masis'in ikinci sayısından itibaren, Zohrab *"Dzanot Temker" (Tanınmış Simalar)* seri yazılarına başlar. Çağdaş ve popüler, özellikle edebiyat alanında tanınmış Ermeni aydınlarının portrelerini kaleme aldığı bu serinin ilk portresi Püzant Keçyan'dır. 1892 yılında *Masis*'in gelecek sayılarında düzenli olmayan aralıklarla portresini yayınlayacağı isimler Yeğya Demircibaşyan, Hagop Kurken, Sibil (Zabel Asadur), Arpiar Arpiaryan, Doktor Kapriyel Sevyan ve Tovmas Terziyan olacaktır. Zohrab, daha sonraki sayıları ile giderek edebiyat ve

25. Hrant Asatur, "Grigor Zohrap," Dimastverner (Portraits), Constantinople, 1921, 219-50, Aktaran: Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times, Wayne State Univ Pr 2005, V. III. s. 533.

26. Rober Haddeciyan, 'Bıduyt Hay Kıraganutyan Kulisnerun Meç' (Ermeni Edebiyatı Kulislerinde Bir Gezinti), 'Masis'in Birinci Sayısı', Hatıra Defteri- 59, 1. Bölüm, İstanbul, 2008, s. 247- 251.

siyasetle ilgilenen okuyucular için ilginçliği artan *Masis*'te, 1893'te de bu seriye devam edecektir. Bu yıl içinde de Garabed Karakaş, Oksen Hocasaryan ve Hovsep Yusufyan'ın portre yazıları *Masis*'in sayfalarında yerini alacaktır.

Krikor Zohrab'ın ismi *Masis* edebiyat gazetesinin ismi ile özdeşleşmiştir. Özellikle öykülerinin yayınlandığı sayfalar, derginin en fazla okunan sayfalarıdır. Zohrab bazı öykülerini ve makalelerini diğer bir yayın organı olan *Hayrenik*'te de yayınlamaya devam eder. İçinde yer aldığı polemiklere, hem *Masis*'in sayfalarından, hem de *Hayrenik*'in sayfalarından katılır.

Başyazar Zohrab'ın görevleri, önemli fikirler ve edebiyat sanatıyla ilgili yazıların tespitini yapmak ve seçmektir. Ayrıca Zohrab, tiyatro ve diğer kültürel faaliyetlerin de takipçisidir. Bu tür sanat ve kültür faaliyetleri hakkında izlenim, yorum ve eleştiri yazıları yazmakta, basında değişik polemiklerin içinde, hatta merkezinde yer almaktadır.

Yaşamının çok büyük bölümünü Paris'te geçiren ünlü şair Arşag Çobanyan, *Masis*'in yeniden yayınlandığı yıl henüz İstanbul'dadır. Yaklaşık bir yıl sonra Paris'e gidecek olan Çobanyan'ın şiirleri Abdülhamit sansüründe engellendiğinden *Masis*'te yayınlanamamaktadır. Zohrab hukukçu kimliği ve geniş çevresini kullanarak gerekli müsaadeyi alır ve böylece Çobanyan'ın şiirleri de *Masis* sayfalarında yerini alır. Ardından Çobanyan'ın şiirleri İstanbul'da yayınlanan diğer gazetelerde de yayınlanmaya başlayacaktır.

1892 yılı sonunda Hrant Asadur ile Zohrab'ın yolları geçici olarak ayrılır:

> *"1892 yazında, Dikran Gamsaragan (1866-1948) Avrupa'ya gidince, onun desteğinden yoksun olarak dergiyi yapmak zorunda kaldık. Ancak yılsonunda döndüğünde, son sayıların yayınlanmasında görev aldı..."*
>
> *"1892 sonunda, Zohrab, ertesi yıl Masis'in haftalık olması için ısrar etti, ben kişisel olarak karşı çıktım. O devam etti; o zaman Arevelk yönetimi ile bir anlaşma yaptılar ve 1893'te sadece 7 ay sürecek olan, hem yayıncılığı hem de başyazarlığı üstlendi."*[27]

27. Hrant Asatur, *Dimastverner*, Aktaran: Agop Jack Hacikyan, s. 534-535.

Masis'in basımı *Arevelk*'in matbaasında yapıldığı ve Hrant Asadur da ayrıldığı için, *Zohrab*, yeni yıla ait basım ile ilgili sözleşmeyi tek başına yeniler. 9 Ocak 1893'te, Zohrab'ın çıkardığı *Masis*'in künyesinde 3793. sayı yazmaktadır. Haftalık, edebi, bilimsel ve politik gazete *Masis*'in başyazarı ve müdürü Krikor Zohrab'tır. Bu sayının başyazısı, bir önceki yıl çalışmalarının özetlendiği *"Dari mı" (Bir Yıl)* başlıklı makaledir. Aynı sayıda "Tanınmış Simalar" serisinden, Garabed Karakaş'ın biyografisi yayınlanmıştır.[28]

Artık *Masis*, tek başına Krikor Zohrab'ın yönetiminde yeniden yola koyulmuştur. Zohrab yeni öykülerini yazdıkça, *Masis*'in sayfalarından heyecanla bekleyen okurlarına ulaştırır. Aynı heyecan Zohrab'ın da dergiye tarihinin en itibarlı dönemini yaşatmasını sağlayacaktır. Ancak unutmamak gerekir ki, bu yayınlar bir istibdat döneminde yapılmaktadır ve Padişah'ın sansür heyetindeki Ermeni görevliler de boş durmamaktadır. Fikirleri ile Ermeni toplumu içinde büyük beklentiler oluşturan diğer yayınlar gibi, *Masis* de gözden kaçmaz. 3 Ağustos 1893 tarihli bir ihtarname ile derginin sahibi olarak görünen Garabet Ütücüyan uyarılır: *"Masis gazetesi yönetmeliklere karşı hareket etmiştir, bu tutumunda ısrar ederse cezaya tabi olacaktır."*

26 Temmuz/7 Ağustos 1893 tarihli[29] *Masis*, 4003. sayı olarak Krikor Zohrab yönetiminde son kez yayınlanır. *Masis*'in yayını durdurulmuştur. Bu sayıda, Zohrab'ın öğretmenler ve eğitim sistemi üzerine yazılmış son makalesinin başlığı "İleri mi Geri mi?" olacaktır.[30]

Ermeni toplumu için en karanlık dönemleri sayacak olur-

28. Albert S. Şaruryan, s. 67.

29 26 Temmuz/7 Ağustos 1893 şeklinde yazılan tarihi, 26 Temmuz 1309/7 Ağustos 1893 olarak anlamak gerekiyor. Burada, birinci bölümdeki 26 Temmuz 1309, döneminde kullanılan Rumi Takvimi'ne göre tarihi, 7 Ağustos 1893 ise, günümüzde kullanılan Miladi Takvim'e göre tarihi göstermektedir. Değişik kaynaklar, tarihleri farklı takvimlere göre verdiğinden, uyum sağlamak amacıyla, kitabımızın bundan sonraki sayfalarında, iki takvime göre yazılmış tarihlerle sıkça karşılaşacağız.

30. Krikor Zohrab, *Masis*, 7 Ağustos 1893, 'Araç te Yed?' (İleri mi Geri mi?), Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 74.

sak, bunlar 1894-1896 dönemi, 1909 Adana olayı ve 1915 tehciri dönemi olacaktır. İşte 1894'de başlayan ve iki yıl sürecek dönemde Zohrab'ın yaşamında bir nevi içe kapanma görülecektir. Bundan sonra Krikor Zohrab'ı cemaat meseleleri ile ilgilenirken ve mahkeme salonlarında göreceğiz. 1894 Ağustos'unda Sasun olayı, ardından 1895 Mayıs'ında İngiliz, Fransız ve Rusların Ermeniler için reform talebi, bunun sonuç vermemesi nedeniyle Eylül ayında Hınçakların İstanbul Babıâli'de gösteri düzenlemesi, Anadolu'da Ermenilere karşı katliam boyutundaki uygulamalar, Ekim ayında Zeytun Ermenilerinin isyanı, 1896 Haziran'ında Van'daki olaylar, Ağustos ayında Osmanlı Bankası'nın Ermeni devrimciler tarafından işgal edilmesi ve nihayet İstanbul'da çok sayıda Ermeninin öldürüldüğü saldırılar ve tutuklamaların yaşandığı bu karanlık dönemden sonra ortalık durulacak ve Osmanlı topraklarında entelektüel faaliyetler yeniden başlayacaktır.

Kapatılmış bulunan yayın organları da böylece yeniden açılacak ve kaldıkları yerden yayın yapmaya devam edeceklerdir. 1898 yılı Ocak ayında Zareh Yusufyan, *Masis*'i günlük gazete olarak yayınlamak üzere girişimlerde bulunur. *Masis* deyince ilk akla gelen Krikor Zohrab, bu konudaki teklifi kabul etmesini, eski çalışma arkadaşı Hrant Asadur'un da olması koşuluna bağlar. Asadur anılarında;

> *"Zohrab bu fikre yatkındı, fakat şartları vardı. Sibil'in ve benim de bu yeni oluşumun içinde yer almamızı istiyordu. Bu arada edebiyata karşı olan sevgisinin yeniden baş gösterdiğini hissettim. Yakın zamanda çalışmayı kabul etmesine rağmen, bu hevesinin söneceğini tahmin ediyor, bu nedenle de ben onunla çalışmayı düşünmüyordum."* diye yazacaktır.

Zohrab, Hrant Asadur'a sormadan gazeteye bir ilan verir: *"Masis yayınlanıyor, Krikor Zohrab, Sibil ve Hrant Asadur'un yönetiminde."* Hrant Asadur:

> *"Çok üzüldüm ve hemen matbaaya gittim. Bana bu ilanı verenin Zohrab olduğunu söylediler. Onun adını ve el*

yazısını görünce yapacak bir şeyim kalmamıştı. Dostumdu ve bu öyle bir sürprizdi ki, onun dışında başka bir kimse olsa bunu kabul edemezdim."[31]

2/14 Şubat 1898'de *Masis* günlük gazete olarak yeniden yayınlanmaya başlar. Zohrab artık her gün yazmaktadır. Bu daha önceki haftalık ve üç haftalık yayın temposuna benzemez. Zohrab'ın yazılarının konuları, edebiyat, sanatın dışında, cemaatin her alanındaki konuları kapsamaya başlar. Öyküleri yeniden hız almış ve *Masis*'in sayfalarında yerini almaya başlamıştır.

Masis ve *Arevelk*'in mülkiyeti ve yönetimi aynı kişilerden oluşmaktaydı. Günlük *Arevelk* gazetesi hükümet tarafından kapatılmış olması nedeniyle, yerini doldurmak üzere *Masis* günlük olarak çıkmaya başlamıştı. *Arevelk*'in yayın yasağı sona ermiş olmalı ki, *Masis* yönetimi 20 Temmuz/1 Ağustos'ta yayınladığı bir duyuru ile, gündelik *Masis*'in yerine *Arevelk*'in yayma başlayacağını, *Masis*'in ise haftalık gazeteye dönüşeceğini duyurur.

Günlük *Masis* gazetesinin son sayısı 30 Temmuz/11 Ağustos 1898 tarihinde 152. sayı ile yayınlanır. Zohrab'ın yazıları bundan böyle hem *Arevelk*'in, hem de *Masis*'in sayfalarında yer alacak, haftalık olarak yayınlanmaya başlayan *Masis*'in başyazarı ise Dikran Arpiaryan olacaktır.

"Dzanot Temker" (Tanınmış Simalar) serisinden Doktor Nazaret Dağavaryan'ın biyografisi haftalık *Masis*'te 1898'in Ekim ayında yayınlanır. Özgürlüklerin giderek daha fazla kısıtlandığı ve yayın hayatı üzerindeki sansürün şiddetini arttırdığı bu yılda, Zohrab'ın yazdığı Vahan Vartabed Der-Minasyan'ın biyografisini, *Masis* Başyazarı Dikran Arpiaryan "bir saldırıya uğramak korkusuyla" yayınlamak cesaretini gösteremediğini itiraf ederek geri verecektir. İleride 1905 yılının Nisan'ında Zohrab, Ardavast takma adıyla bu biyografik yazıyı Arpiar Arpiaryan'a gönderecek ve *Şirag* gazetesinde yayınlatacaktır.[32] Harutyun Mırmıryan, Hrant Asadur ve Reteos Berberyan biyografileri de 1900-1901 yıllarında *Masis*'te yayınlanacaktır.

31. Albert S. Şaruryan, s. 82.
32. Albert S. Şaruryan, s. 93.

1852 yılında hayata yeni başlayan *Masis*'in 50. yılını, Krikor Zohrab 2/15 Şubat 1902 tarihli "Hissun Dari Araç" (Elli Sene Önce) başlıklı makalesi ile selamlayacaktır.[33] *Masis*'in Başyazarı Dikran Arpiaryan, Zohrab'ın içinde yer aldığı *Masis* gazetelerinin, Ermeni kitapevlerinde birçok kitaptan daha fazla aranan, edebi değeri yüksek ve özenli yayınlar olduğunu yazacaktır.[34] 1902 yılı Zohrab'ın edebi konularda bir suskunluk içine girdiği bir yıldır ve artan baskılarla birlikte bu durum 1908'e kadar devam edecektir.

Masis gazete-dergisi, Batı Ermeni edebiyatının en önemli isimlerinin yazım hayatına adım attığı temel taşlarından biri olmuştur. Ünlü şair Rupen Sevag (1885-1915), ilk şiiri *Veda Sözleri*'ni 1905 yılında bu dergide yayınlamıştır. Şair, yazar ve eğitimci Dikran Çögüryan (1884-1915) yazı hayatına 1909 yılında *Masis*'te başlamıştır. Yazar ve Ermeni dilbilimcisi Melkon Gürcüyan'ı (1859-1915) keşfeden ve yazmaya teşvik eden yine *Masis* editörleri olmuştur. İkinci Meşrutiyetin ilanı ile birlikte çıkan aftan istifade ederek 1908'de Mısır'dan İstanbul'a dönen gazeteci Diran Kelegyan (1862-1915) bir dönem *Masis*'e muhabirlik yapmıştır. Konya'da İngiliz Konsolosluğunda tercüman ve konsolos yardımcılığı yaptıktan sonra, 1909 da İstanbul'a gelen Jak Sayabalyan (1860-1915), *Masis*'te V. imzasıyla şiirlerini yayımlamıştır. Rupen Zartaryan (1874-1915), Yervant Odyan (1869-1915), Tılgadıntsi (1860-1915), Püzant Bozacıyan (1859-...) gibi dönemin önemli yazar ve edebiyatçıları, eserlerinden bazılarını *Masis* sayfalarından okuyucularına ulaştırmıştır. *Masis* gazetesi Temmuz 1912'den itibaren *Arevelk* gazetesi ile birleşerek yayın hayatını *Arevelk-Masis* olarak sürdürecektir.[35]

Hrant Asadur İle Birlikte

Krikor Zohrab ve Hrant Asadur birlikte 1892'de *Masis*'i yeniden yayın hayatına kazandıran iki temel direktir. Okuyu-

33. Krikor Zohrab, 'Yerker' (Eserler), 1988, s. 376.
34. Albert S. Şaruryan, s. 111.
35. Pars Tuglacı, *Batı Ermenileri Tarihi*, c. 3, s. 555

cular iki yazar arasında mükemmel bir ahenk ve işbirliği olduğunu düşünmektedirler. İki yazar birbirlerine dostane ilişkilerle bağlı olmalarına rağmen, yapı olarak birçok yönleriyle birbirlerinden farklıydılar. Zevkleri, çalışma şekilleri bakımından aralarında önemli ayrılıklar vardır.

Bu konuda dikkat çekici bazı ipuçlarını, Zohrab'ın Hrant Asadur'a 1892 yılı Nisan'ında yazdığı bir yazıda bulabiliyoruz. Zohrab bir iş için İzmit'e gitmeden önce, Levon Paşalyan'dan *Masis* için bir öykü yazmasını istemiştir. Paşalyan, bu isteğe uygun olarak yazdığı bir öyküyü Hrant Asadur'a teslim eder. Asadur, "Düş Düşkünü" başlıklı öyküyü, genç okuyucuları olumsuz etkileyeceği kanaatiyle yayınlamayı uygun bulmaz. Zohrab gittiği İzmit'ten 1 Nisan'da döndükten sonra öğrendiği bu gelişmeden hoşnut olmaz. Bunun etkisiyle yokluğunda hazırlanıp ve basımı yapılan *Masis*'in yeni sayısını gördüğünde heyecanlanır ve dostu Hrant Asadur'a şöyle yazar:

"Döndüm ve son sayıyı gördüm. Şimdi de gelecek sayı hazırlanıyor. İstifamı sana bildirmemin zamanı gelmiştir."

Zohrab bu sözleriyle, yokluğunda hazırlanmış olan *Masis*'in son sayısını çok başarılı bulduğunu ve beğendiğini, tüm çalışmalarını yaptığı gibi başarısının da Hrant Asadur'a ait olacağını, kendisinin bu başarıya ortak olması halinde de sevgili dostuna haksızlık etmiş olacağını anlatmaktadır. Krikor Zohrab, bu şekilde Hrant Asadur'a karşı adil duygularını paylaştıktan sonra, anlatmaya devam eder ve şöyle yazar:

"Yayın hayatımızda aramızda asla eşit bir düşünce tarzı olmadı. Gazetenin şekli, fiyatı, sayısı, uzun veya kısa oluşu gibi birçok konuda, üzücü anlaşmazlıklara sebep olmasın diye, her zaman, senin dediğini kabul etmeye mecbur kaldım. Şimdi yerimi vermenin sırası geldi. Çünkü ben asla burada bir sorumlu mevkiye sahip olamadım. Gazetenin doğrultusu, senin alışkanlıkların doğrultusunda devam etti. Farklı şekillerde anlamadığımız hiçbir şey yoktu. Fakat görülüyor ki böyle gözükmek zorundaydık. Beni güldüren bir

şey sana korku veriyor, aynı şekilde tersi de oluyordu. Kadınlar seni titretirler, erkekler de beni. Ben düşüşleri görmeyi severken, sense yücelikleri sevdin. Ben vadiyim, sen dağ. Görüyorum ki birbirimize el uzatmamız imkânsızdır. Gelecek sayıda rica ediyorum, Masis'ten benim adımı sil."

Bu mektup, iki yazarın ilişkilerindeki güzelliği ifade edecek, ancak istifa isteği yerine gelmeyecek ve Krikor Zohrab'ın ismi *Masis*'te yer almaya devam edecektir.[36] Aksine, gelecek yılın yayın döneminde, Hrant Asadur dergiyi terk edecek ve Zohrab yayına tek başına devam edecektir. Hrant Asadur, anılarında Krikor Zohrab'ın *Masis*'teki çalışma tarzını şöyle anlatır:

"Zohrab, çoğu kez, avukatlık için gerekli görevlerini bir yana bırakır, seçimini hikâye yazmaktan yana kullanırdı. Hikâyelerini çok aceleyle yazar, sayfa sayfa matbaaya teslim ederdi. O zamanlar avukatlık yazıhanesi, Galata'da, İzmirlioğlu Hanı'nın içinde, 'Arevelk' gazetesi matbaasının bulunduğu Noradunkyan Hanı'nın çok yakınındaydı. Yazdığı yazıları almak için 'Arevelk'ten birilerini devamlı Zohrab'a gönderirler, o da küçük kâğıtlara ne yazdıysa, sabırsızlıkla hikâyelerini bekleyen okuyucularına ulaştırmak üzere teslim ederdi. Bu arada sekreteri ona adliyedeki işlerini hatırlattığında, sekreterini adliyeye gönderir ve o günkü duruşmayı başka bir güne erteletirdi. Böylece hikâyesini bitirirdi."

"Zekâsına ve hafızasına çok güvenirdi. Önemli işlerini son dakikaya bırakır, sürprizler karşısında fazla paniğe kapılmazdı. 1893'de Masis'in başyazarı iken, bir gece Kadıköy'deki evi yandı ve yok oldu. Eşyaları da sigortalı değildi. Bütün gece sabaha kadar uykusuz kaldıktan sonra, sabah doğruca matbaaya gitti ve başyazısını yazdı."

1908'den sonra, Meclis-i Mebusan'da ve Ermeni milleti içinde birlikte çalışmalar yaptıkları Van Mebusu Vahan Papazyan, anılarında Zohrab'ın karakter yapısını şöyle anlatır:

36. Rober Haddeciyan, 'Ben Vadiyim Sen Dağ', s. 254- 258.

"Bu adam, gücü, gayretiyle ve heyecanıyla her dem taze bir gençti. Hayat ruhunda kaynıyordu. Hassas ve şaşırtan bir süratle durumları kavrayıp, kafasında tasnif eden ve derhal faaliyete geçen bir bilgiçti. Güçlü bir şahsiyete sahip olan bu kişi, toplumsal adap ve teamüllerden nefret ederdi."[37]

Zohrab da bir gazetede *(Surhantag)* kendini tarif ederken, diyalektik bir bakış açısına sahiptir:

"İntizam ve düzen sevgisinin, girişim ruhuyla daima ters orantılı olduğunu müşahede ettim. Bazı insanlar her şeyi yalnız usulüne göre yapmayı tercih ederler, bir terslik olunca usulün arkasına gizlenebilmek için. Biraz tereddütle, biraz tedbirle, biraz cesaretle, biraz mantıkla, biraz yetenekle, biraz zarar görerek ve bastığı toprağa zarar vererek ve başkalarının da bu zarar verme olayına katılmasıyla, yol açılır. Ondan sonra o yoldan körlerin ve uyuzların geçmesine göz yumulabilir. İşte benim için usul denilen budur... Kuşkulu ve şüpheci insanlar vardır. Bastıkları yerde muhakkak birşey kırarlar, ben de onlardan biriyim."

Başka bir yerde kendini şöyle tarif ediyordu: *"Ben büsbütün düzensiz biriyim."* Ve gerçekten de öyleydi.[38]

Şairliği

Zohrab şiirlerini gençlik duygularının dışa vurumu olarak, aşklarının heyecanı içinde kaleme almıştır. Çok iddialı olmamakla birlikte, sanatçı kişiliğinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine basamak oluşturmuştur. Edebiyatın her alanında ürün veren bir sanatçı kimliği kazanmasında şiirlerinin katkısı olmuştur.

1883'de yazdığı 'Nakhants' (Kıskançlık), 1884'de 'Hrajeşd' (Elveda) ve 1893'de "Dabanakir" (Mezartaşı) adlı şiirle-

37. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

38. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

rinden sonra bir süre ara verdiği şiir yazma tutkusu ilerdeki yıllarda tekrar ortaya çıkar.

1899-1902 yılları arasında yazdığı Ermenice şiirlerini Masis gazetesinde yayınlar. 'Lusnalutem Kişermıne Lur Uduhur' (Sabaha Karşı Bir Geceydi, Sessiz ve Acı), 'Nargilen' (Nargile), 'Abrim Mernim' (Yaşayayım Öleyim,) 'Andzanotı' (Yabancı), 'Tsünı' (Kar), 'Vararanı' (Soba), 'Hartsum' (Soru), 'Hamagerbutyun' (Mutabakat/Uyuşma), 'Voç Vok' (Hiç Kimse), 'Zadgi Artiv' (Paskalya Nedeniyle/Gurur) şiirlerini bu dönemde yazar.[39] 1908'in ilk aylarında yaşadığı bunalımlı günlerinde de 'Hısgum' (Gözetim), 'Hıbardutyun' (Gurur), 'Daraguys' (Tereddüt), 'Yegur' (Gel) şiirlerini kaleme alır.

"Nargile" isimli şiiri Zohrab'ın başarılı şiirlerinden biri olup, şairliği konusunda bilgi verici mahiyettedir.

Geniş salon, pencereler kapalı ve kilitli,
Yerde bir kilimle bir sedir, alçak ve geniş,
Çıplak duvarda altın yaldızlı çerçeve ile
Arapça salt bir sözler dizisi.
Köşede bir adam, dünyaya küskün
Nargilesini fokurdatarak keyifle,
Haz duyarak bu hıçkırık nağmesinden,
Ve havada sarsan dumandan lapamsı ve kırlaşmış.
Ve derhal seni anımsarım, sessizce
Dinlersin hep iniltimi ve sanki
Zevk alırsın, o adam gibi seyre dalıp
Alevlendirdiğin yürek ateşimin dumanını.[40]

Öykücülüğü

Ermeni gerçekçilik akımının öncüsü, yeni edebiyat hareke-

39. Albert S. Şaruryan; Pars Tuğlacı, Örnek Bir Osmanlı, s. 98.
40. Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, Cem Yayınevi, 1992, s. 414- 415.

tinin kurucularından Zohrab'a bazı çağdaşları *"Ermeni öykücülüğünün prensi"* unvanını vermiştir.[41]

Parlak yeteneği ile Batı Ermeni Edebiyatına kırktan fazla öykü kazandırmıştır. Öldürülmesi ile kesilen yaşamı, bazı öykülerinin kitap halinde yayınlanmasına engel olmuşsa da, öykülerinin önemli bir bölümü Ermenice olarak üç kitapta toplanmıştır:

Vicdan Sesleri (Ghıgcmıdanki Tzayner) (Voices of Conscience) (1909),

Hayat Olduğu Gibi (Giyankı İnçbes vor e) (Life As It Is) (1911),

Sessiz Acılar (Lur Tsaver) (Silent Griefs) (1911).

Gazete ve dergilerde dağınık bir şekilde, düzensiz aralıklarla yayınladığı öykülerini kitap haline getirerek yayınlama düşüncesi ve çok yoğun olması nedeniyle, 1909 yılı Şubat ayı sonunda yayın editörlüğü için 24 Nisan 1915 tutuklamasına dahil olup sağ kurtulabilen genç gazeteci Aram Andonyan ile anlaşır. Kafasında tasarladığı plana göre aralarında seçim yaparak öyküleri gruplandırır. Birinci öykü derlemesi *'Vicdan Sesleri'* Nisan 1909'da yayınlanır.

Bu kitabın arka sayfasında, yakın zaman içinde *"Giyankı İnçbes Vor e" (Hayat Olduğu Gibi), "Kuyinızkuyin" (Rengârenk), "Tsirutsan" (Darmadağınık) ve "Dzanot Temker" (Tanınmış Yüzler)* gibi kitapların hazırlanarak yayınlanacağı duyurulur. Ancak Zohrab yaşarken bunlardan sadece birincisi yayınlanabilmiştir.

1911'in Şubat ayında *'Hayat Olduğu Gibi'* isimli öykü derleme kitabı da Ermenice olarak Aram Andonyan'ın editörlüğü ile yayınlanacaktır. Kitabın arka sayfalarında yukarıda sözü edilen eserlerin yayınlanacağı yeniden haber verilmiş, ancak yayınların kaderinde bir değişiklik olmamıştır. Okuyucudan gördüğü ilgi üzerine, içinde 11 öykünün yer aldığı 200 sayfalık aynı kitap, Türkçe *Sabah* gazetesinin ünlü başyazarı, 1915'teki Ermeni katliamı sırasında tutuklandıktan sonra öl-

41. Agop Jack Hacikyan, s. 517- 520; Eddie Arnavoudian, 'Toumanian Zohrab', Armenian News Network / Groong, September 25, 2000, http://groong.usc.edu/tcc/tcc-20000925.html

dürülen Diran Kelekyan Efendi tarafından 1913'te Ermeniceden Türkçeye tercüme edilecek ve aynı yazarın yazdığı önsöz ile İstanbul'da eski harflerle basılacaktır.

Krikor Zohrab'ın günümüzde Türkçe olarak yayınlanmış iki öykü kitabı bulunmaktadır:

Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler, Aras Yayıncılık, Aralık 2001,

Krikor Zohrab, Hayat Olduğu Gibi, Ayraç Yayınları, Ankara, 2000.

Öykülerinin kahramanları, Ermeni öğretmenler, din adamları, küçük insanlar, hizmetçiler, suçlular, tütün kaçakçıları, seyyar satıcılar, küçük esnaf ve küçük memurlar, en çok da kadınlardır. Halk sevgisi öykülerinde ana temayı oluşturur.[42]

"Sergilediği olayların büyük çoğunluğu İstanbul ve O'nun yakın çevresinde vuku bulur ve yerel bir renge sahiptir. İstanbul'u tüm yönleriyle canlandırır. Zohrab tüm çekiciliği ve de hatalarıyla gerçek bir İstanbul Ermenisidir. Kendisi, öykülerinin önde gelen simalarındandır. Seçtiği tipler genellikle burjuva ve orta sınıfa aittir."[43]

Zohrab'ın öyküleri her zaman renkli ve tazedir. O nedenle de eğlenceli bir şekilde okunabilir. Zohrab perspektifi olan bir gözlemci ve esprili bir öykücüdür. Etkili kelimelerle bir sahneyi, bir kişiyi, bir ruh halini, bir duyguyu olağanüstü açıklamalarla sunabilir. Zarif bir dil ile destekli ani tanımlamaları, öykülerine bir canlılık verir, eğlendirir ve böylece kendinizi kaptırabilirsiniz.[44]

Zohrab'ın okuyucu üzerinde bıraktığı etkiyi, çağdaşı ve yakın dostu, şair ve romancı Zabel Asadur şu sözlerle anlatır:

"Zohrab'ın üslubu doğrudan, özlü, kolay ulaşılır ve du-

42. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, Öyküler, Aras yayınları, 2001.

43. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 161.

44. Eddie Arnavoudian, 'Toumanian, Zohrab'.

rudur: bana parlak ışıklarla donatılmış bir sarayı hatırlatır - karanlık tek bir odayı veya gölgeli bir köşeyi değil."

"Herkes onu zevkle ve merakla okur: edebiyat seçkinleri de, halk da, genci de yaşlısı da, hatta okumalarına izin verilmediği halde öğrenci kızlar ve erkekler de... Hepsi onu anlar, beğenir ve onu daha fazla okumak ister..."[45]

Eserleri okunduğunda, kendisinin klâsik Ermeni toplumu gibi dini bir düşünce ve hayat tarzı içinde olmadığı, hatta din dışı bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir. Batıda uygulanmakta olan laik eğitimin Ermeni toplumu içinde de uygulanması gerektiğine inanan Zohrab, din adamları ve kilisenin toplum üzerindeki etkisi ve baskısından son derece şikâyetçidir ve onları hicvetmekten de geri durmamaktadır. Ancak Zohrab'ın bu çıkışları biraz da boşuna gibidir, çünkü Kilisenin Ermeni toplumunun düşünce, hayat tarzı ve yaşayışı üzerindeki etkisi azalacak gibi değildir. Bağımsızlıklarını kazanamamış olan Ermenilerin milliyetçilik duygu ve özlemlerini ancak kilise ile ayakta tutabildikleri de açıktır.[46]

"Öykülerinde siyasi yaşamına denk düşen gerçekçi temalar üzerinde duruyordu. Köy-kent ikilemi içerisinde sıkışıp kalan bireylerin –ama ağırlıklı olarak kadınların- sorunlarını işliyordu. 1878'den öldüğü 1915 yılına kadar alt sınıf kadınının var olma çabalarını keskin bir dille kaleme aldı. Bunların içinde başlıca temaları namus ve yozlaşmış ahlaki değerlerdir."

"Köy ve kent yaşamını karşılaştırırken köyden kente göçte kadın veya erkek bireylerin saflığının nasıl ters-düz edildiğine dikkat çeker. Öykülerinde alt sınıf kadın ve erkeği eşit tutmaya çalışarak çizmeye özen gösterir. Zaten kendisi de ezilen sınıfın yanındadır. Ezilen sınıfın kentte yaşa-

45. Sybil (Zabel Khanjian) (Zabel Asadur), Aktaran: Ara Baliozian, Zohrab, Krikor Zohrab: An Introduction, Kitchener, Ontario, 1985, s. 26.

46. Ahmet Kankal, Ermeni Öykülerinden Türkçe Yayınlananlar Üzerine, Milli Eğitim dergisi, sayı 157, Kış 2003.

dığı uyuşmazlığı, karakterlerinin bozulma nedenlerini, ruhsal çözümlemelere giderek aktarır. Ekonomik zorluklar o dönemde de kadının ezilmişliğini artırırken, aşk da cinsellik de tıpkı bugünkü gibi toplumun koyduğu "namus" ve "töre" gibi gerekçelerle şiddete kadar vardırılır."

"Zohrab'ın öykülerinde aktardıkları her ne kadar da Ermeni toplumuna ait sorunlar gibi gözükse de aslında yaşadığı dönemin çok ötesinde düşünebilen bir aydının bütün Osmanlı toplumuna bakışını okumak mümkündür. Krikor Zohrab'ın öykülerine karakterini veren özellikler o dönem hakim olan Tanzimat Edebiyatı'nın da özellikleridir. Sonuçta Zohrab da bu iklimin etkilediği bir öykücüdür. O dönem aydınları, sadece kadınların acılarına yönelmezler, bütün bir Osmanlı toplumunun çözülüşünün tanığı olurlar. Kısacası onda bu dönem edebiyatının bütün özelliklerini görmek olasıdır."[47]

Öykülerinde her zaman ironik bir final, lirik ve taşlamalı görüntüler vardır. O, insanların kaderi ile tedirgin olan bir yazardır. Yazdıklarının çoğu Ermeni toplumunun samimi bir sosyal portresini yansıtır. Okuyucularına kendi gerçekçiliğini şöyle özetlemiştir:

"Edebiyat insanların hayatından türetilmiş olmalıdır ve insanlara hizmet için kullanılması gerekir."[48]

Zohrab, insanların karakterlerini açığa çıkaran 'sevgi' düşüncesine özel bir önem verir. Burada, ruhun gizemlerini analiz eden bir sanatçı, sevgi konusunu mutluluk konusu ile birlikte ele alan büyük bir hümanist söz konusudur...

Zohrab, "*Ben büyük olaylarla, benim için ciddi bir meditasyon olan, başkalarına önemsiz görünen, henüz küçük olan olaylar kadar ilgilenmem*" şeklinde yazmıştır. Küçük olaylar

47. Jaklin Çelik, '*Krikor Zohrab Öykücülüğü*', HECE aylık edebiyat dergisi, 2004, sayı 94, http://www.yazimhane.com/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&t=1153

48. Hasmik Muradyan, Eugenia Melkonyan, 'Grigor Zohrap', 31 Ağustos 2006, http://www.republicofarmenia.com/art/index.php?cnt=8&id=91 www.america.net, www.armenianchurch.org

arasından, büyük hayatın iç dünyasını yansıtmak için dönüştüreceği, derin iç anlamı olanları seçer. Öykülerindeki birkaç paragrafta doğa ve karakterler canlanır.[49]

'Batı Ermeni Edebiyatı Antolojisi'nin (Anthology of Western Armenian Literature) yazarı James Etmekjian, Krikor Zohrab'ın edebiyatçılığını şu sözlerle yorumlamaktadır:

> *"Zohrab'ın anlatımı ve tasvirleri çok güçlüdür. Hızlı boya vuruşları ile yaptığı tabloları canlı resimler gibidir. O, insan duygularında ve ruhunda yarattığı isyanları, deniz dalgalarının hareketi gibi anlatan bir ustadır. Doğal anlatımı, mükemmel noktalamaları ve keskin diyalogları, okuyucuyu hızla öykünün ortamına yönlendirir. Şiirsel anlatımı, tarzına güzellik katarken, ironik tarifleri, mizahi bakışı bir rahatlatma getirir... Zohrab, gelecek nesillere de eşsiz bir öykücü olarak kalacaktır."*[50]

Krikor Zohrab'ı en fazla araştıranların başında gelen Pars Tuğlacı'nın, Krikor Zohrab'ın öykülerindeki lezzet hakkında düşündürücü tespitleri vardır:

> *"Zaman onun hikâyelerini eskitemedi. Bunca yıl sonra aynı ilgiyle ve aynı zevkle okunan bu hikâyeler, yarın da okunabilecektir. Bunun da sebebi... ele aldığı tiplerin günümüzde de yaşamakta oluşlarıdır... Nitekim günümüzde de var o kadınlar, o aşklar, o ihanetler, o yalanlar, o boş kafalılıklar ve sahtelikler, o saflıklar, o alçakgönüllüler, o küçüklerle büyükler. Önemsenmeyecek simalar değil onlar; bizimle gelir, bizimle yaşarlar ve bizden sonra varlıklarını sürdürürler."*
>
> *"Zohrab'ın edebi sayfalarında bir sanatçı bir şair göze çarpar. İçinde renkli tiplerin kaynaştığı ve elle tutulur yaşam gerçeklerinin dile getirildiği hikâyelerini okuyup geçer ve tekrar aynı noktaya dönersiniz; çünkü gözünüz, kulağınız, ruhunuz gelip geçen satırlarda derin bir haz kay-*

49. a.g.e.
50. a.g.e.

nağı bulmuşlardır. Zohrab'ın bu çizgisi, kendi gerçekçi edebi karakterini daha çok belirgin duruma getirir ve bir sanatçı sivrilir onun uğraşında."[51]

Öyküleri

Jaklin Çelik'in, Krikor Zohrab'ın öykülerine bakışı son derece olumlu olup, öykülerin içinde derin anlamlar olduğunu düşünür.[52]

Krikor Zohrab'ın 1901'de *Masis*'te yayınlanan;

*"**Lusahokin (Rahmetli)** öyküsü*[53] *namus ve yozlaşmış ahlaki değerlerin açıkça işlendiği öykülerden biridir. Öyküdeki Nigoğos Ağa evlilik dışı sahip olduğu çocuğa soyadını vermeyerek çocuğu ve annesini yaşamları boyunca toplum dışına itilmeye mahkûm eder."*

"Zaten namusluluk halkın gözünde yasa ve ahlak kurallarına gerçek anlamda bağlı kalmaktan, bunlardan sapmamaktan çok, sapmaları göstermemek ve saklamaktan ibarettir."[54]

"Zohrab, öykülerinde içinde bulunduğu dönemin tanıklığını yapmaya çalışırken; bununla da yetinmez, zaman zaman kendine dönerek yaşamına dair yaptığı itiraflarla vicdan hesaplaşmasına girer."

Tıpkı 1892'de *Masis*'te yayınlanan ***'Tefarik'*** öyküsünde,[55] evin şımarık delikanlısının,

"Eve alınan hizmetçi Aşhen'in kendisine beslediği aşka karşılık vermeyerek, onu ölümle yüz yüze bırakması gibi. Başından beri farkında olduğu bu ilgiyi hoyratça kullan-

51. Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, Cem Yayınevi, 1992, s. 411- 412.

52. Jaklin Çelik, *'Krikor Zohrab Öykücülüğü'*.

53. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, Öyküler, Aras Yayıncılık, Aralık 2001, s. 46.

54. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, s. 54.

55. a.g.e. s. 85.

mış, sonra da tüm bencilliği ve şımarıklığıyla onu tek başına bırakmıştır."

"Karşı koyma gücünün azaldığını duyumsuyordum. Çirkin görünme kararı ancak birkaç hafta sürmüş ve nihayet zayıflamaya başlamıştı bile. Kararlı köylü şivesindeki 'utanırım' sözcüğünün uzayan vurgusu sönüyor, bitiyordu."[56]

"Zohrab yaptığı bu hatalı davranışın farkına yıllar sonra varacak ve kendi içinde hesaplaşmaya gidecekti. Öyle ki köyüne geri gönderilen Aşhen'in ölümünün üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen, yine aynı öyküde şu itirafta bulunur:

"Yaşamın felaketlerle dolu olduğunu düşünüyorum. Birbirini anlamamaktan ileri gelen acılar tedavisiz kalıyor. Oraya buraya saçılan şefkat fazlalıkları, sevgiyi sağlam ve sürekli kılacağına, gerekli ve aşırı sanılmasına yol açıp sevgiyi tüketiyor."[57]

1892 yılında *Masis*'te yayınlanan; ***'Mamayit Parev Ire' (Annene Selam Söyle)***[58], Zohrab'ın 13-14 yaşlarında, Ortaköy'de okuduğu Tarkmançats Okulu'ndaki anılarından çıkan bir öykü. Ders gördükleri sınıfın karşısında oturan genç kız Servinaz, bütün öğrencilerin ilk aşkıdır, Zohrab'ın da. Yıllar sonra sınıftaki öğrencilerden, çocukluk aşkını hiç unutmayan edebiyatçı - muhasebeci Zareh, evlenip boşanan ve bir çocuğu olan Servinaz'ın yanındadır.

"Zohrab, Zareh'in Servinaz'a olan aşkını anlatır. Zohrab, İstanbul'un çok kültürlü yapısına yaptığı göndermelerle, çeşitli kimliklere sahip insanların birlikteliklerine de dikkat çeker:

"Her merdivenin bitişi bir sınır kapısını andırıyor. Diller ve yüzler değişiyor. Rumcayla başlarsın, Almanca, Fransızca, Türkçe'den geçtikten sonra Ermenice'de bir soluk alırsın. Burada ihtiyar bir Rum kadın, orada genç

56. a.g.e. s. 89.
57. a.g.e. s. 93.
58. a.g.e. s. 11.

bir Ermeni Katolik kadını her yaşta ve her kılıkta bir insan. Bunları, yukarıya, Servinaz'ın odasına ulaşma çabasıyla doğruca geçersin. Oda çatının hemen altında olmalı, fakat ne kadar da çıksan hiçbir zaman üstünde bir kat daha olmadığından emin olamazsın."[59]

"Öykülerinde kullandığı dil yalındır. Zohrab öykülerinin hüzünlü atmosferi de bu yalın dille kurulan gerçekçilikten beslenir."

1892'de *Masis*'te yayınlanan ***'Arçi Ser, Arçi Pari' (İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı)***[60], küçük yaşta yetim kalan Takuhi'nin evlatlık olarak verildiği evin beraber büyüdüğü oğlan çocuğuna olan karşılıksız aşkını anlatır. Delikanlı ateşler içinde hasta iken, başından ayrılmayan Takuhi, sevgilisinden çaldığı ve çeyiz sandığında sakladığı bir tutam saçın ömrü boyunca sakladığı gizemli öyküsünü, ileri yaşlarında Takuk Dudu olarak onu seven çocuklarla temiz duygular içinde paylaşır. Bir yandan aşkın sınıfsal farklılıklara yenik düşmesi, öte yandan en kıymetli duygu hazinesinin önyargısız paylaşımı dikkat çekicidir.

"Zohrab'ın güçlü betimlemeleri bu öyküde de yer yer kendini gösterir. Takuk Dudu'nun "Beyaz, kansız yüzü, tıpkı sütlaç kaymağı gibi temiz ve buruş buruştu."

"Anlatılan, Takuk Dudu'nun çocuk yaşta evlatlık verildiği ailenin küçük oğluyla, yaşları büyüdükçe büyüyen aşklarıdır."

"Ve daha sonra gençlik, kalpler arası sezilen güçlü bağlar ortaya çıkar ve doğrulanır; tıpkı bir kimyasal maddenin belirsiz bir resmi boş fotoğraf kâğıdında net olarak ortaya çıkarması gibi."[61]

Ermeni Edebiyatı araştırmacı ve eleştirmeni Eddie Arnavoudian'ın Zohrab'ın öykülerine bakışı daha farklıdır. Arnavudi-

59. a.g.e. s. 17.
60. a.g.e. s. 23.
61. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, s. 26; Jaklin Çelik, 'Krikor Zohrab Öykücülüğü'.

an, Zohrab'ın öykülerini, bugün okunduğunda ulusal veya toplumsal ekseni bulunan doyurucu metinler olarak tasnif ederken, hemen yanında bazı eleştirel tespitler de yapmaktadır.

Ocak 1904'de *Masis*'te yayınlanan,

*"**Hagopig**[62] güçlü, esprili bir öyküdür. Yaşarken ruhu ölmüş bir adamın rahatsız portresidir. Bir zamanlar canlı ve neşeli olan kişi gitmiş, yerine yaşama coşkusunu kaybetmiş ve şimdi sadece ölümle meşgul bir kişi gelmiştir."*

Şubat 1898'de *Masis*'te yayınlanan,

***Khıntugı (Kahkaha)** klişe ve 'iyi hazırlanmış' bir öyküdür. Sadece dengesiz bir akıl ve kalbin anlık görüntüsünü yakalar. Ancak görüntünün, arkasındaki gerçekten önemli insan dramı ile bağlantısını tam olarak kuramamıştır."*

Mayıs 1898'de *Masis*'te yayınlanan;

*"**Zmraghda (Yükün Altında)**, Zohrab'ın zengin delikanlı yoksul kız standardında bir öyküsüdür. Yoksul kızın zengin çapkının yerine genç bir kasap çırağını tercih ettiğini açıkladığında derin bir asılsızlık vardır. 'Zmraghda'da öylesine bir konuşma cereyan eder ki, Klasik Yunanda hitabet derslerine katılarak yapılandırılmış cahil bir genç kızı düşündürür. Öykünün etkisi böylece kaybolmuştur."*

Mayıs 1888'de *Arevelk*'te yayınlanan;

*"**Ganants Pıjişgı'da (Baş Hemşire)** Fransız gerçekçiliğinin Zohrab üzerindeki etkisini görmek ve doğrulamak mümkündür. Sevgilerine karşılık terk edilen kadınların intikamını almak üzere, zevk için, hastane hemşiresi olan genç bir kadının erkeklere ameliyat masasında acı çektirmesini anlatır."*

Örneğin Mart 1890'da *Masis*'te yayınlanan;

*"**Barahantesin Vağortaynı (Balonun ertesi günü)** öy-*

62. Krikor Zohrab, *Hayat Olduğu Gibi*, Ayraç yayınları, Ankara, 2000, s. 126.

küsünde, genç bir köy öğretmeni ve hevesli bir şairin, İstanbul'un zevk ve sefa yaşamında yoldan çıkmasının unutulmaz bir anlatımıdır."

Yine Ekim 1890'da *Masis*'te yayınlanan;

*"**Meğa Der (Tövbe Allahım)** bir tüccarın, soygundan yaptığı servetini topluma vasiyet etmesini anlatan küçük olağanüstü bir oyundur."*

Arnavudian, insan zaaflarını ve kusurlarını renklendirerek yorumlayan bu tarz öykülerin en iyilerinin, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılın başında Ermeni toplumsal yaşamında yazılmış olduğunu söylemektedir. Arnavudian'a göre, "Zohrab'ın öyküleri hem eğlendirici, hem de öğretici olup, kim ki öğrenmek, kendini geliştirmek ve Ermeniceyi yeniden çalışmak istiyorsa, O'nu okumak için iyi bir nedeni var demektir."[63]

Krikor Zohrab, açıkça gerçekçi olmadan, kalplerdeki kaosu hor görmeden, fantastik bir dokunuş veya kuşkulu bir romantizmle, küçük insanların sevgisi üzerine kalemini alır, hayatta kalmanın gerekliliğiyle öykülerinin rüya kısmına yol verir. Okuyucu, Zohrab'ın öykülerini okurken, saflık ve gurur içinde veya dalgınlık içinde, edebi yaratıcılığı anlatan bir ahlak dersinin verildiği bir topluma tanık olarak, her zaman ters tarafta kalabilir.

Zohrab, öykülerinde toplumdaki sapmaları açıklar. Orada para, duyguları kirlettiği gibi inancı da bozmaktadır. ***'Jamin Pagı' (Kilisenin Avlusu)***[64] öyküsünde, Boğazı uzaktan gören bir kilisenin başpapazı Abraham, papaz olmadan önce öğretmendir. Bir gün okulun sahibi Abraham'a kızar ve okuldan kovar. İşsiz kalan Abraham, kendini okul sahibine nasıl affettireceğinin planlarını yaparken, vicdanı sızlayan okul sahibi Abraham'ın evine kadar gelir, ondan özür diler ve yaptığından duyduğu utancı anlatarak affını diler.

Daha sonra Papazlığı seçen Abraham'ın kilisesinin bahçesi-

63. Eddie Arnavoudian, 'Toumanian, Zohrab', Armenian News Network/Groong, September 25, 2000, http://groong.usc.edu/tcc/ tcc-20000925.html

64. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, s. 73.

ne zengin birinin gömülmesi gündeme gelir. Sonradan zengin olan, karakteri iyi olmayan, iyi tanınmayan bu kişinin, kilisenin kutsal bahçesine, kiliseye yapılacak bağış karşılığında gömülmesini Abraham içine sindiremez. Kilisenin onarımı için para gerekli olduğunu ileri süren herkes bu işe olumlu bakar. Ayrıca, mezarlıklar da kilisenin bahçesinden daha az kutsal değildir. Aynı öykü içinde Zohrab, bir yandan okul sahibinin olumlu ahlaki değerlerini, diğer yandan dini değerlerin, geleneksel değerlerin, yeni gelişen zengin sınıfın değerleri karşısında değişime uğraması, ayak uydurmasını karşı karşıya getirmektedir.

Zohrab, öykülerini kendi hareketli yaşamından kurgular. ***'Veratartsı' (Dönüş)***[65] öyküsünde, birlikte iki yıl aşk yaşadığı sevgilisi Makrik, onun bu ilişkiden sıkıldığını anlayınca, çözümü üstüne alarak ansızın ayrılır, zengin biriyle evlenerek Manchester'a gider. Oniki yıl sonra, Makrik ve kocasıyla bir yaz tatilinde, Alemdağ'da karşılaşan ve kocasıyla çok iyi dost olan Krikor'un içinde Makrik'e karşı çaresiz duygular yeşerir. *"İhtiyatlı bir gizlilik içindeki bu sessiz aşk, benim için cesurca ilan edilmiş bir aşktan çok daha çekiciydi"* sözü, Zohrab'ın öykülerinde çok sık kullandığı bir aşk tarifidir. Zengin ve kendinden yaşlı erkekle evlenen güzel kadın temasıyla, Zohrab, kadın sorununu bir tarafından işleme çabasını gösterir.

1881 yılında 20 yaşındaki Zohrab, Matild adında Katolik Ermeni bir kıza âşık olur.[66] Gençlik aşkı Zohrab'ın 1889 yılında ***'Armenisa'***[67] isimli öyküyü yazmasına vesile olur. Armenisa, Gregoryen Ermenilere uzak duran, onları hor gören, buna karşılık güzel ve gizemli bir Katolik Ermenidir. Krikor bu güzel kadına yaklaşmak, ilgisini çekmek için her yolu dener. Tesadüfen öğrendiği gerçek karşısında kendini Katolik olarak gösterip Armenisa ile yakınlaşmayı başarır. Aralarındaki aşk bir süre sonra büyüsünü kaybeder. Öykü gizemli ve ulaşılmaz aşkın daha tercih edilir olması ve anlamsız dinsel ayrılıklar üzerine kurulmuştur.

Zohrab'ın kadın sorununu ele aldığı bir başka öyküsü de

65. a.g.e. s. 58.
66. Albert S. Şaruryan, s. 29.
67. Krikor Zohrab, *Hayat Olduğu Gibi*, Ayraç yayınları, 2000, s. 100.

*'Maktağine'*dir.[68] İki küçük kardeşine ve ihtiyar büyükannesine bakmakla sorumlu, genç erkeklerin ilk deneyimine vesile olan Maktağine'nin *"pahalı kumaşlara düşkünlüğü, bunlardan yoksun bir yaratığın şık hanımlara yönelik safiyane intikamıydı."* Maktağine, Kutsal Hafta'da, Paskalya perhizi tutuyordu ama Papazın elinden "Kutsal ekmek" alamayacağını düşünüyordu. Çünkü kutsal ekmeğin ardından yine günah işleyecekti, o nedenle kutsal ekmeği kendine hak görmüyordu. Halbuki hangi tüccar, hangi esnaf, hangi gazeteci ve avukat, hatta hangi din adamı "kutsal ekmeği" alma hakkına sahip olabilirdi ki? Ertesi gün onlar da kendi yaşantılarına dönmeyecek miydi?

'Ceyran' bizzat Zohrab'ın başından geçen bir öykü.[69] Kafkaslarda beraber büyüyen, can ciğer iki Çerkez genci, Krandük ile Nüş'ün arası ikisinin de sevdiği Ceyran nedeniyle bozulur. Bölgedeki gelişmeler nedeniyle göç eden iki genç, İzmit yöresine yerleşmişlerdir ve aralarındaki rekabet kan davasına dönüşmüştür. Nüş bir soyguncu, Krandük ise jandarma onbaşısı. Eşkıyayı yakalamakla görevli Krandük, Nüş'ü takip eder ve sonunda çıkan çatışmada vurarak ölümüne neden olur, bir de suçsuz insan bu çatışmada can vermiştir. İdamdan kurtulması zor görünen Krandük'ü Zohrab, kuvvetli bir savunma ile beraat ettirecektir. Yaşamın acı rastlantısı, ölümden kurtardığı Çerkez onbaşının bir hemşerisi, başka bir Çerkez, Zohrab'ın başını taşla ezerek öldürecektir.[70]

Görüldüğü gibi, Zohrab'ın öyküleri hayatın içindendir. Onun gerçekçiliği, öykülerindeki her kahraman, her olay için geçerlidir. Öykülerindeki çözümlemeler Zohrab'ın olaylara sosyal açıdan bakan dünya görüşünün sınırlarını çizmektedir.

Ermeni Tiyatrosu ve Zohrab

Zohrab'a göre tiyatro, okuldan ve kiliseden sonra, halkın kimliğini belirlemekte çok etkili olacak bir işleve sahiptir. Zaten

68. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, s. 103.
69. a.g.e. s. 139.
70. Çerkez Ahmet.

Ermeni toplumundaki genel kanı da aynı yönde olduğundan, Osmanlı toplumu içinde tiyatro sanatı ile ilk ilgilenen, bu sanatı topluma sevdiren de Ermeniler olmuştur. Osmanlı ve Türk Tiyatrosunun kurucusu olan, bu alanda çok sayıda sanatçı yetiştiren, yerli yabancı yüzlerce eseri sahneye koyan Ermenilerdeki bu ilgi günümüzde de devam etmektedir. Sadece ülkemizde değil, bugünkü Ermenistan'da ve dünyanın her tarafında yaşayan Ermeni topluluklarında tiyatroya olan ilginin geleneksel bir düzeyde tüm topluma yayıldığı görülecektir. Zohrab'a göre;

"Tiyatronun manevileştiren yüksekliğine başka hiçbir sanat erişemez. O, yazılan, şarkıya dönüştürülen veya resmi yapılan değil, yaşanmış, gerçek hayatın ta kendisidir. Bir görünümün ruhi tekrarıdır."

"Okumanın yaygın olmadığı, ya da eksik olduğu toplumlarda tiyatro bir ihtiyaçtır. İnsanlık, şimdi en fazla monotonluktan yakınmaktadır. Bir kitabın daha ilk sayfalarına göz atmadan, sonunu anlamak aceleciliğiyle sayfaları birer-birer çevirmek ruhuna ağır gelir. Böyleleri için tiyatro, hayatın özetlenerek, bir-iki saat içinde tüm o yıllardaki olayları, olan-bitenlerin ilginç yanlarını ortaya koyarak, en kasvetlileri bile memnun bırakarak, genişçe sunabilmeye muktedirdir."

Bir tiyatro eserinin toplum üzerindeki etkisi, bir makalenin etkisinden çok daha ilerdedir. Zohrab'ın bu konudaki düşüncesini en iyi şu sözleri açıklar: *"Okul mu? Evet, tabii... Ama tiyatro da!"* [71]

Edebiyatçı Krikor Zohrab, Ermeni Tiyatrosunun gelişmesi için, yazılarında bu konuya özel bir önem gösteriyor, teşvik ediyordu. 1892'de *Masis* edebiyat dergisinin başyazarı olan Zohrab'ın tespitlerine göre Ermeni Tiyatrosu sıkıntılı bir döneme girmişti. Zohrab tiyatro alanında yaşanan bu sıkıntıları, *'Hayrenik'* gazetesinde *'Hay Tadroni Nav Apegutyunı' (Er-*

71. Krikor Zohrab, 'Tadron' (Tiyatro), *Masis*, 31 Aralık 1892, *Krikor Zohrab, 'Yerker' (Eserler)*, Daniel Varujan Yazın Fonu Yayını, Kilikya Katolikosluğu Matbaası,1988, s. 314-315; Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 163.

meni Tiyatrosunun Çöküşü)[72] başlığıyla yayınlanan yazısında ele alır. Zohrab bu yazısında Ermeni tiyatrosunun acıklı durumunu batan bir gemiye benzetir:

"Ermeni tiyatrosunun... batışının sorumlusu birdenbire çıkan bir fırtına değil, dev dalgaların saldırı darbeleri altında da ezilmedi bu bina, ancak yumuşak dalgaların gündelik yalamaları, bir eğenin inatçı ve süreğen çalışmasıyla aşınmış, bozulmuş ve her tarafa dağılmıştır. O okşayan dalga, o kayıp verici, fakat kaçınılmaz eğe, toplumumuzdaki entel düşüş, zevklerin soylulaşma ve gelişimin giderek eksilmesi yüzündendir."

Zohrab tiyatrodaki sorunu, Ermeni toplumundaki kültürel düşüş, Ermeni tiyatrosunun kendini yenilemeyip tekrar etmesi, sadece çeviri oyunları sahneye koyması, batı taklitçiliğinin ötesine geçememesi, kendi kişiliğini ve tarzını ortaya koyamaması olarak tarif eder. Ermeni oyun yazarlarının topluma uygun yeni oyunlar yazmalarını, tiyatro sanatçılarının oyun üsluplarını yenilemelerini, kültürel olarak kendilerini geliştirmelerini tavsiye eder ve bu konuda bizzat adım atar. *Masis* edebiyat dergisinin sayfalarını oyun yazarlarına açar, yeni oyunları yayınlayarak yazarları teşvik eder.

"Onların kurtuluşu, artık bilime dönüşmüş olan kendi sanatlarına yeni bir şevkle sarılarak, bağlarını koparmamış olmaları gereken genç edebiyatla hiç olmazsa bundan böyle var olmaktır. Ve günümüz yazarlarına düşen de bu işçileri küçümsemek -ki bu o insanlara yönelik ucuz ve haksız bir hakaret olacaktır-, üstlerine gülmek, acı ve talihsiz geçmişlerini dalga geçme konusu yapmak yerine, onları yeni fikirlerin eşitliğine ulaştırmak için çaba göstermek olmalıdır. Yazarlarımıza düşen, tiyatro sanatı alanı, hatta sahnesine bile, ille de hedeflenen bir ilgi alanları olmasa da, ilk kendilerinin yanaşmalarıdır tabii ki! ... Gençlik, bu dağılmış geminin ya-

72. Krikor Zohrab, 'Hay Tadroni Navapegutyunu' (Ermeni Tiyatrosunun Batışı), *Hayrenik*, 1 Mart 1892, A.g. e, s. 293-295.

pısını toplayıp bütünleştirmek, yeniden inşa etmek ve bundan sonra ona yön vererek yola devam etmek zorundadır."[73]

Yine aynı yıl bir Ermeni tiyatro gurubunun edebi değeri yüksek bir oyunu oynaması üzerine, *'Masis'* dergisinde sevincini ve desteğini belirten yazılar kaleme alır. Eseri sahneye koyanları coşkuyla kutlar ve onların bu girişimini Ermeni dilinde tiyatronun yeniden dirilişi olarak yorumlar.[74]

1892 yılının son aylarında, ünlü sanatçı ve yönetmen Tovmas Fasulyacıyan'ın (1843-1903) sahneye koyduğu "Kamelyalı Kadın" oyununu seyretmeye giden Zohrab, memnuniyetini ve desteğini ifade etmek üzere oyunun sonunda kulise giderek başrolde oynayan Siranuş'u[75] ziyaret ederek başarılı oyunundan dolayı tebrik eder. Ardından, sanatçıyı ve oyunu öven iki makalesi *Hayrenik*'te peş peşe yayınlanır.[76]

1912 yılının 29 Nisan/12 Mayıs'ında, yılların ünlü tiyatro yönetici ve sanatçısı Mardiros Mınakyan'ın 50. sanat yılı için bir tören düzenlenir. Bu Pera'da Variete Tiyatrosu'nda bir tiyatro sanatçısı için yapılan ilk jübiledir. Bu törenin açılış konuşmasını Ermenice ve Türkçe olarak Krikor Zohrab yapacaktır.[77]

"Biz daha çocukken Mınakyan sahne adamıydı ve şimdi o yaşlılığında da gösterişli ve insanı kendine çeken bir kutuptur. 50 yıl önce tehlikeli uçurumları olan tiyatro, onun için çekiciydi ve Mınakyan bu ateşten tutuştu. 50 yıl devamlı tiyatronun sevgilisi oldu. Halkın alkışlarıyla, Kafkasya'dan Avrupa'ya ve Anadolu'dan İstanbul'a kadar yankılanan tebriklerle, ben sevgiyle jübilesi yapılan bu insanı kucaklıyorum."

73. Krikor Zohrab, *Hayrenik*, 1 Mart 1892, sayı 159 -Aktaran- Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu*, Dost yayınları, Ankara, 1999, s. 247, 282.

74. Krikor Zohrab, *Masis*, 10 Mart ve 31 Mart 1892- Aktaran- Metin And, Osmanlı Tiyatrosu, Dost yayınları, Ankara, 1999, s. 237, 281.

75. Siranuş (Siranuş Kantarciyan), (1862–1932), Tiyatro sanatçısı.

76. Krikor Zohrab, *Hayrenik*, 'Digin Siranuş' (Bayan Siranuş), 19 Aralık 1892 ve *Hayrenik*, 'Kadı Küği Taderagan Nergayatsumı' (Kadıköy'de Bir Tiyatro Gösterisi), 21 Aralık 1892, Krikor Zohrab, 'Yerker' (Eserler), s. 308-313.

77. Azadamard 1/14 Mayıs 1912, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 364; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 55.

Evleniyor

Eftik Hanım ve Avedis Efendi, Beşiktaş'taki evlerinden İstanbul'un Anadolu yakasında bulunan Kadıköy'e taşınmışlardır. Krikor Zohrab, avukat olarak tanınmaya ve çevre edinmeye başlamıştır. Mahkeme salonlarında yaptığı savunmalardaki hitabeti ile de beğeni görmektedir.

Hrant Asadur bir Pazar günü Zohrab'ın Kandilli'deki evini ziyarete gider. Zohrab henüz evli değildir. Hrant Asadur, Zohrab'ın annesi Eftik Hanım ile tanışır. Eftik Hanım, Zohrab'ın üzerine titreyen, beyaz saçlı, yaşlanmış ama dinç, sivri akıllı, ağırbaşlı bir Ermeni hanımefendisidir. Eftik Hanım iyi eğitim görmüş oğlunun uygun bir izdivaç yapmasını arzu etmektedir. O gün iki arkadaş birlikte bir kayık gezintisi yapmışlar ve ceketini çıkartan Zohrab uzun süre gömlekli haliyle kürek çekmiştir.[78]

1885-1886 yıllarında Kadıköy Mühürdar'da gördüğü İstanbul'un tanınmış Ermeni ailelerinden Bogos Yazıcıyan'ın kızı Klara'yı çok beğenir. Klara, Zohrab'ın aklını ve kalbini çelmiştir. Aradan geçen iki yıl boyunca, evlenme konusu gündeme her geldiğinde, Zohrab'ın gözünün önünde beliren Klara'dan başkası olmaz.

Nihayet 27 yaşma gelen Krikor, Yazıcıyan ailesinin kızı Klara'ya talip olur. Üvey babası hukukçu Avedis Efendi'nin Kadıköy'deki geniş evinde yapılan bir düğün töreninde Klara Yazıcıyan ile evlenir. 31 Ocak 1888 günü yapılan düğüne, Adliye Nezaretinden ve diğer devlet dairelerinden tanıdığı birçok kişi ve ayrıca yabancı konuk katılır. Piskopos Simon Seferyan ve semtin vaazcı papazı Yeğişe Peder Ayvazyan'ın refakatinde yapılan düğün törenine 10 adet çiçek gelir. Kirveliğini Karnik Harentzi'nin yaptığı düğün, ayrıca günün Patriği Harutyun Vahabetyan tarafından da kutsanır.[79]

Hrant Asadur'un kaleminde, Klara, Zohrab için mükemmel bir eştir:

78. Rober Haddeciyan, 'Masis'in Birinci Sayısı', s. 247-251.

79. Albert S. Şaruryan, s. 42, Aktaran: Rober Haddeciyan, 'Kınalıada'da Bir Vaftiz', s. 236-240.

"Beni de davet ettiği 1888 yılındaki düğününe katılamamıştım. Ancak hemen ardından onu tebrik etmek için gittim. Hem güzel hem de genç, oldukça nazik, samimi, duyarlı ve keyifli görünen eşi Klara, onun kaprislerine hitap etmeye hazır ve kendi eğitiminde onda üstün, aydın ve dinamik ustasını bulmaktan mutluydu. Aslında, bu Zohrab için ideal bir evlilikti ve karısına, babacan bir duyarlılıkla karışık derin bir sevgi duyuyordu."[80]

Yeni evlilerin evi Boğaz'da Kandilli'dedir. Bu evlilikten dört çocuk dünyaya gelir. Büyük oğlu Vahan Levon, 22 Ağustos 1889'da Kandilli'de aileye katılır. Daha sonra 3 Ocak 1891'de büyük kızı Dolores Nıvart dünyaya gelir. 20 Temmuz 1892'de oğlu Aram Hagop doğar. 3 Temmuz 1896'da son kızı Hermine Anik Kadıköy'de dünyaya gelir ve Surp Krikor Lusavoriç kilisesinde vaftiz edilir.[81] Zohrab, çocuklarını çağın en iyi eğitim olanakları ile yetiştirmiştir.

1892-1893 yıllarında ünlü yazar ile birlikte *Masis* dergisini çıkaran ve birbirlerine çok yakın dost olan Hrant Asadur'un aktardığına göre, Zohrab üç çocuğunu bir arada vaftiz ettirmiştir. İlk çocuğunu vaftiz edemeden, ikinci ve üçüncü çocukları da dünyaya gelmişti. Zohrab, ailesini İstanbul'un Marmara Denizi'nde bulunan adalardan Heybeli'ye yaz ayları için götürmüş olduğundan, vaftiz töreni 1893 yılının bir yaz günü Ermeni milletinin yoğun bulunduğu hemen yakınındaki Kınalı (Proti) Adasında Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde yapılır. Üç çocuğun birlikte vaftiz edilmesi, bir ilk olması nedeniyle o günlerde Ermeni toplumu içinde çok ilginç karşılanır. Konunun ilginçliği, vaftiz törenine sadece davetlilerin değil aynı zamanda Ermeni cemaatinden de kalabalık bir meraklı topluluğun katılmasına yol açar. Kilisenin yaşlı papazı bile yaşamında böyle bir olayla ilk defa karşılaşmıştır. Çocukların vaftiz babaları, büyük kız Dolores'in Hrant Asadur, büyük

80. Hrant Asatur, *Dimastverner,* Aktaran: Agop Jack Hacikyan, s. 536.
81. Albert S. Şaruryan, s. 45; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* s. 12, 13, 18.

oğul Vahan Levon'un Levon Bey Papazyan ve küçük oğul Aram'ın da Hrant Asadur'un[82] kardeşi Hagop Asadur olur.

Kandilli'den sonra Zohrab ailesi, önce 1891 yılı içinde Kadıköy'e taşınır. 1893 yılının 10 Şubat günü bu evde çıkan yangından, sigortasını yenilemediği için Zohrab büyük zarar görecek, ondan sonra da İstanbul'un Avrupa yakasına taşınacaktır. Alman Hastanesine yakın bir mevkide, Taksim'e çıkan Sıraselviler Caddesinin bir sokağında, Cons Apartmanı'nda bir süre yaşadıktan sonra[83], yeni prim yapan Ayazpaşa semtine taşınacaklardır. Taksim'den Dolmabahçe istikametine doğru inerken, günümüzde Gümüşsuyu Askeri Hastanesinin karşısında, yolun sağ tarafında bulunan Azaryan Apartmanı (Bugün Gümüşsuyu Apartmanı) Zohrab'ın yaşamındaki son ev olacaktır.

Babasını kaybettiğinde Zohrab 9 yaşındadır. Üvey olmasına rağmen çok başarılı bir babalık yapan, hukuk eğitimi almasında etkili olan ve örnek teşkil eden Avukat Avedis Yordamyan 13/25 Mayıs 1897'de vefat eder. İki gün sonra annesi, kardeşleri, kız kardeşi Eliz, enişteşi ve yakınlarının da katıldığı cenaze töreni Beyoğlu Üç Horan Kilisesi'nde yapılır ve daha sonra Şişli Mezarlığı'nda toprağa verilir. Çok üzülen Zohrab, Avedis Efendi'nin cenazesinde uzun süre gözyaşı döker.[84]

İki yıl sonra da, 9/21 Temmuz 1899 Klara'nın babası Bogos Yazıcıyan Kadıköy'de vefat eder.[85]

Kadınlara Bakışı

1883 yılında ilk Ermeni kadın yazarlardan Sırpuhi Dussa-

82. Hrant Asadur, *'Dimastverner' (Sima Gölgeleri)*, Aktaran: Rober Haddeciyan, 'Kınalıada'da Bir Vaftiz'; Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, s. 537.

83. Av. Karnik Adil, Krikor Zohrab'ın yaşamına dair yayınlanmamış bir olay, Intartsag Daretsuyts (Geniş Salname), Yayınlayan: Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi, İst. 1925, Aktaran: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, Ağustos 2008, s. 77.

84. Albert S. Şaruryan, s. 82.

85. Albert S. Şaruryan, s. 96.

pe'ın (1841-1901) (B-22) kadın eşitliğini ve özgürlüğünü savunan ilk romanı olan *'Mayda'* yayınlanmıştır. Toplumsal konulara değinen roman, kadın meselesinde günün şartlarına göre oldukça cesur bir bakışa sahiptir. Dussape, eserinde baskı altında tutulan, ekonomik ve toplumsal özgürlüğü olmayan kadının durumunu sorgulamıştır. Henüz romantizmin etkisinde bulunan Batı Ermeni Edebiyatı'nda feminist kadın görüşleri işlenmemiştir ve bazı çevreler tarafından rahatsız edici bulunur.

Bunlardan biri de Krikor Zohrab olmuştur. Eser yayınlandığında Zohrab yirmili yaşların başındadır ve *Yergrakunt* dergisinde yazılarını yayınlamaktadır. Zohrab, *Yergrakunt*'ta bu eseri ve yazarı Dussape'ı ağır bir şekilde eleştirir. Zohrab'ın karşı çıkışı, bu tür feminist fikirlerin sonunda kadının geleneksel olarak ailenin ve ahlaki erdemin koruyucu rolünü yok edeceği endişesinden kaynaklanıyordu.

Zohrab bu döneminde, aile içindeki mutluluğun belirleyicisi olarak kadını işaret ediyor, kadınların güç kazanarak toplumda eşit bir konumda yer alması hayalinin istismar edilmemesi gerektiğine inanıyordu. Buna paralel olarak, kadınların, sefaletin ve toplumsal yaşamdaki talihsizliklerin kaynağı olduğuna da inanıyordu. Bu olumsuz tavrının izleri bazı makalelerinde de görülür. Zohrab bu eleştirilerinde kadınlara ilişkin hiçbir sosyal rolü de kabul etmemiştir.

Zohrab kadınlar için en büyük şansın kendi güzellikleri olduğunu savunmuş, bunun inkâr edilemez bir gerçek olduğunu ileri sürmüştür. Kadınlar, ister iyi veya kötü, zayıf veya güçlü, isterse şehvetli veya terbiyeli olsunlar, onun eserlerinin çoğunda kilit öneme sahip olup, paradoksal bir şekilde sempati ile tasvir edilmiştir. O'nun için kadınlar, nezaket ve yardımseverlikte ön plana çıkmalıydılar. Sevgi ile beslenen kadınlar, toplumun ahlaki ve psikolojik görünümünü temsil ederlerdi. Öykülerinde bile düşkün bir kadını saygı ve saygınlıkla anlatmıştır.

Dönemin saygın edebiyatçı ve öğretmenlerinden Reteos Berberyan'ın (1848-1907) aynı dergide Dussape'ı savunan yazısına da, Zohrab sert bir karşılık vermekten çekinmemiştir. Feminizm üzerine Ermeni edebiyat dünyasında, Dussape'ın

tarafında yer alan Reteos Berberyan'la, onun karşısında duran Krikor Zohrab'ın başını çektiği ve dönemin en nitelikli entelektüellerinin de dahil olduğu ateşli bir polemik yaşanmıştır.[86]

"Eğitimli Bir Kadın Benim İçin Kadın Değildir"

Yıllar sonra 1892'nin ilk aylarında, Krikor Zohrab'ın Hrant ile birlikte çıkardıkları *Masis* edebiyat dergisinin ilk sayıları henüz yayınlanmıştır. Günlük *Hayrenik* gazetesi, "Kadınlar ve Erkeklerin Sosyal Hayattaki İlişkileri" hakkında ilginç bir konuyu gündeme getirir. Zohrab bu konu hakkındaki görüşünü, *Hayrenik*'te yayınlanan *"Neden erkekler çok eğitimli kızlarla evlenmek istemezler"* başlıklı makalesi ile ortaya koyar. Kadınlara her zaman ilgi duyan Zohrab'ın düşünceleri samimi ve korkusuzdur:

> *"Kadının kalbi öyle bir limandır ki, dünyanın fırtınalarına karşı sığınacağımız sakin bir yerdir"... "Kadını benliği için, kalbi için seveceksiniz, aklı için değil. Eğitimli bir kadın benim gözümde kadın değildir."*[87]

Zohrab yine karşısında eğitimci ve düşünür Reteos Berberyan'ı bulur. "Eğitimli Kadın" başlıklı bir yazı yazarak, *"Sizin gibi birçok konuda bilgi sahibi olmuş, birden fazla diplomayı cebinde taşıyan, dilbilimci, matematikçi, avukat, yazar, hikayeci ve makale yazarı, tek kelime ile çok donanımlı bir kişi"* diye yüceltikten sonra Berberyan, bu vasıflara sahip Zohrab gibi bir kişiden *"böyle fikirlerin"* çıkmasını, kadınlar hakkında böyle düşüncelere sahip olmasını anlayamadığını söyler.[88]

Zohrab bu düşüncelerinden dolayı eğitimli kadınlardan da eleştiri alır. Hrant Asadur'un eşi yazar Zabel Asadur da *Masis*'in yazı kadrosuna dahildir. Feminist fikirleri ile tanınan

86. Kevork B. Bardakjian, s. 130-132; Agop Jack Hacikyan, s. 517-520; Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, Aras yayınları, 2001, s. 97.

87. *Hayrenik*, 1 Şubat 1892, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 58.

88. *Hayrenik*, 16 Şubat 1892, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 59.

Zabel, Zohrab'ı eleştirmek için *Hayrenik*'in sayfalarını seçer. *"Eğitilmiş mi yoksa eğitim almamış mı?"* başlıklı yazısında Zabel Asadur *"Demek ki bir kız cahil olacak, fikirleri, balta girmemiş ormanlarda, yontulmamış olarak kalacak. Bu en büyük günahtır ki, bu fikirlerin sahibi, en fazla şımarmaya hak kazanmış Zohrab bile olsa affedemeyiz"* diye yazar. Zabel, *"En fazla şımarmağa hak kazanan yazar"* olarak tanımlarken, çekici bir erkek olarak Zohrab'ın kadınların gözünde şımartılmış olduğuna atıf yapmaktadır.

Tartışmaya Zohrab'ın yakın dostu şair Arşag Çobanyan da mizahi bir yazı ile katılır. *Hayrenik*'te yayınlanan yazısında Çobanyan, Zohrab'ı güçlü bir kişilik olarak ele aldıktan sonra, bir doktorla görüşmesini tavsiye eder ve *"Zohrab'ı doktor tavsiyesiyle, yalnız başına, ıssız ve geniş bir mekânda ve bolca kadınlarla baş başa bırakacaksınız"* diye alaycı sözler ile yazısını noktalar.[89]

Buna karşılık ilerleyen yıllarda, Avrupa seyahatleri ile artan kültürü ve olgunlaşması sayesinde Zohrab'ın kadın meselesine bakışında önemli değişiklikler olacaktır. Zohrab gerek yaptığı edebiyatta gerek hukukçu kimliğiyle kadının toplumdaki yerini sağlamlaştırmak için büyük çaba harcar. Meclis-i Mebusan'da "veled-i zina", yani gayrımeşru çocuk konusunda yaptığı konuşması büyük yankı uyandıracaktır.

'Zina' Üzerine Sözleri

Nitekim 18 Nisan 1911 tarihinde ceza kanunu tartışılırken 'zina' maddesinin baştan ele alınması konusunda ısrar eder. Kadının erkeğe eşit olduğu yönünde yaptığı konuşmada, zinada kadını cezalandırarak toplum dışına iten, "Gayrimeşru çocuk" kavramının ortaya çıkmasında erkeklerin de payı olduğunu açıkça ifade ederek, kadına verilen cezanın sembolik seviyeye indirilmesini savunur.[90]

89. *Hayrenik*, 12 Şubat, 1892; Rober Haddeciyan, *Ermeni Edebiyatı Kulislerinde Bir Gezinti*, 'Krikor Zohrab eğitim görmüş kadınları sevmez miydi? , s. 251-254.

90. Jaklin Çelik, *'Krikor Zohrab Öykücülüğü'*.

Zohrab, meclisi hareketlendiren konuşmasına, kadınlar üzerinde karar veren meclisin erkek mebuslardan oluşmasındaki haksız, adaletsiz duruma işaret ederek başlar:

"...(öyle) bir Mecliste hâkimiyet icra ediyoruz ki, biz orada hem savcı, hem de hâkimiz. Erkekler, kadınlar üzerinde olan hukukunu tahkim etmek için uğraşıyorlar..."

İslamiyet'te erkekler için çok eşlilik hakkı varken, erkeğin buna rağmen zinaya başvurması halinde, kadına göre daha fazla suçlu olması gerekmektedir. O nedenle, Zohrab, zina halinde erkeğin daha fazla cezayı hak etmesi gerektiğini savunur.

"Bu cürümde (zina) en büyük kabahat erkeklerdedir..."

Bu sözler üzerine salonda önce uğultu şeklinde başlayan hareketlenme, daha sonra adeta bir ayaklanmaya dönüşür. Zohrab, ortamın sakinleşmesini bekledikten sonra, *"bu tahammülsüzlüğünüzün nedeni, erkeklerin zorla kadınlar üzerinde egemenliğini muhafaza etmesinden kaynaklanıyor"* diyerek sert bir çıkış yapar ve sakin bir şekilde sözlerine devam eder:

"Erkekler için bilhassa ahkâm-ı İslamiyyede çok eşlilik vardır; demek, onlar, şehvet duygularını en geniş biçimde icra etmek için her türlü kolaylığa sahiptirler. Kadınlar için bu genişlik yoktur. Böyle bir imkâna sahip olan erkek, bununla yetinmeyip de öte tarafına geçerse, zannederim, ona nispetle daha mahdut bir hakka sahip olan bir kadına karşı kendi vaziyeti daha ağır olmalıdır. Fakat böyle olmuyor. Sonra Ceza Kanununda erkeklere bir hak veriyorsunuz. Eğer kendi zevcesini veya mahreminden birinin başka bir erkekle bir münasebette bulunduğunu görürse, onu katletmek selahiyetini veriyor. Bu müthiş selahiyeti kadınlara vermediniz."

Zohrab bu sözlerle, İslam hukukunun kadın erkek ilişkisini belirleyen yanına eleştirisini getirmektedir. Zina sonunda dünyaya gelen çocuğun toplum içinde aşağılanmasına karşı çıkan Zohrab, aksine bu çocukların diğer çocuklarla eşit olması gereğini savunmaktadır.

"20. asırda... Ben bu nesebi tahrip meselesini anlayamıyorum. Ortaçağda asilzadelik davaları vardı, fakat 20. asırda bu davalar duyulmaz. O asırlarda ben falanın oğluyum, falan benim ecdadımdandır, bu veled-i zinadır, piçtir tabirleri vardı. 20. asrın şerefi için ve bütün insaniyetin şerefi için bu tabirleri şiddetle reddederim; bundan sonra yeryüzünde yalnız insanlar vardır, veled-i zinalar, piçler yoktur."

"...Kanun-i Esasinin, zannederim bir maddesinde veyahut esas hükümlerinde diyor ki, bütün Osmanlılar müsavidir. Eğer babası meçhul olduğundan dolayı zaten bedbahtlığa mahkûm olan bir adamı siz Osmanlılık şerefinden mahrum ederek bir eksiklik ile ebedi surette lekedar edecekseniz, Meşrutiyet kalır mı? Öyle ise, nesebi tahripten bahsetmeyin, babası meçhul olan Osmanlının diğerlerinden daha ziyade şayan-ı himaye olması lazım gelir. Ona, ayıplı nazarı ile bakmak doğru değildir, onun velisi millet olmak lazım gelirken, bir veli-i hususisi olmadığından dolayı onu himaye etmemek, Meşrutiyete layık mıdır? Benim nazarımda bir çocuk dünyaya geldiği günden itibaren diğer çocuklara tamamiyle eşittir."

"Bendeniz derim ki, bu gibi ahkâmda mademki (kadına verilen cezayı) büsbütün kaldırmak mümkün olmuyor, yapılacak şey, hiç değilse asgari haddi daima azaltmak, cezayı bir seneden değil, belki sekiz günden itibar etmeli ve çünkü efendiler, iyi biliniz ki bir kadınla bir erkeğin temasından mutlaka en ziyade kabahatli olan, daima erkektir. Bunu bilmemiz lazım gelir. Zira her erkekte kadına nispetle daha fazla hürriyet var, nüfuz var, imkân var. Aksi sabit oluncaya kadar denilebilir ki, kadın iğfal olunur, erkek iğfal eder."[91]

Avukat Krikor Zohrab

Zohrab, İstanbul'da giderek başarılı bir dava vekili olarak

91. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, s. 181-183; Osman Köker, *Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması*, Toplumsal Tarih dergisi, Ağustos 1998, sayı 56.

tanınmaya başlamıştır. 1883'te ***"Hukuk-u Ceza Müruru Kanunu"*** konulu ilk mesleki ve Türkçe çalışması yayınlanır.

Günümüzde yakın zamanda uygulanmaya başlanan, zanlının avukatı olmadan yargı karşısına çıkarılmaması, avukat tutma imkânı olmayanlara devletin ücretsiz avukat tutması, kısaca "savunma hakkı" ilkesini, yüz yıl önce1891 yılında Zohrab savunur. Zohrab yazdığı iki makalesinde, tutuklulara mahkeme sırasında bir avukat tayin edilmesi konusunu işler ve bu zanlıların yargı ile ilgili her türlü meselesinin hukuk yasalarına uygun olarak adil bir şekilde araştırılması gerektiği fikrini savunur. Denetimden uzak bırakıldığı taktirde, her hakimin kendi düşünce ve duygularının etkisinde kalabileceğini, o nedenle ithamlar karşısında, zanlının yanında bir avukatın varlığı ile çok önemli yanlışların engellenebileceğini yazar.[92]

Toplumsal konulara duyarlı olması, Ermeni toplumunun özellikle Anadolu'da karşı karşıya bulunduğu baskıların takipçisi olması, onu yasal bir takipçi haline getirmişti.

Muş'ta Çukur Bulanık'a bağlı Khars Köyünde yaşayan Gülizar adlı bir Ermeni kızı, Muşlu Mirza Bey'in oğullarından Musa Bey tarafından kaçırılmıştır. Dinini ve etnik kimliğini muhafaza eden Gülizar'ı iğfal eden Musa Bey'in, İslam olmayı reddeden Gülizar'ın başına sopayla vurarak gözlerinden birinden sakatlanmasına neden olması, dava konusu olur. Bitlis'te görülen dava 1889'da sonuçlanır. Mahkeme sonunda, Gülizar, Musa Bey'den alınarak ailesine iade edilir, Musa Bey ise beraat eder. Bu haksız karar, mağdurları tatmin etmeyecek, konu Patrikhane aracılığıyla, Doğu Anadolu'da Ermenilere yapılan ve cezasız kalan zorbalıkların bir örneği olarak Padişah'a kadar yazılı olarak iletilecektir. Ancak iş bu kadarla bitmez. İstanbul'a gelen Gülizar ve 50 Muşlu Ermeni'nin Musa Bey aleyhine açtığı ceza davasını, Krikor Zohrab, Viramşabuh Manuşyan ve Simon Tıngıryan'la birlikte 1889 yılında dava vekili olarak üstlenirler. Temyizde görülen ve 3 yıl süren yargılama sonucunda, Musa Bey suçlu bulunur

92. *Hayrenik*, 18 Temmuz 1891, *"Tade Der Zaynosig" (Allahım Sen Onları Yargıla)* ve 24 Temmuz 1891, "Takahin Şurç" (Mezar Sandığı Etrafında), Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 52.

ve Mekke'ye 1 yıl sürgün cezası alır.[93] Bu konuda Ermeni toplumu içinde oluşan tepkinin sonuçları, kısmen de olsa, 27 Temmuz 1890 Pazar günü tarihe Kumkapı Ermeni Nümayişi olarak geçen protesto olaylarına kadar gidecektir.[94]

1894–95-96 yılları Türkiye'de yaşayan Batı Ermenileri için zor yıllar oldu. Abdülhamit'in baskıcı ve sansürcü yönetimi, Anadolu'da hak arayan Ermeni toplumu üzerine var gücüyle çökmüş, Ermeniler için toplu cinayetler başlamıştı. Çok sayıda ilerici ve muhalif Ermeni Türkiye'yi terk etmiş, Avrupa ve Mısır'a gitmek zorunda kalmışlardı. Fikir hayatının durgunluk içinde olduğu bu dönemde Zohrab, edebiyata, aktif avukatlık işine ve önemli yasal işlere ağırlık vermeye devam etti. 1895-1896 yıllarında çok sayıda Ermeni siyasi tutukluyu başarıyla savunmuş ve serbest bırakılmasını sağlamıştı. Bu yıllar için kurulan "Mahkeme-i Fevkalade"nin görevi, Ermenileri yargılamak ve mutlaka ceza vermekti. Bu olağanüstü mahkemenin verdiği kararlar kesin olup, itiraz edilemezdi. İstanbul sokaklarında kılık kıyafeti uygun olmayan veya kırsaldan geldikleri belli olan Ermeniler, hiçbir soruşturma olmadan tutuklanmaktaydı. Patrikhane, tutuklanan Ermenileri savunmak için, arasında Zohrab'ın da bulunduğu 10 Ermeni avukatı görevlendirmişti. Duruşmalarda, Ermeni avukatların belgeleri ve itirazları kabul edilmemiş ve yargılanan Ermenilerin büyük çoğunluğuna ceza verilmiştir. Avukatlar arasında cesur çıkışları ile öne çıkan Zohrab çok sayıda tehdit mektubu almıştır.

Zohrab, Türkçe ve Ermenicesinin yanında, Galatasaray Lisesi'nden öğrendiği Fransızcayı mükemmel konuşurdu. Bu sayede Osmanlı'nın en yüksek Ticaret Mahkemelerinde yabancıların haklarını savunmada aranan bir avukat olmuştu.

Rus Konsolosluğu'nun yıllardır devam eden iki davası vardı. Davalardan birincisi, 1877-78 savaşı nedeniyle mağdur edilen Rus vatandaşı Lacikov ailesinin açtığı tazminat dava-

93. Lora Baytar, 'Gülizar Sasunluların Özgürlük Bayrağıdır', *Agos*, 16 Ekim 2009.

94. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri-Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Remzi Kitabevi, 2009, s. 169.

sıydı. Diğer dava ise, tütün kaçakçılığı yaptığı iddiasıyla Lübnan'da yargılanan yine Rus vatandaşı bir Rum'un davasıydı. Adliye çevresindeki geniş çevresine güvenen Zohrab, 1903 yılında bu davaların vekaletini üstüne alır. Her iki davayı kazanması, Zohrab'ın Rus Konsolosluğu nezdinde önemli bir saygınlık sahibi olmasını sağlar.

Abdülhamit istibdadı altında, muhalif olmak, ihbarcılara konu olmaya yeterli olmakta ve tutuklanıp hapse atılmak gündelik olaylardan sayılmaktadır. En basit muhalif sözlerin telaffuz edilmesi bile uzun hapis cezalarına neden olmaktadır. İşte bu koşullarda zor ve tehlikeli siyasi davaları üstlenmesi, Zohrab'ın rejim düşmanı sayılmasına neden olmuştu.

Uluslararası Davaların ve Her Milletten Siyasinin Avukatı

Zohrab, hovarda, zevk ve sefaya düşkün müsrif yaşamı olan bir kişiydi. Yaşamını bu haliyle sürdürebilmek için mesleği olan avukatlığı en iyi şekilde yapmaya, yüksek gelir getirecek davalara bakmaya özel çaba gösterirdi. Yabancı dile olan hakimiyeti, yabancı kurumların parasal bakımdan büyük boyutlu dava dosyalarında dava vekili olarak tercih edilmesini sağlıyordu. Cömert, çevresinden emeğini esirgemeyen, kendisi için parayı önemsemeyen biri olan Zohrab, haksızlığa uğrayanların, düşkünlerin davalarını ücret almadan savunmasıyla da tanınmıştı. Ermeni Milli Meclisinde yer alması nedeniyle, cemaatin hukuk sorunlarının çözümünde yardımlarını esirgemeyen Zohrab, son tahlilde Ermeni kimliğini her zaman önde tutmaktan geri durmamıştı.[95]

Ermeni, Jön Türk, Bulgar, Makedonyalı siyasi tutukluların, milliyet ayırımı yapmadan savunmalarını üstlenir. Eylül-Ekim 1896'da, devrimci bir komiteciye yardım etmekle suçlanarak tutuklanan Apik Uncuyan'ın[96] savunmasını üstlenir. İdamı istenen Uncuyan'ın 3 yıl hapis cezası ile kurtulmasını sağlar.

95. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 170.

96. Apik Uncuyan; 1831 doğumlu. 1886'da öğretime başlayan Getronagan Lisesi'nin ilk mütevelli heyetinin üyesi. İstanbul'un tanınmış>>

"Olağanüstü mahkemede birçok Ermeni garibi savunurken Apik Uncuyan'ı da para almadan savundum. Apik Uncuyan'ın kendisi için değil, onun milliyetçiliğini savunmak için her şeyi yaptım, asla gururumuzdan bir şey kaybetmeden, asla küçülmeden."[97]

Benzer nedenlerle Ekim ayında Garabed Basmacıyan'ı[98] da savunan avukat Zohrab'ın 1902 yılında İstanbul Barosu'ndan çıkarılması için hükümet işlem başlatır.[99] Zohrab'ı İstanbul'dan uzaklaştırmak gayesiyle, Çankırı Vali Muavini olarak atanır. Zohrab, 13/26 Ağustos 1908 tarihli söylevinde bu konuyu ele alacaktır:

"Hükümet, devlete karşı suç işlediği iddia edilen Ermeni, Türk ve Bulgarları, mahkemelerde cesur bir şekilde savunmamdan bıkmış olduğu için 7 yıl önce zaten beni İstanbul'dan uzaklaştırmaya karar vermişti."

Zohrab önce İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğine müracaat eder ve "onlardan etkilerini kullanmalarını" ister. İngiliz Büyükelçisi, Babıâli ile olan gerilimli ilişkileri nedeniyle bu teklifi kabul etmeyince, bu sefer İstanbul'daki Rus Elçiliğine müracaat eder. 30 Kasım 1902'de İstanbul Rus Büyükelçisi Zinoviev, Zohrab'ı tercüman hukuk müşaviri olarak görevlendirince, Zohrab İstanbul dışına gitmekten kurtulur. Zohrab bu gelişmeyi şöyle anlatır:

ve seçkin Ermeni tüccarlarından olup, Hınçak'lara zaman zaman yaptığı yardımları, bir yerden sonra vermeyi reddedince, 1905 yılı 26 Ağustos Cumartesi günü, Galata'da sokak ortasında öldürüldü. Katil, Harput'lu Garabet Vartanyan, cinayet için ABD'den gönderilmişti ve yakalanıp suçunu itiraf etmiş, yargılandıktan sonra 4 Eylül 1905'te idam edilmiştir. 1912'de Kadıköy'de Uncuyan Ailesi'nin satın aldığı bir bina, Aramyan Ermeni Karma Okulu'na bağışlandı. Okulun adı Aramyan-Uncuyan Ermeni Karma Okulu olarak değiştirildi.

97. *Jamanak* 24 Eylül/7 Ekim 1908, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 79.

98. Garabet Basmacıyan ölüm cezasına çarptırılmış, daha sonra cezası hapis cezasına çevrilmişti.

99. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, Odile Jacob Histoire, Paris, Eylül 2006, s. 93.

"Tam o sırada, birtakım hukuksal sorunları için avukat olarak yaptığım küçük çalışmalarıma karşılık, Rus Büyükelçiliği bana fahri tercüman unvanı verdi. Halbuki hiçbir zaman Rusların ne tercümanı oldum veya ne de Rusların himayesine girip Rus memuru oldum. Buna karşılık bunun bana manevi faydaları oldu. Hükümetin beni uzağa göndermeleri fikri bir süre için geri kaldı." [100]

Bundan sonra Rus Konsolosluğu'nun mütercim hukuk müşaviri olan Zohrab bu şekilde Konsolosluğun tüm davalarının takipçisi olmuştur. Zohrab, Konsolosluk görevlileri ile birlikte uluslararası ayrıcalığa sahiptir ve böylece istediği kadar, serbestçe yurt dışına gitme ve dolaşma hakkına sahip olur. Abdülhamit baskılarına karşı koruyucu bir kalkan kazanmıştır.

Alaturka Müziğe Merakı ve Başına Gelenler

"Zohrab bir alaturka müzik hayranıydı. Hovardalıklarının merkezi İstanbul'un zevku sefa düşkünlerinin mekânı olan Alemdağ'dı. Burası Mayıs ayında eğlenceyi sevenlerin yatağı olurdu. Zohrab da ziyaretçilerin başında gelirdi." [101]

Zohrab, İstanbul'da tanınmış şahsiyetlerin ev ve konaklarında düzenlenen musiki âlemlerinin saygı değer konukları arasındadır. Kendisi de zaman zaman konutunda bu tarz davetler düzenlerdi. Tamburi Cemil Bey, Bestekâr Bimen Şen (Dergazaryan), Neyzen Aziz Dede ve dönemin daha birçok musiki üstadının yakın dostudur. 1902 yılının Kasım ayında evinde verdiği bir davete, toplantının Abdülhamit'in jurnalcileri tarafından Jön Türk toplantısı olarak bildirilmesi sonucu evine baskın yapılması, Zohrab'ın hayatındaki ilginç tesadüflerden biridir.

Avukat Karnik Adil tarafından kaleme alınmış *"Kirkor Zohrab'ın yaşamına dair yayınlanmamış bir olay"* başlıklı

100. *Püzantion* ve *Jamanak* 6/19 Kasım 1908, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 117.

101. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 170.

yazı[102], Zohrab Efendi'nin keyfine düşkünlüğünü, Osmanlı Müziğine düşkünlüğünü ve muhalif yapısına rağmen her kesimden insanlarla birlikte olan kişiliğini çok başarılı bir şekilde anlatmaktadır:

"Tamburu ve kemençesiyle Cemil Bey'i İstanbul'da tanımayan pek yoktur. Onu bizzat tanıyanlar, büyük ihtimalle onun müziğini Fonografi plaklarından dinlemiş olacaklardır. 1905 yılında Tamburi Cemil ile yakın bir dostluk kurmuştum. Hemen hemen her akşam beraber olurduk, özel davetle çoğu kez tanınmış bir şahsiyetin konağını ziyaret ederdik ve oranın çok saygı değer konuğu sayılan Zohrab Efendi ile birlikte olurduk. O da bir şark musikisi tutkunu olarak Cemil'in doğuştan edinmiş olduğu yeteneklerinin hayranı olup daima dinlemek isterdi."

"Bir gün, bir gece toplantısı sırasında, Kirkor Zohrab, Cemil'i Neyzen Aziz Dede ile beraber kendi evine davet etmemi istedi. Yüksek Kaldırım Tekkesi'nin şeyhlerinden ve ney öğretmenlerinden olan Aziz Dede'yi yakın dostum olduğundan, istediğim yere davet edip götürebilirdim. Fakat onu yakalamak meseleydi. Oturduğu Üsküdar'dan yalnız Cuma'dan Cuma'ya görevini yapmak üzere Tekke'ye gelirdi."

"Zohrab Efendi'nin teklifini reddetmek imkânsız olmakla beraber, ona kesin bir cevap verebilmek için önce Cemil ve Aziz Dede ile görüşmek zorunluydu. Onların rızasını aldıktan sonra iki gün içinde kendisine haber vermeyi vaad ettim."

"Ertesi sabah, günün ağarmasına yakın, Cemil'le dışarı çıktık ve Otel Metropol'de birkaç saat dinlendikten sonra birbirimizden ayrıldık. 0 akşama buluşmak vaadiyle Aksaray'daki evine gitti, ben de Üsküdar'a Aziz Dede'nin

102. Av. Karnik Adil, Krikor Zohrab'ın yaşamına dair yayınlanmamış bir olay, Intartsag Daretsuyts (Geniş Salname), Yayınlayan: Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi, İst. 1925, Aktaran: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, Ağustos 2008, s. 77-78; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, İstanbul 2009, C. 4, 1923-1966, s. 47, 51.

evine gittim. Gelmeye rıza gösterdiyse de, hangi akşam ve nerede buluşacağımızı iki satırla kendisine bildirmemi şart koştu. Cemil'i ikna etmek kolaydı, çünkü o Zohrab'ın hayranıydı, Zohrab da Cemil'in. Bu itibarla Zohrab'a giderek durumu anlattım."

Bu yazıdan elde edebileceğimiz bir bilgi de, Krikor Zohrab'ın, 1902 yılında, Taksim Meydanına çıkan Sıraselviler Caddesinin yan sokağında bulunan Cons Apartmanında ikamet etmekte olduğudur. Öyle anlaşılıyor ki Zohrab, son ikamet ettiği Ayazpaşa'dan önce yakın bir mevkide, Taksim Meydanı'ndan başlayıp Firuzağa Camii'ne kadar inen Sıraselviler Caddesi'ne çıkan bir sokakta oturmuş.

"Kararlaştırılan günün akşamı, Sıra Selvi'nin yan sokağında bulunan Cons Apartmanının beşinci katındaki Zohrab'ın konutu heyecanlı hazırlığa sahne oluyordu. Ziyafetin hazırlanması işi Tokatlıyan'a verilmiş, misafir ve yemek salonları ile sofra, Madam Ledüki tarafından rengârenk çiçekler ve yeşilliklerle süslenmişti. Bütün bu patırtıda benim tek görevim Cemil ve Aziz Dede'yi getirmek ve onların hoş müziğini dinletmek olup, ziyafetten sonra da onları uygun biçimde dinlendirmekti."

"Derviş cübbesi ve külahıyla Aziz Dede ve Cemil Bey'in eşliğinde davete tam vaktinde ilk gelen bendim. Zohrab'ın sevincinin haddi hesabı yoktu. Birbiri ardından gelen davetliler arasında Ser hafiye Kadri Bey, Gümrük Nezareti muavini ve tanınmış Saray mensuplarından Mehmed Ali Bey, Mekteb-i Askeriye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin müdürü Rıza Paşa, Nafıa Nazırı Vekili Mıgırdiç Sinabyan Efendi, Beyoğlu Ceza Mahkemesi Reisi Hamid Bey ve Sultan II. Abdülhamid'in bendegânları olan daha birçok tanınmış saraylılar bulunuyordu."

Zohrab'ın davetlilerinin sosyal konumları oldukça dikkat çekicidir. Jurnaller üzerine inşa edilen istibdadın Padişahı Abdülhamid'in baş jurnalcisi davetliler arasındadır. Hükümetin

iki nazır yardımcısı, askeri tıbbiyenin müdürü, bir ceza mahkemesi reisi ve Abdülhamid'in özel hizmetlerini gören şahsi adamları davetin diğer konuklarıdır.

"Musiki heyeti, Neyzen Aziz Dede, Tamburi Cemil, Kemençeci Vasil, Kemani Ağa, Lavtacı Hristo, hanende Lem'i ve Bimen'den oluşmaktaydı."

"Hayatiyetin başladığı bir anda, bilmediğim bir sebeple sokağa çıkmıştım. Dönüşümde apartmanın gizli polislerle kuşatılmış olduğunu ve bir çember içine alınmış olduğunu hayretle gördüm."

"Belli etmeyerek Alman Hastanesinin köşesine kadar gidip döndüm ve Zohrab'a durumu anlattımsa da, o aldırmadı, çünkü konuklar Abdülhamid'in bendegânları olup ceplerinde altın varaklı jurnal kâğıtları bulunduruyorlar ve dostça görüşmeleri sırasında olup bitenleri dahi Abdülhamid'e jurnal ediyorlardı."

"Saatler geçip gidiyor ve sokakta olup bitenleri kimse önemsemiyordu. Gece yarısından sonra ziyafet başlamıştı. Bir yandan Cemil ve Bimen, öte yandan Aziz Dede ve Lem'i, hazır bulunanları hayran bırakıyorlardı. Birden mutfak kapısından iriyarı biri içeri girdi. Beyoğlu mutasarrıfı Hamdi Bey'di. İçerde kimlerin bulunduğunu öğrenmek istedi. Ben onu gecikmiş davetlilerden biri sanarak içeri buyur ettimse de, girmek istemedi. Fakat içerde Yıldız bendegânlarının bulunduğunu anlayınca, derhal redingotunu ilikleyerek ilerledi, şaşırmıştı, orada hazır bulunanlar da şaşkınlık içindeydiler ve göz işaretleriyle Hamdi Bey'in gecenin bu saatinde ne yapmaya geldiğini anlamak istemekteydiler. Sonunda Hamdi Bey, Kabasakal Mehmed ve Fehim Paşalar aracılığıyla kendisine bildirilen bir irade uyarınca, burada toplananların derhal dağılıp evlerine gitmeleri, Zohrab Efendi'nin ise, karakola gelmesi gerektiğini bildirmek zorunda kaldı."

"Artık ziyafete devam etmek mümkün değildi. Hazır bulunan saraylılar, kendi sadıkane görevlerini yerine getirmiş olmak için hepsi de ceplerinden altın varaklı kâğıtları çıkararak Abdülhamid'e birer jurnal yazıp yolladıktan

sonra birer birer ayrıldılar ve Zohrab Efendi de edilen davete uyarak Galatasaray karakoluna gitti ve ben Aziz Dede ile yalnız kaldım."

"Şimdi ne yapmak gerekirdi. 0 kocaman külahi Dede, bir köşeye yerleştirilmeliydi, öte yandan Zohrab için endişeliydim. Bu düşüncelerle dışarı fırladık ve gece yarısından bir buçuk saat sonra Dede ile Beyoğlu Cadde-i Kebir'deydik. Bir otele gidip yatmaktan başka çare yoktu. Cemil'le bazen gittiğimiz otel Metropol'e gittik. Otelin gece bekçisi beni görünce mültefi[1] davrandı, ama derviş giysileriyle Aziz Dede'yi görünce boş odası olmadığını bildirdi. Oradan çıkıp Tepebaşı'na doğru yola koyulduk. Petersburg Oteli'nin sahibi dostumdu. Oraya gittik, ama oradan da bizi kapı dışarı ettiler. Otelciye açık yüreklilikle sebebini sordum. Kulağıma eğilerek şunları söyledi: Otellere dini giysilerle adam kabul etmek yasaktır. Şu halde neye karar verilmeliydi. Dede'ye gerçeği anlatmaktan ve onun Tekke'ye giderek oraya sığınmasını sağlamaktan başka çare yoktu. Fakat o da mümkün olamadı, çünkü gün ağarmadan önce Tekke'yi açma izni yoktu. Nihayet Cadde-i Kebir'de, gizli polislerin esrarengiz bakışlarına hedef olarak, yukarı aşağı gezinerek vakit geçirdik. Sabahleyin Dede Tekke'ye gitti, ben de evime gittim."

Bu yaşanmış olaydan, Abdülhamid dönemini mizahi bir dille anlatan bir tiyatro eseri yazmak mümkündür. Ancak bu kadar hoş görünen olayın Krikor Zohrab'ı üzecek sonuçlara yol açtığı görülecektir.

"Biraz dinlendikten sonra dışarı fırladım. Zohrab Efendi'nin ne olduğunu öğrenmek istiyordum. Doğruca onun apartmanına gittim ve onu orada buldum. Gece Çerkez Mehmed ve Fehim Paşalar tarafından soruşturulduktan sonra serbest bırakılmıştı. Fakat ağzını son derece sıkı tutmak istiyordu, sinirli haldeydi."

"Birkaç gün sonra işin gerçeği her tarafa yayılmış bulunuyordu. MALÜMAT ve SERVET gazetelerinin ünlü sahibi Baba Tahir, bilmem nereden haber alarak yazmış ki, falanca

akşamı Zohrab'ın evinde bir ziyafet verilecek ve kendi azılı düşmanlarından biri Mıgırdiç Sinabyan da orada hazır bulunacaktı. Moda telgrafhanesinden Saray'a jurnal göndererek Jön Türklerin Zohrab Efendi'nin evinde toplanacaklarını bildirmişti. İşte bu jurnal üzerinedir ki o sert irade çıkmış ve Hamdi Bey, hayali Jön Türkler yerine ekâbir saray bendegânlarıyla karşı karşıya gelmiş ve şaşırıp kalmıştı. Gerçeğin böylece meydana çıkması üzerine, o gece ziyafetten mahrum kalan bendegânların hepsi ayrı ayrı taltif edilmiş, tersine Zohrab Efendi de İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadıyla Çankırı Vali Muavinliğine atanmıştı. Fakat ne tuhaf rastlantı ki, bir yandan Çankırı Vali Muavinliğine atanan Zohrab, öte yandan Rus Sefiri Zinovyev tarafından Sefarete hukuk müşaviri olarak atanmıştı ve bu görevini Hürriyet'in (II. Meşrutiyet) ilanına kadar sürdürmüş ve İstanbul'dan ayrılmamıştı."

Gözaltına Alınması

8/21 Haziran 1905'te İstanbul Yıldız Camisinde Cuma namazından çıkmakta olan Abdülhamit'e karşı bir suikast düzenlenir. Ermeni devrimcilerinin tertip ettiği bu suikasttan Padişah sağ olarak kurtulmuş, olayda çok sayıda ölü ve yaralı olmuştur. Olayı soruşturmak ve suçluları yakalamak üzere, Padişahın güvenilir adamlarından Necip Melhame[103] başkanlığında özel bir soruşturma heyeti oluşturulur.

Yakalanan suçluların izini süren emniyet, Krikor Zohrab'ın ikamet ettiği evin kapıcısı olan Koçhisarlı Manuk Humyudumyan'a ulaşır. Altı yedi yıl önce Avukat Krikor Zohrab'ın Pera'da Taksim'deki Alman Hastanesi yakınlarında Sıraselvi Mahallesi Arualar Sokağı'nda İngiliz Tebaalı William Cons'a ait binadaki konutuna, hukuki hizmet almak

103. Necip Melhame: Lübnan Marunî mezhebinden olup, Nafıa müsteşarlığı da yapmış Abdülhamit'in meşhur hafiyelerindendir. Abdülhamit'e 1905'te yapılan bombalı suikast olayından sonra kurulan bomba komisyonunun başkanlığını yapmış, otuz kadar Ermeniyi jurnal etmiş ve her birine yaptığı işkenceler sırasında iki suçsuz Ermeninin ölümüne sebep olmuştur. Meşrutiyetten sonra Avrupa'ya kaçmıştır.

üzere gelmiş bir Ermeni devrimci, bu vesile ile aynı binada görevli Manuk'la tanışmıştır. Bu Ermeni devrimcinin suikast olayı nedeniyle tutuklanması, sorgulamada Manuk'un ismini vermesi ile Zohrab'ın da isminin geçmesine vesile olur. Buradan hareketle emniyet, Zohrab'ın o sırada ailesi ile yaz dönemi için tuttukları Yeniköy'deki evinde arama yapar. Aramada bulunan ve karısının Paris'ten yazdığı bir mektup nedeniyle Zohrab 5/18 Eylül akşamı gözaltına alınır. Bu "muzur-u evrak" mektupta karısının *"sana kaç kere yazmadım mı, bırak o pis yeri, oradan uzaklaş"* sözleri yer almaktaydı.

Rus Büyükelçiliği mütercim hukuk müşaviri Krikor Zohrab, gözaltına alındığında, himaye altında olduğu gerekçesiyle Ruslar tarafından korunabilirdi. Ancak elçilik Zohrab'ın sorgulanmasına ilgisiz kalır. Bu soruşturmaya Rus elçiliğinden hiç kimse davet edilmez. Zohrab'ın anlatımına göre; "Tutuklandığım ve soruşturmaya tabi olduğum zaman, hiçbir Rus görevli soruşturmada bulunmadı" ve "elçilik beni gerekli şekilde müdafaa etmemiştir".

Buna karşılık, kişiliğini çok iyi tanıdığı ve bu işlerle ilgisi olmayacağını bilen soruşturma heyeti başkanı Necip Melhame, basit bir soruşturma ve bir haftalık gözaltı süresinden sonra Zohrab'ı 12/25 Eylül'de serbest bırakır.

Aynı gün Zohrab Yeniköy'den, suçsuzluğuna inanan Necip Melhame'ye yazdığı mektubunda, "beni avuttunuz, savundunuz ve kurtardınız" diyerek, onu kusursuz bir centilmen olarak övdükten sonra, ona karşı hissettiği şükranlarını ve teşekkürlerini bildirir. Bu mektup, bundan mana çıkarmak isteyenlere fırsat vermiş, Zohrab karşıtları bundan yararlanmış, ancak o bu ağır ithamlardan etkilenmemiştir.[104]

Paris'te yayınlanan *Courier Européen* dergisinin Temmuz 1909 tarihli sayısında yer alan bir yazı, Zohrab'ın 1905 Eylül'ünde tutuklanması olayı hakkında; *"yakalandığı zaman ısrarla belirttiği gibi 'korunmak için yalvarmamıştı' çünkü 'Hamid'in koruması altındaydı'"* şeklinde bahsedecektir.

Zohrab bu makaleyi "tiksindirici" olarak tanımlar. Fransız-

104. Albert S. Şaruryan, s. 128.

lara "nasıl bir Ermeni olduğunu" anlatmak ve tekzip etmek ricasıyla Paris'teki dostu Arşag Çobanyan'a gönderdiği 20 Temmuz/2 Ağustos tarihli mektubunda şöyle yazar:

"Bu gün Türkler bile, onların karşısında milletimin haklarını savunmak için savaştığımı biliyorlar ve bana karşı büyük bir saygıyla davranıyorlar. Osmanlı Hukuk Fakültesinde sulh hukuku hocasıyım, Meclis-i Mebusan'a seçilmiş Ermeni mebuslar arasındayım ve Ermeniler içinde bütün bilimsel kurumlara üye olanların başında geliyorum diyebilirim. Eğer İttihat ve Terakki Cemiyetine biraz yakınlık gösterirsem nazır olmam da benim elimde. Ancak maddi beklentilere milletimin haklarını feda etmem. Bu inançlarım çocukluk günlerimden itibaren böyle olmuştu ve şimdi yaşlılığımda da böyledir, aynı duruşumu mebus seçildikten sonra da muhafaza ediyorum."[105]

Zohrab'ın kişiliği basın için her zaman haber konusu olmaya devam eder. Gözaltına alınıp serbest bırakılmasından sonra Necip Melhame'ye yazdığı mektup, İstanbul'da yayınlanan *La Turquie* gazetesinin 24 Eylül/7Ekim 1909 günlü nüshasında ve ertesi gün Ermeniceye tercüme edilmiş şekliyle *Jamanak* gazetesinde yayınlanacaktır.

Gavroş gazetesi de 31 Ekim/13 Kasım'da Zohrab'a yönelik olarak; *"Ermenilere binbir çeşit eziyetleri yapan Necip Bey sizin gözünüzde centilmen olarak görünmüştür. Çünkü o sizi serbest bırakmış, diğer Ermenilere yaptığı gibi, sizin tırnaklarınıza değil saçınıza bile dokunmamış, derinizi yüzmemiştir"* taşlamasını yaptıktan sonra, Necip Melhame için kullandığı *"cömert"* kelimesine atfen *"Hiçbir zaman tahammül edemeyiz ki siz centilmen Zohrab Beg çıkıp rüzgârlara cömert diye seslenesiniz"* diye yazarak bu konuyu ele alacaktır.[106]

Avukatlık Yapma Yasağı

Bu yeni durum, aynı zamanda Zohrab'ın Rus Vatandaşı ol-

105. Albert S. Şaruryan, s. 216.
106. Albert S. Şaruryan, s. 229.

duğu dedikodusunun da yayılmasına neden olacaktır. Yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı Mahkemelerinde avukatlık yapması yasak olması nedeniyle, bir süre sonra, 1906 yılının Ekim ayında Adliye Nazırı Abdülrahman Paşa tarafından avukatlık yapması da yasaklanır. Zohrab, mesleğini yapmasına engel olan bu yaptırımlarla 1906-1908 yılları arasında yoğun mücadele edecektir. Sonunda ümitsizliğe kapılacak ve 1908'de Mısır'da İskenderiye'ye yerleşmek niyetiyle yurt dışına Paris'e gidecektir.

Zohrab, 1906'da, İştip'te işkence gören bir Bulgar devrimciyi savunmuş ve bölge valisine karşı dava açmıştı. Avukatlık yapmasının yasaklanmasını özellikle buna bağlıyordu.

Yaptığı bir konuşmada Padişah'ın tutumunu sert bir şekilde eleştirerek;

> *"Kıyım siyaseti zayıf hükümetlerin sistemidir. Fakat bilmek gerekir ki, zulümlerin en fecileri kıyımlar değil, fikir ve kalbe karşı yöneltilenlerdir"*

demesi üzerine, 1906'da avukatlık mesleğinden uzaklaştırılır.[107]

Mesleğini icra etmekten men edilmesinin esas nedenini Zohrab, Meclis-i Mebusan'a adaylığını açıkladığı ve 24 Ekim/6 Kasım 1908 tarihli *Jamanak* gazetesinde yayınlanan söylevinde şöyle açıklamaktadır:

> *"Ermeni, Rum, Bulgar siyasi sanıkların tümünü ücretsiz savundum. Makedonya İştibi yöresinden işkence görmüş bir Bulgar devrimciyi İştibi kaymakamına karşı savunmak için açtığım mahkeme nedeniyle avukatlık mesleğimi sürdürmekten men edildim, hatta İstanbul'dan dahi uzaklaşmak zorunda bırakıldım."*
>
> *"Son iki buçuk sene zarfında Hamid hükümeti avukatlık mesleğimi yapmama, yani ekmeğimi temin etmeme mani oldu"*

107. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 23.

AKTİF SİYASET DÖNEMİ

Kanun-i Esasi-nin İlanı

Şu ana kadar yazılanlardan Krikor Zohrab'ın siyasetin dışında olduğu sonucu çıkmamalıdır. Ancak Osmanlı devleti'nde yönetimsel değişiklik anlamına gelen, kısa bir süre için yürürlükte olduktan sonra 1878'de rafa kaldırılan Meşruti Anayasanın yeniden yürürlüğe konması ve Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesi ile Krikor Zohrab'ın hayatı önemli ölçüde değişecektir.

Parlamenter düzende bir siyasetçi olarak Zohrab'ın yaşamında siyaset ön plana geçecek, diğer unsurlar bundan sonra gelecektir. Hukukçuluk, edebiyatçılık, gazetecilik devam edecektir, ancak siyaset bunları belirleyecek ve önden gidecektir.

Avukatlığı engellenen ve rejimle barışık olmayan Zohrab, İstanbul'dan 2/15 Mayıs 1908'de Şark ekspresi ile Paris'e doğru yola çıkar. Adalet Nazırı Abdülrahman Paşa'nın koyduğu engellerle iki yıl mücadele etmiş ve sonunda bir netice alamayacağına inanmıştır. 3 gün sonra Paris'te Continental Oteli'ne yerleşir. Niyeti buradan daha özgür olarak yaşayıp çalışabileceği Mısır'a geçmek ve orada yerleşmektir.

Paris'e her gelişinde daima Türk hafiyeleri tarafından izlenen Zohrab, bu gelişinde de her adımı Abdülhamit hesabına çalışan Fransız hafiyelerince takip edilir. Ancak Zohrab, ülkesine duyduğu sevgiyi, umudu kaybetmez. Üç ay sonra, İstanbul'da, Beykoz'da halka açık bir toplantıda, bu günlerdeki heyecanını şöyle anlatacaktır:

"Bundan üç ay evvel, bir daha geri dönmemek üzere buradan ayrılığım sırasında, şu büyük devrimin yakında ortaya çıkacağını bilir imiş gibi, Ermenice bir beyit yazmış ve kaçak olarak Ermenice bir süreli yayında neşretmiştim. Bu beyitte: "Etrafımızı gecenin karanlığı kaplamıştır, gayet yoğun bir gecenin karanlığı, kesif bir gece ki yarının aydınlığına gebedir" demiştim."[108]

Paris'e gelince ilk işi, İstanbul'da son hazırlıklarını tamamladığı ***'Union des Peuples et des Races' (Halklar ve Irkların Birliği)*** ve ***'De L'empêchement en Droit Ottoman, de recevoir par succession pour cause de divergence de nationalité' (Osmanlı Hukukunda Milletlerin Ayırımı Sebebiyle Mirasın Taksiminde Doğan Engeller)*** adlı çalışmasını Mayıs ayı sonunda Fransızca olarak yayınlamak oldu.[109] Kendisi gitmeden önce, Ocak-Şubat aylarında, yayma hazırlanması ve olabilecek tatsız olaylardan sakınmak için bu hukuk çalışmasını ayrıca Paris'e göndermişti. Zohrab 3/16 Haziran 1908 tarihli notunda bu konuda şöyle yazmıştı:

"Yayınlanacak kitabım ile ilgili başıma bela almamak ve suçlu duruma düşmemek için, Padişahın istemeyeceği birçok şeyi kaldırdım. Mesela, o zaman 'Türkiye'de anayasa ve kanunlar millet meclisi toplantısında kabul edilir' diyemedim, Hıristyanların maruz kaldıkları haksızlıklara ve eşitsizliklere değinemedim."[110]

Bu çalışması 8 başlık altında ve 113 büyük sayfadan müteşekkildi. İlk dört bölüm genellikle alıntılardan oluşmuştu. Beşinci bölüm *"Şeriata Göre Sosyal Yaşam"* ana başlığı altında 5 alt bölümdü. Altıncı bölüm de *"Kanunlara Göre Sosyal Ya-*

108. Krikor Zohrab, *Meşrutiyet'i Osmaniye Kulübü Namına Taksim Bahçesinde Söylenen Nutuk,* Aktaran: Osman Köker, *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab-Öyküler,* Aras yayınları, 2001, s. 179.

109. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri,* C.3, 1891-1922, İstanbul, 2004, s. 390; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* s. 30.

110. Albert S. Şaruryan, s. 135.

şam" başlığında ve 7 alt bölümde işlenmişti. Yedinci bölümde *"Asrın İtilafı"* başlığı altında, hukuk esaslarına göre, Osmanlı devleti içindeki farklı milletler arasında miras konusu ele alınmıştı. Son ve sekizinci bölümde ise *"Hakların Orantılı Kullanımı"* başlığı altında, mirastan doğan hakların adil olarak kullanımı konusu anlatılmıştı.[111]

Zohrab'ın bu Fransızca eserinin yayınlanması ile ilgili olarak Paris'te son derece olumlu bir hava ile ünlü dergilerde haberler yayınlanırken, İstanbul'daki yankıları ise aksine olumsuzdur. Sürekli mektuplaştığı karısı ve sekreteri Arşag Bahtiyaryan, bu eserin Padişah karşıtı olarak ele alındığına dair haberleri Zohrab'a günü gününe aktarırlar. İstanbul'a gelmesi halinde kaçınılmaz olarak hakkında soruşturma açılacağının netleşmesi nedeniyle, Zohrab sıkıntılı ve kararsız bir haldedir. Sansürcüler Zohrab'a sakıncalı kişi muamelesi yapmakta, manasız itirazlarla adının gazetelerde bile yazılmasını yasaklamaktaydılar.

Bir yandan işsiz olan Zohrab, şimdi de ülkesinden ve sevdiklerinden uzakta kalmıştır. Eğitimine Cenevre'de başlayan büyük oğlu Levon, aynı günlerde Almanya'da Berlin'in Steglitz semtindedir ve babasıyla çok sıkı bir mektup iletişimi içindedir. Avukatlık yapmaktan men edilen Zohrab, yaşamını devam ettirebilmek için yurt dışındaki yatırımcı şirketlere Osmanlı coğrafyasından iş olanakları pazarlama çabasına girmiş ve bunun için de oğlu Levon ile işbirliği yapmaya çalışmaktadır. Ereğli'deki bir kömür madeninin, Adıyaman'da cıva ve kurşun maden ocağının ve Halep Tramvay ve Elektrik Şirketine ait hakların yabancı şirketlere devri ve satışı için görüşmelerden ve aracılık yapma girişimlerinden bir sonuç alamaz.[112]

Karısına ve sekreterine, Fransızca hukuk kitabını, hukuk camiasında tanıdığı yetkililere vermesini ve onların görüşlerini almasını tavsiye eden Zohrab, hakkındaki haberlerin olumluya dönüşmesi ve böylece İstanbul'a dönüş yolunun açılması çabasına girişir. İstanbul'a dönme kararı verdiğinde, dönme-

111. Albert S. Şaruryan, s. 143.
112. Albert S. Şaruryan, s. 135.

mesini tavsiye eden haberlerle bu kararından vazgeçer. Krikor Zohrab için zor günlerdir. Bir dönem zamanı son derece sınırlı ve kıymetli olan ünlü avukatın, Paris'te Şanzelize'de bir bankın üzerinde kararsız bir şekilde dört saat oturup değerlendirme yapmaya çalıştığı, Belçika'nın Ostant sahil kentine gidip gezerek zaman geçirmeye çalıştığı günler çok zor geçer.

İki ay gibi kısa bir süre sonra İstanbul'dan iyi haberler gelir. Padişah Abdülhamit'e karşı Jön Türklerin önderliğindeki muhalifler başarıya ulaşmış, Padişah da Meşruti Anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya karar vermiştir.

10/23 Temmuz 1908'de[113] II. Meşrutiyet'in ilanı ve Jön Türk devrimi, Eşitlik, Özgürlük, Kardeşlik ideallerinin zaferi olarak kutlanır ve büyük bir iyimserlik yaratır. Özgülükçü ve eşitlikçi olması gereken 1908 Meşrutiyet rejimini *"Hürriyetsizliğin İlanı"* olarak değerlendirenlerin yanı sıra[114], Ermeni yazar Teotig, yazdığı Zohrab biyografisinde Meşrutiyet'in ilanı için, *"aslında bu ne aldatıcı, ne belalı bir ilandı"* tanımlamasını kullanacaktır.[111] Zira 1915'teki büyük Ermeni kıyımından sağ kurtulanlardan biri olan Teotig, geriye dönüp bakma olanağına sahip olarak yorum yapabilmektedir.

Abdülhamit baskısından dolayı yurt dışına kaçmak zorunda kalan her milliyetten çok sayıda muhalif artık anavatana dönmeye başlar. 1915'te kurban olacak birçok isim gibi, karısının gönderdiği telgrafla anavatanda gerçekleşen "ihtilal"in gerçek niteliği hakkında aldığı bilgilerle Zohrab da artık önündeki engellerin geçersiz olduğuna karar verir ve 13/26 Temmuz Pazar günü trenle İstanbul'a doğru yola çıkar. Çarşamba akşamı vardığı Polonya'da bir tren kazası nedeniyle yolun kapalı olması nedeniyle istasyonda zorunlu bir beklemeden sonra tekrar yola devam ederek ve Cuma günü sabahı Romanya'ya ulaşır. Buradan sonra İstanbul'a kadar vapur yolculuğu yapar ve 20 Temmuz/2 Ağustos Pazar günü İstanbul'a varır.

113. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C. III, İttihat ve Terakki, Hürriyet Vakfı yayınları, 1989, s. 388.

114. Teodig, *11 Nisan Anıtı,* s. 2.

Nor Or (Yeni Gün)

Zohrab dönüş yolculuğu sırasında yeni durumu enine boyuna kafasında değerlendirmiş ve yeni bir dönemin başlamakta olduğuna kanaat getirmiştir. Artık toplumun önüne daha ön sıralardan çıkmaya karar verir. Bunun için en iyi araç olarak, basın ve medyanın rolünün bilincinde ilk iş olarak yeni bir yayın organı için müsaade alma girişimini başlatır.

23 Temmuz/ 5 Ağustos 1908'de İçişleri Nezareti'nin ilgili bürosuna yaptığı müracaat ile üç ayrı gazete yayınlamak için izin talebinde bulunur. *"Zafer"* namıyla Türkçe ve *"La Jön Türkî"* namıyla Fransızca ve *"Nevruz"*[115] yani yeni gün unvanıyla Ermenice siyasi, ilmi, edebi ve ihtiyaca göre düşünülecek günlük üç gazetenin yayın müsaadesini isteyen Dava Vekili Krikor Zohrab Efendi'ye, Osmanlı tebaasından, 41 yaşında, hiçbir cinayet ve suça dâhil olmadığı göz önüne alınarak ve 7/ 20 Ağustos 1908'de gerekli teminatları alındıktan sonra izin verilir.[116] Anlaşılan Zohrab, hangi dilde yayın yapacağı konusunda henüz karar veremediğinden, üç farklı dilde de yayın yapmak üzere hazırlığını başlatmıştır.

Zohrab, daha sonra tercihini Ermenice'den yana kullanacak ve yeni gün anlamına gelen *"Nor Or"* gazetesini yayınlamak üzere hazırlık çalışmalarına başlayacaktır. Bu günler, Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük coşkusu ile Zohrab'ın kafasında yapmak istediği birçok projenin bir arada yer aldığı günlerdir. Bir yandan *"Nor Or"*u yayınlamayı düşünürken, öte yandan ilerde *"Osmanlı Meşrutiyet Kulübü"* adını alacak oluşumu planlamakta, Ermeni Milli Meclisi içinde özgürlük yanlılarını bir araya getirecek *"Azadagan" (Özgürlük)* gurubunu kurmanın öngörüşmelerini yapmaktadır.

Gazetenin yayın kurulunu oluşturmak için kolları sıvayan Zohrab, eski edebiyat çevresi ve güvendiği gazetecilere sayfa-

115. Burada İçişleri Nezareti kayıtlarında, yeni gün anlamına gelen Nevruz namıyla geçen ismin, gerçekte daha sonra Krikor Zohrab'ın yayınladığı 'Nor Or' gazetesi olduğu anlaşılmalıdır.

116. http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge.asp?belge=1094&kitap=32

larını açar.[117] Meşrutiyet'in açtığı yolda *"Nor Or"*u milli dava için çok önemli gören Zohrab, Paris'te bulunan Arşag Çobanyan ve Zabel Esayan'ı gazetede yazmaları için davet eder.[118] Gazetenin yazı işlerini Rupen Zartaryan ve Vahan Tekeyan'a, sekreterliğini de Aram Andonyan'a vermeyi düşünür.

Zabel Esayan, Eylül ayı içinde ülkeye döner ve *"Nor Or"* konusunda Zohrab ile anlaşmaya varır.[119] 16/29 Eylül'de, Rupen Zartaryan, Zabel Esayan, Vahan Tekeyan ve Aram Andonyan'a Tokatlıyan'da verdiği yemekli bir davette *"Nor Or"*un yayınlanması konusunu görüşürler. Zohrab, gazetenin maddi yönden garanti altında olduğuna ve kendisinin de her gün gazetede çalışacağına dair taahhütte bulunur.

Bu toplantıda, Zabel Esayan, ünlü gazeteci ve yazar Arpiar Arpiaryan'ın Şubat ayı içinde Mısır'da örgüt içi meselelerden dolayı cinayete kurban gitmesinde, Vahan Tekeyan konusundaki endişelerini dile getirir. Tekeyan'ın kendini aklayan belgeleri inceleyen Zohrab, bu endişenin yersiz olduğuna kanaat getirir. Farklı görüşlere sahip ve birbiri ile uyumlu olmayan bu yayın kurulu üyeleri, bu görüşmede birbirlerine anlayışla yaklaşmaya, mesele çıkarmadan geçmişi unutmaya karar verirler.[120]

Ancak gelişmeler Zohrab'ın kafasındaki planları da aşar. Kurulan Osmanlı Meşrutiyet Kulübü ile yıldızı parlayan Zohrab, Ekim ayında açılan Ermeni Milli Meclisine de seçilir. Burada önce Siyasi (Cismani) Kurul üyesi, ardından yöneticisi olur. Aynı günlerde, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na İstanbul'dan seçilecek mebus adayları arasında Zohrab'ın ismi kuvvetli ihtimal olarak seslendirilmeye başlamıştır. Bu gelişmeler Zohrab'ın gazete yayınlama koşullarını giderek zorlaştırır. Beklenti içindeki

117. Krikor Zohrab'ın, 1/14 Ağustos 1908'de Paris'te bulunan gazeteci, şair, yazar ve çevirmen Zabel Esayan'ı *'Nor Or' (Yeni Gün)* gazetesinde çalışmağa davet eden mektubu bu kitabın ekleri arasındadır. Zohrab, mektubunda Zabel Esayan'a, Paris'i terk ederek İstanbul'a dönmesini, Nor Or gazetesi yazı işlerinde görev almasını, mümkün olmazsa, hiç olmazsa yazılarıyla desteklemesini yazar.

118. Albert S.Şaruryan, s. 155, 156.

119. Albert S.Şaruryan, s. 164.

120. Albert S. Şaruryan, s. 496.

gazeteci ve edebiyatçı dostlarından Zabel Esayan, Dikran Esayan'a yazdığı 16/29 Ekim 1908 tarihli mektubunda *"Bugün Zohrab'ı da gördüm. Kendi yönünden sözler verdi. 'Nor Or' 10-15 güne kadar yayınlanacak"* sözleri ile *"Nor Or"* konusundaki ümitlerini hâlâ muhafaza ettiğini ifade etmektedir.[121]

Hukuk Fakültesi de Zohrab'ı ders vermek üzere davet eder. Zohrab'ın üstlendiği ve üstlenmeye hazırlandığı yeni görevler bu işin başını çekmesini olanaksız hale getirir ve birkaç ay süren bu projenin hazırlıklarından bir sonuç alınamaz. *"Nor Or"* Zohrab için yöneticiliğini yapacağı bir basın projesi olarak rafa kalkar.

Hukuk Fakültesinde Öğretim Üyesi

İstanbul'a dönen Zohrab için Osmanlı Mahkemelerinin kapısı açılmıştır. Ceza Hukuku konusundaki uzmanlığını bilen akademik çevreler ve Hukuk Fakültesi yönetimi Kasım 1908'de Zohrab'ı üniversiteye davet ederler. Krikor Zohrab üniversitede Ceza Hukuku dersi hocası olur. Zohrab'ın Hukuk Fakültesine itibarlı girişinin ardından, 20 Kasım 1908'de ilk dersini vermek üzere kürsüye çıktığında, karşısında kendisini dinlemek üzere, diğer sınıflardan da katılan 700'den fazla öğrenci vardır.[122]

Bir yıl sonra 1909'da, verdiği dersin notlarını, daha önce yayınladığı 'Hukuk-u Ceza Müruru Kanunu" ile birleştirerek ***"Hukuk-u Ceza Müruru Zamanları"*** ismi altında yeni bir kitap halinde yayınlar.

Hukuk Fakültesi'ndeki Profesör Krikor Zohrab'ı anlatan öğrencilerinden iki anıyı burada aktararak konuya bir sıcaklık getirmek uygun olacaktır. Birincisi, Ali Naci Karacan'dan:

> *"Derken, elime Hukuktaki hocamız Zöhrab'ın ceza kitabı geçti. Yaprakları gelişigüzel çevirdim. Bazı katillerin, katil doğanların nasıl parmaklarının kalın, alınlarının dar*

121. Albert S. Şaruryan, s. 497.
122. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 90.

olduklarını anlatıyordu. Otuz beş sene evvelki mektep kitabımı sanki Amerikalı polis muharriri Peter Cheney'i okur gibi zevkle karıştırıyordum. Daha zevkle okumak için yere bağdaş kurdum, ders kitaplarımın hepsini etrafıma dizdim ve Zöhrab'ın ceza aleminden sonra mecelleye, mecellenin kısmen Kur'an metninden alınan, kısmen İmamıazamdan döküle gelen vecizelerine geçtim."[123]

Diğeri de 1974 yılında Burhan Felek'ten:

"Meşrutiyet'in ilanından sonra Hukuk Mektebinde "Talebe-i Hukuk Cemiyeti" adlı bir dernek kurulmuştu. Ben bu derneğin katibi umumisi (Genel Sekreteri) idim. O devirlerde Hukuk Mektebinde dersler takrir yani hocaların konferansları şeklinde verilirdi. Kitabi olan ders pek azdı. Olsa da hocalar onları taşar, başka bilgiler verirlerdi. Onun için bir hukuk talebesinin en büyük derdi derste "not tutmak" idi. Onu da herkes yapamaz, çalışkan ve eli çabuk çocukların notları elden ele dolaşırdı... Bilmem bugün de tedris usulü aynı şekilde midir?

Bizim zamanımızda -mesela Hakkı Paşa gibi, mesela Şuayip Bey gibi, mesela Kavurzade Aziz Bey veya Zöhrab Efendi gibi, hatta Ebulula Bey gibi- muallimlerin mutlaka dersinde bulunmak ve not tutmak mecburiyeti vardı. Başka türlü ders öğrenilemez, sınıf geçilemezdi."[124]

Osmanlı Topraklarında Ermenilerin Durumu

Fransız Devrimi'nin Avrupa'da estirdiği fikirler, uluslaşma hareketlerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştu. Bunun sonucunda Osmanlı devleti'nin Balkanlar coğrafyasındaki milli gelişmelerle, Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya, Karadağ vb yerlerde netice alınmış durumdaydı. Buna paralel

123. Ali Naci Karacan, 'Bayramı Nasıl Geçirdim?', *Milliyet* gazetesi, 27 Haziran 1952.

124. Burhan Felek, 'Geçmiş Zaman Olur Ki', 'Domuz Sokağı'ndaki Dostum', *Milliyet*, 28 Nisan 1974.

gelişmelerin Osmanlı sınırları içinde kalan Arnavut, Ermeni, Arap, Kürt vb nüfus için de olmaması düşünülemezdi. Bu süreçte Osmanlı'nın zayıflamasından yarar uman Avrupa'lı devletlerin de bu tür gelişmelere değişik şekillerde destek vermeleri de bulunmaktaydı.

Özellikle Anadolu'daki Ermeni toplumunun sorunları vardı. Kırsal bölgelerde ve yüksek nüfus oranlarında yaşayan Ermeni toplumu, devletin baskısından ve Kürtlerin, Kafkasya'dan göç eden Çerkez ve Türklerin şiddet kullanarak topraklarına el koymalarından mağdur oluyorlardı. İçinde Kürtlerin de bulunduğu nizami ve başıbozuk yağmacı çeteler ve Osmanlı askerlerince saldırıya uğrayan, öldürülen Ermeni köylülerinin failleri ile ilgili yasal takibi ve gerekli cezalandırmalar yapılmamakta, devlet bu tür olaylara seyirci kaldığı gibi ayrıca destek olmaktaydı. Devletçe kurulan, silahlandırılmış Kürt aşiretlerinin oluşturduğu ve Hamidiye Alayları adı verilen grupların temel görevi, silah bulundurması yasaklanmış Ermeni köylülerini ezmek ve başkaldırmalarını engellemekti.

Ermeni köylüsünün en temel itirazı karşı karşıya bulunduğu çifte vergilendirmeydi. Ermeniler sadece görünürde merkezi hükümeti temsil eden mültezime değil, ek olarak mahalli Kürt ağalarına da vergi ödemeye zorlanıyorlardı. Buna karşı çıktıklarında, devlete baş kaldırmış kabul ediliyor ve katledilmelerinin yolu açılıyordu.

Tanzimat'ın getirdiği yeni yönelimler, 23 Aralık 1876'da ilan edilen Anayasaya konularak yasallaşmış, bu sayede Ermeniler dahil tüm Osmanlı vatandaşları kanun karşısında eşit hale gelmiş, can, mal, ırz ve namus güvenliği devletçe güvenceye alınmıştı.

19. yüzyılın özellikle son çeyreğinde Ermeni toplumu içinde de bağımsızlıkçı, ulusalcı fikirler gelişmeye başlamıştı. 1876-78 yıllarında olan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yapılan Aya Stefano ve Berlin anlaşmalarıyla, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni toplumuna Avrupalı Devletler tarafından verilen destek sözleri Ermeni toplumuna umut verirken,

Osmanlı devleti için karamsarlık kaynağı olmuştu. Berlin Anlaşması'nın aşağıdaki 61. maddesine göre;

"Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir."

13 Şubat 1878'de Abdülhamit'in Anayasayı askıya alması ve meclisi kapatması, Osmanlı toplumunun karanlık bir döneme girdiği tarih olur. Bu dönem istibdada karşı toplumsal muhalefetin çok zor koşullarda yükseldiği bir dönem olacaktır.

Bu dönemde ortaya çıkan Ermeni siyasi örgütleri de, Balkan halklarını örnek almakta, silahlı olarak verecekleri kendi mücadelelerinin yanında, uluslararası anlaşmalara göre gelecek dış destek sayesinde bir çözüm yolu bulma çabasındaydılar. Dış destek olacak ülkeler, kendi siyasi duruşlarına bağlı olarak zaman zaman değişmekte, Osmanlı devleti de değişen durumlara göre karşı siyasi duruşlar alarak konuyu erteleme yoluna gitmekteydi.

İçerde de Ermeni muhalefetine en sert cevapları vererek, baskılar uygulamakta, iş zaman zaman büyük sayılardaki Ermeninin öldürülmesi ile sonuçlanan katliamlara kadar varmaktaydı. Abdülhamit döneminde 1894-1896 yılları arasındaki uygulamalar ve katliamlar bunun en belirgin örneği olmuştur. 1915'te uygulamaya konacak Ermeni nüfusun yok edilmesi ve uzaklaştırma yoluyla bölgenin Ermeni nüfustan arındırılması siyaseti, Padişah Abdülhamit'in döneminde el yordamıyla da olsa adım adım geliştirilmeye başlanmıştı.

Abdülhamit yönetimine karşı Jön Türklerden daha cesur, sert ve silahlı olarak mücadele veren Ermeni siyasi örgütlerinin en büyüğü olan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF), 1907 yılının Aralık ayında Jön Türklerle yaptığı ittifakla istibdadın yıkılması ve yerine Meşruti yönetimin getirilmesi hususunda anlaşmışlardı. Bu nedenle Meşrutiyet'in ilanından

sonra yeni rejime sahip çıkarlar. Yeni dönemde silahlı mücadeleye gerek duyulmayacağı inancıyla, silahlarını bırakırlar.

Artık meşruti yönetim altında, yasal sınırlar içinde demokratik mücadele dönemi başlamıştır. Gayri resmi platformda mücadele yürüten Ermeni devrimci güçler yasal bir yapı kazanarak İstanbul'da parti binalarını resmen açarlar. Jön Türkler gibi, Ermeni devrimciler de halkın içine girmeye başlarlar. Çoğu yurt dışında yetişmiş, Osmanlı toplum hayatının dışında kalmış bu insanlar Meşrutiyet'in yeniden işlerlik kazanması üzerine vatana geri dönmüştür.

33 yıllık baskıcı bir yönetimden bunalmış Osmanlı toplumu, Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile büyük bir iyimserlik ortamına girmiştir. Fransız Devrimi'nden alınan, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik idealleri ve sloganları ile toplum adeta sarhoş gibi olmuştur. Özellikle büyük kentlerde, ama yurdun her yanında yapılan gösterilerle yeni rejim kutlanmaktadır.

Uzun yıllar yurt dışında kalan Türk ve Ermeni devrimcilerin aksine, Zohrab farklı bir durumdadır. Son 3 ayı sayılmazsa Zohrab hemen hemen hiç yurt dışında kalmamıştır. Her türlü baskıyı içerden yaşamış ve topluma mal olmuş bir kişiliktir. Toplumun içinde bulunduğu şartları çok iyi bilen, hukukçu ve edebiyatçı olmasından kaynaklanan güçlü bir hitabet yeteneğine sahiptir ve yeni ortamın getirdiği, toplumu ileri götürebilme rüzgarını da arkasına alabilmektedir.

Yeni siyasi figürlerin, eski toplumun alışkanlıklarını üzerinden atamadığı ve tutuk kaldığı noktalarda, Zohrab yerinde müdahalelerin başını çeker. Padişah Abdülhamit, Meşrutiyet'i ilan ettikten çok kısa bir süre sonra 1 Ağustos 1908'de genel af ilan eder. Hapishanelerin boşaltılmasını hedefleyen bu genel aftan, yurt içindeki ve dışındaki diğer tüm siyasiler gibi Ermeni devrimciler de istifade eder. Yurt dışından ülkeye dönen ve 1905 Temmuz'unda Abdülhamit'e karşı tertiplenen bombalı saldırıya katılmaktan aranan Kris Fenerciyan (Silvio Ricci) da ülkeye dönmüştür. İstanbul'un polis şefi Azmi Bey'in emri ile 10 Eylül 1908'de Kris'in tutuklanması İstanbul'da bir krize neden olur. Krikor Zohrab, Patrikhane'nin yetkili hukukçusu sıfatıyla

derhal olaya müdahale eder. Dahiliye Nazırını ziyaret ederek tutuklama kararına itirazını sunar. Tutuklamanın hemen ertesi günü toplanan hükümet tutuklama kararını iptal ederek Kris Fenerciyan derhal serbest bırakılır. Zohrab, gazeteye yazdığı "Ğılkı Gorsıntsutsats Garavrutyun" (Aklını Kaçırmış Hükümet) başlıklı makalesiyle, bu olaya yol açan ve yeni döneme henüz uyum sağlayamamış olan hükümeti eleştirir. Zohrab, artık sözleri ve eylemleriyle ses çıkaran bir kişi olmuştur.[125]

Özgürlükçü ve Örgütlü Toplum

Krikor Zohrab, istibdadın ortadan kalkması, yerine Meşruti anayasanın gelmesiyle, toplumdaki özgürleşmenin önünde düşüncelerini korkusuzca ifade etmektedir. Eski topumu eleştirirken, buradan hareketle yeni toplumun alması gerektiği nitelikleri çevresine anlatma çabasına girişir.

İstibdattan gelen eski toplum alışkanlıklarına sahip *"muhafazakârlar"* ile yeni düzenin savunucuları *"özgürlükçüler"* arasındaki kıyaslamayı yaparak, halkı, toplumu ileri götürme yönünde bilinçlendirmeye çalışır.

> *"Bir memleketin bütün ikbal ve istikbaline talik eden hayati meselelerde daima ihtilaflar ortaya çıkar... Her yerde bu ihtilaftan meydana gelen iki büyük ve mühim siyasi ve sosyal anlayış belirir: Biri muhafazakârların, diğeri serbesti taraftarlarının mesleğidir."*
>
> *"Muhafazakârlar milletin hukukunu azaltarak devletin hukukunu çoğaltmaya, devletin her kuvvetini yalnız merkezde toplamaya, devlete daima emniyet ve itimat ile işine müdahale etmemeye ve tüm idarede mümkün mertebe adet ve usulleri muhafaza, ... Memleket idaresi için mesela taassubu tahrik ile bundan destek almaya, yabancı ülkeler ile temas ve görüşmeyi sınırlamaya, farklı milliyetlerin mevcudiyetini tasdik etmemeye gayret ederler."*

125. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 166; Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 76.

"Serbesti taraftarlarının hatt-ı hareketi, halkın hukukunu hiçbir nam ve suretle kimseye feda etmemek ve devletin kuvvet ve gücünü memleketin her tarafına yaymak, zamanın ihtiyacına göre idareyi daima ıslah ve yenilemek, faydası görülmeyen, yanlış ve zararlı olan bir takım adetlerden feragatle daima medeniyet âleminde birinciliğe erişmiş memleketlerdeki terbiyeyi almaya gayret etmek ve devlet işlerini teftiş ve daimi kontrol altında bulundurmak, farklı milliyetlerin mevcudiyetini inkârdan ise bunları hürmet ve karşılıklı menfaat ile birbiriyle bağlayıp seviştirmek ve yabancı ülkeler ile münasebetleri çoğaltmak suretindedir." [126]

Zohrab, muhafazakar olarak tanımladığı dünya görüşünün karşısındadır ve ülkenin geleceği için tehlikeli görmektedir.

"İdare-i maslahat, her şey vakti gelince olur, gibi sözlerle en gerekli ve acil işleri ertelemek usulünden vaz geçmemek bizim için pek tehlikelidir." [127]

Zohrab dile getirdiği bu toplumsal hedefler için, toplumun beklememesini, derhal örgütlü toplum haline dönüşmesi çağrısını yapar:

"Her şeyi hükümetten beklemeye ve binaenaleyh her şeyden uzak durmaya alışmış pek çok vatandaşlarımız var. Bunlar bir nevi muhafazakârdır. Biz böyle lakayt duramayız. Vatanımızın selamet ve yükselmesi, her birimizin memleket işleri ile iştigal etmesi, her şeyi arayıp sorması, kötü adetlerimizden "neme lazım" yahut "yorganı başına çek" gibi miskinlikleri terk ederek gösterilmesiyle hasıl olur. Bu gayretler... Meşrutiyet'in temin ettiği araçlar dahilinde mücadele etmek ve matbuatta ve cemiyetler tertibiyle daima sürdürülmelidir. Buna siyasi fırkalar teşkil etmek derler." [128]

126. Krikor Zohrab, *Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir?* Aktaran: Mehmet Ö. Alkan (Yayına Hazırlayan), *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, İletişim yayınları, 2001, s. 471.

127. Krikor Zohrab, *Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir?*, s. 473.

128. a.g.e. s. 473.

Zohrab'ın kafasındaki örgütlü toplum, dini, etnik ve milliyetler temelinde bir araya gelmiş toplum modeli değildir. Sosyal ve sınıfsal çıkarlara göre, her farklı milliyetin içinde bulunduğu bir örgütlü toplum modelidir. 1908 yılı Aralık ayı sonlarında *Tınevning* isimli bir Bulgar gazetesi muhabirine verdiği röportajda, geçmişteki baskı dönemindeki Osmanlı siyasi hayatına işaret eden Zohrab, mebuslar arasında örgütlü siyasi grupların bulunmamasından yakınır. Bazı mebusların "farklı milliyetlerin eritilmesinden" yana olmasına karşılık, farklı milliyetlerin bir arada örgütlenmesi gereğini vurgular. Ermeni mebuslar olarak "*önce imparatorluğun genel çıkarları doğrultusunda çalışmak istiyoruz, Ermeni milletinin özel sorunları bundan sonra gelmelidir*" açıklamasını yapar. Zohrab, *"ülke için iyi olan, bizim için de iyidir"* görüşündedir.[129] Bu görüşme 24 Aralık/ 6 Ocak 1909 tarihli *Jamanak*'ta yayınlanır:

> *"Bugün Meclis'te örgütlü gruplar yoktur. Bazı milletler vardır, ancak bunların hiçbiri ulusal bir parti olarak örgütlenmemiştir. Açıkça söylemeliyim, bu milli grupların bazı ulusal partiler içinde örgütlenmesini ve bu milletlerin bu partiler içinde erimesini istiyorum. Her durumda, Ermeni Milletvekilleri adına –aynı şey diğer milletvekilleri için de geçerlidir- söyleyebilirim ki, onlar İmparatorluğun genel çıkarları için çalışacaklardır. Ermeni milletinin öz çıkarları daha sonra gelecektir."*[130]

Meşrutiyet'in ilanından sonra, Zohrab'ın Ermeni siyasal örgütlerine değil de, fikirlerine yakın bulduğu Ahrar Partisi'ne katılmasının ardında yatan düşünce bu olsa gerekir.

Siyasetçi Krikor Zohrab

Ermenilerle Türklerin eşitliğini ve kardeşliğini savunan

129. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 90.

130. *Jamanak* 24 Aralık/6 Ocak 1908, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 185; Murat (Rober) Koptaş, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab Örneği*, Ağustos 2004, s. 130.

Zohrab, bu nedenle kendini hem Ermeni hem de Osmanlı olarak tanımlıyordu. Osmanlı Devletinin, farklı kimliklerin birbirlerinin farklılığını tanıyarak bir arada yaşaması temelinde var olabileceğini savunuyordu. 2 Ağustos'ta ülkeye dönen Zohrab, ülkedeki özgürlük heyecanına ayak uydurarak, zaman kaybetmeden bu mücadelenin içine girer.

Osmanlı Meşrutiyet Kulübü

23 Temmuz/ 5 Ağustos 1908'de İstanbul'daki Ermeni tüccar ve esnafını bir araya toplayıp, Ermeni ve Türk tüccarlarının işbirliği yapması ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla *'Osmanlı Meşrutiyet Kulübü'* isimli bir dernek kurmalarına öncülük etti. Meşrutiyeti her türlü saldırıya karşı korumayı, Kanun-i Esasi'yi tadil etmeyi amaç edinen bu derneğin ilk faaliyeti 27 Temmuz/9 Ağustos 1908 Pazar günü Ermeni Şehitleri adına Şişli Ermeni Kabristanı'nda bir anma günü düzenlemek oldu.[131]

"Osmanlı Meşrutiyet Kulübü" daha sonra 31 Temmuz/13 Ağustos Perşembe günü Beyoğlu'nda bulunan Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde (Surp Yerrortutyun) hürriyet uğruna şehit olan Müslüman ve Ermenilerin anısına bir anma töreni düzenledi.[132] Kilisede bir araya gelen Müslüman ve Ermenilerden oluşan büyük kalabalık birlikte yürüyüş yaparak, Taksim Belediye Bahçesi'ne geldi. Coşkun kalabalığın önünde, Paris'ten yeni dönen Zohrab ile bir önceki gün Şam'dan dönen muhalif Müşir Fuad Paşa[133] el sıkışıp birbirine sarılır ve büyük bir al-

131. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 26.

132. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 76.

133. Müşir Fuad Paşa (1835-1931) ünlü bir asker ve devlet adamıydı. Abdülhamit'in politikasını ve çevresindekileri açıkça eleştirmekten kaçınmadığı için "deli" lakabıyla anılırdı. Adamlarının, evini gözetim altında bulunduran Fehim Paşa'nın hafiyeleriyle çatışmaya girmesi ve birkaç kişinin vurulması nedeniyle, Divan-ı Harb'de yargılandı ve devlet memurlarına karşı koyduğu gerekçesiyle idam cezasına çarptırıldı. Daha sonra rütbe ve nişanları alınarak Şam'a sürüldü. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndüğünde büyük gösterilerle karşılandı. Daha sonra Ayan Meclisi üyeliğinde ve çeşitli devlet görevlerinde bulundu. 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na 1912 yılında başkanlık yapmıştır.

kış alırlar.[134] Türk ve Ermeni şehitler için anma, dayanışma ve kardeşliği yücelten konuşmalar yapılır. Burada kalabalığa hitap eden birkaç kişiden biri de, *"Hürriyet Kahramanı"* Krikor Zohrab'dır. Zohrab'ın konuşmasının tam metni halka bedeli karşılığında dağıtılır ve toplanan gelir Jön Türklerin hürriyet kahramanları Niyazi ve Enver adına açılan hesaba yatırılarak, Jön Türkler aracılığıyla hürriyet şehitlerinin ailelerine verilmek üzere bağış yapılır.[135]

Taksim Bahçesindeki Konuşma

10 bin kişi olduğu söylenen kalabalığa Türkçe olarak hitap eden Zohrab'ın konuşması:

> *"Ey hür Osmanlılar, hür vatandaşlar"* şeklinde başlamış ve *"Dinimiz muhtelif, mezhebimiz birdir. Hepimiz hürriyet mezhepdaşlarıyız"*, *"ortak dinimiz özgürlüktür"*

sözleriyle devam etmiş, istibdadın karanlık günlerinden aydınlıkları gösteren Osmanlı Şehitlerine seslenerek, şu sözlerle sona ermişti:

> *"Sizin kabirleriniz üzerinde diz çöküp dua etmek bize vacip idi. Nerede kabirleriniz? Bilemiyoruz. Burada sizi takdis ile yetinmeye mecburuz. Daha doğrusu kabirleriniz kalbimizin, vicdanımızın içindedir. Heykelleriniz taştan değil nurdandır. Siz orada sonsuza kadar yaptıklarınızla övünerek yaşıyorsunuz ve sizinle beraber hürriyet, eşitlik ve kardeşlik yaşıyor."*[136]

Büyük beğeni ve alkış toplayan Zohrab bu günden itibaren

134. Yves Ternon, *The Armenians-History of a Genocide*, Caravan Book Ann Arbor, 1990, s. 140; Sait Çetinoğlu, *1908'i Anlamak ve Tanımlamak*,http://www.mavidefter.org/images/pdf/1908i_ anlamak_ ve_tanimlamak.pdf (30. 09. 2011)

135. Albert S. Şaruryan, s. 156.

136. Krikor Zohrab, *Meşrutiyet'i Osmaniye Kulübü Namına Taksim Bahçesinde Söylenen Nutuk*, s. 180.

kendisini siyasetin içinde bulmuştu. Bu konuşması ile Zohrab, bir bakıma siyasi durum tespiti yaparak, sorunlu gördüğü toplumsal meseleleri birer birer halka anlatan bir siyasetçi profili çizmiştir. Konuşmasında maarifin durumu, adliyenin durumu, kapitülasyonlar, ahlaki durum, istibdadın bıraktığı mirası ve bundan sonra izlenmesi gereken yolu işaret etmiştir.

"Muharebe bittiği anda ordu ilkin zayiatını hesap eder, yaralılarının yaralarına bakar, ölülerini gömer. Biz şimdi bu vaziyet ve mevkide bulunuyoruz. Biz de muharebeden henüz çıktık. Tarihte 'otuz sene devam eden muharebe' Guerre de trente ans namıyla bilinen büyük muharebeyi bilirsiniz. Baskıcı hükümet tarafından Osmanlı milletine karşı sürülen cenk, uzaması itibariyle tarih sayfalarında buna bir nazire oldu. Kavgadan muzaffer çıktık. Zayiatımız çoktur. Hesap edelim:

"İptida henüz canı üzerinde olan yaralılarımızı sayalım. Maarifimiz, adliyemiz, ahlakımız, terbiye-i siyasiyemiz pek ağır surette yaralıdırlar." [137]

Zohrab konuşmasının bir yerinde, milliyetler sorununa yeni Osmanlıcı bakışın ana hatlarını çizmeye çalışır:

"Bizi birbirimize düşürmek için bu münafık idare, millet-i hakime (hükmeden millet) *ve millet-i mahkume* (hükmedilen milletler) *gibi çirkin; benlik sahibi ve yeryüzünde yaşamaya müstehak bir milletin kabul edemeyeceği bir hitabı icat edip her gün yüzümüze çarptı. Zulüm ve aşağılamaya karşı olan haklı isyanımızı vatan-ı Osmaniden ayrılmak diye yorumlamaya çabaladı. Fakat asil Osmanlı milletini kandıramadı."* [138]

Büyük alkış toplayan ve çeşitli dillerde yayınlanan gazetelerde çıkan bu konuşması, aynı zamanda halkı heyecana getiren bir tarza sahiptir.

"Terbiye-i siyasiyemiz? İstibdad bizi morfinle mi derin bir

137. a.g.e. s. 175-176.
138. a.g.e. s. 177.

uykuya daldırmış, ipnotizm ile mi uyuşturmuş idi acep? Çoluk çocuktan ayrılmanın, mahpuslarda çürümenin, soruşturma kurullarının son aşamasına ulaştırdıkları işkencelerin korkusu bu kahraman milleti ürküttü. Yorganını başına çekmek, dilini büzmek, boynunu bükmek sürekli durumumuz oldu."

"Namus uğrunda canını feda edecek kimse kalmadığına Avrupa inandı. Şunda bunda gayet yavaş bir sesle söylenilen sataşmalar, hicivler ki can çekişen bir hasta milletin son nefesi demek idi, bunlar da bitti. Her tarafta susluk, her tarafta karanlık! Gece vakti bir kabristanı gezmiş misiniz?"

"İstibdad idaresi bu kabristanın içinde icra-yı saltanat ediyor idi. Yine de ölüler dirilir endişesiyle gece gündüz yeni tedbirler ve baskılar düşünmekten geri kalmadı."

"Nasıl oldu da bu hasta vatan birden dirildi, isyan etti? (Namık) *Kemal'in sesini mi duydu? Şehitlerini, alimlerini, edebiyatçılarını, subaylarını, mekteplilerini etrafa saçtı. Hele o mektepliler, o gençler, o çocuklar, neredesiniz, sizi kutsadığımızı duyuyor musunuz?*[139]

Zohrab, konuşmasında Ermenilerin istibdada karşı en sert ve en önde mücadele veren millet olduğunu özel olarak vurgulamaktadır:

"Her kavim, mazlumiyeti kadar büyük bir korkusuzlukla toplumun selameti uğruna ateşe atıldı. Ermeniler birinci safı, ileri kolunu teşkil ve ileri kollara mahsus büyük kayıplara katlanıp o nispette şeref kazandılar. Bozguncu yönetimin buna diğer bir mana vermek suretindeki dolaplarını hiçbir hamiyetli Osmanlı tasdik eylemedi.

"Müteakiben Türk, Bulgar, Rum kardeşlerimiz dahi o ateşe girdiler. Biz burada birbirimizle kucaklaşmazdan Türkler ve Ermeniler mahbeslerinde ve mezarlarında kucaklaştılar. Diplomatların, ahitnamelerin vücuda getiremeyecekleri bir işi başa çıkardılar ve bize vazifemizi gösterdiler."[140]

139. a.g.e. s. 177-178.
140. a.g.e. s. 178.

Zohrab, bu konuşması ile birdenbire ön plana çıkmış, Osmanlı toplumunun gözünde daha üst bir seviyeden itibar kazanmıştır. Ertesi gün Zohrab'ın konuşmasının tam metni gazetelerde yayınlanır. 14/27 Ağustos 1908'de oğlu Levon'a Fransızca olarak yazdığı mektubunda, Zohrab bu toplantıdan şöyle bahseder:

> *"50.000 kişinin coşku ile katıldığı görkemli bir toplantı düzenledim. Türkler beni öptüler ve ellerinin üstünde taşıdılar."*[141]

17/30 Ağustos'ta Samatya'daki Sahakyan Okulu'nda düzenlenen, *"Anayasanın Düzeltilmesi"* konulu bir konferansın konuşmacılarından biri Krikor Zohrab'dır. Konuşmasını yapmak üzere kürsüye çıktığında coşkulu bir alkış alan Zohrab, kuvvetli hitabetiyle ve Ermenice olarak, 1876'nın koşullarına uygun olarak hazırlanan Anayasa'nın, aradan geçen 32 yıl sonraki ihtiyaçlara cevap vermeyeceğinin altını çizer.[142] Toplantıdan sonra Zohrab, Taşnaksutyun yöneticilerinden Rupen Zartaryan ve Agnuni ile birlikte 1896 yılındaki Samatya olayında hayatlarını kaybeden Ermeni ihtilalcilerin ailelerini ziyaret ettikten sonra Narlıkapı Kilisesi bahçesinde bira masası etrafında günü ve mevcut siyasi durumu değerlendirerek karşılıklı fikir alışverişi yaparlar.

26 Ekim 1908'de, Taşnaksutyun'un (EDF) Beyoğlu'nda Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi'nde düzenlediği toplantıda, Zohrab, Ermeni toplumunun Osmanlı Meclisinden beklentilerini konu alan bir konuşma yapar. Konuşmasında Abdülhamit'in istibdat döneminde, 1894-1896 yıllarındaki büyük Ermeni katliamlarına atıf yaparak, 13 sene önce Ermenilerin çok kötü bir dram yaşamış olduklarını açıkladıktan sonra, o olayın hesabını, bir intikam şeklinde, kan dökerek veya olayı daha da derinleştirerek değil, Ermeni ve Türk halk-

141. Murat (Rober) Koptaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab*, s. 82.

142. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 76.

ları arasındaki bu sorunu, kardeşlik ve barış içinde halletmenin doğru olacağını anlatır.

Zohrab bu vesile ile Osmanlı vatandaşlarının geleceğinin artık Padişah'a bağlı olmadığını, yalnızca Meclis'e bağlı olacağını anlatmaya çalışır. Bu demokratik olgunlukla, Zohrab o gün Beyoğlu'nda toplanan Ermenilere meclisten beklentileri olacak çok önemi 3 konu hakkında fikirlerini beyan eder: Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesi, el konulan Ermeni topraklarının geri verilmesi, milliyetlerin nüfus oranlarına göre idari görevlerin paylaştırılması. Zohrab'a göre bu talepler Ermenilerin olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin de yararına olacak işlerdi.

Zohrab, bu söyleviyle bütün Ermeni milletini bu doğrultuda çalışmaya ve mücadele etmeye davet eder. Kendisinin de artık genç olmadığı ve yorgun olduğunu ifade ettikten sonra, yine de bu konuda mücadele edecek gücü olduğunu açıklar. Zohrab Ermeni tarihinde geçen Kral Arşag hakkında anlatılan bir rivayeti aktarır. Anlatılanlara göre Kral Arşag, Pers Kıralı Şabuh tarafından esir alınır ve hapise atılır. Kral Arşag hapiste iken hastalanır ve artık ölüm döşeğindedir. Dostları Kralı hayata döndürmek için anavatandan toprak getirip, kendisine haber vermeden, onu o toprak üzerinde yürütmeyi düşünürler. Bu işlem uygulanır, Kral Arşag birden kendine gelir ve hayata döner.

Zohrab, Ermeni kitleyi heyecanlandıran konuşmasını, *"Ermeni toplumu bu manada vatanseverdir. Tedavi olmuş, kendime gelmiş bir şekilde, bu yeni görevi ileriye götürmek için yeni bir güçle başlamaya ben hazırım. Osmanlı devletinin kurtuluşu aynı zamanda Ermenilerin de kurtuluşu olacaktır"* sözleri ile bağlayacaktır.[143]

Zohrab'ın parlamenter siyasi çalışmalara hazırlık yaptığı benzer toplantılarda, peş peşe yaptığı üç konuşması bir araya getirilerek, yılsonunda Türkçe olarak 43 sayfadan oluşan ***"Siyasi Nutuklar"*** başlığı altında yayınlanır. Bunlar: 1- Osmanlı Meşrutiyet Kulübü adına Taksim Bahçesi'ndeki konuşma (31

143. Rober Haddeciyan, *Ermeni Edebiyatı Kulislerinde Bir Gezinti,* 'Pera'da Bir Konferans, s. 266-269.

Temmuz/ 13 Ağustos 1908)[144], 2- Beykoz İttihat ve Teavün Cemiyeti tarafından düzenlenen mitingdeki konuşma: Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir?[145], 3- Tepebaşı Bahçesi Kışlık Tiyatrosu'nda yapılan konuşma: İntihabat ve Uhuvvet (Seçimler ve Kardeşlik).[146]

Önce 1908'de kurulan 'Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti'nin (Ligue Nationale de Liberté et de Solidarité Ottomane) kuruluşuna katıldı. Derneğin temel amacı Osmanlı Milletinin fikri ve siyasi bakımdan eğitimi, geliştirilmesi olarak açıklanmıştı.

Prens Sabahattin ve Ademi Merkeziyetçilik

Zohrab artık siyasi ağırlıklı yazılar yazmaya başlamıştır. Jön Türklerin içinde yer alan ve giderek ayrışan iki siyasi kamptan biri olan ve fikirlerini Prens Sabahattin'in (B-19) geliştirdiği tarafa daha yakın durmaktadır. Jön Türkler içinde Ahmet Rıza Bey'in temsil ettiği ve merkeziyetçiliği savunan diğer siyasi kanadın aksine daha özgürlükçü olan Prens Sabahattin'in grubu, şahsi tesebbüsçülüğü ve âdem-i merkeziyetçiliği, ülke yönetiminde yerel yönetimlerin önemini ve güçlendirilmesini savunuyordu. Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel memurluk zihniyetine karşı çıkan Prens Sabahattin, bu sistemde servetin ve iktidarın kaynağının padişah olduğunu, bütün memurların onun gözüne girebilmek için yarıştığını, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin aşırı merkeziyetçi bir yapıya ulaştığını iddia ediyordu. Merkeziyetçiliği toplumların gelişmesinde en büyük engel ola-

144. Krikor Zohrab, *Meşrutiyet'i Osmaniye Kulübü Namına Taksim Bahçesinde Söylenen Nutuk*, s. 175-180.

145. Krikor Zohrab, *Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir? Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, Aktaran: Mehmet Ö. Alkan (Yayına Hazırlayan), *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim yayınları, 2001, s. 470-474.

146. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, s. 391; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 23; Murat (Rober) Koptaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab Örneği*, s. 82, 90.

rak gören Sabahattin Bey, sistemin önünün açılması için *Âdem-i Merkeziyetçi* bir yapıyla merkeze ait pek çok yetkinin taşraya devredilmesinin gerektiğini iddia ediyordu.

Bu düşünce, yapısal ve milli sorunlarının çözümünde Ermeni toplumuna daha uygun gelmekteydi. Zohrab, Ermenilerin karşı karşıya bulundukları sorunların, vilayet yönetimlerine daha fazla yetki ve özerklik verilmesi yoluyla çözüleceğine inanıyordu.

Bunun da ötesinde, günün şartlarında, Krikor Zohrab, Prens Sabahattin'in temsil ettiği düşünce akımı ile kendini çok yakın mesafede görmekte, Osmanlı İmparatorluğunun geleceği için en uygun gördüğü 'Osmanlıcılık' fikirlerini bu grubun hayata geçirebileceğine inanmaktaydı. Ermenice yayınlanan 27 Eylül/9 Ekim 1908 tarihli *Surhantag (Postacı)* dergisine yazdığı makalede Zohrab, Prens Sabahattin'i şöyle övmektedir:

> *"Sabahattin Bey, Türkler arasında en fazla ilerlemiş aydınlardan biridir. O, ciddi ve bilimsel bir liberaldir. Anlatımlarında iniş ve çıkışlar olan, parlak bir bakışa sahip, popülist olmayan, ama iyi bir hatiptir. Onun cümleleri, yazan ve düşünen bir insanın damgasını taşır. Babasının mezarı başında yaptığı konuşmada, üzerimizde bıraktığı izlenim, hayranlıkla diyebilirim ki, söz ve yemin oldu. Hatırlayabildiğim kadarıyla, Türk söylemi asla bu kadar gelişme göstermemişti."*[147]

Abdülhamit'in kız kardeşinin oğlu olması nedeniyle saraya mensup olan, esasında günümüze kadar gelen iki siyasi ana damardan birinin temelini atan, Jön Türklerin bir bölümünün lideri olarak bilinen muhalif Prens Sabahattin'in, Zohrab'ın düşünce yapısının oluşmasında önemli etkisi olmuştur. Mesrutiyet'in ve siyasi affın ilanı ile yurt dışında zorunlu nedenlerle bulunan aydınlar ve siyasilerin ülkeye dönüşleri birer gösteri niteliğine dönüşmüştür. Kalabalıklar kendilerine yakın gördükleri siyasi aydınları büyük tezahüratlarla karşılar.

Prens Sabahattin'in ülkeye dönüşü de bu karşılama törenleri

147. Murat (Rober) Koptaş, s. 93.

arasında en görkemli olanlarından biri olur. Eylül ayının ilk günlerinde gemi ile ülkeye dönen Prens Sabahattin'i çok sayıda irili ufaklı tekne, birbiri ile adeta yarış ederek karşılar. Ülkeye yeni dönenlerden biri olan Zohrab da, Patrikhane'yi seferber eder, oluşturulan heyet için hazırlanan Romanya bandıralı Prenses Maria gemisiyle Prens Sabahattin'i Çanakkale'de karşılar.[148]

Ahrar Fırkası

Zohrab, Prens Sabahattin'e yakın düşüncedeki aydınların 14 Eylül 1908'de kurduğu 'Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kuruluşuna destek vererek üye olur. Siyasi partiler yelpazesinde liberal bir parti olan Ahrar Fırkası'nın kısa zamanda en tanınmış isimlerinden birisi olur.

Ahrar Fırkası, 13/26 Ocak 1909'da, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 610. yıldönümü münasebetiyle İstanbul'da Pera Palas'ta bir ziyafet düzenler. Sadrazam ve hükümet vekillerinden bir kısmının da bulunduğu ziyafette katılan ve konuşma yapanlar arasında Krikor Zohrab da vardır. Zohrab'ın yaptığı anlamlı konuşma kuvvetli bir alkış alır.[149]

> *"Ahrar Partisi'nin programı âdem-i merkeziyet esasları üzerine kurulmuştu. Bundan dolayı mecliste bulunan Arap, Kürt, Arnavut, Rum, Ermeni mebuslar buna taraftar olup, (bu esasların) gerçekleşmesi için gayret sarf etmekteydiler."*[150]

1909 yılında, 31 Mart Olayı arifesinde Ahrar Fırkası ile birlikte hareket eden mebus sayısı 50-60 civarında olacaktır.[151]

Özgürleşen toplum adeta zincirlerinden boşanmış gibi coş-

148. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 73.

149. *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, Yapı Kredi yayınları, 2008, s. 231; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 31.

150. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Pınar yayınları, 1993, s. 114.

151. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

kunluk içindedir. İşçiler de hak arama mücadeleleri başlatmış, özellikle İstanbul'da birçok yerde grevlere başlamışlardı. Bunlardan Bahçekapı'da bulunan 'Orozdi Bak Ticarethanesi' çalışanları, Eylül 1908'de greve gitmişti. 200 kişinin işten atıldığı bu işyerinin çalışanları Zohrab'dan haklarını savunması için destek talep ederler. Aynı zamanda hukukçu olan Krikor Zohrab'ın araya girmesi sayesinde grevci çalışanlar ile işveren arasında anlaşma sağlanır. *Surhantag* gazetesinde "Kordzatuli mı Şurç" (Bir Grev Hakkında) başlıklı makalesinde hak isteyen işçilerin işten atılmaları ile açlığa mahkum edildiklerini yazar. Bu vesile ile yaptığı konuşmalarda işçilerin haklarını savunan Zohrab'ın sosyalist düşüncelere yakın durduğu görülecektir.

Ermeni Milli Meclisi'ne Seçiliyor

Ermeni Milli Meclisi, Osmanlı Devlet yapısı içinde, Ermeni cemaatinin kendi kendini yönetebilmesinde temel oluşturan ve 30 Mart 1863'de kabul edilen Ermeni Milli Nizamnamesine (Ermeni Anayasası) göre kurulan ve Ermeni milleti içinde en geniş temsil kabiliyetine sahip, 140 üyeli ve başkanı İstanbul Ermeni Patriği olan en üst yönetim organıdır. Adından da anlaşılacağı gibi, seçimle gelen üyelerin oluşturduğu demokratik, Osmanlı yönetimi ile çelişmediği sürece kendi içinde bağımsız sayılabilecek bir meclistir. Bunun altında, üyeleri Milli Meclis tarafından seçilen, ruhani konularla ilgili 14 üyeli "Ruhani Kurul" ve Osmanlı yasalarına ve milli konulara vakıf 20 sivil kişiden oluşan "Sivil (Cismani) Kurul" bulunmaktadır. Ayrıca alt komisyonların da bulunduğu bu örgütlenme, kendi kendini yönetmenin bir modeli olarak kabul edilebilir.[152]

Zohrab, Ermeni Milli Meclisi'ne ilk defa 1888 Eylül ayında yapılan seçimlerde Harput'tan aday gösterilir. 23 Eylül'de yapılan seçimde, 26 oydan 14 oyla, 3 aday arasında en fazla oyu alır. Seçilme şartlarından biri olan 30 yaşını doldurmadığı öne sürülerek Zohrab'ın kazanmış olduğu seçim iptal edilir.

Haziran 1891'de Zohrab bu sefer Kuzguncuk, İcadiye ve

152. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 40-42.

Kandilli seçim bölgesinden aday gösterilir ve 45 oyun 34 ünü alarak yeniden seçilir. Ermeni Milli Meclisi'nde yeniden Zohrab'ın yaşı üzerine tartışmalar olur ve sonunda seçilmiş Zohrab'ın Meclis üyeliği, Ermeni milli sorunlarından uzak durmayı tercih eden, içine kapalı ve muhafazakar Meclis üyelerinin oylarıyla reddedilir. Burada Zohrab'ın aktif ve yeniliklere açık kişiliği ile Meclis'in yapısını bozacağı endişesinin rol oynadığı basında yer alır. Ancak Abdülhamit 1891'de Ermeni Milli Meclisi'nin faaliyetlerini durdurunca, Zohrab'ın bu alandaki çabaları da geçici olarak sona erer.

Meşrutiyet'in ilanından sonra, Zohrab hürriyet kahramanları arasında en saygın kişilerden biri olarak, Ermeni Milli Meclisi seçimleri için çeşitli semtlerden aday gösterilir. İlk olarak, kendisi aday olmadığı halde İzmir bölgesinden seçilerek aday gösterilir. Ayrıca Pera-Kasımpaşa birleşik seçim bölgesinden aday gösterilmek istenir. Fakat o, en demokratik semt olarak adlandırdığı Samatya'yı tercih edecektir. Ardından, 24 Ağustos/6 Eylül 1908'de Samatya ve Topkapı bölgelerinden ayrı ayrı seçilerek Ermeni Milli Meclisi için aday olur. Samatya'da Surp Sahag Okulu'nda yapılan seçimde 10 aday arasında 375 oydan 279'unu alarak Ermeni Milli Meclisine mebus adayı seçilir. Aynı gün Osmanlı Meşrutiyet Kulübü'nde adaylar arasında yapılan seçimde de, 43 oyun 40'ını alarak, Topkapı seçim bölgesinin en yüksek oyunu alarak ikinci kez seçilir.[153] Aday olarak seçilmesinden sonra yaptığı konuşmasında şu sözlerle Samatyalı Ermeni vatandaşlara seslenir:

> *"Ben mütevazı ve harabeye dönmüş bir bölgenin mebusu olmayı, başkentin diğer bölgelerinden daha onurlu buldum. O, alevlerden, dumandan kararmış, mermilerden delik deşik ve parça parça olmuş bir bayraktır. O'nun önünde eğiliyor ve ona ilk selamımı vermekle kendimi mesut addediyorum."*[154] (1905–1906 olaylarını kastediyor.)

153. Albert S. Şaruryan, s. 161.

154. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C.2, yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

Zohrab Ermeni Milli Meclisine seçilmiş olmasına rağmen, 7/20 Eylül 1908 günü Pera-Kasımpaşa birleşik bölgesinde yapılan seçimde de ismi yer alacak, seçime katılan 646 oyun 359'unu alarak üçüncü kez aday seçilecektir.

12/25 Eylül 1910'da verdiği ve daha sonra *Azadamard*'da ***'Hay Badkamavori Mı Haşvedıvutyunı' (Bir Ermeni Mebusun Muhasebesi)*** başlığı ile 28 sayfa olarak yayınlanan söylevinde, Zohrab, Ermeni Milli Meclisi seçimleri ile ilgili yukarıdaki anısını aktarır. 1891 yılında, henüz otuz yaşında iken, iki farklı bölgeden, Kuzguncuk-İcadiye ve Gedikpaşa-Kumkapı'dan Ermeni Milli Meclisi için adaylığını koymuştur. Ermeni liberalleri ile muhafazakârları arasında geçen seçim mücadelesinden Ermeni muhafazakârları üstün çıkmış, dürüstlükten yana ve muhalif Zohrab'ın Ermeni Milli Meclisine seçilmiş olduğu halde, adaylığı kabul edilmemiştir. Onyedi yıl sonra Zohrab bu sefer altı bölgeden temsilci seçildiğine vurgu yaparak, *"Gelecek bizimdir"* diyecek ve muhafazakâr kesime bir gönderme yapacaktır.[155] Zohrab 1915'te öldürülünceye kadar Ermeni Milli Meclisi'nin aralıksız üyeliğini sürdürecektir.

3/16 Ekim 1908'de, 18 yıllık bir aradan sonra, seksen üye ile Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk toplantısını yapan Ermeni Milli Meclisinde, Siyasi (Cismani) Kurulun üyeleri arasında Krikor Zohrab da vardır. Bu toplantıda, Ermenilerin yoğun bulunduğu Doğu vilayetlerinden gelen, Ermenilerin yaşam koşullarını anlatan ve Patrikhane'ye iletilen endişe verici raporlar ele alınır. 15/28 Ekim günü yapılan Milli Meclis toplantısında Zohrab, Siyasi Kurul yönetimine seçilir.

17/30 Ekim 1908 tarihli toplantıda Krikor Zohrab, Siyasi Kurul adına, Ermeni Milli Meclisine, Doğu Anadolu vilayetlerindeki genel durumu ve uygulamaya konulması gereken tedbirleri içeren bir rapor sunar. Anlaşılan, Anayasal Meşrutiyet'in yürürlüğe girmesine rağmen, değişen bir şey yoktur. Devletin yerel yöneticileri ve valiler, Abdülhamit'in istibdat dönemindeki politikaların uygulanmasına devam ediyorlardı. Bu politikaların sonucunda, topraklarına el konan, yoksulla-

155. Murat (Rober) Koptaş, s. 80.

şan ve baskılardan yılarak İstanbul'a gelen ve Patrikhane'ye başvuran Ermeni köylülerinin sayısı hızla artmıştır.

Zohrab'ın durumu tespit eden raporu, aynı zamanda öneriler de içerir: Yürütme yetkisine sahip bir Türk-Ermeni karma heyetin kurulması; gerekli teftişleri yapacak bu heyetin alacağı kararların uygulamaya konabilmesi için askeri yetkililere gerekli emirlerin verilmesi; eski politikaların uygulayıcısı ve suçlusu vali ve memurların görevden alınması; yağmacı ve katillerin yerel mahkemelerde değil İstanbul mahkemelerinde yargılanması; el konulan toprakların gerçek hak sahiplerine iade edilmesi; köyüne dönmek isteyen köylülere maddi olarak ve kıtlığın eşiğinde bulunan köylülere kış boyunca buğday tohumu vererek yardımcı olunması; beylerin ve ağaların Ermeni köylülerinden vergi ve fidye almalarının yasaklanması; bu öneriler arasındadır. Bu öneriler gelecekte çokça tartışılacak Ermeni Sorununun çözümünde sık sık ve yeniden gündeme gelecektir. Bab-ı Ali ile bu konuları görüşmek üzere Ermeni Milli Meclisi tarafından oluşturulan ve Zohrab'ın da içinde bulunduğu heyet, Ermenilere güvenceler verilmesi için her türlü çabayı gösterecektir.[156]

Bu düşünce ve talepleri içeren bir yazıyı sunmak üzere 20 Ekim/2 Kasım günü heyet halinde Sadrazam Kamil Paşa'yı ziyaret ederler. Zohrab heyet temsilcisi olarak, bu müracaatın nedenlerini, Anadolu'daki Ermeni yerleşimlerinin korumasız ve kötü muamelelerle karşı karşıya olduğunu, çare olarak hükümete başvurma ihtiyacı duyduklarını, taleplerinin yasal ve kolay gerçekleşebilecek konular olduğunu Sadrazam'a sözlü olarak açıklar.

1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri

Ermeni Milli Meclisi bünyesinde kurulan, Rupen Zartaryan, Hampartsum Boyacıyan'la birlikte Krikor Zohrab'ın da dahil olduğu bir heyette, seçimlere katılma konusu, gösterilecek Ermeni adayların tabi olacağı kıstaslar ele alınır.[157] Patrik-

156. Raymond Kévorkian, s. 87-88.
157. a.g.e. s. 84.

hanenin hakimiyeti altındaki Ermeni Milli Meclisi, esas olarak İttihatçılara karşı bir duruş sergilemekte olduğundan, bu seçimlerde adaylar konusunda belirleyici olan, İttihat ve Terakki ile birlikte müttefiki Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) olacaktır. Ermeni mebus adayları İttihat ve Terakki listesinden seçime girecektir.

Krikor Zohrab, 23 Ekim/5 Kasım 1908'de, Ermeni Milli Meclisinde yapılan toplantıda, üç mezhepten 61 Ermeni delege önünde Osmanlı Meclis-i Mebusanı için adaylığını açıklar. Adaylık açıklamasını yaptığı konuşma, ertesi günkü *Jamanak* gazetesinde yayınlanacaktır. Bu konuşmasında, tanınmış ve saygın Ermeniler tarafından, Ermeni halkı için değerli çalışmalarıyla kendisine politik ve kültürel ulusal aktivist sıfatı verildiğini belirttikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

> *"Ermeni toplumu adına kendimi* Osmanlı Meclisi'*ne aday olarak teklif ediyorum. Onaltı yaşımdan bugüne kadar otuz bir yıllık bir çalışma yaptım. Yergrakunt'u yayınlayan Asya Ermeni Kültür Derneği (Asyagan Ingerutyun) ile ulusal eğitim kurumlarında başladım.*(1877) *Daha sonraki dönemde Birleşik Eğitim Derneği'nde (Miatsial Ingerutyun) devam ettim. Bu ikincisinin öğretim kadrosu bana ilerici faaliyetlerin yolunu açtı... Gazetecilik hayatımda, Hayrenik (Vatan) , Arevelk (Doğu) ve Masis gazete ve dergilerinde, her zaman özgürlükçü, her zaman haksızlıklara karşı ve halktan yana, baskıcı yönetime karşı olarak tanındım... Bir avukat olarak, katliamdan önce Ceza Mahkemesinde Zeytun Ermenilerini savundum Bu savunmadan dolayı mahkeme beni tutuklama kararı verdi. Bir aylık yasadışı koşullarda kaçak olarak yaşadıktan sonra, mahkumiyetten dolaylı yollardan kendimi kurtardım."* [158]

Zohrab aynı açıklamasında, bir avukat olarak baktığı davaların niteliği nedeniyle, eski rejim tarafından mesleğini yapmasından alıkonulduğunu, iki yıl mesleğini yapamadığını

158. *Jamanak*, 24 Ekim/6Kasım 1908, sayı 9; Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 21; Murat (Rober) Koptaş, s. 79.

ifade ettikten sonra, eski rejim ile işbirliği yapan Ermenilerle yabancılaştığını şu sözlerle anlatır:

"Birçok kişi, eski rejime yakın pozisyonlar alarak, para, görevler ve çeşitli unvanlar elde ettiler. Ama ben bunlardan uzak durdum. Ben bir avukat olarak bağımsız duruşumu korudum ve çıkar beklentilerinden uzak durdum." [159]

İki Ermeni mebus adayının belirleneceği bu toplantıda, 7 kişi aday olur. Bu yedi kişi arasında, 61 kişiden 45'inin oyunu alan Zohrab, en yüksek oyu alarak, kendisinden sonra ikinci sırada yer alan Bedros Hallacyan ile birlikte İttihat ve Terakki Komitesine bildirilir. Artık bundan sonra Zohrab'ın ismi İttihat ve Terakki aday listesindedir.

Zohrab'ın Adaylığına İttihatçılar Karşı Çıkıyor

Ancak seçim hazırlıkları sırasında, Ermenilerle İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında beklenmeyen ve ciddi bir sorun baş gösterir. Rus Elçiliğinde görevli olması nedeniyle, daha önceden de iddia edilen Rus Vatandaşlığı iddiası ve eski rejim taraftarlarıyla ilişki içinde olması Krikor Zohrab'ın önüne çıkartılır, İttihat ve Terakki Krikor Zohrab'ın adaylığına karşı çıkar. İstanbul'da Türkçe olarak yayınlanan *Hukuk-u Umumiye* gazetesinde 3/16 Kasım 1908 günü çıkan *"Zöhrab Efendi Mebus Olabilir Mi?"* yazıyla Zohrab'ın mebus olabilme koşullarına sahip olmadığı iddia edilir.[160] Yazıya göre, istibdat günlerinde Ermeni vatandaşlar için en kötü gün ve olayların yaşanmasında, Rusya'nın kötü ve hatalı politikaları önemli rol oynamıştır. Gazetedeki yazıda "Kamuoyunun fikrine müracaat ederek soruyoruz: Rus Elçiliğinde görevli biri nasıl Osmanlı mebusu olabilir? Ayrıca bu görevinden ayrıldığına dair

159. Murat (Rober) Koptaş, s. 106; Albert S. Şaruryan, s. 172.

160. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İmge Kitabevi, 2007, s. 104; Albert S. Şaruryan, s. 172).

elimizde hiçbir belge de bulunmamaktadır" diye yazarak, Zohrab hakkında tereddütler ifade edilir.

İlginçtir ki, İstanbul için tespit edilen adaylar, 3/18 Eylül'de İttihat ve Terakki içinde düzenlenen ve gizli oyla yapılan bir oylamada belirlenmiş ve bu adaylar arasında iki Ermeni, Krikor Zohrab ve Bedros Hallacyan da bulunmaktadır.[161] Zohrab, yeni seçilen mebus adayları arasında "eski rejimden kalan" insanların da olduğunu bildiği halde gazetenin böyle yazmasına hayret ettiğini ifade ederek basın yoluyla kendini savunur:

> *"Zohrab Efendi, hatipliği, yenilmez yüreği ve biraz da fazla para kazanması, cömertliği ve üst seviyede bir yaşam standardıyla, günün diktatörleri tarafından çok sayıda tehditlere maruz kaldı. Bu nedenle, onların tırnaklarından kendini korumak için sırtına Rus kürkünü geçirmek zorunda kaldı. Hepsi bu kadar."*[162]

İttihat ve Terakki, İstanbul'daki iki Ermeni mebus adayından biri olan Zohrab hakkında itirazını bildirmek üzere, 22 Kasım/5 Aralık 1908'de Cemiyet adına Mürsel Selim Bey'i Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi'ye gönderir.[163] Cemiyet, Zohrab'ın adaylığının geri çekilmesi için, karşılığında iki Ermeni mebus adaylığı teklifinde bulunur. Ermeni seçim komitesi ise bu girişimi Ermenilere karşı oynanan entrikalar olarak görür ve seçimlerden desteğini çekeceği tehdidinde bulunarak durumu protesto eder. Görünüşte, İttihatçıların bu olayı çok fazla büyütmesi için fazla bir neden yoktu ve çoğunluk, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçim ittifakı yaptığı en ileri ve siyasal açıdan en yararlı ortağı olan Ermeni Cemaatiyle iyi ilişkilerini sürdürebilmek için Krikor Zohrab'ın adaylığı konusunda tavrını değiştireceğini umuyordu. İttihatçılara yakınlığı ile bilinen Patriğin araya girmesi ve

161. Raymond Kévorkian, s. 84

162. *Jamanak*, 4/17 Kasım 1908, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 172.

163. Dr. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, 2001, s. 55, http://www.devletarsivleri.gov.tr/source.cms.docs/devletarsivleri.gov.tr.ce/docs/Yayinlar/37_ermenimeselekronoloji.pdf

durumu açıklığa kavuşturmasıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti geri adım atar ve Zohrab'ın adaylığı kesinleşir.[164] İttihatçıların gazetesi *Şura-yı Ümmet*, Cemiyetin adaylarına destek istemek için mebusan meclisi adaylarının listesini yayınlar. Bu listede Zohrab'ın da adı yer almıştır. 5/18 Ocak 1912'de bir gazeteye verdiği demeçte, yeni seçimler için hazırlıkların başladığında Zohrab bu olayla ilgili duygularını anlatır:

> *"Biliyor musunuz geçen seçimlerde benim en fazla keyif aldığım yer neresiydi? İstanbul seçimlerinden önce, İttihat, kendilerinin İttihatçı olarak Hallacyan Efendi'nin seçilmesi taraftarı olduklarını ve Zohrab'ın adaylığına destek vermeyi kabul etmediklerini seçim kurulumuza bildirmek için gelmişti. O sırada seçim kurulu tüm Ermeni milletinin cevabı olarak, "Eğer Zohrab seçimde herhangi bir şekilde yenilgiye uğrarsa, Ermeni milleti seçilmiş tüm mebuslarına Mebusan'a ayak basmamalarını emredecektir" demişti. Benim en muhteşem günüm o gündü. Ben isterim ki benim seçilmem, milletimin istediği bir görüş olsun. Ben önce Ermeni'yim daha sonra Osmanlı ve böyle yaşamak isterim."*[165]

Bu seçimde, her iki partinin listesinde aday olarak yer almak mümkündü. Krikor Zohrab, İttihatçı olmamasına rağmen, seçimlerde başarılı olan adaylardan biridir ve 28 Kasım/11 Aralık 1908 günü yapılan seçimlerin sonucunda İttihad ve Terakki Fırkası ile Ahrar Fırkası'nın ortak adaylarından biri olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilir.

Seçimler iki dereceli olarak yapılır. Erkeklerden oluşan geniş seçmen kitlesi birinci seçmenleri oluşturuyorlardı. Bu birinci seçmenler önce mebusları seçecek ikinci seçmenleri seçiyor, bunlar da daha sonra mebusları seçiyordu. Sirkeci'de bulunan Posta Telgraf İdaresi binası olan, bugünkü Büyük Postane Binasında, 517 ikinci seçmenden, 512'sinin oy kullandığı seçimde, İstanbul'dan katılan iki Ermeni Mebusundan

164. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim yayınları, 2006, s. 298.
165. *Lusartsak*, 8/21 Ocak 1912, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 354.

Bedros Hallacyan Efendi 455 oy (B-5), Krikor Zohrab Efendi 392 oy almıştı.[166] Daha sonraki, 1912 ve 1914 yıllarında yapılacak seçimlerde Krikor Zohrab yeniden seçilecek ve 1915'te öldürülünceye kadar Osmanlı Meclisi'nin en çalışkan, başarılı ve en iyi hatip mebusu olacaktır.

İttihat ve Terakki'nin İstanbul adayları tam liste olarak seçimi kazanırlar.

> *"İttihat ve Terakki Cemiyeti işi şansa bırakmak istememiş ve binanın Birinci Nişancı Taburu tarafından korunmasını sağlamıştı. Aslında bu önlem, ikinci seçmenlere verilen bir gözdağı niteliğindeydi. Seçimler, ordunun 'manevi baskısı' altında geçmişti. Dolayısıyla İttihat ve Terakki listesinin İstanbul'dan tulum çıkarmasına şaşmamak gerek"* [167]

Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçilmenin mutluluğu ve hafifliğiyle Zohrab, seçim günü akşamı birkaç dostu ile birlikte Pera'da Variété Tiyatrosu'na gider. Apelyan-Armenyan Tiyatro Gurubu'nun oynadığı "Badvi Hamar" (Namus İçin) oyununu izleyen en coşkulu ve içten seyirci olarak, yönetmen H. Apelyan'ın ifadesine göre "Temsil, Zohrab'ı 10 yıl gençleştirmişti".[168] Seçim sonuçlarının onaylanmasının ertesinde, 1/14 Aralık günü, İstanbul Ermeni mebusları Krikor Zohrab ve Bedros Hallacyan, seçim başarılarını kutlamak üzere Pera'da 120 kişinin katıldığı yemekli bir davet verirler.

Meclisin açıldığı gün, İttihat ve Terakki listesinden yeni seçilmiş mebuslar, Cemiyetin Nuruosmaniye'deki merkezinde toplandıktan sonra, arabalara binerek, bir geçit töreni havasında Meclise doğru yola çıkarlar. İki İstanbul mebusu Krikor Zohrab ve Mustafa Asım Efendi 104 nolu arabada birlikte Meclise giderler. Zohrab Efendi, Meclisteki ilk gününde *Ta-*

166. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, s. 153.

167. Mehmet Ö. Alkan, *Osmanlıdan Cumhuriyete Seçim Tarihimizden Manzaralar...*, Toplumsal Tarih sayı, 210, Haziran 2011, s. 44

168. *Püzantion*, 29 Kasım/12 Aralık 1908, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 179.

nin gazetesi başyazarı ve İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Bey'in yanına oturur. Meclis Binasına dönüştürülen Sultanahmet'te Evkaf Dairesi olarak kullanılan binada[169], yeni meclis 4/17 Aralık 1908'de Padişah Abdülhamit'in konuşmasıyla açılır. Mecliste 4 Taşnak, 2 İttihatçı, 1 Hınçak, 1 Liberal-Ahrar ve 2 Bağımsız olmak üzere 10 Ermeni Mebus yer almıştır:

Krikor Zohrab (İstanbul) (Liberal-Ahrar), (1915'te öldürüldü),

Bedros Hallacyan (İstanbul) (İttihatçı),

Vartkes Ohannes Serengülyan (Erzurum) (Taşnak), (1915'te öldürüldü),

Karekin Pastırmacıyan (Erzurum) (Taşnak) (B-15),

Dr. Nazaret Dağavaryan (Sivas) (Bağımsız), (1915'te öldürüldü),

Hampartsum Boyacıyan (Kozan) (Hınçak) (B-11), (1915'te öldürüldü),

Hagop Babikyan (Tekirdağ) (İttihatçı) (28 Ağustos 1909'da öldü),

Hagop Boyacıyan (Tekirdağ) (İttihatçı) (13 Ekim 1909'da seçildi),

Keğam Der-Garabetyan (Muş) (Taşnak),

Vahan Papazyan (Van) (Taşnak) (B-26),

Isdepan İspartalıyan (İzmir) (Bağımsız),

Artin Boşgezenyan (Halep) (İttihatçı) (24 Kasım 1909'da seçildi).[170]

Yeni Seçilen Bazı Mebuslar Hakkında İtirazları

Seçimlerden sonraki ilk günlerde Krikor Zohrab, yeni se-

169. Bugün, Topkapı Sarayına girmeden önce, Ayasofya'nın karşısında bulunan, arkeolojik alandaydı. Diğer yanında bugün Four Seasons Hotel'in bulunduğu bu alanda 1854 yılında faaliyete geçen bina, Maliye, Adliye ve Evkaf Nezaretleri olarak faaliyet gösterdikten sonra, Meclis-i Mebusan olarak kullanılmıştır. Bina daha sonra Darülfünun binası yapılmış, 1933'teki yangınla yok olmuştur.

170. *Meclis-i Mebusan Birinci Seçim Dönemi 1908-1911*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, Kasım 2008; Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Otoman Rule (1908-1914)*, s. 16.

çilen bazı mebuslar hakkında itirazlarda bulunacaktır. 11/23 Aralık'ta yapılan Mebusan Meclisi toplantısında Zohrab, Sivas vilayeti Şebinkarahisar bölgesinden seçilen Serdarzade Mustafa Efendi'nin, Ermeni mallarına el koyan bir "mütegallibe" olduğunu, isminin seçim yolsuzluklarına ve cinayetlere karışmış olması nedeniyle de Meclis'te "hafiyeler ve zalimlerle" birlikte oturamayacağını söyler. Zohrab, bu şahsın Kasım 1895 Ermeni katliamlarında kendi bölgesinde etkin olduğunu ve bunun herkes tarafından bilindiğini açıklar.[171] Benzer suçlamaları Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi için de yapan Zohrab'ın bu itirazları, bu şahısların mebusluğunun onaylandığı gerekçesiyle kabul edilmez.[172] Bu tartışmada hiç kimsenin kendisine destek vermemesinden üzüntü duyan Zohrab, istibdadın temsilcilerinin meclis çatısı altında söz sahibi olmasının kötü olduğunu ifade eder.

Bu açıklamalarının ardından Zohrab'a ölüm tehditleri gelecektir. *Jamanak* gazetesi muhabirinin bu konudaki sorusuna Zohrab *"Bu söylenenlerin hepsi uydurma haberlerdir ve aslı yoktur"* şeklinde cevap verecek ve ceplerini göstererek *"Eğer böyle bir korkum olsaydı cebimde silah taşırdım"* diyecektir.[173]

Padişah Abdülhamit, Meclisin açılmasından sonra, mebuslar için yemekli bir kutlama düzenlediğinde, Zohrab diğer Ermeni mebuslarla birlikte bu davete katılmama kararı alır. Bütün bu yaklaşımları Zohrab'ın kararlı bir istibdat karşıtı, Meşrutiyet yanlısı ve aynı zamanda Ermenilere karşı yapılan zalimliklerin ve haksızlıklarında kararlı bir takipçisi olduğunu gösterir.

Zohrab'ın ilk meclis toplantısında ileri sürdüğü bir başka itiraz da, mebus seçimlerinde Ermeni mebus sayasının adaletli olmadığı üzerine olur. Nüfus oranına göre seçilen Ermeni mebus sayısını az bulur ve diğer gayri-müslim gruplarla birlikte geri bırakıldıklarını ileri sürer.[174]

171. Raymond Kévorkian, s. 89.
172. Fevzi Demir, s. 149.
173. Albert S. Şaruryan, s. 182.
174. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yayınları İstanbul 1987, s. 559.

Meclis Çalışmaları

Mecliste yer alan Ermeni mebuslar arasındaki bir sorun, Anadolu'dan gelen bir kısım mebusun Türkçeyi gerektiği kadar iyi konuşamamasıydı. Meclis çalışmalarında ve kürsüde Türkçe konuşma zorunluluğu konulduğundan, bu mebuslar söz almakta çekimser kalmaktaydılar. Bu nedenle Türkçeyi iyi konuşan ve en çok söz alan Ermeni mebuslar Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan, Hampartsum Boyacıyan, Nazaret Dağavaryan ve Bedros Hallacyan daha fazla öne çıkıyorlardı. Türkçe dil dersi almaya başlayan Van mebusu Vahan Papazyan'a göre;

> *"Ermenilerin içinde Türkçeyi kusursuz bilen ve çok iyi bir hatip olan Zohrab ve Hallacyan'dı. Diğerleri de kaba ve yarım yamalak Türkçeleriyle kendi postlarını sudan çıkarabiliyorlardı, ancak en zavallı bendim, kısmen de Garo* (Erzurum mebusu Karekin Pastırmacıyan)*, o hiç olmazsa meclis dışında kendini anlatabiliyordu."*[175]

Ancak, Ermeni basını bu konuda acımasızdır. Mebusan Meclisi görüşmelerinde pasif ve suskun kalan Ermeni mebuslarını eleştirmekten geri durmaz. *Jamanak*'ta yayınlanan bir okuyucu mektubunda, sessiz kalan Ermeni mebuslar mizahi bir üslupla *"Meclis'e niçin gitmişler, sandalyelerini düzeltmek için mi?"* sözleriyle eleştirilirler.

Krikor Zohrab meclis çalışmaları başlar başlamaz yoğun tempolu bir çalışma içerisine girer. 1909 yılının Şubat ayında Mecliste kurulan Heyet-i Adliye üyesi seçilir. Aynı yılın Haziran ayında ise, 'Adli Reform' için Adalet Nazırlığı bürokratlarınca kurulan komisyona, Kont Ostrorog[176] ile birlikte üye olarak seçilir. Komisyon Abdülhamit döneminden kalma adli sistemin yeniden düzenlenmesi, ceza kanununda yeni dö-

175. Vahan Papazyan, *Anılarım,* C.2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

176. Léon Valerien Ostrorog (1867-1932): Leh asıllı Fransız doğubilimci ve hukukçu. Kont Ostrorog, İslâm hukuku üzerinde çalışmış, Oxford ve Lahey üniversitelerinde öğretim üyeliği yapmış Polonyalı bir >>

neme uygun değişikliklerin yapılması için çalışmalar yapmaktadır.[177]

Meclis-i Mebusan'da bütçe ve mali konuların değişmez uzmanı Krikor Zohrab'dır. Kasım 1910'da seçildiği 'Bütçe ve Mali Yasalar Heyeti' üyeliğini, Meclis faaliyette oldukça, yeniden seçilerek devam ettirmiştir. Mayıs 1912'te bu heyetin aynı zamanda başkanı seçilir. Arada kapalı olan Meclisin yeniden açılması ile Mayıs 1914'te Zohrab yine heyetin başkanıdır.[178]

> *"Zohrab, meclis çalışmalarında Ahrar, Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki'nin kesişme noktalarında yer alıyor, meşruti rejimin güçlü olması ve Ermenilerin rejimin gelişmesinde önemli bir rol oynaması gerektiğini savunuyordu. Ermeniler ve diğer Osmanlı grupları arasında dayanışmanın arttırılması gerektiğine inanan Zohrab, İttihat ve Terakki'yi de, eleştirel bir mesafeyle de olsa imparatorluktaki en özgürlükçü, ilerleme yanlısı ve güçlü siyasi hareketi olduğu için destekliyordu... Zohrab siyaseten Taşnaklarla birlikte hareket ediyordu. Taşnakları İttihatçılarla birlikte hareket etmeye teşvik ediyor, mecliste de onlara yakın bir siyaset izliyordu."*[179]

Liberal görüşlere sahip olan Zohrab, işçilere grev hakkı verilmesi, köylüler üzerindeki vergilerin hafifletilmesi, gerçekçi bir vergi politikasına göre genel bütçe yapılması ve kadın hakları konusunda yaptığı ateşli konuşmaları nedeniyle de

asilzadeydi. 1900'lü yılların başında Osmanlı hükümetinin daveti üzerine Adliye Nezareti'nde hukuk ve sadaret müşavirliği görevlerinde bulunmuştur. Bu arada İstanbul Darülfünunu'nda öğretim üyeliği yapmış ve Osmanlı İmparatorluğu Hukuk Danışmanı unvanını kullanmıştır.

177. *Tanin*, "Islahat-ı adliye", n. 294, 9 Cemazielahir 1327 –14 Haziran 1325– 27 Haziran 1909, Aktaran: Erkan Tural, *II: Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezahip Nezareti'nde Bürokratik Reform;* Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, 2008, s. 38.

178. Pars Tuğlacı, s. 47, 55, 62.

179. Rober Koptaş, *'Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab'*, *Toplumsal Tarih*, S.182, Şubat 2009.

meclisin "iyi hatip mebusu" olarak anılan, en aktif milletvekillerinden biriydi.[180] Zohrab'ın konuşmaları hürmet veya müsamahakâr bir tebessümle dinlenirdi.

Meşrutiyetin ilanından sonra seçilen Ermeni mebusların siyasi görüşlerine göre dağılımı şöyle özetlenebilir:

"Hallacyan'la Babikyan İttihatçı, Vartkes, Pastırmacıyan, Garabedyan ve Papazyan Taşnak, Boyacıyan Hınçak'tı; Spartalıyan tarafsızdı. Zohrab 'liberal'di ve önceleri Ahrar'a oy veriyordu. Mart/Nisan dönüm noktasından sonra ise, hiçbir zaman onlarla özdeşleşemeden Taşnaklara yaklaştı."[181]

"4 Taşnakla 3 Bulgar Mebusu, Osmanlı Meclisi'nde sözcüleri Zohrab Efendi aracılığıyla, sosyalizmi ve işçilerin çıkarlarını savunmak için bir 'işçiler bloku' oluşturdular."[182]

Taşnaksutyun'un kuruluşundaki ideolojik temel sosyalizmdir. Sosyalizmin Osmanlı toplumu içindeki tarihini araştıran tarihçiler, Zohrab'ın da ilk Osmanlı sosyalistlerinden olduğunu yazacaklardır:

"Meclis-i Mebusan'ın muhtelif müzakerelerinde, açıkça sosyalist olduklarını ifade etmiş ve sosyalist görüşlerini açıklayıp savunmuş bazı Gayri Müslim mebuslar vardır ki, bunlar, Türkiye'nin siyasi tarihinde ilk parlamenter sosyalistlerdir."[183]

"Erzurum Meb'usu Vartkes, Sıvas Meb'usu Dr. Nazaret Dağavaryan, İstanbul Meb'usu Zohrab ve Kozan Meb'usu

180. Osman Köker, Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması, *Toplumsal Tarih* dergisi, Ağustos 1998, sayı 56.

181. Anahide Ter Minassian, *1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü; (Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim yayınları, 1995, s. 215-216.

182. a.g.e. s. 216.

183. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* (1910-1960), 1967, s. 34.

Muradyan (Hampartsum Boyacıyan) *Efendiler" bu sosyalist grup içinde yer alan Gayrı Müslim Ermeni Mebuslarıdır.*[184]

Ermeni mebuslar arasında yaygın olan sosyalist fikirlerin hemen yanında ve öncelikli olarak milliyetçi fikirler de yer almıştır.

"Meclisteki Zohrab, Vartkes, Hampartsum, Dagavaryan, Vahan Papazyan, Muradyan ve Pastırmacıyan gibi mebusların teşkil ettiği Ermeni sosyalist çevresi, solcu olduğu kadar milliyetçi eğilimler de taşıyordu." [185]

31 Mart Olayı

Meşrutiyetin ilanı ile her türlü düşüncenin özgürce açıklanabildiği ve örgütlenebildiği bir ortam oluşmuştu. Padişah Abdülhamit'in yetkileri kısıtlanmış, ülke yönetiminde insiyatif Meclis-i Mebusan ve hükümetine geçmişti. Güç dengeleri değişmişti, buna bir devrim denirse de, ülkedeki eski sosyal sınıf ilişkileri varlığını korumaya devam ediyordu. Yeni durum eski hakim sosyal kesimler arasında yeni saflaşmaların oluşmasına da yol açmıştı.

Bir yanda Meşrutiyet'ten memnun ve mutlu bir kesim, öte yanda eski statülerini kaybeden mutsuz bir kesim. Bu kesimleri ideolojik saflaşmalarla belirtmek ve ayırmak da gerekecektir. İttihat ve Terakki yeni dönemde hükümetin başında olmasa da, hükümetin ortağı ve yönlendiricisi konumundaydı. Bunlara karşı duruş sergileyen kesimlerin muhalefeti, özgürlükleri savunduğunu iddia eden İttihat ve Terakki'yi rahatsız ediyordu. Yönetim tecrübesinden de yoksun bulunan İttihatçılar, dara düşünce günümüze kadar gelen bildik yöntemlere başvurmaktan geri kalmıyorlardı.

184. a.g.e. s. 36.

185. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yayınları, Kasım 1984, s. 567; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, C.I, İletişim yayınları, 2009, s. 50.

Şiddet ve terör kullanma stratejisi, elbette karşı şiddet ve terörün de gelişmesine neden oluyordu. Özellikle basın bu kapışmanın öne çıktığı alanların başında geliyordu. İttihatçılara karşı muhalefeti sindirmenin en kolay yolu Abdülhamit işbirlikçiliği suçlaması oluyordu. Halen padişahlık makamında bulunan Abdülhamit'in iktidarını devretmiş olmaktan mutlu olmadığı ve bunu değiştirecek arayışlar içinde olduğu ifade ediliyordu.

İttihatçılara Muhalif Gazeteci Hasan Fehmi'nin Öldürülmesi

31 Mart Olayı arifesinde basın yoluyla yükselen tansiyon ilk ateşini yine basın alanında verecekti. İttihat ve Terakki muhalifi basının önde gelenlerinden, Mevlanzade Rıfat Bey'in yayınladığı *'Serbesti'* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi, sert eleştirilerinin karşılığı olarak, 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üzerinde bir suikast sonucu öldürülür.

Büyük infial yaratan bu olay hemen ertesi gün 25 Mart/7Nisan 1909 günü Meclis-i Mebusan'da görüşülür. Bu görüşmelerde söz alan İstanbul Mebusu Krikor Zohrab, konuşmasında "*Vahşeti medeniyetten ayıran şeyin, yazıyla ve sözle yapılan kavganın yerine, silahlı kavgayı ve muhalefeti koymaktır*" sözleriyle olayı kınadıktan sonra, Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi sırasında "*Al! Mevlan*!" şeklinde bağırılmasının, olayın şahsa değil gazeteye karşı işlendiğini ve bu olayın sıradan bir cinayet olarak görülemeyeceğini ifade eder. Bu sözler Zohrab'ın basın ve demokrasi konusundaki görüşlerinin bir özeti olarak kabul edilmelidir.

Aynı gün, Krikor Zohrab ile birlikte, Kozan Mebusu Hampartsum Boyacıyan, Ergiri Mebusu Müfit Bey, Sinop Mebusu Rıza Nur, Amasya Mebusu İsmail Hakkı, İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi'den oluşan bir grup, olayın ele alınacağı 7 imzalı bir soruşturma önergesi verirler.[186] Önerge ele alınır ve ço-

186. Osman Selim Hocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, Temel yayınları, 2009, s. 230.

ğunlukla 17 Nisan Cumartesi günü görüşülmek üzere kabul edilir. Bu erteleme kararı üzerine, toplum içindeki kaynamayı bilen ve birşeylerin olacağını sezen Erzurum Mebusu Vartkes Efendi ilginç bir çıkış yapar: *"Öbür Cumartesi mi? O vakte kadar neler olmaz."*[187] Gerçekten de, 13 Nisan Salı günü tarihimize 31 Mart Olayı adı ile geçen olaylar başlamıştır.

İstanbul'da ordu içindeki subaylar arasında bir süreden beri içten içe bir tartışma ve kaynaşma devam etmektedir. Tanzimat'ın getirdiği yeni uygulamalardan biri de ordunun subay yetiştirmek için açtığı okullardı. Bugünkü askeri okullara emsal olan okullardan yetişen subaylarla, okuldan gelmeyen ve alaylı denilen subaylar arasında bir rekabet ortamı söz konusuydu. Meşrutiyet, okullu subayların bir hareketi ve kalkışması ile elde edilmiş bir kazanımdı. Okullu subaylar ordu içinde hakim duruma gelmişler, terfi ve atamalarda birbirlerini kayırmakta, alaylı subaylar ise ikinci sınıf muamelesi görmekteydi. Bu çelişki de toplumdaki saflaşmada yerini almış durumdaydı.

İttihatçılara Karşı Güçlerin İsyanı

Bu saflaşma günümüze kadar, padişah yanlıları ve karşıtları veya meşrutiyet yanlıları ve karşıtları olarak tarif edilmiştir. Ancak günümüz tarih yorumcuları arasında, bu tanımlamayı farklı yapan tarihçiler bulunmaktadır.

"Şeriat'ın geri getirilmesi talebi çok sık tekrar edildiği için, tarihçiler tarafından, hareket genel olarak, gerici, karşı devrimci bir ayaklanma olarak tanımlanmıştır. Bu oldukça tartışmalı bir yargıdır. Ayaklanmacılar İstanbul'da İttihatçı avına çıkmışlar fakat Meşrutiyet rejimi aleyhine bir tutuma girmemişlerdir. Hareketi, esas olarak İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet güçlerince düzenle-

187. a.g.e. s. 230, Sıdık Yıldız, Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı, Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 2006, s. 55, http://www.archive.org/stream/31Mart132513Nisan1909syan/190834_djvu.txt

nen plansız, programsız, başarıya ulaşamamış bir askeri darbe olarak tanımlamak daha doğru olur." [188]

"31 Mart olayı, bir ordu içi iktidar kavgasıdır. 1908'de ordunun İttihatçı kanadı iktidarı ele geçiriyor. Ordu içinde İttihatçı olmayan grup buna tepki gösteriyor. Bunun üzerine toplanan Hareket Ordusu gelip, kendi ordusunu vurmak zorunda kalıyor. Kısacası 31 Mart olayı, 1908'de iktidara gelen İttihatçı cuntaya karşı ordunun kendi içinden bir reaksiyondur." [189]

İttihatçılara muhalif gazeteci ve siyasetçilerin de benzer yorumları yapmış olması, 31 Mart Olayı'nın niteliği üzerinde tartışmanın günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

"13 Nisan 1909 tarihine denk gelen 31 Mart 1325 senesinde İstanbul'da meydana gelen vak'a, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin anlattığı gibi ne bir irtica hareketi, ne de merhum Sultan Abdülhamit Han'ın tertibidir. Bu kıyam, bu isyan Sultanzade Sabahaddin Bey'le eski Sadrazam Kamil Paşa'nın reisi bulundukları Ahrar Partisi'nin işiydi... Ahrar Partisi; Sultan Abdülhamid Han'ın şahsına, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli teşkilatına karşıydı. Ahrar Partisi'nin hedef ve gayesi, Sultan Hamid'i tahttan indirip Veliahd Reşad Efendi'yi tahta geçirmekti. Böylece kendileri de iktidar mevkiine geçerek..." [190]

31 Mart/ 13 Nisan 1909'da, İttihatçıların güvenilir bularak Makedonya'dan getirmiş oldukları ve İstanbul Taşkışla'da bulunan 4. Avcı Taburu'nda Meşrutiyet'in getirdiği yeni düzenden memnun olmadıklarını ifade eden askerler, eski yeniçeri geleneğine uygun olarak isyan eder. Görünen tablo, alaylı olarak ta-

188. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu 1915*, İmge yayınları, 1999, s. 129.

189. Cemil Koçak: 'En sivil, Abdülhamit dönemiydi' Pazartesi Konuşmaları, Neşe Düzel, *Taraf* gazetesi, 09.11.2009.

190. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Pınar yayınları, 1993, s. 113.

nımlanan İstanbul'daki isyancı askerlerin çoğunlukta olduğu ve azınlıkta kalan okullu subaylara şiddet uygulaması, kışlalarda birçok okullu ve meşrutiyet yanlısı subayı öldürmesidir.

Ermeniler İttihatçıları Saklıyorlar: Halil Bey

İsyan hiyerarşik bir askeri düzen içinde olmayıp, daha çok başıbozuk bir görüntüdedir. Padişah yanlısı basın bu isyana destek verecektir. Şehre dağılan isyancı askerler meşrutiyetçi avına girişirler. İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezine saldıran isyancı kalabalık her şeyi yıkıp yakar. Meşrutiyetten yana olan tanınmış İttihatçıların her biri can derdine düşmüş ve ortalıktan çekilmişlerdir. İstanbul'da başlayan panik havası içinde, İttihatçılardan bazısı imkân bulup İstanbul dışına kaçmış, kaçamayanlar ise İstanbul içinde gizlenmiştir.

Meşrutiyeti savunma konusunda İttihatçıların müttefiki olan Ermeni siyasiler bu insanları koruma ve saklamak için imkânlarını seferber ederler. 11 gün süren olaylar sırasında İttihatçı önderlerinden Merkez Komite üyesi Halil Menteşe (B-10), Zohrab'ın evinde birkaç gün saklanır.[191] Dr. Nazım[192], Taşnak militanı Azarig'in evine, İttihat ve Terakki'nin birçok üyesi Taşnaksutyun'un Pera'da Sakızağacı'ndaki bürosuna sığınır.[193]

191. Krikor Zohrab'ın Halil Bey'i evinde saklaması konusunda yaygın bir karışıklık vardır. Kaynakların büyük çoğunluğunda, Halil Bey'in, 31 Mart Olayları sırasında İstanbul'da Zohrab'ın evinde saklandığı, hatta bazılarına göre 20 gün kaldığı belirtilmektedir. Halbuki 31 Mart Olayları, 11 gün sürmüştür ve Halil Bey o günlerde Yeşilköy'de toplanan Meclis-i Mebusan'daki anılarından bahsetmektedir. Yani Halil Bey'in bu olaylar sırasında Zohrab'ın evinde 20 gün kalması maddeten mümkün görünmemektedir. Tespitimize göre, Halil Bey'in Zohrab'ın evinde saklanmasına neden olan olay, 1912 yılında geçmektedir. 1912 yılında yapılan seçimlerden çok kısa bir zaman sonra, ordu içinde İttihatçı karşıtı askerlerin oluşturduğu Halaskar Zabitan Grubunun baskısıyla, İttihatçıların çoğunlukta olduğu Meclis 5 Ağustos'ta feshedilmiş ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kurulmuştur. İçinde üç eski sadrazamın yer aldığı İttihatçı karşıtı bu hükümet döneminde yoğun bir İttihatçı avı başlatılmış ve tutuklamalar yapılmıştır. İşte, bu dönemde tehditler alan Halil Bey'in, 1912 yılının Ekim ayı sonu ve Kasım ayının başında Zohrab'ın evine sığınması ve 20 gün kalması söz konusu olmuştur. O sırada devam eden >

İsyancıların Zohrab'a Güveni

İsyanın ilk günlerinde İttihatçı basının hedef aldığı isimlerden biri de Krikor Zohrab'dır. İttihatçıların yayın organı olan günlük gazete *Tanin*'in sütunlarında doğrudan saldırılan iki isimden biri Krikor Zohrab, diğeri de Ali Kemal idi. Bu iki ismin ortak yanı Hukuk Fakültesinde ders vermeleriydi. *Tanin*'in yazarı ve Osmanlı Meclis-i Mebusan'dan Krikor Zohrab'ın meslektaşı Hüseyin Cahit, profesörlük statülerinden faydalanarak, bu ikilinin Hukuk Fakültesi öğrencilerini etkiledikleri ve

Balkan Savaşında, Çatalca'ya kadar gelen Bulgar ordusunun İstanbul'a girme ihtimaline karşı, Avrupa devletleri, kendi büyükelçiliklerini ve Hıristiyan ahaliyi korumak üzere, Kasım ayının ikinci haftasında, savaş gemileri ile getirdikleri sınırlı sayıdaki askerlerini İstanbul'a çıkarmışlardı. Alman askerleri, Büyükelçiliğin bulunduğu Taksim'de konuşlanmıştı. Zohrab'ın Taksim Ayazpaşa'da bulunan evinden gizlice çok yakınındaki Alman Büyükelçiliğine sığınan Halil Bey, yine Alman imkânları ile yurt dışına kaçmış ve bir süre kalmıştır. "Halil Menteşe'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler"in yazarı İsmail Arar'ın açıklamaları da bu doğrultudadır. Aksi durumda, Halil Bey'in Zohrab'ın evinde iki kere saklandığını söylemek gerekecektir.

192. Nazım Bey, "Selanikli Nazım" veya Dr. (Mehmet) Nazım Bey (Selanik, 1872-Ankara, 1926) olarak da bilinir. Paris Sorbonne Üniversitesinde okudu. Jinekolog Doktor. İttihat ve Terakki Fırkasını Ahmet Rıza ile birlikte Paris'te kurdu. İttihat ve Terakki'nin gizli merkezinin ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli bir üyesi. 1908'den sonra kurulan ilk hükümette ve son Talat Paşa hükümetinde (1916-1918) 2- 3 ay Maarif Nazırlığı yaptı. 1914 yılında Ege Bölgesinden Rumların göç ettirilmesinde ve 1915'te Ermenilerin tehcirinde önemli rol oynadı. 1916-18 yıllarında Fenerbahçe Kulübü başkanlığında bulundu. Savaşın sonunda yurt dışına kaçtı. 1919 yargılamasında idama mahkum oldu. 1922'de Ermenilerin yaptığı suikasttan kurtuldu. Mustafa Kemal'e suikasttan yargılandı ve 1926'da idam edildi.

193. Gaidz F. Minassian, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler, Ermeniler ve İttihat ve Terakki- İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras yayınları, 2005, s. 165; Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, "Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Ermeni Soykırımı 1914–16"*,Belge yayınları, 2007, s. 201; Ayşe Hür, 31 Mart 'ihtilal-i' askeriyesi, Taraf gazetesi, 06.04.2008; Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 210; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 35.

siyasi görüşleri doğrultusunda kullandıklarını iddia etmekteydi. *Tanin*'e göre, Krikor Zohrab ve Ali Kemal'in verdiği derslerde, demokratik bir toplumun yapılanmasında hukukun rolünü vurgulamalarının bu saldırılarda etkisi olmuş ve İttihatçıları rahatsız etmiş olabilirdi. Ancak bilindiği gibi, Hukuk Fakültesi öğrencilerinin 31 Mart Olayı'nda hiçbir etkisi olmamıştır. Buna karşılık bu suçlamada, Krikor Zohrab'ın Osmanlı kamuoyunda giderek artan etkisinin payı olmuştur.[194] Zohrab ve Ali Kemal, Hukuk Mektebi'nden 190 talebenin desteğini alarak, yazdıklarından dolayı *Tanin*'i eleştirirler.

Zohrab, daha önce Prens Sabahattin yanlılarının toplandığı özgürlükçü Ahrar Fırkasına üye olduğundan ve bu fırka İttihat karşıtı cephede olduğundan, isyancılar nezdinde olumlu bir görünüme sahipti. İsyancıların Şeyhülislam'a sundukları sekiz maddelik taleplerini içeren maddelerin bazıları şunlardı:

> *"Şeriat ilkelerinin kayıtsız şartsız uygulanması, anayasanın korunması, Ahmet Rıza'nın Meclis-i Mebusan reisliğinden alınması, yerine İstanbul mebusu Asım Efendi'nin Meclis-i Mebusan reisliğine, Krikor Zohrab'ın da onun yardımcılığına getirilmesi."*[195]

Meclis ikinci başkanı olarak Krikor Zohrab'ın teklif edilmesi, isyancı askerlerin Zohrab'a olan güvenlerinin bir ifadesi olmalıdır. Alaylı subaylar bizzat Zohrab'a ilettikleri bir dilekçeyi mebuslara muhtıra şeklinde mecliste okunmasını talep ederler. 15 Nisan 1909 Perşembe günü;

> *"Mebus Zohrab Efendi hemen o sırada postayla kendisine gelen bir dilekçeyi mebuslara açıkladı. Dilekçe tarihsizdi, alaylı subaylar tarafından hazırlanmıştı. İmza yerinde, yalnızca her ordudaki alaylı subaylardan imza verenlerin sayısı belirtiliyordu: 1. Ordudan 2000, 2. Ordudan*

194. Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 100.

195. Arsen Avagyan, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkileri, Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras yayınları, 2005, s. 59.

300, 3. Ordudan 700, 4. Ordudan 1300, 5. Ordudan 179, 6. Ordudan 802, 7. Ordudan 101 imza..."

"Bozuk bir Türkçeyle yazılmış olan dilekçede, ...Meclis tarafından kendisine, 'teminat-ı kavi' olmak üzere, şu şartların kabul ettirilmesi isteniyordu: '1) bütün askeri komisyonlarda ve Meclis-i Askeride ikinci mülazımdan feriğe kadar alaylı subay bulundurulacak, 2) gazetelerde ve ordulara gönderilecek resmi bildirilerle Harbiyeli- alaylı ayırımının kalktığı ilan edilecek, 3) ordularda hep aynı alaylı- Harbiyeli oranı bulundurulacak, alaylıların çoğunun 5., 6., 7. ordularda görev yapmasına son verilecekti... Dilekçe bir tehdit ile bitiyordu: ... Kabul buyurulmadığı taktirde ordularda büyük fenalıklar çıkacağını ve selamet-i vatan namına ihbar eyler ve cevabını bekleriz."[196]

Bu dilekçeyi okuması, 31 Mart Olayı üzerine araştırma yapan bazı yazarlar tarafından, *"Ahrarcı Zöhrap Efendinin, çorbada bizim de tuzumuz olsun cinsinden asilerin ekmeğine yağ sürmesi"* olarak yorumlanacaktır.[197] Dilekçenin okunduğu sırada, Meşrutiyet'i savunmak üzere Rumeli'de ordular toplanmaktaydı. İstanbul bu bilgiden yeterince haberdar değildi. En ilginci de, Zohrab bu metni okuduğu sırada, Adana'da Ermeni dindaşları kılıçtan geçiriliyordu.[198]

5/18 Nisan 1909'da Krikor Zohrab, Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada 31 Mart Olayı'nı Osmanlı toplumu açısından ele alarak, *"Milletin sosyal koşullarını incelemeden, yalnız kendi emellerimizi hakim kılarsak, birkaç Otuz bir Mart karşısında bulunacağız"* diyerek, İttihat ve Terakki'nin tutumunu da eleştirecektir.[199]

196. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, 1994, s. 90-91.

197. Osman Selim Hocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, Temel yayınları, 2009, s. 317.

198. Cem Uzun, *1909 Darbesi, Kemalizm Sol Değil*, İde yayınları, 2004.

199. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yayınları, Kasım 1984, s. 186; Pars Tuğlacı, Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab, s. 34.

Rumeli'de kısa zamanda oluşturulan Hareket Ordusu seri bir şekilde yola çıkmış ve İstanbul önlerine gelmiştir. Ordu içinde kanlı çatışmalar çıkabileceği endişesiyle, 6/19 Nisan 1909'da Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmemesi ve askerler arasında kan dökülmemesi için çaba gösteren, ancak isyancı askerlerle yakınlığı ve bazı girişimleri nedeniyle isyanın önde gelenlerinden biri olarak görülen, Ahrar Fırkası'nın Mebusan üyelerinden Berat Mebusu İsmail Kemal[200] Bey, Sadrazam Tevfik Paşa ile görüşür. Paşa, olaylar karşısında şaşkına dönmüş vaziyette kararsızdır. Yalnız durumu görüşmek üzere, Saraya gideceğini ve eğer Abdülhamit, yapacağı teklifleri kabul etmezse istifa edeceğini söyler. Aynı konuşmada Sadrazam, "Selanik" ordusu kumandanının (Mahmut Şevket Paşa) Zaptiye Nezaretine, **İsmail Kemal'in, Zohrab Efendi'nin ve ayaklanmadan ötürü sorumlu gördükleri diğer başkalarının tevkif edilmeleri** için telegraf çektiğini bildirir[201] ve *"bunları bırak da sen kendi başının çaresine bak"* diye ikaz eder.[202]

İsmail Kemal Bey bu görüşmenin ardından derhal ülke dışına çıkar. Bu telgrafın gerçek olup olmadığı ve Zohrab'ın adının da yer alıp almadığı ortaya çıkmaz. Ancak Hareket Ordusu saflarında Krikor Zohrab hakkında iyi şeyler düşünülmediği sonucu çıkmaktadır. İleride yapacağı konuşma ve açıklamalarda Zohrab'ın bu konudaki üzüntüsü belli olacak ve adeta özeleştiri yapacaktır.

İsyan Bastırılıyor

Hareket Ordusu İstanbul önlerine geldiğinde, şartların Meşrutiyet lehine geliştiği görülür ve Yeşilköy'de (Aya Stefano) Meclis-i Ayan (Senato) ve Meclis-i Mebusan'ın birlikte Meclis-i Milli olarak toplanmasına karar verilir. 22 Nisan'da Yat Kulübü'nde yapılan Zohrab'ın da katıldığı toplantıda, Hareket Ordu-

200. İsmail Kemal: Arnavut, Berat Mebusu. Sultan Abdülhamit'in yakın dostu.

201. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, s. 153.

202. Osman Selim Hocahanoğlu, s. 557.

sunun eyleminin yasal olduğu, huzurun yeniden kurulması için orduya bağlılık kararı alınır. Ertesi gün aynı yerde yapılan toplantının gündemi Abdülhamit'tir. Bu toplantıda Abdülhamit'in "hal edilmesi" kararı alınır, fakat resmen açıklanmaz. Söz alan mebuslar esas kötülüğün kökeninde Abdülhamit'in olduğunda hemfikirdirler. Konuşmacı mebuslar arasında Zohrab da vardır.

"Zohrab en iyi konuşmalarından birini yaptı. O aynı zamanda Sultanın tahttan indirilmesi akdinin başyazarlarından biriydi."[203]

İstanbul'daki isyan bastırılır. 27 Nisan'da İstanbul'da toplanan Meclis, isyanın sorumlusu olarak kabul edilen Abdülhamit'in padişahlığına son verilmesi kararını resmen alır ve Padişah Abdülhamit Selanik'e sürgüne gönderilir.

"Ahrar Partisi, 31 Mart kıyamını idare edemeyip mağlup olmuşlardı."[204]

Ahrar Fırkası üyeliği Zohrab'ı zor durumda bırakmıştır. 31 Mart olaylarında fırkanın, Meşrutiyet'in savunucusu olarak kabul gören İttihat ve Terakki'nin karşıtı konumda bulunması Zohrab'ın bu fırkadan uzaklaşmasına neden olacaktır. *"Kısmen liberal Ahrar'ın... bünye olarak mürteci ve dinci bir kuruluş"*[205] olduğuna karar veren Zohrab için, onca umutla beklenen ve onca umudun bağlandığı Meşrutiyet'e karşı bir hareketin içinde yer alan kişileri barındıran bir partiyle bağlantısını sürdürmek söz konusu olamazdı. Bu durum Zohrab açısından Meşrutiyet'e karşı olan muhafazakâr güçlerle işbirliği içinde olmak anlamına gelirdi ve bundan sonra Ahrar ile arasına mesafe koyacaktır. Zaten Ahrar Fırkası çok kısa bir süre içinde tarihin sayfaları

203. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

204. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Pınar yayınları, 1993, s. 115.

205. Adenakrutyun (Ermeni Milli Meclisi Tutanakları), 1909-1910, Aktaran: Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

içinde kaybolup gidecekti. Fırka saflarında yer alan mebusların önemli bir bölümü Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kuranlar arasında bulunacak, Zohrab ise bundan sonra, öldürülünceye kadar bağımsız mebus olarak kalacaktır.

Bu olaydaki tutumunu açıklayan 22 Mayıs 1909'daki Meclis konuşmasında Zohrab, İttihat ve Terakki, Ahrar ve karşı devrimci hareketler arasındaki duruşunu yeniden gözden geçirecektir. Meclis-i Mebusan'da Berat Mebusu İsmail Kemal'in yargılanmak üzere dokunulmazlığının kaldırılması[206] için yapılan görüşmelerde şöyle söyleyecektir:

"İlk defa kendisiyle (İsmail Kemal Bey'le) mülakatımda bu vakaya (31 Mart) bakış tarzından memnun olmadım. Biliyorsunuz ki efendim, bunda bir fırka mücadelesi vardır. Bunu açık söylemeli. Ben İttihat ve Terakki Fırkasından değilim ve çok defa da o fırkanın ilkeleri aleyhinde çalışmalarda bulundum. Fakat o fırkanın muhterem bir fırka olduğunun hilafında hiçbir zaman değildim ve bekası taraftarıyım. Bu itibarla, olan vakada bu fırkaya karşı bir husumet beslemem ve fırkayı mahvetme azmi gördüğümden dolayı ve onun zımnında Meşrutiyetimize de vurulan darbeyi gördüğümden, dolayı son derece müteessirim.

"Fırka mücadelelerinde hareket bu olmak lazımdır. Yalnız İsmail Kemal Bey bu teessürüme iştirak etmedi... Kendisi, muhalif bir fırkaya vurulan darbeden kendi fırkasına olan bir tecavüz gibi müteessir olması lazım gelirdi. Müteessir olmadı. Hatta ben teessürümden ağladığım vakit 'canım niçin böyle müteessir oluyorsunuz? Bu kadar ortada bir şey yok' diye beni teselli etti. Bu noktada ben İsmail Kemal'in hareketini alay etme olarak kabul ederim."[207]

Krikor Zohrab, bu sözleri ile demokrasi ahlakı üzerine günü-

206. Kanun-i Esasi'nin 48. maddesine göre, mebus dokunulmazlığı vardır ve kaldırılması için Meclis'in üçte iki çoğunlukla karar alması gerekmektedir. Bu açıklamayı, ilerde Krikor Zohrab'ın tutuklanması sırasında dikkat çekmek üzere yaptık.

207. Osman Selim Hocahanoğlu, s. 582.

müze kadar gelen bir ders vermektedir. Bir askeri darbenin veya devlet baskısının, rakip siyasi partiye verdiği zararı olumlu karşılamayan ve karşı çıkan bir siyasetçi profili vardır karşımızda.

1909 Adana Olayları

Anayasal Meşruti yönetim tarzının hüküm sürmeye başlaması elbette Osmanlı topraklarının her tarafında sevinçle karşılanmıştı. Baskıcı Abdülhamit'e karşı mücadele sadece İstanbul ve diğer büyük şehirlerde değil, Anadolu'nun her yanında verilmişti. Ancak 31 Mart Olayı'nda gördüğümüz gibi ortaya yeni çıkan durumdan memnun kesimler olduğu gibi olmayan kesimler de vardı. 600 yıllık Osmanlı toplum yapısının bir günde yenilenmesi beklenemezdi.

Ermeniler bu yeni düzenden en fazla memnun olan kesimlerden birisini oluşturmaktaydı. Bulundukları her yerde yeni rejime ve Meşrutiyet'e olan bağlılıklarını büyük gösterilerle kutlamışlardı. Yeni anayasal rejimin tabiatına uygun olarak ortaya çıkan özgürlük ortamından azami yararlanma yoluna gitmişler, siyasi, kültürel örgütlenmeler oluşturmuşlardı. Uzun baskıcı dönemde büyük kayıplar yaşayan Ermeni toplumu rahat bir nefes almış, ekonomik yönden daha iyiye doğru gidişin adımlarını atmaya başlamışlardı.

Ekonomik, kültürel birçok alanda zaten bulundukları her yerde önde olan Ermenilerdeki bu gelişme özellikle Müslüman kesimde içten içe bir huzursuzluk yaratmaktaydı. Bugün Çukurova ve etrafını içeren Kilikya adı verilen bölgede büyük bir Ermeni nüfusu bulunmaktaydı.

Giderek refah seviyelerini yükselten Adana Ermeni toplumu buna paralel olarak kültürel örgütlenmeler yapmakta, düzenledikleri tiyatro, müzik etkinlikleri ile de daha muhafazakar İslam toplumunda derinden bir çekememezlik durumu oluşturmaktaydı. Yeni rejimin düşmanları arasında başı çeken İslamcı yobazlar, Meşrutiyet'in Ermenilere yaradığını düşünmekte, dolayısıyla hedefe Meşrutiyet'i koymaktaydılar. Yeni rejimin eşitlik ilkesini hem Müslüman hem Hıristiyan tüm Osmanlı teba-

asına genişletilmesini savunması karşısında, bu kesim kendisini ihanete uğramış hissediyor, İslam hukukunun böyle bir eşitliği kabul etmediğini ve bu nedenle de Şeriat'a karşı bir düzenin geldiğini düşünüyorlardı. Eski rejimin elemanlarından oluşan yerel İttihatçılar da yeni durumu tam anlamıyla sindiremediklerinden, çok farklı bir tutum içinde değillerdi.

İşte İstanbul'da başlayan 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) haberi bu ortamda Adana ve havalisine ulaşır. Başkentte Meşrutiyet'in kurucusu ve savunucusu olan çevrelere karşı başlayan isyana paralel hareketler Adana'da Ermenileri hedef alacaktır. Ermenilerin, Ermeni ulusal bağımsızlığından yana bir örgütlenme ve silahlanma içinde olduğu, Müslümanlara saldıracakları iddiaları temelinde bir ortam zaten hazırdır.

Adana'da Ermeni Katliamı

Meşrutiyete karşı çevrelerin Ermenilere saldırmasıyla Adana ve çevresinde çok sayıda ölüm olayı yaşanır. 13 Nisan günü öğleden sonra başlayan olaylar, esas olarak ertesi gün hızlanır ve 16 Nisan günü sona erer. İlk olayların merkezi yönetimin gönderdiği takviye askeri birliklerin gelmesiyle kısa süre içinde durulmasından sonra ikinci bir dalga gelir. 25-27 Nisan günlerinde cereyan eden olaylarda, bu kez saldıran kesimin niteliği farklıdır. Meşrutiyete karşı olan güçlerle birlikte ve Meşrutiyetten yana görünenlerin, hatta Rumeli'den olayları yatıştırmak için gönderilen avcı birliklerinin, kısacası karma bir Müslüman Türk saldırısı ile ölü sayısı, yakılan, yıkılan ev ve kilise sayısı çok büyük boyutlara ulaşır. Karşılıklı kayıplar olmasına rağmen, farklı görüşlere göre Adana ve çevre yerleşimlerde Ermenilerin kaybı 20 ile 30 bin arasında olur.

Kendi derdine düşmüş durumda olan İstanbul'daki merkezi yönetim Adana'daki olaylara geç müdahale edecektir. Başkentteki olayların sona ermesi, aynı günlerde Adana'daki olayların da durmasını sağlayacaktır. Adana'daki olaylar Ermeni toplumunda önemli bir travmanın yaşanmasına yol açar. Son derece karışık bilgilerin ortalıkta dolaştığı bu olay Ermenilerde bir şok etkisi yaratır. Yeni düzenin savunulmasında

Ermeniler İttihatçı yöneticilere büyük destek vermişlerdi. Bu desteğin karşılığı Abdülhamit döneminde yaşananlardan hiçbir farkı olmayan bu katliam olmuştu. Derin bir yas içinde olan Ermeniler 'bu işi kim yaptı' sorusunu soruyorlardı. Bu katliamın içinde yeni rejimin bekçisi İttihatçılar da var mıydı?

Adana Olayları Karşısında İttihatçı Yöneticiler

İttihatçılara muhalif cepheye göre, Adana Olaylarının arkasında İttihat ve Terakki Cemiyeti vardı. Muhaliflere göre, Meşrutiyet'in ilanından sonra, Ermenilerin Ahrar Partisi'ne destek vermiş olması, İttihatçı cephede Ermenilere bir ders verme isteğini ortaya çıkarmıştı.

> *"Bu buhranlar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermenileri unutmamıştı. Adana Şubesi, Genel Merkez'den aldığı emir ve talimat gereği Kilikya'da ve bilhassa Adana'da genel bir temizlik hareketinin hazırlığına başlamıştı. Ermenileri isyan çıkarmak; Kilikya'da bir Ermeni ocağı kurmak fikir ve niyetinde olduklarını ilan ederek, halkı Ermeniler üzerine tahrik suretiyle işe başlamışlardı."*[208]

31 Mart Olayı sırasında İstanbul'da ortaya çıkan hükümet boşluğunda, İttihatçılara yakınlığıyla bilinen ve Dahiliye Nezaretine vekalet eden müsteşar Adil Bey'in Adana Olayları ile ilgili olarak Sadrazam Tevfik Paşa'ya sunduğu rapor, İttihatçıların içinde bulundukları karmaşık durumu göstermesi bakımından önemlidir. İttihat ve Terakki ile Ermeniler arasındaki ittifakı hazmedemeyen güçlerin, Ermenilere bakışının yer aldığı ve günlük gazetelerde de yayınlanan bu rapora göre, Adana olaylarının tek sorumlusu Ermenilerdi:

> *"Saldıran taraf Ermenilerdir; silahlıydılar ve savunmasız Türkleri katlettiler; İdari binaları kuşattılar. Uzak köylerden gelen silahlı Ermeniler, sopalarından başka bir şeyi olmayan Türk topluluklarına saldırdılar. (...) Silahlı Erme-*

208. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, s. 115.

nilerin Cebelibereket sancağı vilayet konağını kuşatmaya kadar ileri gitmelerinden dehşete düşen mutasarrıf sürekli yardım talebinde bulundu." [209]

Daha dokuz ay önce anayasal meşruti düzene geçen, özgürlük, eşitlik özlemlerine kavuşan kesimde, 31 Mart Olayı ve Adana'da Ermeni katliamı bir şok etkisi yaratır. Kafası karışan ve Meşruti Anayasadan yana Türk aydınları, bu olaylar karşısında tepkilerini dile getirirler. Yazar Halide Edip, İttihatçıların birinci sıradaki yayın organı olan *Tanin*'de, müttefik Ermenilerin böyle bir muameleye maruz kalmasına karşı çıkar ve öldüren taraftan olmanın üzüntüsü ile derhal yaraların sarılması, cinayetlerin hesabının sorulması talebini dile getirir:[210]

"Zavallı Ermeni vatandaşlarım, sizler Abdülhamid kâbusunun en mazlumları, en sahipsiz kurbanları! Şimdi ebediyen teessüs eden mukaddes hürriyete karşı ruhumda uyanan sevinç coşkusu, sizin kararmış, silinmiş memleketiniz, kanlı naaşlarınız, bikes, yersiz yurtsuz, ağlayan kaderiniz karşısında gözü yaşlı bir gülüşe benziyor. Bu milli bahtiyarlık, evlatları göğüslerinden koparılmış mahrum anaların gözlerindeki zalim facia karşısında yerlere geçiyor."

"Üstü... Türklüğün, bütün insaniyetin kızardığı bu baştanbaşa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabıyla beraber ruhum sizin için bir ana elemi ıztırab ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor."

"... Kanlarını sizinkilere karıştırarak hürriyeti mühürleyen bu aziz unsur namına... sizden af dilemeye geldim. Bu haile-i faciada sevgililerini gömmüşlerin ayrı ayrı kederlerini paylaşmak, biçare mezarların en küçüğünden en büyüğüne kadar başında diz çökerek ***mensup olduğum ka-***

209. Raymond H. Kévorkian, Le Génocide des Arméniens, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 118.

210. Halide Salih (Halide Edip), 'Ölenlerle Öldürenler', *Tanin*, 18 Mayıs 1909, Aktaran: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, 2008, s. 37; İpek Çalışlar, *Halide Edip Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest yayınları, Mayıs 2010, s. 74.

vim namına *ruhumun yaşlarıyla ağlamak ihtiyacını hissediyorum. Oh! Emin olun gönlümde bütün milletin pişmanlığı ve utancı, ana toprağının kara matemi var."*

Halide Edip, İttihatçıların, Abdülhamit istibdadına karşı mücadelede eski silah arkadaşlarının intikamını almaları gereğini ifade eder:

"Şimdi söz sizin en büyük ve genç Osmanlı milleti! Ordusunda Niyaziler, Enverler, Selahaddinler, Sabriler, Şevketler gibi büyük cepheler olan, en müstesna evladını hürriyet için topraklara döken yeni unsur! Şimdi siz Türklüğün namusunu kılıcınızla üzerinde tutuyorsunuz. Silah arkadaşlarınızın intikamını almak ve Meşrutiyeti saklamak için nasıl bir kuvvetli bir atak ile koca bir tahtı devirdiniz ise, Türklüğün, Osmanlılığın elinde kalan Ermeni vatandaşlarımızın kanını da sizin pak kılıçlarınız yıkayabilir. İleri vatandaşlarım, Ermeni kardeşlerimiz, hürriyet için kan döken silah arkadaşlarınızın kardeşleridir."

Henüz iktidarı ele geçirmemiş, hükümetlere sınırlı katılımlar ve dışarıdan etkileme seviyesinde bulunan İttihatçılar, özellikle üst yöneticiler, ihtiyaçları olan Ermeni desteğini kaybetmekten yana değildirler. Henüz atlattıkları, Meşrutiyet'e karşı isyan dalgasının peşinden, Adana olayları ile ortaya çıkan, yerel yöneticilerin yetersizliği üzerine Ermeni tepkisini durdurmak üzere, birçok valinin değiştirilmesini ve yerine güvenilir İttihatçı valilerin atanmasına karar verirler. En kritik vilayet olarak, Adana'ya Ermenilerin de onay verdikleri bir ismi vali olarak atamak üzere, Üsküdar mutasarrıfı ve İttihat ve Terakki'nin önemli üyelerinden Cemal Bey'i teklif ederler. Cemal Bey'in teklifsiz dostu olan Zohrab devreye girer, Taşnaksutyun'la görüşerek bu ismin uygun bulunmasını ve kabul edilmesini sağlar. Taşnaksutyun, Cemal Bey'i Adana valiliği için uygun bulduğunu açıklar.[211] İttihatçı üç şeften biri olacak olan Ce-

211. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Pınar yayınları, 1993, s. 124.

mal Bey (Paşa) (B–1), katliamdan hemen sonra olayların yatıştırılması, suçluların tespit edilerek, adalete teslim edilmesi ve cezalandırılması için Adana'ya vali olarak atanacak ve kısa bir araştırmadan sonra öldürülen Ermeni sayısını 17 bin, Müslüman sayısını da 1859 olarak açıklayacaktır.

Adana Olayları ve Ermeniler Arasında Fikir Ayrılıkları

Adana olayları üzerine Ermeni kurumlarında iki düşünce açığa çıkar. Bazıları İttihat ve Terakki Cemiyeti ile dinci çevreler arasındaki suç ortaklığını ifşa ederlerken, Krikor Zohrab gibi bazıları ise, katliamın Abdülhamit yanlılarının bir kışkırtması olduğunu düşünerek, suçu gericiliğe ve onun lideri Abdülhamit'e yükler. Adana'dan ilk haberlerin gelmesinden sonra, Ermeni mebuslardan bir heyet, hoşnutsuzluğunu ortaya koyan ve dehşeti önlemek, suçluları durdurmak için gerekenleri yapacağına dair söz veren Sadrazam Hilmi Paşa'nın huzuruna çıkar. Krikor Zohrab ve Sivas Mebusu Dr. Nazaret Dağavaryan tarafından ifade edilen rahatsızlık karşısında Sadrazam Hilmi Paşa kendilerine güvenilmesini rica eder.

18 Nisan/1 Mayıs 1909 günü Meclis'te yapılan görüşmede, Zohrab, Kilikya katliamını tamamen aydınlığa çıkarmak için acil önlemlerin alınmasını istemek amacıyla söz alır. Bu konuşma onun en hüzünlü ve en mükemmel söylevlerinden biridir. Kelimeler sanki ağzından patlarcasına çıkmaktadır. Meclis'te ne bir ses, ne bir hareket vardır. Ölüm sessizliği hakimdir.[212] Zohrab, yerel yöneticilerden özellikle Adana Valisi Cevdet Bey ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey'in karışıklıkları kontrol altına almak için erken ve etkin önlemlere başvurmakta göstermiş oldukları ihmal ile suç işledikleri ve olaylar karşısında çaresiz kaldıkları nedeniyle hükümeti eleştirir.

212. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden; Gaidz F. Minassian, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler, Ermeniler ve İttihat ve Terakki- İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 171.

"Gerçeği anlayabilmek için iki yol görünmektedir: Ya sözlerle, ya da maddi kanıtlar ve tanıklarla. Müsteşar Bey, Adana valisi ve Cebelibereket mutasarrıfının telgraflarını güvenilir belgeler olarak bize okudu... Sorduk ki, çatışmalar neticesinde Ermeniler tarafından tertip edilen bu kadar bombalarla, bu kadar silahlanmış askerle, martinlerle böyle tanzim ve tertip edilen fesat ve kıyamın neticesinde maktullerin adedi ne kadardır diye biz sorduk ve Müsteşar Beyefendiden bize kati bir istatistik versin dedik... Böyle 15 gün devam eden bir iğtişaşta, günde 15 defa telgrafla muhabere eden bir memur, hiç değilse bize kısa bir fikir verebilsin. Böyle adem-i malumat vermekten aciz, hiçbir hükümet daha görülmemiştir. Mademki Müsteşar beyefendinin hiçbir malumatı yoktur, lazım gelen malumatı bütün aczimle ben vereyim."[213]

Zohrab, tarafsız olduğuna güvendiği Mersin Fransa Konsolosluğu Rum tercümanının kardeşine yazdığı bir mektubu kaynak göstererek, olaylarda 20-30 bin kadar Ermeni'nin kırıldığını iddia eder.[214] Zohrab, Ermenileri mahkûm etmekten çekinmeyen ve Müslüman mebusların desteğini fırsat bilen Dâhiliye Nezareti müsteşarı Adil Bey'le ateşli bir ağız dalaşına tutuşur.[215]

"Gerek Valinin, gerek Cebel-i Bereket (Osmaniye) *Mutasarrıfının bil-cümle telakkisi, bil-cümle muhakemesi, Ermenileri kıyama hazırlanmış gibi göstermekten ibarettir. Ermeni fedaileri, Ermeni bombaları. Efendim fikrimden ister istemez şu tabirlerin cereyanıyla bundan on üç sene evvel olan mukatelatı hatırıma getiriyorum."*

"Şimdi şu müşkil meydanda iken, 13 seneden beri bu facia meydanda iken, yine kalkıp Ermenilerin bombasın-

213. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 128-129.
214. Meclis-i Mebusan'ın 18 Nisan 1325/ 1 Mayıs 1909 günlü 63. toplantının 2. celse tutanağı; Aktaran Osman Selim Kocahanoğlu, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Temel yayınları, 2004, s. 295; Sabahattin Özel, Millet-i Sadıka Ermeniler, Tasam yayınları, İstanbul 2005. s. 22
215. Gaidz F. Minassian, s. 173.

dan, fedailerinden bahsetmek gibi lanetlemeleri, bu, tertipçilerin uydurmaları değil de nedir?"[216]

Zohrab, bu kadar çok sayıda öldürülen Ermenilerin, katliam yapan değil, ancak katledilen olabileceğini iddia eder.

"Bugün bütün mevcudiyetlerini Osmanlının içinde tahlil etmiş olan Ermenilerin böyle kıyam için, tertipçi olmak için hazırlanmış bulunmak gibi bir suçlamayı, bir iftirayı bütün mevcudiyetim, bütün kalbim, bütün vicdanımla reddederim."[217]

Hükümet, Adana olaylarında, resmi bilgilerle doğrulanmış olan kurban sayısını uzun süre yalanlamış ve gerçekleri inkâr ederek, eski metotlara hâlâ bağlı olduğunu göstermiştir. Zohrab sert ve öfke ile hükümete sormaktadır:

"Neden siyasi icraatlarınızda eski rejimle aynı metotları uyguluyorsunuz?"[218]

Bunun üzerine 4–5 mebus ayağa kalkarak Zohrab'ın üstüne yürüyecek, şiddet kullanarak onu kürsüden alıp aşağı çekecektir. Zohrab ciddi bir biçimde tartaklanır. Meclis çoğunluğu, Hükümet adına konuşan İçişleri Müsteşarı Adil Bey'in konuşmalarına alkışları ile destek verirken, Zohrab'ın sözlerine sataşmalar olur. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, isim belirterek Krikor Zohrab'ın sözlerine cevap verir;

"Zohrab Efendi'nin sözlerine cevap vermek istiyorum. Hükümetimin elinde de Adana vakasıyla alakalı benzer telgraflar var. Kim olduğu meçhul bazı aşağılık insanların yönlendirmesiyle gerici caniler Adana Ermenilerini katledip mallarına el koymayı amaçlamışlardır. Bu eylem meşruti bir devlet için bir utançtır. Aynı ülkenin evlatlarının, aynı hakla-

216. Meclis-i Mebusan'ın 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909 günlü 63. toplantının 2. celse tutanağı; Aktaran Osman Selim Kocahanoğlu, s. 295-296.
217. a.g.e. s. 297; Murat (Rober) Koptaş, s. 107.
218. Raymond Kévorkian, s. 140.

ra ve görevlere sahip unsurların birbirlerine karşı kıyam etmeleri kabul edilemez. Hükümet bu meselede sıkı denetimler yaptı, sonuçları size bildirecek ve gerekeni yapacağız. Gerektiği hallerde hükümet tedbirlerini de ayrıca alacaktır. "[219]

Hükümet, olayları soruşturmak ve suçluları süratle yargılayıp gerekli cezaları vermek üzere bir askeri mahkemeyi acilen Adana'ya gönderir. 22 Nisan/5 Mayıs 1909 günlü Meclis toplantısında, Zohrab, hazırladığı ve diğer gayrimüslim mebusların da imzaladığı 15 imzalı önerge ile Adana Olayı'nı yerinde incelemek, olayların gerçek boyutunu tespit ederek, bir rapor ile bilgi vermek üzere bir heyetin oluşturulmasını talep eder. Ancak Meclis çoğunluğu bu önergeye destek vermez. Aynı gün Krikor Zohrab'ın verdiği başka bir önerge ile Adana'ya olaylarda zarar görenlere acil insani yardım gönderilmesine, miktarın hükümet tarafından tespit edilmesine karar alınır.[220]

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Meclis çoğunluğu ile aynı görüşte değildir. 30 Nisan/13 Mayıs 1909 tarihinde, aynı içerikteki bir hükümet tezkeresini hazırlayarak Meclis'e sunar. Bu sefer, iki memur ve iki mebustan oluşan dört kişilik bir heyetin oluşturulmasına ve tahkikat yapmak üzere Adana'ya gönderilmesine karar alınır.[221]

Adana'ya giden meclis heyeti raporunu hazırlar ve İstanbul'a döner. Heyette yer alan Tekirdağ mebusu ve İttihatçı Hagop Babikyan'ın (1856-1909), 7/20 Temmuz 1909 tarihli raporunda *"katliamların yerel makamların bilgisi dahilinde ve emriyle düzenlendiği"*ni belirterek, *"En derin üzüntülerim-*

219. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C.2, Beyrut, 1952, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden; Gaidz F. Minassian, s. 171; Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Peri yayınları, 2003, s. 148.

220. Osman Selim Kocahanoğlu, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Temel yayınları, 2004, s. 312-313; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,, D: 1, İc: 1, C:3, s.264, Aktaran: Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Meclis Araştırması*.

221. a.g.e. s. 317-333; Dr. Salahi R. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1988, s. 43; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, İstanbul, 2004, s. 400.

le eklemek zorundayım ki, İttihat ve Terakki üyeleri Adana katliamının örgütlenmesinde ve uygulanmasında yer almışlardır"[222] sözleriyle, 21 bin Ermeninin öldürüldüğü olaylardan, İttihatçıların sorumlu olduğunu belirten kısımları nedeniyle baskı altında kaldığı iddia edilir. Meclis-i Mebusan'ın 21 Temmuz/3 Ağustos tarihli oturumunda okuyacağı raporunu açıklayamadan Babikyan'ın 19 Temmuz/1 Ağustos günü ani ve sebepsiz ölümü de şüpheleri üzerinde toplar.[223] Cenazesinde yaptığı konuşmada Zohrab *"Adana'da her şey yok olmuştu, bir şey yalnız kalmıştı ki o da yok olmak üzereydi, o da adaletti ve Babikyan onu kurtardı"* diyecektir.[224]

Meclisteki tartışmalardan sonra bu kez Ermeni Milli Meclisi'nde tartışmalar yaşanacaktır. Ermeniler öfkelidir ve Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebuslar İttihatçılarla olan yakınlıkları nedeniyle eleştirilmektedir. Ermenilerin katline katılan İttihatçılarla işbirliği politikaları nedeniyle Ermeni Milli Meclisi'nin muhafazakâr temsilcileri tarafından sıkıştırılan Zohrab bu politikaya sahip çıkar ve doğruluğunu savunur:

> *"Meclis'teki mebuslar İttihat ve Terakki ile uyumlu hareket etmekle suçlanıyor. Bilin ki sevgili yurttaşlar, Meşrutiyet'i gerçek anlamıyla yerleştirmek için hâlâ uzun bir yolumuz var. Gerici Türk grupların bize karşı nefretlerini gösterdikleri bu evre, onların Meşrutiyet'i sindirmediklerinin belirtisidir. Etkisiz ya da ilgisiz değil, sabırlı ve ihtiyatlıyız. Attığımız adımlardan eminiz."*[225]

222. Adana Kırımları, Hagop Babikyan'ın Raporu, İstanbul, 1912, s. 42, Aktaran: Gaidz F. Minassian, s. 174.

223. Arşak Çobanyan hatıralarında Zohrab'ın kendisine "Kimseye söyleme...,Babikyan'ın meşhur raporunu ben kaleme aldım " diye yazdığını anlatır. Çobanyan şöyle devam eder: "Zohrab'ın "Ben yazdım, kaleme aldım" dediği rapor ki kesin yazmıştı, o ciddi, namuslu ve cesur raporun yazılmış olması sonucunda, Babikyan, o cesaretin kurbanı oldu. Zohrab, büyük avukatlığının usta metotları ve büyük yazarlığının kuvvetli tarzı ile raporu yeniden ele almış ve Zohrablaştırmıştı." *Anahit,* 1930, sayı 3, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 215.

224. Albert S. Şaruryan, s. 217

225. Gaidz F. Minassian, s. 174.

Adana Valisi Cemal Paşa'nın (B-1) anılarına göre, göreve başlamasından dört ay sonra Adana'da, Divan-ı Harb'ın suçlu bularak mahkûm ettiği 30 Müslüman, bu tarihten iki ay sonra da Erzin'de 17 Müslüman, buna karşılık sadece bir Ermeni idam edilir. Olayın bütününde 124 Müslüman ve 7 Ermeni suçlu bulunup idam edilmiştir. Katliam olayına iştirak ettiği mahkemelerce de tespit edilen Türk ve Müslüman suçlulara verilen idam cezalarının infaz edilmesi, Türk kamuoyunda ciddi bir heyecan ve tepki toplamıştır. Zohrab gibi düşünen Ermeni Milli Meclisi üyelerinin de konuya yaklaşımları ile tazminat konusunun sonuna kadar gidilmesi, ancak Ermeni siyasi partilerince şiddet olaylarına neden olabilecek girişimlerinin önlenmesi için sıkı takip yapılması kararları alınır.

Adana olayları nedeniyle Ermeni toplumu içinde İttihatçıların etkin olduğu hükümete güvensizlik duyanların sayısı artar. *"1 Nisan günü ilk saldırı başlatıldı. 12 Nisanda saldırı tekrarlandı... Bu sefer düzenli askerlerin iştirakiyle... Devletin silah depoları ayak takımına açılmıştı... Meşrutiyet devrinde katliam..."*[226] şeklindeki yorumlar, Meşrutiyet'in sahibi ve hükümetin başı olarak gösterilen İttihatçıları hedef alır. Meşrutiyet'in ilanı sırasında İttihatçılara duyulan büyük güven yerini şüpheye, bir kesimde ise güvensizliğe terk etmiştir. Adana katliamında İttihatçıların da yer aldığı belirlenmişti. Ancak, burada yerel İttihatçıların inisiyatifi mi söz konusu olmuştu, yoksa merkezin bulunduğu Selanik'in bilgisi dahilinde ve emri mi rol oynamıştı?

Ermeniler bu olaylarla birlikte bir kırılma yaşamış ve gelecekteki kara bulutları görmeye başlayanların sesi daha fazla çıkmaya başlayacak, ılımlı ve ölçülü düşünce yapısıyla Zohrab bile şöyle yazacaktır:

> *"Aşırı milliyetçiler bu ülkede var oldukça, Ermeniler için hiçbir zaman güvenli bir ortam olmayacaktır. Felaket gecikecek, karanlık içinde bekleyecek, sonsuzluğa kadar*

226. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Beyrut, 1952, henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

elinde kana bulanmış bıçaklarını sallayarak, gözünü kırpmadan bekleyecek."[227]

"Dostum" diye hitap ettiği Zohrab'la yaptığı tartışmalardan İstanbul'da çok uzun bir süre yaşayan önemli bir İngiliz tarihçinin çıkardığı tesbitler genel olarak şöyle olur: İttihat ve Terakki komitesi ile iyi ilişkiler devam ettiği sürece, onları sevseler de sevmeseler de, Ermeniler, Türklerle birlikte yaşamak zorundaydılar. Yeni bir katliamlar serisine maruz kalmamak için, alternatif olarak, Rusya ile işbirliği çağrısını düşünenler de vardı. Fakat Rusya, o zamana kadar ki uygulamalarında Ermeni Kilisesi ve toplumu ile ilişkilerini iyice azaltmış, bu milletle ilgili olarak hiçbir şey yapmaya istekli olmamıştı ve aralarında böyle bir çağrının lehine olan çok az sayıda kişi vardı. Konuyu bu şekilde tartışanlar bu seçimin, katliamla Rusya arasında olduğunu söylüyorlardı. Bu nedenle, 1914'te savaş patlak verinceye kadar, Genç Türklerin partisi tarafından temsil edilen Türklerle aralarındaki genel bir işbirliği hissiyatını zorunlu olarak devam ettireceklerdi.[228]

Zohrab'ın Sakinleştirici Tutumu

Zohrab her şeye rağmen tavrını değiştirmez. Ermeni kamuoyunda yükselen bu tarz şüphelere karşı konuşmalarla adeta sükûnet havasını yaymaya çalışır. 12/25 Eylül 1910'da salonunda konferans, konser veya tiyatro temsilleri gibi sanat faaliyetlerinin sürekli olarak yapıldığı Üsküdar'daki Raffi[229] Cemiyetinde yaptığı konuşmada, Krikor Zohrab, Adana kıyımlarından sorumlu Müslümanları darağacına çeken ya da uzun yıllar küreğe mahkûm eden, Meşrutiyet hükümetinin cesaretini över, aldığı tedbirleri savunur:

227. *Azadamard*, "Zankagi mı Dıbavorutyunneri" (Çan Sesinin Etkileri), 8/21 Temmuz 1909, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 215.

228. Edwin Pears, *Forty Years Inconstantinople*, London, 1915, s. 299-300.

229. Raffi takma adıyla tanınan, Kürtlerin Ermenilere yaptığı mezalimi anlatan romanlarıyla ünlü romancı, Doğu Ermeni edebiyatının seçkin simalarından Hagop Melik Hagopyan (1835-1888).

"Adana, ulusumuzun büyük kederidir; ama inanıyorum ki, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun da büyük kederidir"[230]

"(Adana'daki felaketin sonucu) tedavi edilemez. Ancak 'mevcut koşullar altında' hükümet-i Osmanî'den talep edebileceğimiz her şeyin yerine getirildiğini teslim etmemiz gerekiyor. Bir Hıristyan katliamı nedeniyle 100 Müslüman'ın asıldığını, 1000 kadar suçlunun hapse atıldığını ne zaman gördünüz? Meşruti hükümet bu cesareti gösterdi. Bunu kabul etmek ve hükümete bu nazarla bakmak her vicdanlı Ermeni'nin borcudur."[231]

Üsküdar'daki Raffi Çiftlik Bahçesi'nde halka karşı yaptığı bu konuşması, aynı yıl 29 Eylül–1 Ekim tarihleri arasında *Azadamard* gazetesinde ***'Hay Badkamavori Mı Haşvedıvutyunı' (Bir Ermeni Mebusun Muhasebesi)*** başlığı ile yazı dizisi şeklinde yayınlanacaktır.[232] Bu konuşması, aynı zamanda Zohrab'ın Osmanlı toprakları üzerinde yaşanan Ermeni özgürlük mücadelesinin bir tahlili niteliğindedir. Zohrab konuşmasında, özgürlük mücadelesini, 1848 Fransa işçi ayaklanmasından etkilenen Ermeni aydınların ve halkın, Osmanlı Ermeni aristokratları "Amira"lara karşı çıkışından itibaren ele alır. Bundan sonra yetişen genç nesil yeni mücadele tarzı geliştirmiş ve bunun izleri *Arevelk, Masis ve Hayrenik* gibi yayın organlarında görülmüştür. Güncel olarak, Ermeni Milli Meclisi içinde oluşan özgürlükçü grup *Azadagan*'ın programı bu çizginin devamıdır. Osmanlı Meclis-i Mebusanı içinde yer alan Ermeni mebusların bu mücadeledeki rolüne değinen Zohrab, ülke içindeki sosyalist hareketin de aynı yönde bir öneme sahip olduğuna dikkat çeker. Sık sık coşkulu alkışlarla kesilen ve 1,5 saat süren ko-

230. Anahide Ter Minassian, *1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü; Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim yayınları, 1995, s. 219.

231. Rober Koptaş, *'Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab'*, *Toplumsal Tarih*, S.182, Şubat 2009, s. 74.

232. Candan Badem, Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası, kitaplar, makaleler, tezler, Aras Yayınları, 2007 s. 367.

nuşmasında, Ermeni mebusların Meclis'te İttihatçılarla işbirliği içinde olmasının gereğini vurguladıktan ve Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki arasında işbirliğini destekledikten sonra[233], 31 Mart Olayı sırasında olaylara yaklaşımındaki eksiklerini açıklayacak ve bir şekilde özeleştirisini yapacaktır:

"Osmanlı Anayasa Devrimi mükemmel değildi. Müslümanlar birkaç gün içinde, yüzyıllardır süregelen egemenliklerini yadsıyamazlardı."[234] *"İslam unsuru içinde gerçek özgürlükçüler, bizim gibi özgürlükçüler azdır; onlar da o partiye (İttihat ve Terakki) mensuplar. İlkelerimiz ve hislerimiz onları bu zorlu yolda desteklemeyi, işlerini kolaylaştırmayı emrediyor. Bu partinin hatalarını benden daha katı ve sert bir şekilde dile getiren yoktur. Ama bu onların özgürlükçü temellerini görmemi engellemiyor. Dahası, işbirliği yapabileceğimiz onlardan daha özgürlükçü olan parti var mıdır? Ahrar ve Mutedil Hürriyetperveran pek çok muhafazâkâr ve dinci unsur barındırıyor... Üstelik unutmayalım ki İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardadır. Eğer düşüncelerimiz bizi onlara itmiyorsa, çıkarlarımız buna zorluyor. Siyasette yalnız duygularla ilerlenmez. Milletimizin hayatiyeti en önemli rehberimiz olmalıdır. Bu ülkeye Meşruti Anayasayı getirdiklerinden beri onlara her zaman müteşekkir olduğumuz için, bu siyasi parti ile işbirliğinin ne kadar doğru olduğunu görebilmelisiniz."*

Zohrab'ın bu konuşmasını Ermeni milleti içinde "aşırı iyi niyetli" olarak kabul edenlerin yanında[235], I. Dünya Savaşı'na kadar savunacağı bu pragmatik düşünce ve eylem anlayışı, diğer Ermeni siyasilerini de etkileyecektir.[236]

233.Albert S. Şarulyan, s. 280.

234. Anahide Ter Minassian, s. 220.

235. *Jamanak*, 21 Eylül/4 Ekim, sayı 595, Aktaran: Albert S Şaruryan.

236. Rober Koptaş, 'Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab', *Toplumsal Tarih*, s.182, Şubat 2009; Gaidz F. Minassian, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler, Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras yayınları, 2005, s. 178-179.

Ermeni toplumu içinde, özellikle Adana Kıyımı ile ilgili eleştirel bir başka görüş de, Ermeni devrimcilerini sorumlu tutan yaklaşımdır. Bu görüş, "Devrimciler ortalığı karıştırmaktan başka hiçbir sonuç vermemişler, aksine güvensizlik ve ahlaksızlık getirmişlerdir" şeklinde suçlamalar getirmektedir. Krikor Zohrab, 7/20 Şubat 1910 günü Beyoğlu'ndaki Üç Horan Kilisesinde 3000 kişiye, günün önemi üzerine yaptığı konuşmasına *"Kıyımların nedenlerini devrimciler arasında aramak doğru değildir"* diye başlar. Konuya karanlık güçlere karşı güç birliği yapma perspektifinden yaklaşır:

> *"İslam imparatorluğu içinde Anayasal kurumların gerçekleşmesi kolay bir iş değildir. Şeriat bütün kişileri kanunlar önünde adaletli ve aynı düzeyde görür. Bu kadarı evet, ama ne zaman ki mesele siyasi eşitliğe gelir konu değişir. Şeriata göre, bir Hıristiyan siyasi haklarda hiçbir İslam ile eşit olamaz. Bundan dolayı, Anayasanın getirdiği eşitliği tamamıyla gerçekleştirmek için İslam milletinin bu konuda eğitilmesi gerekmektedir. Bunun için birlikte olmamız ve tüm güçleri karanlık güçlere karşı bir araya getirmeliyiz."*[237]

Zohrab'ın bu somut olayla ilgili uzlaştırıcı yaklaşımının en belirgin örneklerinden biri de, Adana olaylarından sonra idam edilen altı Ermeni'nin ailelerinin davasındaki tutumudur. Aileler, onların katil olmadıklarına, yalancı şahitlerin kurbanı olduklarına dair kanıtlar da toplamışlardı. İttihatçı idareciler, ailelere verilecek tazminat karşılığında Zohrab'ın davadan çekilmesini isterler. Zohrab tazminatı reddeden bu acılı insanların davayı sürdürme arzusuna karşı koyamaz ve onları oyalar. Mahkeme de sonuçsuz kalır. Zohrab bu davranışıyla belki de daha büyük, daha toplumsal bir hizmet verdiğini düşünmüştür.[238]

Ermeni toplumu içinde Adana felaketzedeleri için yoğun bir yardım kampanyası başlatılmıştır. Zohrab da 27 Nisan/10 Mayıs 1909'da 8 öyküsünü bir araya getirerek yayınladığı

237. *Azadamard*, 9/22 Şubat 1910, sayı 205, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 249.

238. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 165

'Khığcmıdanki Tsyner' (Vicdan Sesleri) isimli kitabının gelirini bu kampanyaya bırakacaktır.[239]

Hükümet: "Ermenilerin Katledilmesinde Ermeniler Sorumsuzdur"

Bütün araştırmaların sonunda hükümet, Temmuz ayı sonunda, 31 Temmuz/13 Ağustos 1909'da açıkladığı resmi raporla, Adana Olayında Ermenilerin suçsuz olduğunu ilan edecektir. Daha sonra Eylül ayında hükümetin yaptığı bir açıklama daha vardır. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın yaptığı açıklama, Adana'da yaşanan olaylarda hükümetin bir sorumluluğu olmadığı şeklindedir.

Adana olaylarının bitiminden hemen sonraki günlerde, hükümet ve meclis, bu olaydaki dehşeti kınamaktan kaçınmıştı. Olaylara katılan sıradan insanların yargılanması, buna karşılık katliamın gerçek planlayıcısı ve başını çekenlerin gözden uzak tutularak korunmasına yönelen hükümet üyeleri, Meclis'teki tartışmalarda şiddetin sorumlusu olarak Ermenileri suçlayan konuşmacıları kuvvetle alkışlamışlardı. Bu çerçevede, Zohrab, birkaç ay sonra, kendilerinin katledilmesinden *"Ermenilerin hiçbir sorumluluğu yoktur"* açıklamasını anlamlı karşılar. Türk siyasilerinin olaylara bakışındaki körlüğü teşhis eden Zohrab, 25 Kasım 1911'de Ermeni Milli Meclisi'nde Ermeni-Türk ilişkileri üzerine yaptığı iki saat süren konuşmasında bu düşüncesini şöyle ifade eder:

> *"Bu ülkede, Meşrutiyet'in kolayca ilan edildiğine, Osmanlı toplumunun genel düşünce yapısının değiştiğine inanmak, Hıristiyanların Müslümanlarla eşit olarak kabul edilmediğini bilerek, kişisel eşit haklara sahip olacağını düşünmek biraz saflık olur."*

239. *Püzantion* 29/12 Mayıs 1909, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 204; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, İstanbul, 2004, s. 400; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 35.

Anayasanın boş bir kabuk olduğunu ve Türklerin bu konuda henüz olgunlaşmadığını düşünen Zohrab, bütün vatandaşlar için ilan edilen eşitlik için daha atak olmak gereğini ifade eder. Konuyu tersinden ele alır ve imparatorluğun üçte bir nüfusu olarak Türkler Meclis'te yedi mebus ile temsil edilirlerse, Meclis'teki başkan yardımcıları ve komisyon başkanları tamamen Türk olmayan mebuslardan oluşursa, Meclis'te eşitlik ilkesine uyulmazsa, Türk halkının nasıl bir ruhsal durumda olacağını canlandırmaya çalışır.[240]

Güçlü mizahı ile Zohrab'ı eleştirenlerden biri olan Yervant Odyan, ileriki yıllarda yazacağı Krikor Zohrab biyografisinde Adana Olayından da şöyle bahseder:

> *"Ermeni aydınlarının seçkin gurubu içinde yer almış, zamanının milli şöhretlerinden biridir... Kendine has, açık sözlü ve resmedici bir tarzı vardır... Ermeni Milli Meclisinde mebus olarak Krikor Zohrab idareci bir güçtür... Zohrab Osmanlı Mebusanı içinde de Ermeni mebusu olarak Ermeni kalmıştır ve en coşkulu anlarında bile kendi milletinin davasını hiçbirşey göz ardı etmeden korumuştur. Adana'daki kırımın sorumlularını tespit etme işinde eğer Zohrab olmasaydı, belki kırıma uğrayanlar suçlu ilan edileceklerdi... Zohrab kendi menfaatlerini milli menfaatlerden ayrı tutar, ancak gerekirse onları birbiriyle barıştırır... birini ötekine feda etmeden."*[241]

Son Osmanlıcı Krikor Zohrab

Meclis görüşmeleri sırasında çıkan tartışmalarda, sık sık Gayrımüslim mebuslarla Müslüman mebuslar arasında saflaşmalar ortaya çıkmaktadır. Gayrımüslim mebusların bir araya gelmesi ve kendilerini ilgilendiren konularda ortak siyasetler geliştirmeleri gerekli miydi? Bu soruya bir cevap bulmak amacıyla, Beyoğlu'nda bulunan Tokatlıyan Otelinde 30 kadar Hıristi-

240. Raymond Kévorkian, s. 147.

241. Yervant Odyan, *Mananayum* (sayı 1), 13/26 Ekim 1913, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 412.

yan mebusun katıldığı bir toplantı düzenlenir. 7/20 Ocak 1911'deki bu toplantının düzenleyicileri, İstanbulun Rum mebuslarından Pandelaki Kozmidi ve Konstantin Konstantinidis Efendiler olur. Zohrab, bu tür toplantılara Türk mebusların da katılmasından yanadır ve Ermeni mebuslarını temsilen söz alır:

"Bu toplantının herhangi bir siyasi özelliği yoktur. Rum katılımcılara, sizlerle mükemmel bir dostluk kurmak isteyen biz Ermeni mebusları olarak sesleniyoruz. Osmanlı Meclisi kürsüsü ülkemizin her yanına hizmet vermelidir. Bu toplantılar mebuslara önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu nedenle, bu toplantıyı bir ilk adım olarak görüyorum ve gelecek toplantılara Türk meslektaşlarımızı da davet edeceğimizi ümit ediyorum. Hedeflerimize ancak hep birlikte çalışmak suretiyle ulaşabiliriz. Benimle aynı görüşü paylaşıyorsanız, benim teklifim, farklı milletlerden gelen mebusların katıldığı toplantıları organize edecek bir heyet oluşturmaktır."[242]

Zohrab, Osmanlı İmparatorluğunu bir bütün olarak, eşit ve hür yurttaşlardan oluşan bir toplum haline dönüşeceğini umut ediyordu. Bu toprakların içinde yaşayan farklı milletlerin, farklı kimliklerini koruyarak, ortak devletleri için birlikte çalışmalarını ve yükselmelerini savunuyordu. Her sözünün, her icraatının altında yatan düşünce yapısı buydu. Bu düşünce, Osmanlının son döneminde bazı zorunluluklardan ortaya çıkan Osmanlıcılık düşünce akımının kendisiydi.

1909 yılı Ağustos ayı içinde, Kanun-i Esasi içinde yapılan ve yapılacak değişikliklerin Meclis gündeminde olduğu günlerde, Samatya'da katıldığı bir toplantıda, bu konu ile ilgili görüşlerini anlatır. Konuşmasının sonunda sözünü, Kanun-u Esasi'nin ilk hazırlayıcılarından olan Mithat Paşa'ya, kanunun hazırlanmasında yardımcı olan Osmanlı Ermeni aydını Krikor Odyan'a getirir:

"Bugün, daha önce Osmanlı anayasası için çalışanlar

242. *Püzantion* 8/21 Ocak 1911, Aktaran: Albert S. Şaruryan s. 300; Murat (Rober) Koptaş, s. 84.

hakkında fikirlerimi sıraya koyarken, düşüncelerim burayı terk etti ve yabancı bir ülkeye (Paris), *yabancı bir mezarlıkta yatan birine selam vermeye gitti, aklım Osmanlı Anayasası'nın başarılı kurucularından biri olan Odyan'a uçtu. Neden bu ismi hatırladım? Çünkü o görkemli bir Ermeni ve Osmanlı idi. Odyan, unvan, onur ve para kazanmak için milletini kolayca unutan ve her rejim altında her görevi kabul eden Efendilerden değildi. O onlardan biri değildi. Bizim kültürümüzde, bizim dilimizde o gerçek bir Ermeni, gerçek bir Osmanlı oldu. O bizim entelektüel gelişmemiz ve Osmanlı Devleti'nin yeni örgütlenmesinde yer aldı. Ne mükemmel bir model, ne parlak bir kişilik! Hepimiz onun gibi büyük bir yetenek olamayız, ama onun her zaman savunduğu Ermeni ve Osmanlı ikili kimliğinin yolundan yürüyebiliriz."*[243]

Zohrab'ın örnek gösterdiği Krikor Odyan, Mithat Paşa'ların yanında Anayasanın hazırlanmasına eşlik etmiş, aynı şekilde Ermeni Milli Nizamnamesi'ni hazırlamış, Osmanlı üst bürokrasisi içinde önemli görevler almış bir Ermeni aydınıydı. Bu örnek bütün diğer milletlere doğru genişletilirse, ortaya Zohrab'ın düşündüğü, Osmanlı yönetim modeli çıkar.

19. yüzyılın başında padişah olan II. Mahmut (1785-1839), *"Ben tebamdaki din farkını ancak camilerine, havralarına ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim"* sözleri Osmanlıcılık akımının temel felsefesinin en basit açıklaması olmuştur. Ölümünden birkaç ay sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı, bu düşüncenin eseri olarak, Osmanlı tarihinde demokratikleşmenin ilk somut adımıdır. Müslüman ve Gayrımüslim bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin temin edilmesini, vergilerin toplanmasının düzenli bir usule göre ayarlanmasını getiren bu adımın siyasi alandaki karşılığı Osmanlıcılık olmuştur.

Osmanlıcılık düşüncesi, *"İttihad-ı Anasır"* (Unsurların Birliği) olarak sosyal ve siyasi hayatta savunulmuştur. "Yeni Osmanlılar" olarak bilinen, aydın ve bürokratların oluşturduğu kadro, bu fikrin savunucuları olarak, 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilan

243. Murat (Rober) Koptaş, s. 132.

edilmesine ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasına önderlik ederek, Osmanlıcılık fikrini yaşama geçirmişlerdir. Anayasanın yürürlüğe girmesiyle hukuki eşitlik, meclisin açılmasıyla da siyasi eşitlik hayata geçirilmiştir. Kısa süren bu meclisin, 1908'de tekrar açılması ile Osmanlıcılığın daha uzun süreli hayata geçmesi ve sınanması mümkün olmuştur. *"Tanzimat'la başlayan 'Osmanlı milleti' yaratılması projesi, bir yandan seçkinler dışında topluma yeterince nüfuz edememiş, diğer yandan da Osmanlı dini ve etnik cemaatlerinin pek çoğu bunu bir 'Türkleştirme' projesi olarak görmüş ve ihtiyatla yaklaşmıştır."*[244]

Meşrutiyetin kurucu siyasi unsurlarının başında gelen İttihat ve Terakki ise, başlangıçta Osmanlı Devletinin çıkış yolunu Osmanlıcılık siyasetinde gördüğünü ifade etmesine rağmen, bu görüntünün altında derin bir Türkçülüğün bulunduğu bilinmeyen bir şey değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından Osmanlıcılık, cemaat sistemini Türklerin hükmettiği akılcı ve merkezi bir bütünde toplamak demekti. İttihatçılar, Osmanlıcılık ile Türkçülük arasında ilke açısından büyük fark görmüyorlardı. 1911'de İttihatçılar arasında Osmanlıcılık zihniyeti iflas edince halis Türkçülük tam anlamıyla ortaya çıkar. Bu yılın Eylül ayı sonunda Selanik'te yaptıkları kongrede, Türk olmayan unsurları Osmanlılaştırma politikasında ikna yoluyla başarılı olunmazsa askeri güç kullanma yoluna gidilebileceği kararı alınması bunun göstergesidir.[245] Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılığın erdemlerini toprağa gömer ve artık kendini bir ulus-devlet kurmaya adar.[246]

Zohrab'ın özellikle üzerinde titrediği Meşrutiyeti ve Meclis-i Mebusanı, Ermeni toplumunun refahı ve mutlu geleceği için bir güvence olarak görmesini bu temelde anlamak gerekir. Osmanlı Devleti herkesin ortak devletiydi, herkesin birlikte çalışması ile içine düştüğü sıkıntıları aşacak, refah yolunda gelişerek, herkesin bundan aynı şekilde pay alması sağlanacaktı. *"Bu vatan cümle-*

244. M. Şükrü Hanioğlu, "Ümmetten Millet, Kuldan Yurttaş", *Sabah* gazetesi, 5 Aralık 2010.

245. Arsen Avagyan, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler*, s. 90-91

246. Gaidz F. Minassian, s. 170.

mizin yani bütün Osmanlılar'ın mabed-i siyasiyesidir"[247] diyen Zohrab'ın bütün siyasi stratejilerinde, attığı her adımın altında yatan düşünce yapısı budur. 1915'te öldürülünceye kadar, bütün içtenliğiyle, aşağıdaki düşünceyi usanmadan savunmuştur:

> *"Biz, bu vatanın ecza-yı muhtelifesi, birlikte bu daireye gelmiş, birleşmişiz. Hepimiz hüsn-ü niyetle ve iki elimizle vatana sarılmış evlatlarıyız. Bu ittihadı daimi kılmak için her ne yapmak lazım ise onu da hüsnüniyetle bütün mevcudiyetimizle yapmak taraftarıyız."*[248]

Ermeni toplumu içinde, bu konuda Zohrab'a gelen eleştiriler, Ermeni milletinin sorunları ile az ilgilendiği, buna karşılık Osmanlı Devleti'nin genel sorunları üzerinde daha fazla çalıştığı yönünde olmuştur. Ermeni basınında, Osmanlı Meclisi'ndeki Ermeni mebuslar arasında en ağır eleştiriler özellikle Krikor Zohrab'a yapılmaktadır:

"Osmanlı olarak Hecin gemisinin batması ve 10 vatan evladının denizde kaybolması nedeniyle acı duyuyoruz. Fakat Zohrab Efendi'ye soruyoruz, 500 kere daha fazla kurban verdiğimiz ve tahmin edilmeyecek çok korkunç manzaraların gerçekleştiği Adana ile ilgili olarak herhangi bir soruşturma daha iyi olmaz mıydı?"[249]

"Bu adam 30 senelik bütün geçmişiyle manevi bağlarını kopardı. O günden beri kendini, Osmanlı Ermenileri hakikatini, kendi cemaatinin insanı olma olgusunu yok etti."[250] *"Zohrab'ın önem verdiği konular Ermeni meseleleri değildir." "Sen mademki Ermenisin, Ermeninin acısına bak."*[251]

247. Krikor Zohrab, *Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir?* s. 470.

248. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi: Devre: I, İçtima Senesi: 1, Cilt: 4: 16 Mayıs 1325 Tarihli Seksen ikinci İnikaddan–11 Haziran 1325 Tarihli Yüzüncü İnikada Kadar, s. 208, Aktaran: Murat (Rober) Koptaş, s. 128.

249. *Püzantion*, sayı 3986, "Ermeni mebusları ne yapıyor?", 19 Kasım/2 Aralık 1909, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 234.

250. *Taşink*, Suren Bartevyan, "Kim İnkâr Ediyor", 8/21 Ağustos 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan s. 276.

251. *Püzantion*, Püzant Keçyan, 2/15 Aralık 1910, sayı 4300, Aktaran: Albert S. Şaruryan s. 293.

"Mebus seçilmeden önce ağzından bal akan kelimelerle, Ermeni milletinin acısına ağlar, milletsever duygularını göstermek için bir toplantıdan ötekine koşardı..." "Zohrab Ermeni milletinin onun oyuncağı olmadığını anlamalıdır, onun kucağına oturarak sakallarını yolmaya hakkı yoktur."[252]

Ancak 19. yüzyılın siyasi gelişmeleri, özellikle Yunan ve Sırp ayaklanmaları Osmanlıcılık akımının doğmasına neden olduğu gibi, daha sonraları gelişen olaylar da çöküşüne ve yok olmasına da yol açacaktır. Osmanlıcılık fikrini zayıflatan ilk olay, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Bu savaşın sonuçları, Osmanlı egemenliği altındaki Balkan milletlerinin kendi ulusal çıkarlarını savunmak üzere ayaklanması ile gelişen boğazlaşmada, Osmanlının ağır darbeler alması ve Balkan Müslümanlarına kötü muamele yapılması olmuş, ardından 1912-1913 Balkan Savaşları ile de halklar arası düşmanlıklar en üst seviyeye çıkmıştır.

Bunun karşılığı olarak, Osmanlı toplumu içindeki Türklerde de milletlerin birlikte aynı çatı altında yaşaması düşüncesinden uzaklaşması gündeme gelince, Osmanlıcılık düşüncesi fiilen çökmüştür. Osmanlıcılık düşüncesinin en vefalı ve son savunucusu herhalde Krikor Zohrab olmuştur. Son nefesini verdiği yerin, Osmanlıcılık fikrinin de mezar yeri olduğu söylenebilir.

Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu

31 Mart Olayı'nın sonrasında İttihatçıların temel hak ve özgürlükleri genişletmek gibi bir amacı olmadığı çok kısa sürede anlaşılacaktır. Tam aksine, 31 Mart/13 Nisan Olayı bahane edilerek 25 Nisan 1909'da sıkıyönetim ilan edilir ve bu 15 Temmuz'a kadar sürer. Bu arada kısa zaman içinde bir dizi yasaklar getiren kanunlar çıkarılır. Bunlardan 14 Nisan 1909 tarihli 'Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun' ile kişisel özgürlükler büyük ölçüde kısıtlanır. 17 Haziran 1909 tarihli 'Kamu Toplantıları Kanunu' ile protesto toplantıları ve göste-

252. *Jamanak*, 17/30 Aralık 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan s. 296.

rileri yapmak imkânsız hale gelir. 31 Temmuz 1909 tarihli 'Basın ve Yayın Kuruluşları Kanunu' ile basın özgürlüğü ciddi ölçüde kısıtlanır.[253]

Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle, adeta bir patlama şeklinde başlayan kitlesel kutlamaların yanında, her yanda daha iyi haklar için mücadele veren işçi eylemleri de yayılmıştır. Bu kadar çok sayıda grevin ortaya çıkmasının nedeni, istibdat döneminden birikmiş işçi sorunlarının, Meşrutiyet'in getirdiği nispi özgürlük ortamında, dile gelme imkânına kavuşmuş olmasıydı.

İttihat ve Terakki'nin desteklediği hükümet, işçi grevleri ve eylemlerinden duyduğu endişe ve yabancı sermayedarların baskısı ile henüz Meclis-i Mebusan toplanmadığı için, Kanun-i Esasi'nin 36. maddesine dayanarak, doğrudan Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) kararıyla iki gün içinde alelacele hazırladığı Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkati 10 Ekim 1908'de yürürlüğe koyar. Buna göre, işçi ile işveren arasında bir uyuşmazlık çıktığında greve başvurmadan önce hükümetin arabuluculuğuyla uzlaşma girişiminde bulunulması zorunluydu. Ancak anlaşma sağlanamadığı taktirde iş bırakma ve greve başvurma özgürlüğü vardı. Bu geçici kanunla hükümet, işçi işveren ilişkilerini, grev, sendika ve toplu sözleşme sürecini düzenleme görünümü altında, "kamu hizmeti gördükleri" gerekçesiyle demiryolları, tramvay ve liman işletmeleri, su ve havagazı şirketleri, Düyun-u Umumiye ve Reji İdarelerine bağlı işçilerin grev yapmalarını yasaklar.[254]

Geçici kanunun yerine Meclis'e getirilen Tatil-i Eşgal Kanunu tasarısı hakkında genel görüşmelere 13/26 Mayıs 1909'da başlanacaktır.

Grev Haktır, Suç Olamaz

Tatil-i Eşgal Kanunu ile ilgili olarak mecliste yapılan tartışmalar çok hararetli geçecektir. Krikor Zohrab meclisteki konuş-

253. Sait Çetinoğlu, *1908'i Anlamak ve Tanımlamak*, http://www.mavidefter.org/images/pdf/1908i_anlamak_ve_tanimlamak.pdf (30. 09. 2011)

254. *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, Yapı Kredi yayınları, 2008, s. 149.

malarında, işçilerin haklarının kısıtlanmasına karşı çıkan ve başka mebuslar tarafından sosyalist olarak adlandırılan bir mebus profili çizer. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra işçi haklarının savunucusu ve sosyalist fikirlere yakın duruşu, Zohrab'a enternasyonalist dayanışmacı bir kişilik kazandırmıştır:

"Örneğin, Giritlilerle Ermenilerin pek geçinememelerine rağmen, bir kömür taşıyıcıları grevinde "ihtilalci ve müşevvik" diye tevkif edilen Giritli 8 amele, Ermeni mebuslarından Zohrab Efendi'nin çabaları sonucunda kurtarılacaktır."[255]

Tatil-i Eşgal Kanun tasarısının Meclis'teki genel görüşmeleri sırasında söz alan Zohrab, grev için teşvikte bulunanların cezalandırılması hükmünü eleştirir:

"Grev hak ise, onu teşvik etmek niçin suç olsun? Eğer bir fiil suç teşkil ediyorsa ona yardım anlamına gelen teşvik de suç olabilirdi. Fakat kendisi suç teşkil etmeyen, meşru olan bir keyfiyete teşvik suç olamaz. Zaten sendika bunun için kurulmaktadır. Sendika, sermayeye karşı 'tevhidi-i mesai' etmektedir. Sermaye, paranın birleştirilmesi, sendika ise, emeğin birleştirilmesidir. İki güç arasındaki denge eşitlikle meydana gelir. Yani iki taraf da faaliyetlerini birleştirmek hususunda muhtar bırakılmalıdır."

"Bu durumda, sendikanın vazifesi emeğin güzel ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamaktır. Şayet günün birinde işçi ücretlerinin az olduğu görülürse, buna karşı kurulmuş heyet, yani sendika, ücretin layık olduğu seviyeye yükseltilmesini talep edecek, kabul edilmezse, elbette greve gidilmesi için tahriklerde bulunacaktır. Bu tahrik meşru bir hakkın kullanılmasıdır. Bu neden cezalandırılsın. Eğer bu tahrik, teşvik bir diğerinin hakkına tecavüz edecek şekilde cebir ve şiddet kullanılarak yapılırsa cezalandırılmasını kabul edebilirim. Fakat benim sizi sözleri-

255. "Bir Kanunsuzluğu Tamir", *Sosyalist*, sayı 2 (16 Teşrinisani 1326), s. 4; Aktaran: Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, C.I, İletişim yayınları, 2009, s. 51.

min doğruluğuna inandırmak için yaptığım şu konuşma da bir teşviktir. Bir haktır, cezalandırılamaz."

Sendika Kurma Hakkı

Krikor Zohrab'ın, 'Tatil-i Eşgal Kanunu' (Grev Kanunu) hakkında Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalarda, sermaye sahiplerinin birleşerek şirket kurma hakkına karşılık işçilerin de birleşerek sendika kurma hakkına sahip olmasını savunur. Kamu hizmeti yapılan kuruluşlarda sendika kurulmasının yasaklanmasını savunan Dahiliye Nazırı Ferit Paşa'ya Zohrab şöyle cevap verir:

"...Nazır Paşa Hazretleri sendikanın aleyhinde bulundular. ***Yasaklanması gereken bir sendika var ki, o da sermaye sendikası. İşçi sendikasını yasaklamadan önce, sermayenin sendikasını, bankaları, tekelleşmeden doğan zorbalığı men edin.*** *Peki, siz ne yapıyorsunuz? Demek bir tarafın silahlanmasına, öbür tarafı ezmesine müsaade veriyorsunuz. Bilakis böyle sermayenin birleşmesi için teşvikte bulunuyorsunuz. Sermayeler gelsin, memleketimizde toplansın, bir takım anonim şirketler teşekkül etsin istiyorsunuz. Anonim şirket nedir? Sendika nedir? Büyük ticarethanelerin anlamı, sendikadan başka bir şey değildir. ..."*[256]

"...Siz, eğer bir taraftan sermayenin, bir manevi şahsın ya da tekellerin elinde toplanmasına müsaade eder, diğer taraftan da ona karşı koyacak birlikleri men ederseniz, o zaman öteden beri ezilmekte olan işçilerin hukukunu da ayaklar altına almış olursunuz."

"İktisadi kaidelerin başlangıcı hükmünde olan bir hakikat vardır: 'arz ve talep' meselesi. Bütün ticari faaliyetler, emek ve mallar, maddi olsun, manevi olsun arz ve talep esasına göre değerlendirilir. Bir şeyin talebi ne kadar çok ise, fiyatı o kadar yükselir. Talep az ise fiyat düşer. Hiçbir zaman gerçek kıymetlere bakılmaz. Böyle olunca bir tarafın birlikte hareket edip fiyatları düşürmesine karşılık,

256. A. Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları: 503, Ankara 1982; Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, İlgi Kültür Sanat, 2006, s. 168.

öbür tarafın yine birlikte hareket ederek buna karşı koymasına izin vermemek, 5 kuruşluk amele ücretinin 60 paraya indirilmesine göz yummak anlamına gelir ki, Avrupa'da sosyalizmin biraz ifrata varmasının temelinde de bu tür haksızlıkların artması yatmaktadır. Bu ifratı söylemeli ama, ona yol açan zulümleri de söylemeliyiz. O zaman kitabın iki yüzü de okunmuş, anlaşılmış olur."

"Mesela Fransa'da bir madende, güneş görmeden, çoluk çocuğu ile toprak altında çalışan amelenin emeği sayesinde sermayedarlar milyoner olmuş, zevk ve sefa içinde vakit geçirirken, şirketin daha az masraf etmek, daha fazla para kazanmak hırsıyla gerekli tedbirleri almaması yüzünden, o madende bir kaza sonucunda 1200 kişi birden toprak altında kalarak can vermiştir. Bu gibi durumlarda Avrupa'da genellikle yapıldığı gibi şirketin tazminat vermesi gerekirken, on para bile vermemiştir. Bunun gibi nice zulüm örnekleri gösterilebilir. Bunları esas itibarıyla sosyalizm aleyhinde konuşmanın uygun olmadığını belirtmek, kelimenin manasının yanlış anlaşılmaması için söylüyorum."[257]

Zohrab, işçiden yana çalışanlara 'sosyalist' suçlaması getirilmesine de karşı çıkıp, sosyalizme sahip çıkmaktadır:

"Arkadaşlarım pek ala biliyorlar ki, sosyalizm hakan-ı mahlu zamanında pek dehşetli anlaşılıyordu. Bir şahsa "sosyalisttir falan adam" demek, onu itham etmekle muadil idi. Hâlbuki o bir mazlumdur, bir hürriyetperverdir, bir ezilmiştir. İşte her ezilmiş olan adama mahsus olan, her haksızlığa hedef olmuş olan adamın, fikir hürriyeti ile tabii bu feryadını duyurmak için çalışan bir mahlûkun devr-i sabıkta elbette muzır addolunması tabii idi. O nispette de, bu devirde, bu Meşrutiyet âleminde onların cemiyetin hasmı yahut cemiyet için bir tehlikedir diye heyete sunulmasını hiçbir veçhile kabul etmem..."[258]

257. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 168-169.

258. A. Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909*; Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 169.

Krikor Zohrab, meclis kürsüsünde, düşük ücreti, kötü çalışma koşullarını reddedip ve bunun için çalışmayıp grev yapmanın, çaresiz kalan çalışanların hakkı olduğunu açıkça savunmaktadır:

"Tatil-i eşgale sebep ne idi? Günde on altı saat, on sekiz saat çalışan adamlara altı kuruş, sekiz kuruş, bu gibi gayet ucuz, hiçbir adaletin, hiç bir insafın kabul etmeyeceği derecede ücretler verilirdi. Çünkü bu adamlar o işten ihraç edilse, yiyecek ekmek bulamazlar. İster istemez bu yükün altında ezilecekler. Bu yükün altında ezilmiş adamlardı. Bunlar hürriyeti anlamakla beraber, evvel be evvel insâniyyetin hukukunu istimal ederek, "biz çalışmayız" diyorlar. Bu hakkı kim gasp edebilir? Hangi ahkâm-ı şer'iyye bunları kabul edebilir? Hangi ahkâm-ı mantıkaya istinaden bir adamı cebredebilirsiniz? Yok, mutlaka sen bu fiyatta çalışacaksın diye cebrolunabilir mi? Pekala, demek ki, sosyalistlik esası buna müstenid oldukça, bunu "müthiş, muzır bir nazariyyedir" diye ortaya atmak esasen isabetli değildir..."[259]

Zohrab, Avrupa ülkelerinde işçilere pek çok hak tanındığını, özgürlüğün beşiği olarak kabul edilen örnek alınan bu ülkelerin, bu yanının da örnek alınmasını istemektedir. Grev hakkı kabul edilirse, yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmeyeceği, tersine grev sırasında çalışılmayan işletmelere yabancı işgücünün geleceği şeklinde fikirlerin ileri sürülmesine de şiddetle karşı çıkar:

"Ben ecnebi amelesinin buraya gelmesini temenni ediyorum. Çünkü, bu işçiler zaten yüksek ücretle çalışmaktadır. Dolayısıyla ücretlerde düşmeye yol açmayacaktır. Öte yandan, Avrupa işçisi daha ihtisas sahibi, daha muktedir ameledir. Onların buraya gelişi, bizim işçimizin de bilgi ve maharetini arttıracaktır. Çünkü bizim bütün sanatlarımız çöküntü halindedir. Mesela kuyumculuk önceden İstanbul'a mahsus bir sanat iken, bugün Fransa'da bu sanatta on kat

259. A. Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909*; Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 169.

daha iyi, daha maharetli işçiler ortaya çıkmıştır. Kuyumculuk da şimdi bizde çökmeye yüz tutmuştur. Bunun sebebi işçimizdeki teknik bilgi eksikliğidir. Bu sebeple bizim işçimiz onlarla temas halinde olmalıdır. Ama bu ilişki bazılarınca, Avrupa işçisi sosyalist denilerek zararlı görülmektedir.

"Fakat korkarım ki sonunda biz bu nazariyelerden Avrupa uleması ile de ilişkilerimizi keseceğiz. Çünkü Avrupa ulemasının pek çoğu bugün sosyalisttir. Bugün Avrupa Hükümetlerinin pek çoğu sosyalisttir. Bugün Almanya'da, en ziyade hükumet-i müstakile şeklinde kabul edilen Almanya sosyalisttir. Hatta sosyalizmin ifrat derecesindedir. Bugün amele için cebrî sigortaya koymak ve amelenin bir sinn-i mahsusa yetiştikten sonra tekaüdleri için para toplamak ve bunu vergiden ve ahaliden almak kadar sosyalizm var mıdır? Hiçbir memlekette sosyalizm Almanya'dan ileri gitmiş değildir. Binaenaleyh, Avrupa'nın en ziyade, güya pek mazbut unsur-ı inzibatı yerinde bildiğimiz Almanya'da dahi sosyalizm kabul edilmiş olduğu halde, bunu gayri caiz mazarrat gibi yahut bu gelirse düzen bozulur gibi telakkiler büsbütün yanlıştır..."[260]

Sosyalistler Vatan Savunmasından Yanadır

Zohrab meclisteki konuşmasına devamla, sosyalistlerin vatan savunmasından yana, savaşlara karşı olduklarını anlatmaya çalışmakta, medeni olmanın kıstaslarından biri olarak örgütlü insanlar toplumu olmayı göstermektedir:

"Meselâ sosyalizm vatan aleyhinde diyorsunuz... Sosyalizm, militarizm (askerlik) aleyhinde değildir. Bir ordu olsun, vatan muhafaza edilsin, onun aleyhinde değildir... Sosyalizm harplerin aleyhindedir ve bizim ahkâm-ı şer'iyyemiz de harplerin aleyhindedir. En ufak hususlarda şer-i hükümleri savunurken, bu hususta onunla çelişkiye düşmeyi anlayamıyorum..."

Zohrab, Osmanlının Avrupa'dan tecrit olmasına karşıdır.

260. A. Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909;* Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet,* s. 170.

Kendi hesabına Avrupalı bir ülkede yaşamayı tercih ettiğini söylerken, sanki günümüzdeki tartışmalar konusunda fikirlerini ifade etmektedir:

"'Avrupalılığı bütün prensipleri ile kabul etmek taraftarıyım. Avrupa işçisi bizim ağalarımız gibi yaşamaktadır... 'Sendika yapmayınız' demek "biri birinizle konuşmayacaksınız; sen tek başına ezilip kalacaksın, senin mağduriyetinle sadece mahvolup gideceksiniz; hiçbir vakit bir avukat mı tutmak lâzım gelir, bir masrafı ihtiyar etmek mi lâzım gelir; bunları yan-beyan getirip de hiçbir zaman müsaadede bulunmayacaksınız" demektir. 'Sendika teşkil etmeyin' demek budur. Bunu demek, insaniyetin en şerefli sıfatını ihlâl etmektir. Zira "insan medeni'dir demekten maksat nedir? 'Medeni' dediğimiz hayvanattan tefrik için. Medar-ı temyiz ittihaz ettiğimiz sıfatı insanların tek başına yapamayacakları şeyleri birleşip, bir arada mesai etmek, birlikte görüş alışverişi yapmak, bu suretle ortaya bir sonuç çıkarmaktır. Yoksa ne hacet, eğer herkes kendi kuvvetiyle, kendi sayısıyla, kendi iktidarıyla kalacaksa, bir araya gelemez; neye yarar? Hatta şu Meclis-i Âli bile, işte bu da bir sendikadır. İşte bu da bir siyasi sendikadır. (Alkışlar) Lâzımdır ki, münakaşa ile mübahese ile mücadele edelim."[261]

Zohrab, sendikaların ve işçilerin grev hakkının kabul edilmesini savunup, buna karşı çıkanların yabancı sermaye yanlısı medya olduğunu iddia ederken, arada Osmanlı Devleti'ndeki işçi sayısının altı yüz bin olduğunu ifade etmektedir:

"Bir kere, bu sendikalar kabul edilecek mi? Edilmeyecek mi? Yani bu memlekette en şayan-ı muhafaza kısmını teşkil eden, güzide kısmı teşkil eden ahali ki, gerek kendi emekleriyle bu memleketin terakkisine hadim oluyor. Günde belki oniki saat, belki onaltı saat çalışıp, bu memleketin bekayı iktisadiyyesini her gün kendi alnının teri ile temin ediyor. İşte

261. A. Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909*, 5 *Takvim-i Vekayi*, (22 Mayıs 1325), No. 231, s. 1–6, 4 Haziran 1909; Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 171.

bu kısım ahalinin bugün tecellisi burada vuku-ı bahistir. Bunu iyice düşünelim, değerli arkadaşlarım. Zannolunmasın ki, bunlar birkaç kişiden ibarettir. Bunlar, kalifiye işgücü olarak, bizde belki altı yüzbin kişiye baliğdir. Bu altı yüzbin kişinin tecellisi, bütün hürriyeti şu ufacık Kanunun içinde mevzu-u bahis eden bu ta'til-i eşgal sendikası sermayeyi tehdit eder, söylenen lakırdılar, hiç birisi, ilmî bir esasa müstenid değildir. Bunları bilir misiniz, değerli arkadaşlarım? Ecnebi sermayenin yayınladığı gazetelerin her gün neşrettiği sözlerdir, başka bir şey değil. Bunlar hiçbir vakit bu Meclis-i Muhteremde düstur olmaz."[262]

Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu 15 Ağustos 1909'de özgürlükleri kısıtlayıcı niteliği ile yasalaşacaktır. Türkiye işçi sınıfı mücadeleleri tarihi yazılırken, Krikor Zohrab'ın bu mücadeleye katkıları göz ardı edilemez. Ancak, bu tarih üzerine çalışanların yazdıklarında çok sınırlı ölçüde Zohrab'ın adına rastlayabildik.

Siyasette Liberal Krikor Zohrab'ın Dar Gelirlileri Koruyan Vergi Politikası

İşçilerin, dar gelirlilerin haklarını savunan Zohrab'ın, sınıflar arasında sosyal adaletten yana olması onun sosyalist olarak görülmesine neden olmuştur. Mecliste vergilerle ilgili olarak yapılan görüşmelerde, Maliye Nazırı Cavit Bey ile giriştiği karşılıklı söz mücadelesi, Zohrab'ın görüşlerini en güzel açıkladığı platformu oluşturmuştur.

Vergi alanında bugün de uygulanmakta olan "progresif" vergi sistemini savunmuştur. Herkesin geliri oranında, ancak yüksek gelirlerden daha yüksek oranda, düşük gelirden daha düşük oranda vergi alınmasını isteyerek vergide adaletli eşitlik ilkesini savunmuştur:

"İki bin kuruşu olan adam on iki kuruşunu verirse ihtiyacının bir parçasından yoksun kalır. Yirmi bin kuruş iradı

262. A. Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909*, 7 *Takvim-i Vekayi*. (4 Temmuz 1325), No. 274, s. 2–15, 17 Temmuz 1909.

olan yüz yirmi kuruş verirse aynı zarurete uğramaz. Bu hesaba dayanan bir gerçektir. Fakat ne çare ki, her Mecliste olduğu gibi, dünyanın kudret sahipleri gerek aklen olsun gerek servet bakımından olsun Mebusan Meclislerini işgal eyledikleri cihetle bu gerçekleri kolaylıkla teslim etmezler. Birçok nazariyeleri özetleyerek derim ki,

*"**Vergi denilen şey kişilerin toplumda tuttukları yerin bir icar bedelidir.** Bir adamın, tuttuğu yere göre, icar bedeli vermesi hem sosyal kaidelerdendir, hem de hakkaniyet kaidelerinden. Bir evin kapısında yatan veya tavan arasına sığınan bir fakir ile aynı evin en mükellef ve süslü salonlarında oturan zenginin aynı kirayı vermeleri doğru mudur? Eşitlik, toplanan meyvenin oranına göredir; şahsa göre değildir."*[263]

"Şu nazariyeye karşı, makulat dairesinde kuvvetli bir delil gösterilemez. Fakat, bilirim ki, her taraftan yine gayet feveranlı bir surette, bu nazariyeye karşı SOSYALİZM NAZARİYESİ diyeceklerdir. Bendeniz isim üzerine kimsenin mahkûm olmaması taraftarıyım. Nazariye doğru ise, adı ne olursa olsun, doğrudur..."[264]

"Progresif vergi pek zararlıdır, pek şiddetlidir" diyerek adından yardım umuyorlar ve halkı ürkütüyorlar... Maslahata bir takım Fransızca kelimeler takarak başka bir renk verilmesin. Mesele, adalet tevzii meselesidir.[265]

"Geçen gün progresif vergi aleyhine Nazır Beyin öyle şiddetle kıyamını gördüğüm vakit şaştım kaldım. Nazır Bey sermayedarlara karşı başka bir dil kullanamazdı. Onun çok alkışlandığına sevindim ve şunu anladım ki, Mecliste arkadaşlarım benim gibi züğürt değiller! Servetlerine tecavüz saydıkları dilekleri büyük bir şiddetle red ediyorlar. Maliye Nazırı, geçen gün kalktı:

"Bu progresif vergi denilen şey bir sosyal nazariyeye bağlanır. Ey mebuslar, dikkat ediniz, bu gibi dilekler toplum için pek zararlı bir mesleğin tecellileridir. İşte o nok-

263. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May yayınları, 1975, s. 222.
264. a.g.e. s. 222.
265. a.g.e. s. 223-224.

tadan sizi ikaz etmek istiyorum! Bunların bütün sonucu, biricik neticesi sermayeyi mahvetmektir. Başka bir deyişle, herkesin sermayesini bir seviyeye indirmek için gayret harcamaktan ibarettir! *dedi. Bu, delili ileri sürmek değil, halkı yersiz olarak ürküterek meseleyi inceletmemektir.*

"Progresif vergi her liberal partinin programında vardır. Fransa'yı, İngiltere'yi, İsviçre'yi, Almanya'yı, hangi memleketi alırsanız alınız –aşırı partilerden bahsetmiyorum, ileri partilerden söz ediyorum-, hepsinin düsturlarında vardır. Maliye Nazırı, esas itibarıyla meseleyi muhakeme etmeliydi. Yoksa "şöyle bir mezhebin içtihadında progresif vergi vardır; o vergiyi kabul etmekle o mezhebe mensup olacaksınız, yani sosyalist olacaksınız" yolunda bir tehditle kazanılan zafer pek değerli bir zafer sayılamaz.[266]

Ekonomik yapı ile siyasi yapının uyum içinde olması gerektiğini savunan Krikor Zohrab, ileri olarak kabul ettiği meşruti siyasi yapı ile geride kalmış ekonomi ve adaletsiz sosyal yapı arasındaki çelişkiye işaret etmektedir:

"Bir şey var ki onu unuttuk. Bütün bilginlerin kabul ettiği bir gerçek var: Bir hükümetin siyasi biçimi pek aşağı, pek geri bir biçimde ise, onun hiçbir vakitte ekonomik biçimi pek ileri olamaz. Bu, maddeten kabil değildir."

"Avrupa'da bütün devrimlerin tarihlerini alıp bakarsanız, bütün inkılâpların siyasi tarihlerini gözden geçirirseniz görürsünüz ki, her ileriye doğru atılmış adım, bir mali buhrandan, bir ekonomik bunalımdan, bir vergi meselesinden doğmuştur. Binaenaleyh, vergi meseleleri devletin siyasi şekline bağlı değildir, demeyin. Bugün en mutlak şekilden, en liberal, en hürriyetperver şekle doğru yürüdüğümüz halde, en son biçime büründüğümüz halde, ekonomik şeklimiz, mali biçimimiz en eski şekilde kalamaz. Bu mümkün değildir."

"Niçin? Zira bütün meşrutiyetin, bütün hürriyetin esası haktır, adalettir, hakkı ve adaleti sağlamaktır. Hakkı nerede sağlayacaksınız? Hükümetin fertlerle teması, daimi te-

266. a.g.e. s. 224-225.

ması nerededir? Verginin tarhında, tahsilinde. Eğer, hükümet, fertlerle olan temasında, muamelesinde, hakkı ve adaleti sağlamazsa, fertlerin birbirlerine olan münasebetlerini ne dereceye kadar sağlayabiliriz? Katiyen sağlayamaz. Meşrutiyet Hükümeti demek, yalnız kendi açığını kapamak suretiyle davranır bir hükümet demek değildir. Daima hakkı, adaleti muhafaza etmek şartıyla açığını kapamakla mükellef bir hükümet demektir. (Alkış)"

"Hükümet-i mutlakadan farkı budur. Vergi ödeyen bir rençper –birçok hesaplarda maddeten gösterildiği üzere- yüzde yirmi, yüzde otuz, yüzde elli vergi verdiği ve umumi yükten payını bu suretle yüklendiği halde, ortada bir takım adamlar bulunsun ki, onlar on para vermesinler; kendi gelirlerinden, kendi iratlarından ve hatta kendi emekleri ile meydana gelmemiş olan iratlarından hiç pay vermesin. Nasıl kabul edebilirsiniz bunu? Hangi meşrutiyet bunu tecviz edebilir? Ve -biraz sonra teklif edeceğim veçhilemetrukâttan, muhalefattan vergi alırsın dersem, niçin bunu red edeceksiniz? Nedir metrukât?[267]

"Düşününüz! Vergiyi hangi şeyden alıyoruz biz? Dikkat edelim. Ağnamda (küçükbaş hayvanlardan alınan vergi) olsun, temettuda (kardan alınan vergi) olsun, musakkafatta (binalardan alınan vergi) olsun, aşarda (tarım vergisi) olsun; daima servetin husulünde alıyoruz. Bir adam para kazanmaya başladığı vakit her kaç kuruş alıyorsa, bu, gerek ağnam şeklinde olsun ve gerek aşar şeklinde olsun, gerek ticarette temettu şeklinde, gerek memuriyette maaş şeklinde, arz ettiğim gibi, her servet husulünde kendisinden yüzde beş, yüzde on ve yüzde yirmi, yüzde elli alıyoruz. İşte aldığımız vergiler bunlar."

"Halbuki, bu servetler birer emek, birer çalışma ve belki bir zarar ihtimaliyle hasıl olmuş servetlerdir; değil mi efendiler? Şimdi oturduğum yerde babam mücerret kendi eceliyle vefat ederek bana yüz bin lira bıraksa, ben de böyle bir servet hasıl olduğu vakit, (bu nefsime ait değil; çün-

267. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May yayınları, 1975, s. 228- 229.

kü babam çok önce öldü ve bana böyle bir şey nasip olmadı ve hiçbir vakit de benden de evladıma kalmayacak; binaenaleyh, benim ailem bahis konusu değildir) hiçbir emek karşılığı olmayan bu servetten faydalanan Osmanlılar, emekleri ve alın terleriyle servet yaratan Osmanlılar kadar vergi vermesinler? Kendilerini meşrutiyetperver diye ilan eden arkadaşlarımdan soruyorum. Hangi meşrutiyet taraftarı bunu red eder? Hangi adalet ve insaf kaidesiyle bunu cerh ediyorlar?".[268]

Vergide Adaletsizlik

Zohrab, daha fazla vergi alınması gereken kesimlerin, aksine daha az veya hiç vergi vermediklerini açıklayarak, sosyal adaletsizliği eleştirmektedir.

"Şimdi gümrük ve petrol tekeline gelelim. Ben bu hususta; Maliye Nazırının fikrine katılmam. Çünkü gümrük ve tekel haksız resimlerdir. Bütün bu vasıtalı resimler gibi haksız resimlerdir. Biz o haksızlığa karşı derman ve çare aradığımız bir sırada, nasıl istersiniz ki, yeni bir haksızlık ihdasına razı ve kail olalım?"

"Herkesin çabucak kavrayabileceği bir tuz meselesini göstereyim. Tuz sarfiyatında bilirsiniz ki, zengin veya fakir herkes eşittir. Bu hususta herkes tuz resmini eşit olarak veriyor. Bu nam ile yılda bir milyon iki yüz bin lira veriyoruz. Fakirler de bunu böyle veriyor, zenginler de. Demek, hükümet yılda –eğer on iki milyon mükellef farz edersek- herkesten on kuruş alıyor. En fukara olan Osmanlıdan da yine on kuruş alıyor...(Gürültü ve söz atmalar) Müsaade buyurun efendim' YİNE SOSYALİSTLİK ADINI KARIŞTIRMAYIN!"

"Bu büyük bu müthiş delilinizi ileri sürmeyin! Evet, adalete ne isim verirseniz verin. Zenginlerin dairesi, ev halkı daha kalabalık olabilir, diyeceksiniz, fakat efendim, bu büyük bir fark teşkil etmez. Çünkü o fakirlerin de, renç-

268. a.g.e. s. 229- 230.

perin de hayvanı, bir keçisi, bir kuzusu vardır. Onlara da tuz verdiği cihetle eşitlik hâsıl olur."

"Gümrüklerde de böyledir. Gerek gümrükler, gerek petrol için tesis edilmek istenilen tekel istihlak rüsumundan oldukları cihetle yani tüketim vergileri oldukları için, bunları zengin fakir eşit olarak ödüyor. Petrol zaruri havayiçtendir. Karanlıkta oturacak hiç kimse tasavvur edilemez. Binaenaleyh, petrole resim tarh etmek en fakirini ve en zenginini ayni mükellefiyet ile mükellef kılmak, aynı vergiyi her ikisine yüklemek demektir. Bunu katiyen kabul edemem. Gümrüklerin artması da bu mahiyettedir. Gümrükten söz açıldı mı, herkeste bir meserret, bir sevinç! Güya ki, gümrükten alınacak para yabancıdan alınacak, bizden çıkmayacakmış! 'Aman, aman, yabancıların muvafakatini alalım! Bunun için bütün siyasi gücümüzü kullanalım!' diyorlar. Ben bunu anlayamıyorum. Zannediyor musunuz ki, bu paraları ecnebi fabrikatörleri verecek? Katiyen! Bu zammı yine biz vereceğiz. Binaenaleyh bunu o kadar sevinçle karşılamayı esasen anlayamıyorum. Diyorum ki, umulduğu kadar bir artma olamaz. Zira, tasavvur edilen zam, büsbütün ulaşılamaz bir şey teşkil etmemekle beraber, ağırdır. Tüketimi büsbütün durduracak derecede azami bir şey değilse de, tüketimin miktarı üzerine etki yapmaktan da geri kalmaz. Bazı şeyler, bazı eşyalar pahalılaşacak ve bunun üzerine, tüketim azalacaktır..."

Bankaların vergi vermediği bir ekonomik düzeni Zohrab'ın kabul etmesi mümkün değildir:

"Temettü vergisindeki haksızlık, aşarda olan haksızlığı da bazen geçiyor. Bendeniz, bankaları, büyük sermayeleri olan ticarethaneleri alıyorum. Bir kere soruyorum: Bank-ı Osmanî temettü vergisi namıyla ne veriyor? (Maliye Nazırı: Sıfır)

"Evet, sıfır! Hâlbuki Bank-ı Osmanî hissedarlarına her sene ne veriyor? Yani yılda ne kazanıyor? Bunlar öyle müesseselerdir ki, bunların kazançları malumdur. Bazı ticarethaneler, bazı bankalar vardır ki, özel olduklarından, hesap-

larını bulmak mümkün değildir. Fakat bazıları, tahvilat sahiplerine hisse verdikleri için, zaten açık bilânçoları vardır ki, bu bilânço neticesinde, temettü hissesi olarak hissedarlara verdikleri para bellidir, bilinmektedir. Vakıa, Osmanlı Bankası, mukavelenamesi, mucibince, temettü vergisinden muaftır. (Maliye Nazırı: Bütün bankalar öyledir.)

"Mesele, Osmanlı Bankası'na münhasır değildir. Diğer bankalar, müesseseler vardır. Mesela Balya Şirketi vardır, sair şirketler vardır. Bunların bu memleketten senede aldıkları, istihsal ettikleri ticaret, servet meydanda duruyor. Bunlardan ne alıyoruz? Hiç.

"Kabul olunacak esas, zayıfları korumak ve zenginleri işgal ettikleri sosyal mevkileri nispetinde mükellef kılmak esasıdır. Adalet yalnız bu suretle hâsıl olur. Bendeniz bu nazariyeyi geçen sene, musakkafat vergisi münasebetiyle, dilim döndüğü kadar, savunmak istedim. O vakit, beni susturmak için, SOSYALİZM YAPIYORSUN dediler. Benim yaptığım sosyalizm midir? Eğer tebeyyün etse ki, anlaşılsa ki, sosyalizm hakkaniyeti muhafaza eder, hakkaniyeti ifade eder, acaba sosyalist ismini ona talik ettiğimiz için, bu hakkaniyeti, bu hakkı red mi edeceksiniz? Efendiler! Bir maddenin kisvesine bakmayalım, meselenin mahiyetine bakalım.[269]

Zohrab ve Sosyalizm

Krikor Zohrab'a karşı görüş getirenlerin sıklıkla ileri sürdükleri karşı görüş, "Zohrab'ın savunduğu sosyalizmdir" görüşüdür. Dünyada sosyalizm düşüncesi işçi sınıfı içinde giderek güçlenmekte ve sermaye sahibi kesim bu gelişmeyi endişe ile karşılamaktadır. Sosyalist fikirler bir öcü gibi gösterilmekte, sosyalist kelimesi suçlama unsuru olarak kullanılmaktadır. İşte Zohrab, bu ortamda konunun özüne bakılmasını, getirilen önerinin adaletli olup olmamasına göre değerlendirilmesini savunmaktadır.

269. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May yayınları, 1975, s. 230- 231- 232.

Meclisteki konuşmasına şöyle devam etmektedir:

"Pek çok çevreler var ki, böyle bir bahis için adama ağız bile açtırmazlar. Bu maruzatım sosyalizm esasıyla alakası nedeniyledir. Efendiler! Siz mevcut olanı bile geriye çevirmek için uğraşıyorsunuz. Ben hiçbir cemiyet görmedim ki, İstibdatta elde ettiği nimetleri Meşrutiyet devrinde elden çıkarsın. Tarih, sosyetelerin ileriye doğru yürüyüşlerini gösteriyor. Fakat GERİYE DÖNDÜKLERİNE DAİR BİRİNCİ ÖRNEĞİ TEŞKİL ETMEMEMİZİ temenni ederim... Ferit Paşa dedi ki, 'aman efendim, rica ederim, eğer bu memlekete ecnebi sermayesinin gelmesini isterseniz, eğer halkı, bilhassa ecnebi sermayedarlarını dehşete kaptırmak istemezseniz, sosyalist kelimesini bir daha ağzınıza almayınız!'... Halil Beyin ağzından çıkan delili tahlil edeceğim. Bu sözün mahiyeti, bu delilin hükmü nedir? Anlayalım."

"Soruyorum: 'Getirmek istediğimiz kapital nereden gelecek?' Afrika çölünden veyahut Çin'den deseydi, o vakit anlardım. Fakat bu paraların asıl yeri, daima sosyalizmin birçok düsturlarını kabul etmiş olan memleketlerdir, azizim. Eğer bu paralar Fransa'dan gelecekse arz ettiğimiz nazariyeler Fransa'da hükümfermandır. İsviçre'de daha ziyade dehşetli surette kabul olunmuştur. Almanya'da, İngiltere'de keza. Kapital denen şeyin o iklimde başka faziletleri, bizde başka bir özelliği varsa o başka..."[270]

Üsküdar'da 12/25 Eylül 1910 tarihli konuşmasında Krikor Zohrab, sosyal devleti savunmakta ve ezilen sınıfa, düşük gelirlilere pozitif ayırım yapılmasını istemektedir:

"Cavit Bey, Spencer gibi bir dâhinin yaygın şöhretinden yardım diledi. Spencer'in düsturuna göre, dünyada yaşamak hakkı bu hakka en çok layık olanlarındır. Yaşamının esbabını sağlayamayanlar bu dünyadan silinip gideceklerdir. Bu, Darvin'in hayvanlar ve nebatlar hakkında koyduğu düsturun sosyal meselelere uygulanmasından ibarettir. Sorarım: Bütün kimsesizlere karşı merhametsiz

270. a.g.e. s. 224- 225.

olan bu düsturu koyduğu zaman düşünmedi mi ki, İngiltere zorbalardan çok ezilenlere zahir olmak esasını kabul etmiştir. Bilginler, Spencer'in bu nazariyesinin insan toplumlarına uymadığını açıkça ispat etmediler mi?"[271]

Aynı konuşmanın bir başka bölümünde, Zohrab, Sosyalist'liğini ve bu alandaki mücadelesini de özetleyerek şöyle devam ediyor:

"Sosyalizm? Sosyalizme arkasını döndüğü için Ermeniyi suçlayabilir misiniz? Başlangıçta bu ülkede bir sosyalizm sorunu yoktu; sonra sırf Ermeniler sosyalist oldular diye, yabancı sermayedarlar ve girişimciler Ermeni işçi kullanmaz oldular ve bu öğretiye sadece Ermeniler kurban gitti."

Ben Sosyalistim, İnanmış Bir Sosyalistim

Bu durumda, liberal mebus Zohrab Efendi, sosyalizm, artı değer ve işçilerin sömürülmesi konularında kendi sosyalist inanışını açıklıyor:

"Meclis-i Mebusan'da söylediğim gibi, size de şunu söylememe izin verin: Ben sosyalistim, inanmış bir sosyalistim. Sosyalist ne hayduttur, ne de terörist..."

"Kim demiş ki Sosyalizm son yıllarda ortaya çıkmış bir akımdır. O, toplumun güç üzerine kurulduğu günden ve hakkın güce karşı mücadeleye başladığından beri vardır. Şöyle bir bakın, az ya da çok sosyalist olmayan bir devlet var mı? Yalnız Meşrutiyet Türkiyesi, memleketin en büyük gücü olan emekçilerin ve halkın, en haklı taleplerini... işçilerin yasal haklarını tanımamazlık edebilir mi? Onları savunmak, Asya milletlerinin önde gelen, en ilerici ve aydın milleti olan Ermenilerin ödevidir."

"İşverenler, sosyalist diye Ermeni işçileri kovarlarsa, karşılarında bizi ve bütün Osmanlı hükümetini bulacaklardır... Türkiye'de bir emek sorunu olmadığını ancak cahiller söyleyebilir. Büyük bir sanayi olmadığı doğrudur, ama

271. A. Cerrahoğlu, s. 224- 225

tarımda çalışanlar dahil, 2 milyonluk bir işçi sınıfı var. Selanik'teki Yahudilere bakın, onların işçi örgütlerinin üye sayısına bakın. Büyük çabalarını görmezden gelmek yerine, bundan ötürü onlara hayranlık duymamız gerekir.[272]

Anahide Ter Minassian, sosyalizm ve Ermenilerle ilgili bir makalesinde, Zohrab'ın konuşmasının safdilli olduğunu belirttikten sonra, liberalizm ile sosyalizmi karıştırdığını da ifade etmiştir.[273] Daha yakından bakılınca Zohrab'ın sosyalistliği, toplumda paylaşımın daha adaletli olduğu, devletin ezilen ve sömürülen kesimleri koruduğu, insan hakları ve demokrasinin temel kavramlar olduğu sosyal devleti işaret etmektedir. Zohrab'ın, ideolojik olarak, ezilen sınıfların iktidarı ele geçirdiği bir devlet modelini savunduğu söylenemez. Bu sözlerin ifade edildiği günlerde, böyle bir model olarak, Rusya'da işçi sınıfının iktidarı henüz kurulmuş değildir. İşçi sınıfının iktidarı anlamına gelen sosyalist ideoloji ile Zohrab'ın söylemi arasında bir yakınlık bile yoktur.

Korumacı Ekonomi Politika ve Yabancı Sermaye

İttihat ve Terakki hükümetlerinin değişmez Maliye Nazırı Cavit Bey ekonomide serbestlikten yanaydı ve dışa karşı korumacı ekonomi politikalarına karşı olması ile biliniyordu. Cavit Bey'e göre, yol, demiryolu, liman, rıhtım yapımı, telgraf döşenmesi, nehirlerin ulaşım ve taşımacılığa açılması, kentlerin aydınlatılması ve bayındır kılınması gibi büyük sermaye gerektiren yatırımların üstesinden ancak yabancı sermaye gelebilirdi. Bu nedenle, yabancı sermayeyi Osmanlı topraklarına çekecek özendirici önlemlere başvurulmalıydı.[274]

272. Anahide Ter Minassian, *1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü*, s. 219; Arşag Alboyacıyan, 1919, Aktaran: Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Beyrut, 1952, yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

273. Anahide Ter Minassian, s. 220.

274. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt yayınları, 1982, s. 84.

Ekonomide Ilımlı Himayecilik

Meclis-i Mebusan'da ekonomi konusunda Cavit Bey'e karşı çıkışlarda en sert muhalefet Krikor Zohrab'dan gelirdi. Krikor Zohrab, meclis kürsüsünden serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın *"mutlak teslimiyet"*e dönüşmemesi gerektiğini, ekonomik bağımsızlığın *'mutedil bir himaye usulü'*yle gerçekleşebileceğini vurgulardı. Krikor Zohrab'a göre, en ileri devletler, en aşırı ticaret serbestliğine taraftar olan milletler bile, en sonunda, ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdi. Cılız Osmanlı zanaatını veya ön sanayisini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan toprak ürünlerini korumak için ılımlı himayecilik tek çözüm yoluydu.[275]

1907 yılında İzmir'de yayınlanmaya başlanan, 1908 devriminden sonra yönetim merkezini İstanbul'a nakleden 'Osmanlı Ziraat ve Ticaret gazetesinin Zohrab'ın ekonomi konusunda görüşleriyle çakışan bir yayın çizgisi vardı. Zohrab da ekonomide kayıtsız şartsız serbestliği reddetmiş; ılımlı bir koruyucu gümrük politikasından yana çıkmıştır. Krikor Zohrab, sermayenin ve ticarette serbestliğin yıkıcı etkilerini vurgulamış ve ekonomik kalkınmanın ön koşulu olarak sanayide devlet korumacılığının gerekliliğini savunmuştur.[276]

Zohrab'ın 1910 yılında yaptığı Meclisteki konuşmasında, dış ticarette tam serbestlik politikasının ülke çıkarlarıyla ve ekonomik bağımsızlıkla bağdaşmayacağını, Osmanlı Devleti için en uygun çözümün *"mutedil bir himaye usulü"*nü kabul etmek olacağını anlatır:

> *"Cavit Bey mübadelede tam serbestliğe taraftardır. Oysa bu memleketin böyle mutlak surette mübadele özgürlüğüne*

275. Murat Koraltürk-Cem Çetin, *Türkiye'de Liberal İktisadi Düşünce, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.7, Liberalizm, Murat Yılmaz (Yayına Hazırlayan), İletişim yayınları, 2005, s. 330; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 29.

276. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, 1985, s. 638.

taraftar olması ticari çıkarlarına ve ekonomik selametine uymaz. Mübadele hürriyetine taraftar ne kadar bilgin varsa, her halde ondan pek çok ziyade himaye taraftarı bilginler vardır. Devletin, bizde, mutedil bir himaye usulünü kabul etmesi kesin bir zorunluluktur. En ileri devletler, en fazla ticaret özgürlüğüne taraftar olan uluslar bile, en sonunda, mutedil himaye usulünü kabul etmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri, 66 tarihinden beri, yani bundan kırk dört sene önce, himaye usulünü koymuş ve bu usulün menfaatini gördüğü için onu izlemiş ve izlemekte bulunmuştur. İsviçre'de de böyledir, Almanya'da da böyledir. Bizim özel yerimiz mutedil bir himayeyi gerektirir. Çünkü biz, ihtiyaçlarımızı karşılayacak derecede üretim gücüne malik değiliz. Ekonomimiz yabancı rekabetine karşı pek zayıftır. İhtiyaçlarımızı kendimiz idare edecek derecede, hiçbir vakitte prodüksiyonumuz yoktur. Pek iptidai olan sanayimizi, biricik zenginlik kaynağımız olan toprak ürünlerimizi savunmak için mutedil himaye usulünü kabul etmek zorundayız..."[277]

Zohrab, Osmanlı üreticisinin yabancı rekabetine karşı pek güçsüz olduğunu, ilkel düzeyde olan Osmanlı sanayisini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan toprak ürünlerini korumanın gerekli olduğunu ifade ettikten sonra[278], sermaye birikimi konusundaki görüşlerini şöyle açıklıyor:

"Bu kürsüden sırf hayallere dayanarak, esas red oluniyor. Maliye Nazırı, bu memlekette, büyük servetler ihdası taraftarı olduğunu söylüyor. Bu, ilk bakışta, herkesin hoşuna gidecek bir düsturdur. Fakat mahiyeti tahlil edecek olursak, açıklanmaya muhtaç epey cihetler görürüz. Bir kere bu serveti nereden getireceğiz. Bizim üretim gücümüz olmadığını biliyoruz. Üretim gücü olmayan bir memlekette büyük bir servet teşkil etmek, ufak servetleri birleştirmekle kabil olabilir. Bu, matematiksel bir gerçektir. Ufak servetleri toplamak,

277. A. Cerrahoğlu, s. 225-226.
278. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt yayınları, 1982, s. 112.

ufak servetleri meydandan kaldırmaktan başka bir çare ile olamaz. Onun için geçen gün, büyük servetler teşkiline dair olan sözlerine cevap olarak, ***küçükleri ezmemek şartıyla****, dedim."*[279]

Yabancıların ekonomik saldırılarına karşı gerekli önlemler alınmaz, ülkenin ekonomik savunma hatları yıkılırsa, Osmanlı topraklarının tümüyle fethedilmiş sayılabileceğini savunan Zohrab[280], yabancı sermayeye karşı dikkatlidir ve siyasi bağımlılığa neden olabileceği hususunda uyarmaktadır:

"Bizim gibi fakr-ü zaruret içinde yuvarlanan bir memleket için büyük kapital meydana getirmenin vahim sonuçları vardır. Ben yalnız ekonomik mazarrat değil, politik mazarrat da görürüm. Bugün, bilirsiniz ki, sınır yoktur. Sınırlar yalnız siyasidir, iktisadi hiçbir sınır yoktur. Memleketler birbirine bağlıdır, birbirlerini etkilerler. Bizim ticaretimiz, sanmayınız ki, bize mahsustur. Yalnız bizim mülkümüz içinde cereyan etmez. Bütün Avrupa'nın ticaretiyle muhtelittir."

"Şimdi, şu müthiş boğuşma alanında, Maliye Nazırının düsturlarını öyle mutlak surette uygulayacak olursak, ümit edermisiniz ki, o büyük servetler Osmanlılarda hasıl olsun. Sonuç ancak bizdeki az servetin mahvı ve yok olması, ecnebi kapitalistlerinin, yabancı sermayecilerin tahakkümü olacaktır. Zaten, öteden beri, bir zaruret olarak, izlenen bu mesleğin eserleri bugün ne olmuştur? Hatta, başkentimizde, ticaret alemi Osmanlıların elinde kalmış mıdır? Yüzde altmış, yetmişi yabancıların eline geçmiştir. İstanbul'un mali işlerini ele alın. Tamamiyle ecnebilerin eline geçmiştir. Bugün pekâlâ bilirsiniz ki, Avrupa Hükümetlerinin düsturu göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektir. Bugün savaşla fetih yoktur. Bugün savaş ekonomik savaştır. O ekonomik saldırışlara, o iktisadi adımlara karşı sınırlarımızı tamamen açarsanız, savunma hatlarımızı yıkarsanız –iyi düşününüz- bizi tamamiyle fethedilmiş bir memleket

279. A. Cerrahoğlu, s. 226.
280. Zafer Toprak, s. 112.

haline korsunuz. İşte, hükümetin iktisadi nazariyelerine karşı cevaplarımı bitirdim. ***Yabancı sermayeye ihtiyaç zorunluluğu mutlak surette teslimiyet biçimini alırsa, bu memleket için zararlı olur dedim ve diyorum****... Bizim istikrazlarımız başka memleketlerin istikrazlarına benzemez. Komisyon ve faiz adıyla bizden çıkacak büyük meblağlar bir daha bu memlekete dönmez. Kesin surette bir göçle gider bu memleketten."*[281]

Meşrutiyetten sonra Osmanlı ülkesi nisbi demokratikleşme, siyasal özgürlükler dönemine girmiş, dış gelişmelerin de etkisiyle siyaset gündeme hâkim olmuştur. Hâlbuki siyasal özgürleşme, geniş toplum kesiminin yaşam standardını değiştirmemiş, halkın ekonomik sıkıntıları artmaya devam etmiştir.

Halkın Ekonomik Sıkıntıları

Krikor Zohrab da siyasetin içinde kendini kaybetmişse de, zaman zaman bu hatanın bilincine varmış ve halkın giderek büyüyen ekonomik sıkıntılarının azaltılması için ekonominin iyileştirilmek üzere ele alınması talebini dile getirmiştir. 6/19 Haziran 1912 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda Krikor Zohrab'ın yaptığı konuşma bunun en belirgin örneğidir:

"Milletin bir takım maddi ihtiyaçlarıyla da uğraşalım. Politikacılık her gün milletten fedakârlık istenmesini gerektiriyor. Vergi fedakârlığı, şahıs fedakârlığı hep bütün memleketin servetini alıp götürüyor. Bu serveti yeniden geri vermek için biraz da memleketin maddi refahına, maddi saadetine hizmet eden kanunlarla uğraşmamız gerek... Kanun-i Esasi pekiyi bir şeydir. Onun ilkelerini korumak da öyle... Fakat onun yanında, onun üstünde bir milletin ekonomik durumu vardır. Bu konuyla ilgili tasarılar hep politika uğruna feda olup gitmiştir. Burada herkes siyasetle meşgul oluyor. Ben artık bundan bıktım usandım. Halkın

281. A. Cerrahoğlu, s. 226-227.

iktisadi hayatını ve refahını sağlayıcı yasalar gerekmektedir. Buna dair birçok yasalar gelmiştir buraya, ama siyasi akıntı, onların tümünü alıp götürdü."[282]

Bağdat Demiryolu Yapımındaki İmtiyazlar

Krikor Zohrab'ın yabancı sermaye ile Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi arasındaki ilişkiye bakışını gösteren iyi bir örnek de, Bağdat Demiryolu yapımı için Alman şirketine verilen imtiyazlar konusunda Meclis-i Mebusan'da ifade ettiği görüşleridir.

Bilindiği gibi, Abdülhamit'in istibdat döneminde Almanya ile gelişen ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin bu ülkenin yanında yer almasını getirmişti. Bağdat Demiryolunun yapımı ve işletilmesi işi, uluslararası arenada dönemin ekonomik ve siyasi önemi açısından en büyük projelerinden biriydi.

Bu proje ile ilgili olarak Almanlarla imzalanan anlaşmalar ve verilen imtiyazlar eleştiri konusu olmasına rağmen, baskı rejimi nedeniyle bu eleştirileri yüksek sesle ifade etmek mümkün olmuyordu. 1908'de Anayasanın yürürlüğe konması ile kalkan baskı sonucu Meclisin açılması bunun önünü açar ve ilk ele alınan konulardan biri olur. 17 Aralık'ta açılan Meclis'e, 18 Ocak 1909'da verilen bir soru önergesiyle konu gündeme gelir. 21 Ocak 1909'da Zohrab, Meclis'ten, projesinin yönetiminde ciddi suistimallerin görüldüğü Hicaz Demiryolu Hattı İnşaatının koşullarını soruşturma komisyonu kurulmasını talep eder.[283] 27 Şubat'ta yapılan tartışmalarda, eleştirenlerin başında Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, Selanik Mebusu Cavit Bey ile birlikte Krikor Zohrab da vardır.[284]

Bağdat demiryolu inşaatı ile ilgili görüşmeler Mayıs ayın-

282. *Jamanak*, 7/20 Haziran 1912, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 368; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, İttihat ve Terakki, s. 178; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 56.

283. Raymond Kévorkian, s. 90.

284. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 34.

da yapılacaktır.[285] 23 Mayıs'ta Zohrab, Meclis'te, Bağdat demiryolu inşaatının Osmanlı Devleti'nin borçlanarak elde ettiği para ile yapıldığını, buna karşılık muhatap Alman şirketinin bu işteki rolünün, Osmanlı tahvillerini tedavüle çıkararak parayı bulmada aracılık yapmak, daha sonra bu parayla inşaatı yapmak ve nihayet demiryolunu belli kar garantileri ve teminatlarla işletmek olduğunu ifade eder. Yani şirket üç aşamada da ayrı ayrı kar etmek temelinde bir anlaşma ile Osmanlı Devleti'ni bağlamış bulunmaktadır.

İkinci aşama olan inşaat sırasında, kilometre başına tespit edilen birim fiyatın çok yüksek olduğunu, dünyanın hiçbir yerinde bu kadar yüksek fiyatla demiryolu yapılmadığını rakamlarla anlatan Krikor Zohrab, bu zararın devletin kasasından karşılandığını ifade eder. Zohrab, şirketin, meşru haklar dışında korunduğu ve kayırıldığını düşünmektedir.

Diğer İttihatçı mebuslarla birlikte Alman şirketine tanınan imtiyazlara karşı yürütülen bu muhalefetin, Jön Türklerin o günlerde Abdülhamit yanlısı olarak görülen Almanya'ya karşı olması, buna karşılık muhalif günlerinde yaşadıkları ve destek gördükleri Fransa ve İngiltere'yi kendilerine yakın görmeleri ile bağlantılı olduğunu düşünmek gerekir.

İsmail Hakkı Bey'e göre, Bağdat Demiryolu İmtiyazı ile ilgili olarak dört ayrı yol izlemek mümkündür: İmtiyaz sözleşmesinin feshi, imtiyazın satın alınması, yapımla ilgili çalışmaların olduğu yerde durdurulması veya imtiyaz sözleşmesinin değiştirilmesi. Zohrab, demiryolu yapımının olduğu yerde durdurulması halinde *"Hükümetin Anadolu'daki vaziyeti bu vaziyette kalır ve sürünür durur"* demek suretiyle yapım işlemlerini durdurma fikrine katılmaz.

Zohrab Efendi, Bağdat Demiryolu ile ilgili olarak Osmanlı Hükümetinin takip edeceği yolun siyasi, iktisadi ve hukuki yönleri bulunduğunu söyler:

> *"Alman şirketinin yaptığı bu büyük hattın hak ve çıkarlarını ilgilendiren birçok konuda, siyasi açıdan, Almanya*

285. a.g.e. s. 46.

ile olan ilişkilerimiz daima söz konusu olacaktır. Almanya ile olan ilişkilerimizin iyi bir şekilde devam etmesi istendiğine göre, bu noktayı gözden uzak tutmamak gerekir. Öte yandan, Bağdat Demiryolunun iktisadi açıdan Osmanlı Devleti üzerine olan yükü o kadar ağırdır ki... 'onun altında bizim hayat-ı iktisadiyemiz tamamiyle ezilir'".

Zohrab Efendi'ye göre, bu noktanın da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Son olarak Zohrab Efendi, imtiyaz sözleşmesinde Hükümete yükletilen şartların hukuken değiştirilebileceğini ifade eder. Bu konuda, *"bu mukavelenamenin ıslahı lüzumunun Meclis-i Meb'usanca kabulü ile mahsus ve müstakil bir encümen teşkiline karar verilmesini Meclis-i Meb'usana teklif"* eder.[286]

Krikor Zohrab bu açıklamalarıyla, konuyu devletin devamlılığı açısından ele aldığını, devletin şeref ve haysiyetinin imzasına sadık kalarak korunmasını doğru bulduğunu, bu nedenle anlaşmanın feshedilmemesini, ancak sakıncalı maddelerinin değiştirilmesi fikrini savunur. Bu tartışmalar, Osmanlı Hükümeti ile Almanya arasında Bağdat Demiryolu'nun yapımı konusunda, Almanya'nın tavizleri ile kısmen iyileştirilmiş yeni bir anlaşmanın Mart 1911'de imzalanması ile sonuç verecektir.

Zohrab'ın konuyla ilgili genel bakışını şöyle özetlemek mümkündür: Uluslararası anlaşmalara tümden karşı olmayan, ancak Osmanlının ulusal çıkarlarını koruyan ve adaletli bir işbirliğini savunan akılcı bir çizgi.

Dünyadaki Demokrasi Mücadelesi

1894 yılında Fransız ordusunda görevli Yahudi asıllı bir subay casusluk suçlamasıyla ömür boyu hapse mahkum olmuştur. Daha ileriki yıllarda suçsuzluğu kanıtlanacak Alfred Dreyfus'un davası önce Fransız toplumunu ilgilendiren, daha

286. A. Gündüz Ökçün, Osmanlı Meclis-i Meb'usanında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi dergisi, Cilt 25, sayı 2, 1970. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/432/4820.pdf

sonra da dünya çapında bir dava haline gelir. Haksız bir suçlamanın hedefi olan Dreyfus'un suçsuzluğunun kanıtlanması için insan haklarından yana büyük bir mücadele gelişir. Dreyfus yanlıları ve karşıtları arasındaki mücadele Yahudi düşmanlığı konusunu da kapsayarak tırmanır. Ünlü Fransız yazar Emile Zola'nın da yazılarıyla katıldığı ve ceza almasına neden olan bu tartışmanın sonunda, 1906 yılında suçsuzluğu kabul edilen Alfred Dreyfus ordudaki görevine döner.

Dünyanın her tarafından ırkçılığa karşı, insan hakları savunucularının destek verdiği bu davadaki mücadeleye, İstanbul'dan Krikor Zohrab ilgisiz kalmaz. 1899 yılında "Tarihi Dreyfus Davası" için Fransızca bir savunma hazırlayarak, Dreyfus'u savunan Yahudi Savunma Komitesi'ne gönderir. Komite, Zohrab'ın bu desteğini bir teşekkür mektubu ile cevaplandırır ve Dreyfus portreli bir altın madalyayı İstanbul Yahudi Cemaati aracılığıyla Zohrab'a armağan eder.

Zohrab bu davadaki haksızlıkları duyurmak için Ermenice gazetelerde yazılar yazar. 15/27 Mayıs 1899'da *Püzantion* gazetesinde yayınlanan ve Zohrab'ın Dreyfus savunması nedeniyle aldığı teşekkür ve hediye hakkında alaycı bir üslupla yazılan yazıya Zohrab aynı gün cevap vererek, Başyazar Püzant Keçyan'ı Dreyfus'ü hakir gördüğü ve yok saydığı için eleştirir:

> *"Başlangıcından beri Dreyfus'ün suçsuzluğuna inanıyordum ve 1892 Şubat'ında Masis'te yayınladığım imzasız yazımla birlikte, Dreyfus'e yapılan suçlamalara karşı Zola'nın sözlerinin de tamamını yayınlamıştım. Yahudilere karşı gelişen karanlık tehditlerle mücadele eden davasını savunmuştum. Sel gibi akan ırkçı nefretlere karşı her zaman adaleti, gerçek adaletin tarafını savundum. Bu görüşümle Dreyfus'çü oldum, bununla övünüyorum. Bunu şaka ile ele almanız doğru değildir zannediyorum."*[287]

Emile Zola'nın ölümü üzerine, ünlü Fransız yazarın fikirlerini anlattığı, *'Sekiz Yıl Sonra'* başlıklı yazısı, 4/17 Ekim 1902'de İstanbul'da Ermenice *Masis* gazetesinde yayınla-

287. Albert S. Şaruryan, s. 94.

nır.[288] Yazısında Zola'yı yeterince tanımayan, gerçekçi romanlarında ele aldığı insan ilişkileri nedeniyle ahlaka aykırı bulan, tutucu ve gelişmeye kapalı Ermeni "aydın" çevrelerine karşı eleştirilerini dile getirir.

"Emile Zola'nın ölümü hakkında yazmalıyım. Ermeniler kendisini tanımaz; zira eserlerinden hiçbiri Ermenice'ye çevrilmemiştir. Bu eserleri Fransızca okuyan ve anlayamayan birkaç kişi, bu büyük edebiyatçıya 'Ahlaka aykırı yazar' sıfatını yakıştırdılar ve toplumumuzu ondan uzaklaştırmaya kalkıştılar."

"... İlerlemeye sırtı dönük kalmaya mahkûm olanlar için son senelerde ateistlik ithamı ilginçliğini kaybettiğinden, onlar ahlaka aykırılık silahına sarıldılar. Bunların sözüne bakacak olursak ahlaka aykırılık çıplak bir meme veya bacak görüntüsüyle belirlenir."

"... Zola, natüralist ekolün başı olarak rahatını, büyük mevkiini bırakmış ve haksız yere hüküm giymiş bir Yahudi'nin (Dreyfus) suçsuzluğunu savunmuştur. Ahlaka aykırı adam bu mudur?"

"Kalbimi kederle solduran husus şudur ki, bütün dünya bu yazarın kabri önünde eğilirken, yalnız biz ayrıcalık gösteriyoruz. Bu büyük şehirliye gülmekle kalmıyor, aynı zamanda günümüzün bu ünlü yazarını herhangi bir gazetenin tefrika yazarı gibi isimlendiriyoruz. Gerçekten acınacak bir toplumuz!"

Krikor Zohrab'ın özgürlüklerden ve insan haklarından yana çizgisi, o dönem dünya çapında yaygınlaşan sosyalist düşüncelerle iç içe gidiyordu. Dünyadaki gelişmeleri izliyor ve Osmanlı başkentinden sesini yükseltiyordu. 1909 yılında İspanya'da Fas'a gönderilmek için asker toplanması üzerine, Barselona'da gelişen işçi grevleri ayaklanmaya dönüşmüştü.

288. Krikor Zohrab, 'Utı Dari Yedkı' (Sekiz Yıl Sonra), *Masis,* 4 Ekim 1902, Krikor Zohrab Eserler, Daniel Varujan Yazın Fonu Yayını, Kilikya Katolikosluğu Matbaası,1988, s. 381-382; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* s. 22, Tercüme, Dr Hermon Araks.

Ayaklanma bastırıldıktan sonra bulunan suçlu İspanyol anarşisti ve modern eğitim okulunun kurucusu Francisco Ferrer (1859-1909) olmuştu. Monarşinin emriyle yapılan kısa yargılama sonucunda Ferrer ve dört arkadaşı 30 Eylül/13 Ekim 1909'da idam edilmişlerdi. İspanya'daki bu idamlara karşı uluslararası bir tepki yükselir.

Zohrab o günlerde oğulları Aram ve Levon ile kişisel nedenlerle Paris'tedir. Paris'te yayınlanan *'Enternasyonal'* gazetesinde Osmanlı hürriyet severleri adına idamları protesto eder. Protesto metni şöyledir:

"Ferrer'in idamından dolayı bütün Osmanlı hürriyet perveranı namına teessür ve teessüfümü arz eylerim... Bu bütün insaniyete karşı bir cürümdür. İspanya Hükümeti bu hükmün tesirinden ilelebet azade kalamayacaktır. Osmanlı hürriyet perveranı, İspanyol kavminin, en necip evlatlarından birini kaybetmek suretiyle duçar olduğu mateme samimiyetle iştirak ederler. İhtiramat-ı faikamın kabulünü rica ederim... Meclis-i Mebusan-i Osmanî'de İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab."[289]

Krikor Zohrab ve Meşrutiyet

2/15 Şubat 1911 günlü Meclis-i Mebusan oturumunun konusu, Ayan Meclisi'nin yetkileridir. Ayan Meclisi, üyelerinin Padişah tarafından ömür boyu için seçildiği, senato benzeri ikinci bir meclistir. Meclis-i Mebusan içinde giderek yükselen bir muhalefetle karşı karşıya olan ve iktidarda olan İttihat ve Terakki, adeta arkadan dolanarak, Ayan Meclisi'nin yetkilerini arttırma teklifi vermiştir. İttihat ve Terakki'nin çoğunluğu yitirmek üzere olan meclis grubu, yasa tekliflerinin önce Ayan Meclisi'nde görüşülmesini, burada kabul edildikten sonra Meclis-i Mebusan'a gelmesini, Ayan Meclisine gerektiğinde Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisi verilmesini teklif etmiştir. Karşıt görüşler, kuvvetler ayırımı ve ulusal egemenlik üzerine ortaya konmakta ve hararetli tartışmalar yapılmaktadır.

289. *Tanin*, 7793, 23 Ekim 1909; Aktaran: *Toplumsal Tarih* dergisi, sayı 190, Ekim 2009.

İstanbul mebusu Zohrab, ekonomik ve sosyal görüşlerde sosyalist eğilimlidir ama siyasal hukuk sorununda daha temkinli ve geride durmaktadır. Ayan Meclisinin tümüyle Padişah tarafından oluşturulmasında bir sakınca görmemektedir. Zohrab, Meşruti yönetimde ayrı kuvvetlerden biri olan Padişahlık müessesesinin kaldırılması halinde cumhuriyet rejiminin gündeme geleceğini ifade etmekte ve buna karşı çıkmaktadır. Zohrab'ın cumhuriyet rejiminin henüz erken olduğunu düşündüğü, güncel olarak uygun bulmadığı görülmektedir.[290]

Meclis görüşmelerinde Krikor Zohrab'ın konuşmasının bir bölümü şöyledir:

"Meşrutiyetimizde bazı esasları ortaya koymak istediğimiz vakit bir 31 Mart karşısında kalmadık mı? Ben korkarım ki bu ulusun her kötü duygusunu, sosyal durumunu hakkıyla irdelemeyerek, yalnız bizim amaçlarımızı egemen kılarsak, sonra birkaç 31 Mart karşısında bulunacağız.

"Ne istiyorsunuz? Ulusal egemenlik mi? Eğer siz bilimsel ve kesin bir esas üzerinde düşünmek isterseniz, ulusal egemenlik, Cumhuriyet demektir. Ulusal egemenlik Cumhuriyet'ten de öteye bir şeydir. Ulusal egemenlik, ulusun bütün bireylerinin bir yere gelip de kendi kendisinin hükmetmesidir ki bunun en ileri biçimi İsviçre'de bir iki ilçede vardı. Ulusal egemenliği ısrarla istemek ve onaylamak, saltanatı da kaldırmak demektir. (Gürültülü protestolar) Ben tersine saltanatı kaldırmayın diyorum..."[291]

"Eğer ulusal egemenlik, milletin doğrudan doğruya seçtiği vekillerle olacaksa, ulusal egemenlik denildiğinde sadece Mebusan Meclisi anlaşılıyorsa, Ayan fazladır. Ancak, milletin vekilleri de hata yapabilir, bazı hususlarda şiddet gösterebilir. Ayan, bu ihtimallere karşı tadil edici bir heyet olarak vardır."[292]

290. Ali Nejat Ölçen, *Osmanlı Meclis-i Meb'usanında Kuvvetler Ayırımı ve Siyasal İşkenceler,* Ayça yayını, 1982, s. 66.

291. a.g.e. s. 60-61-62.

292. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet,* İlgi Kültür Sanat, 2006, s. 376.

"Ben Ayan seçimle gelsin düşüncesinde değilim. Ve kürsüye o düşünceyi savunmak için gelmedim. Fakat düşünüyorum ki, halk tarafından seçilmeyip de Saltanat tarafından atandığı için üzerindeki niteliği yok saymak gerekmez. Hakkıyla düşünülürse görülür ki, Ayan da bir bakıma seçimle geliyor. Niçin? Heyet-i Ayan'a atama yapan kimdir? Padişah. Padişah kendi görüşüyle mi yetinerek bu kişileri atar? Hayır. Meşrutiyet'in gereği Padişah kendisi hükümet etmez. Bakanları aracılığıyla hükümet eder. Ayan adayları da o bakanlar kurulu tarafında arz olunur ve atama gerçekleşir. Demek ki gerçekte ne oluyor? Ayan, Meclis-i Mebusan'ın güvenini kazanmış Bakanlar Kurulu aracılığıyla öteki deyimle Meclis-i Mebusan marifetiyle seçiliyor..."

"Özetle Ayan Kurulu'nu seçen bu meclisin çoğunluğudur. Siz sayın mebusanlar, Ayan bireylerini dolaylı olarak atayanlarsınız... Eğer hükümdar ulusun vekili niteliğini taşımıyor derseniz, bu niteliği kabul etmezseniz, kendisini yürütme gücünden addetmez iseniz, o vakit Cumhuriyet'e düşersiniz."[293]

Osmanlı Toplumu Cumhuriyete Hazır Değil

Buradan Zohrab'ın cumhuriyete karşı olmasını şöyle anlamak daha doğrudur: Padişahına bağlı olan Osmanlı toplumu, daha ileri bir rejim olan cumhuriyete henüz hazır değildir. Padişahından vazgeçemeyen bu toplumun yaşadığı 31 Mart deneyimi daha çok yeni olarak hafızalardadır. Batı kültürünü benimsemiş ve özümsemiş Zohrab'ın Padişah yanlısı olduğu düşünülmemelidir. Buna karşılık günün şartlarına uyan meşruti yönetim yanlısı olduğu kabul edilmelidir. Bu yaklaşımını Zohrab aynı konuşmasına devam ederken şu sözleriyle açıklığa kavuşturacaktır:

"Dünyada iki türlü ilerleme olmuştur. Biri evrimci, biri devrimci ilerlemedir. Bizim seçeceğimiz yol evrimci yol ol-

293. Ali Nejat Ölçen, s. 66

malıdır. Fransa'da ihtilalden sonra restorasyon, meşruti monarşi, imparatorluk, cumhuriyet gibi gidiş gelişler olmuştur. İnkılap zamanında meydana gelen şiddet, aynı derecede şiddetle ve hatta vahşetle karşılık bulmuştur. Terreur Rouge (Kızıl Terör) adıyla yapılan katliamlara Terreur Blanche (Beyaz Terör) adıyla bilinen katliamlarla karşılık verilmiştir."

"Özetle benim teorim pek basittir. Bizde de buna benzer şiddet olayları yaşanmaması için esas kanunda ve diğer kanunlarda yapılacak değişiklikler ani ve kökten bir değişiklik olmayıp, yavaş yavaş, adeta milletin hissetmeyeceği şekilde olmalıdır. Her şeyi altüst etmeyelim. Noksanlar zamana ve ihtiyaca göre bu şekilde giderilmelidir. Anadolu'da feodalitenin eski alışkanlıkları bütün şiddetiyle devam etmektedir. Biz sosyal olarak çok gerideyiz, bu sebeple Avrupa'daki meşruti idarelerin en nihai şeklini kabul etmek, bu çerçevede Ayan'a karşı kıyam etmek doğru değildir. Her millet kendi sosyal durumunu göz önüne almalı, ona göre hareket etmelidir."[294]

Burada Zohrab'ın sosyal tarih konusundaki entelektüel seviyesi, 31 Mart Olaylarından çıkardığı dersleri göz önünde bulunduran, maceracı ve aceleci olmayan yaklaşımı dikkat çekici olmalıdır.

Krikor Zohrab, liberaldir, özgürlüklerden ve ulusal egemenlikten yanadır. Ancak iyi bir meşrutiyetçidir. Padişahın, yanında Mebusan Meclisi ile birlikte yönetildiği bir Osmanlı Devleti modelinin savunucusudur. Mebusan Meclisinin yetkilerinin aşırı derecede arttırıldığı, buna karşılık Padişah'ın elinin kolunun bağlandığı bir siyasal sistemin de mahzurları olabileceğini düşünmektedir.

Padişahın Yetkileri Üstüne

Kanun-i Esasi'nin 35. maddesi, padişahın meclisi feshetme yetkisini düzenleyen bir maddeydi. Abdülhamid istibda-

294. a.g.e. s. 376-377.

dından çıkan mebusların oluşturduğu mecliste hakim görüş, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması şeklindeydi. Bu amaçla, 1877 Kanun-i Esasi'sindeki haliyle duran bu maddenin, Padişahın yetkilerinin daraltılması yönünde değiştirilmesi gündeme getirilmişti. Mecliste bu konuyla ilgili olarak yapılan tartışmalar sırasında, 5 Mayıs 1909 günü Krikor Zohrab'ın ifade ettiği görüşleri, Meclis-i Mebusan ile Padişah'ın yetkileri ve Hükümetin durumu konusundaki düşünceleridir.

"İstibdattan çok çektiğimiz için, bir de meşrutiyetimiz yeni teessüs ettiği için Padişahın salahiyetleri hususunda fazlasıyla müteyakkız davranıyoruz ve bunda da pek haklıyız. Biz daima hükümdar tarafından yapılacak sui istimalatı nazar-ı dikkate alıyoruz. Fakat unutmayalım ki, meclis de görevini kötüye kullanabilir, o da insanlardan oluşmaktadır. O heyetin de muhakeme sureti yanlış olabilir."[295]

Değişik şekliyle yeni maddeye göre Padişahın Meclisi feshedebilme yetkisi ziyadesiyle sınırlandırılmış, bir takım şartlara bağlanmış olacaktı. Zohrab'a göre, hükümet, Padişahın icraat noktasından vekiliydi ve öncelikle Padişah'ın güvenine haiz olmalı, ikinci derecede Meclis-i Mebusan'ın itimadını almalıydı. Mademki Padişah, tarafsız, vazifesini bilir, şahsi fikirlerden uzak, Meclis'in ve milletin güvendiği, doğru olarak kabul ettiği bir makamdı, o halde onun seçeceği bir sadrazam ve hükümet de zaten milletin vekili olacaktı ve bunu Meclis'ten alacağı güvenoyu ile ispat edecekti. Aynı Padişah, hükümet ile Meclis arasındaki anlaşmazlıklarda tarafsız hakem olarak yer almalı, milletin fikrinin ortaya çıkmasına imkân tanıyacak seçimlere başvurabilesi için de eli bağlanmamalıydı.

Padişahın Meclis'i fesih hakkının bir takım sınırlamalara tabi olmasını destekleyen Krikor Zohrab'ın bu tartışmadaki duruşu ile İttihat ve Terakki'ye destek verdiği görülmektedir. Ermeni halkı için arzuladığı huzur ve barışı, Meşrutiyet'in devamına ve dolayısıyla bunun garantisi olarak gördüğü İttihat ve Terakki'nin doğru yolda ilerlemesine bağlı görmektedir.

295. Ayfer Özçelik, s. 439.

Bu noktada, siyasette çok sık karşılaşılan pragmatik davranış ve kararlara örnek olması bakımından, aynı madde ile ilgili olarak, iki yıl sonra yine Meclis'te gündeme gelen tartışmalarda İttihat ve Terakki'nin duruşunu tarif etmek de gerekir. Yukarıdaki tartışmalarda, meclis çoğunluğuna sahip İttihatçıların Padişahın yetkilerini sınırlama çabasında olmalarına karşılık, 11 Aralık 1911/ 13 Ocak 1912 tarihleri arasındaki tartışmalarda, meclis çoğunluğunu kaybetmiş olmaları nedeniyle aynı İttihatçı kadronun, bu sefer kontrol altında tuttukları Padişah'ın yetkilerini arttırma gayreti içine girdikleri görülecektir.

Evet, Zohrab esas olarak bir liberal ve sosyalistti. Ahrar Fırkası'na üye olmasının nedenlerini, savunduğu Osmanlıcılık ilkesini, çoğunlukla Türklerden oluşan bir partide yer almakla daha tutarlı olacağı şeklinde açıklıyordu. Ancak bu deneyiminden sonra herhangi bir partiye üye olmamıştı. Bağımsız bir mebus olarak kendini kabul ettirmişti. Ancak daha önce yazdığımız nedenlerden dolayı çok zaman İttihat ve Terakki ile birlikte kararların alınmasına katkıda bulunuyor, oyunu bu yönde kullanıyordu. Buna karşılık bağımsız Zohrab'ı üç dönem seçimlerde kendi listelerinden aday gösteren ve seçtiren de İttihat ve Terakki'ydi.

Ermeni siyasi partileri arasında, Zohrab daha çok Taşnaksutyun (B-24) ile yakın temasta bulunuyordu. Zohrab için Taşnak demek doğru olmamakla beraber, birbirine çok yakın politikalar izliyorlardı. Örneğin Meşrutiyet'in mutlaka korunması gerektiği, bu hedefe uygun olarak İttihat ve Terakki'nin önemi ve desteklenmesi gereği konusunda Taşnaksutyun ile Krikor Zohrab'ın stratejik görüşleri çok yakındı.

Kavmiyet ve Cinsiyet Üzerine Cemiyet Kurulması

II. Meşrutiyet dönemi, partilerden çok dernekler, cemiyetler dönemi olarak tanımlanır. Hatta bu dönemde, her türlü siyasi kuruluş, dernek anlamına gelen cemiyet olarak kabul edilirdi. Meşrutiyet'in ilanı ile patlama gösteren toplantı ve grevlerin yanında, bir o kadar da dernek kurulmuştu.

İttihatçıların etkisindeki hükümetin Cemiyetlerin düzen-

lenmesi için yaptığı kanun tasarısı, nihai olarak bu derneklerin kontrol altına alınmasını, özgürlüklerin kısıtlanmasını içermekteydi. Kanunun maddeleri tartışılırken, özgürlükleri savunan Krikor Zohrab'ın çabalarına rağmen, Meclis'teki çoğunluğa hakim olan İttihatçıların oyları belirleyici oluyordu.

6/19 Haziran 1909'da Cemiyetler Kanun Tasarısı ile ilgili tartışmalar Meclis'te başlar. Tasarının maddeleri hükümetin istediği yönde kabul edilirken, 7/20 Temmuz günü dördüncü maddenin görüşülmesine geçilir. Bu madde, kavmiyet ve cinsiyet isim ve esasları üzerinden cemiyet kurmanın yasaklanması üzerinedir. Özgürlüklerin önüne konan bu engel, özellikle Türk olmayanları yakından ilgilendirir ve önemli tartışmalara neden olur.

Bu tartışmalarda Krikor Zohrab'ın konuşması, Osmanlı Devleti içinde yaşayan tüm etnik ve dini toplulukların temsilcilerinin görüşlerinin özeti olarak kabul edilebilir. Zohrab'a göre meşrutiyetin en temel fikri insanlara güvenmek olmasıydı:

"Abdülhamid de unsurlardan şüphe ederdi. Eğer mütemadiyen şüphe ile bakacaksak, Kanun-ı Esasi ile verilen hakları çeşitli unsurlara da teşmil etmek doğru değildir. Yok, onlara karşı itimad-ı tam ile hareket edeceksek, sürekli mağdur durumda bulunduracak düzenlemelerden de kaçınmalıyız... Osmanlı birliğini her türlü darbeden, karışıklıktan uzak tutacak şekilde sağlam kılmak hepimizin emelidir."

"Eğer gerçekten bu madde bu maksada hizmet edecekse, hepimiz kabul ederiz. Ama bu madde, bu maksadı temin edebilir mi? Aksine, ayrılık yaratacağı, birçok unsuru dilhun, kırgın edeceği aşikardır. Şu mecliste bu madde için yapılan müzakerelere bakın. Burada unsur-u asli olan Türk'ten gayri kaç mebus var ve onlar bu maddeye nasıl tepki gösteriyorlar. Bunu dikkate alırsanız maddenin halk için nasıl bir telaş ve heyecan yaratacağını anlarsınız. Böyle halkın memnuniyetsizliğine yol açacak bir madde birliği değil, ayrılığı doğurur."[296]

296. Ayfer Özçelik, s. 296.

Günümüzde de önümüzde duran bu sorun, farklılıkların korunması halinde bölünürüz bakışı, yüzyılın başındaki Osmanlının da önündedir. Farklılıkların korunduğu ve özgürce, gönüllü olarak birlikte yaşama kültürünün yüzyıl sonra bile yerleşemediği coğrafya aynıdır.

"Peki, Osmanlı'nın birliği nasıl temin edilir? Mecelle'de 'şirket-i ihtiyariye' (isteğe bağlı), 'şirket-i cebriye' şeklinde iki şirketten bahsedilir. Cebri şirket, mesela varislerin bizzat, bilmecburiye müşterek olmalarından ibarettir. İhtiyari şirket ise, samimi bir kalple bilerek, isteyerek ciddi bir şirket kurulmasıdır. Hükümetin bize getirdiği nizamnameler, cebri bir şirketi meydana getirmek isteği ile yapılmıştır. Bu doğru değildir ve dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir. Her yerde, hükümetler hususi emellerden korkmuştur. Ama bu gibi yollara tevessül etmezler. Hükümet, anasır isimleriyle cemiyet teşkil olmasın, daha kaba bir tabirle Ermeni ismini, Arap ismini kullanmasın, Osmanlılık bu suretle daha fazla ilerler diyor."

"Açıkça söylenmiyorsa da, anasır-ı muhtelifeyi yekdiğerinden ayıran en mühim temel nedir? Dil, tarih, görenekler ve ahlak meseleleridir. Unsur denilen, ırk denilen şey bu üç esasın teşekkülüyle olur. Hükümet bunları birleştirmek için, bunların dillerini, ahlak, görenek ve tabii gelişme seyirlerini birleştirmeye çalışıyor. Fakat bu maddeten mümkün müdür? Hayır! En fakir, en sefil unsurlar, mesela Çingeneler -ki, onları tahkir için söylemiyorum, mağdur unsur olmaları itibarıyla söylüyorum- her yerde hakir görüldükleri, siyasi mevcudiyetleri olmadığı halde, her yerde oldukları gibi burada da mevcutlar. Demek ki sun'i gayretler boşunadır. Bunun yerine adalet, muhabbet tesis etmeliyiz. Osmanlının birliği bununla teessüs eder, baskılarla olmaz. Her baskı bir tepki meydana getirir. Bu ise ayırımcılıktan başka bir netice vermez. Binaenaleyh, arka-

daşlarımdan Osmanlı birliği için her fedakarlığı, her gayreti göstermelerini rica ederim. Maruzatım budur."[297]

Zohrab'ın, suni gayret dediği siyasetin, ileriki yıllarda Ermeni toplumunu bu coğrafyadan göç ettirerek, katlederek yok etmek noktasına kadar gelebileceğini tahmin edemediği söylenebilir. Mecliste, hükümetin tasarısının aleyhine ve lehine daha birçok konuşma yapılır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, hükümetin meclisteki İttihatçı çoğunluğu neticeyi belirler ve özgürlükleri kısıtlayıcı bu teklif oy çokluğu ile kabul edilir. 23 Ağustos 1909 tarihinde yasalaşan 'Cemiyetler Kanunu', toplumu otoriter bir disiplin altına almaya yönelik bir yasa olarak uygulanmaya başlanacaktır.[298]

Eğitim ve Anadil Konusu

Masis edebiyat gazetesini 1892 yılında yayınlamaya başladığında Krikor Zohrab henüz 31 yaşındadır. Abdülhamit'in baskıcı dönemi olan o yıllarda, Zohrab da kaçınılmaz olarak Ermeni milletine dönük meselelere kafa yormakta, fikir üretmekte ve yazmaktadır. Genel bakışı, toplumdaki eskimiş düşünce kalıplarına karşı, yeni ve çağdaş fikirleri ön plana çıkarmak temelindedir. Toplumda ortaya çıkan yozlaşmış düşünce yapılarına karşı, geçmişte kalsa da, daha saygın ve onurlu değerleri savunmaktan da çekinmez. Çağın getirdiği yeniliklere ayak uyduramayan Ermeni eğitim sistemini eleştirirken, öte yandan eğitimi veren öğretmenlerin Ermeni toplumu içindeki saygınlığının gerilemiş olmasını da vurgular.

"Geçmişte öğretmen, eğitimli bir insan olduğundan, bir zanaatkâr, makam sahibi biri ya da bir tüccarla karşılaştırıldığında, daha fazla hürmet görür, öğütlerine ihtiyaç duyulur, bilimi altınların parıltısı önünde küçülmezdi. Saygı-

297. Ayfer Özçelik, s. 296-297.

298. Sait Çetinoğlu, *1908'i Anlamak ve Tanımlamak*, http://www.mavidefter.org/images/pdf/1908i_anlamak_ve_tanimlamak.pdf (30. 09. 2011)

değer kişi, saygının yeri ve sahip olduğu özel hakların ne demek olduğunu bildiğinden, onları inatla korurdu. İtiraf etmeliyiz maalesef ki, makale yazarları olan bizler de, onları ve geleneklerimizin o saygın yere ayrılan değerini koruyamadık. Herkesin önünde kötüledik, hakir gördük, küçük düşürdük, alay ederek, onları, hizmetçiliğini saklayan birisinin temkinli duruşuna oldukça benzeyen aşağılanan, zavallı hallere getirdik."

"Kendilerini biraz da onlar küçülttüler, mevkilerinin büyüklüğü ve yüceliğinin farkında olup da, şahsiyetli bir yaşamı seçenler çok az... Öyle ki, öğretmenlerimiz de zorluklar önünde baş eğen manevi karakterleri yüzünden kendi konumlarını alçalttılar. Mütevelli heyetlerinin uyduruk her hakareti ve mahalli yöneticilerin haksızlıklarına karşı gelmeyip, meslektaşlar arasında kardeşlik duygularına sahip olmadıklarından da şereflerini koruyamadılar. Aksine birbirlerine karşı yarışarak, biri diğerinin ekmeğini kapmaya ve zaten az olan aylıklarını da pazarlamaya kalktılar."[299]

Krikor Zohrab, Ermeni Milli Meclisi'nin eğitim kurulunu ilköğretim seviyesinde öğretmen yetiştirme anlayışından olayı eleştirir. Eğitimde doğru politikanın üniversiteyi hedef alması gerektiğini[300], bunun için de iyi eğitimli öğretmen yetiştirmek gerektiği üzerinde durur, Eğitim Kurulu'nun üst seviyede öğretmenleri Avrupa'ya eğitime göndermesini tavsiye eder.[301] Öğretmenliğin sıradan bir meslek olmadığını, öğretmen yetiştirmek için ayrı bir okul açılması gerektiğini yazar.[302]

Ermeni okullarında abartılı ve güncel ihtiyaçlara cevap

299. Krikor Zohrab, *Masis*, 'Araç ta Yed?' (İleri mi Geri mi?), 7 Ağustos 1893, *'Yerker' (Eserler)*, Daniel Varujan Yazın Fonu Yayını, Catholicosate of His Eminence of Cilicia (Kilikya Katolikosluğu Matbaası), Antilias,1988, s. 346-347.

300. *Masis*, "Sıhaletsa?" (Yanıldım mı?), 19 Şubat/3 Mart 1898, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 85.

301. *Masis*, "Ususiçner" (Öğretmenler), 5 Haziran 1893, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 72.

302. *Masis*, "Avelen Yetkı" (Süpürgeden Sonra), 10/22 Şubat 1898, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 84.

vermeyen bir eğitim verildiğinde ısrar eden Zohrab, öğretilen belli konuların seviyesinin oldukça düşük olduğunu, verilen eğitimin yetersiz olması nedeniyle de Ermeni gençlerinin üniversitelere giremediğini yazar.[303] Zohrab, "sınavları iş olsun diye yapmayalım, on mezun yerine iki tane mezun verelim, ancak bu ikisi sağlam ve ciddi olsun" diye yazar.[304] "Aynı elbiseyi taşıyanlar"ın, herkese uygulanabilir tek tip bir eğitim verdiklerini ileri süren Zohrab, eğitim sistemini "herkesin ayağının içine sığmaya mahkum edildiği" bir terlik ile eşleştirir, eğitimin gelişmesi için öneriler getirir.[305] Zohrab, Ermeni okullarının işlevlerini yerine getirmediği konusunda toplumu dikkate davet eder: *"Süpürgeyi ellerine alsınlar ve dört işlemi bilmeyen matematikçilerden ve imla öğretemeyen Ermenice bilirlerden temizlesinler."*[306]

Eğitim insan yaşamını geliştirmeli ve hayatta kullanılabilmelidir. Örneğin Zohrab, Ermeni kız okullarında ders olarak verilen biçki dikiş ve piyanonun yanında, geleceğin anne adaylarına "erkek" denen bir mahlukun varlığından bahsedilmesini ve yaşama hazırlamak için gerekli eğitici bilgilerin verilmesini savunur. Kastettiği kadın erkek ilişkilerinde mutlu olmanın felsefesi, karşıt cinsi tanımak ve cinsel eğitimi vermektir.[307]

Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Ermeni Okullarının Yeri

1909 yılı Haziran ayı içinde Meclis'te Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerinin değişmesi hakkında görüşmeler sürmekte-

303. Krikor Zohrab, *Masis*, 'Hamalsaranagan Grtutyan Bagasutyuni Mer Meç' (İçimizdeki Üniversite Eğitiminin Eksikliği), 18 Haziran 1892, *'Yerker' (Eserler)*, Daniel Varujan Yazın Fonu Yayını, s. 298-300.

304. *Masis*, "Varjaranats Şurçı" (Okulların Etrafında), 15 Mayıs 1893, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 72.

305. *Masis*, 'Usutsçagan Joğov' (Öğretmenler Toplantısı), 19 Eylül 1892, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 63.

306. *Masis*, "Avel" (Süpürge), 9/21 Şubat 1898, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 83.

307. *Masis*, 'Bizim Kız Okullarımız', 11 Temmuz 1892, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 62.

dir. Tüm okulların devletin kontrolü altında olması ile ilgili 16. madde üzerinde görüşlerini ifade etmek için Zohrab 26 Mayıs/8 Haziran günü Meclis kürsüsündedir.

Osmanlı Devletinin varlığını, içinde bulunan farklı milletlerin farklılığını koruması temelinde barış içinde sürdürmesi gerektiğini savunan Zohrab, cemaat okullarında eğitimin yapılmasında merkezi denetimin gerekli ve doğru olduğunu da konuşmalarında ifade eder. Meclis'te Maarif komisyonunun bir üyesi de olan Zohrab'ın eğitimde savunduğu düşünceler, Osmanlıcı bakışının tamamlayıcısıdır.

Zohrab, Abdülhamit döneminde, Arnavutluktaki okullarda teftiş yapan müfettişlerin, Latin harflerinin kullanılmasına karşı çıkışını, tarih kitaplarının yasaklanmasını örnek gösterir:

> *"Ben size pek yakın bir misal olmak üzere Maarif Nezaretinin en son olarak korumaya çalıştığı maarif müfettişlerini gösterebilirim. İşte bugün maarif müfettişi namıyla icrayı vazife eden memurlardan pek çok şikâyet vuku buluyor... Hükümetin maarifin her bir sahasını teftişte bulundurmaya ve Osmanlı çocuklarını yeknesak bir eğitim ve Osmanlı terbiyesi verilmesine dikkat etmeye salahiyeti yok mudur? Evet, bahsi bu suretle arz ederseniz buna karşı itiraz edecek kimse yoktur. Fakat hükümet bu Osmanlı terbiyesi tahtında ne anlıyor? Arnavutluk'ta 'Siz Latin harfleri kullanmayacaksınız' diye baskıları mı anlıyor. Bir maarif konusu açıyoruz. Unsurların birliği böyle değildir. Buna dair pek müphem deliller söyleyeceğim. Mesela tarih kitaplarını bile men ediyorlar. İşte maarif müfettişleri bunları yapıyorlar. Osmanlı terbiyesi bu mudur?"*[308]

Zohrab, gayrimüslim okullarının ihtiyaçları ile ilgilenmeyen, maarif müfettişlerinin yasak ve ceza üzerine tesis ettikleri merkezi denetimin yerine, bu okulların ihtiyaçlarına en az diğer devlet okullarına gösterildiği kadar ilgi gösterilmesini,

308. Murat (Rober) Koptaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab Örneği*, s. 127.

merkezi denetimin Avrupa'nın eğitim standartlarını ölçü alarak, özgürlükleri teşvik edici yönde yapılmasını savunur.

"Şimdiye kadarki hükümetler, gayrimüslim mekteplerinin olup olmadığının farkında bile değildi. Bu mekteplerin ihtiyacı var mıdır diye düşünmüyordu bile. Kim bununla meşgul olacak. Ama arada sırada, iyi niyetle değil de men veya zecr için muallimlerin ders programlarını tetkik ederlerdi."

"Ben şimdi, bu millet-i muazzamanın bir parçasını teşkil eden Ermeni noktasından benim istediğim hükümet Ermeni okullara kayıtsız durmasın. Devletin okulunu, bu vatanın okulu olması itibarıyla, diğer okulları nasıl himaye ediyorsa, nasıl sahip çıkıyor ve nezaret ediyorsa, o suretle (Ermeni) okullarını da himaye etmesini istiyorum."[309]

"Evvela, Maarif Meclisi'nin ve Maarif Müdüriyeti'nin kalıcı olmasını teklif ederim. Keza, daima maarifin gelişmesi noktasından okulların denetlenmesinde Avrupa'nın maarifinin derecesini nazar-ı itibara almak, ona göre memleketimizde gelişmeyi sağlayabilmek için bu gibi heyetlerin muhafazası bendenizce çok gereklidir."[310]

Zohrab, devletin gayrimüslim okullarına sahip çıkmasını, köstek değil, yardımcı olmasını savunmaktadır. Osmanlı Devletine karşı eğitimin yapılmaması için de merkezi denetimin yapılmasını isterken, bu okulların ihtiyaçlarının da karşılanmasını tavsiye etmektedir.

Ana Dilde Eğitim

Cemaat okullarında eğitim dili konusunda Zohrab'ın görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: İlköğretimde eğitim ana dili ile yapılmalıdır. Ancak bunun yanında Türkçe öğrenebilecek seviyede, gerekirse saatleri arttırılarak ders veril-

309. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 339.

310. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi: Devre: I, İctima Senesi: 1, Cilt: 6: 18 Temmuz 1325 Tarihli Yüzyirmibirinci İnikaddan-8 Ağustos 1325 Tarihli Yüzkırkıncı İnikada Kadar, s. 303, Aktaran: Murat (Rober) Koptaş, s. 124.

meliydi. Bu sayede, ilköğretimi oniki yaşında tamamlayan öğrencinin bundan sonraki eğitimini özgürce seçebilecek ve yapabilecek seviyede Türkçe'yi öğrenmiş olması mümkün olacaktı. Türkçe'yi herkesin konuşması, Osmanlı birliğini sağlayacak en önemli unsurlardan biriydi.

Zohrab, cemaat okullarında eğitimde ana dilin kullanılması konusunu şöyle ele alıyordu:

> *"Eğer Osmanlı lisanı arzu edilen derecede yaygın olsaydı birliğimiz daha sağlam olurdu. Bunca senedir İslam unsuru içinde yaşadığım halde Osmanlı lisanını yeterince bilmediğim için üzgünüm. Benimle beraber diğer Ermeniler ve Osmanlı unsurları da aynı fikir ve durumdadır. Fakat bu, bugün hemen halledilebilecek bir mesele değildir."*
>
> *"Bugün toplum eğitimi bilimi ile meşgul olan herkes tarafından kabul edilmiştir ki, ilk eğitim ana dili ile olacaktır. Ne için? Bu hiçbir noktadan değil, çocuğun daha iyi eğitilmesi noktasından gereklidir. Bunda siyasi bir fikir söz konusu değildir. Bugün dünyada tek bir milletten teşekkül eden hiçbir büyük devlet de yoktur. İlk eğitimin lisanı ana dil ile olunca, coğrafyayı, tarihi, matematiği de kendi lisanından okumalı. Fakat bu devletin asıl lisanını okumayacağız demek midir? Aynı derecede ve belki de daha çok okumak lazımdır. Bunu bütün varlığımızla temin etmeli."*[311]

Görüldüğü gibi çok uluslu devletlerin temel sorunlarından biri olan ana dil ve ana dil ile eğitim konusunda Krikor Zohrab, meclis tartışmalarında Türkçe'nin tüm ülkede kullanılmasına öncelik vermekte, bunun yanında diğer dillerin önemsizleştirilmesine, unutulmasına yol açacak bir uygulamaya karşı durmaktadır. Osmanlıcılığı savunan siyasi akımların da buna yakın görüşleri olduğu görülebilir.

Ana dilin kullanılması konusunu kısmen kapsayan başka bir kanun da 'Kavanin ve Nizamatın Suret-i Neşr ve İlanı Kanunu'dur. Daha açık bir şekilde ifade edilirse, Kanun-i Esasi için kabul edilen kanun ve nizamnamelerin, nasıl ilan edilece-

311. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 339.

ği ve halka duyurulacağı meselesidir. Hükümet ve çoğunluktaki İttihatçılar, Osmanlı Birliğinin oluşmasında temel unsurların başında ana dil olarak Türkçenin yaygın hale gelmesini ve bu amaçla da Meclis'te kabul edilen kanunların halka duyurulmasında başka dillere gerek kalmadan Türkçe ilan edilmesini istemektedir.

Halbuki Osmanlı toplumu çok uluslu ve çok dilli bir yapıya sahiptir. Hatta Türk olup da Türkçeyi bilmeyen insanların dahi bu topluluğun içinde bulunduğu bilinmektedir. Gayrimüslimler, Türkçeyi yeterince öğrenememekten ve bu nedenle de kamu hizmetlerinde görev alamamaktan şikayetçiydi. Bu eksikliğin fırsat eşitsizliğine yol açtığını, bürokraside üst seviyelere gelmeyi engellediğini savunan gayrimüslimler Türkçeyi mutlaka öğrenmenin gereğine işaret ediyorlardı.

Meclis'teki görüşmeler 3/16 Şubat 1911 günü başlayacaktır. Karşı görüşteki mebuslar, yeni kanunların öncelikle Türkçe, ancak onun yanında yörenin ihtiyaç göstereceği diğer dillerde de yayınlanmasından yanadır. Krikor Zohrab da bu mebuslardan biridir ve düşüncelerini uygun bir üslupla dile getirir:

> *"Şimdiye kadar işittiğim sözlerden anladığım kadarıyla, amaçta ittifak, rivayette ihtilaf vardır. Maksat resmi lisanın yayılmasıdır. Bu yalnız Türk unsuruna mahsus bir emel değildir. Ben Ermeni olduğum, arkadaşlarım Rum ve Bulgar olduğu halde, bu emeli besliyorlar. Çünkü bu birlik için önemli bir vesiledir. Mademki ittihat taraftarıyız, ona yönelik bütün vasıtaları alkışlarız. Fakat siz de kabul edersiniz ki, her unsurun kendi lisanını korumasında, 'Osmanlı Birliği' açısından hiçbir mahzur yoktur. Birisini muhafaza edip, diğerini kırmak bizi maksada ulaştırmaz. Resmi lisanı yaymak demek, mesela Ermeni'nin Ermeni lisanın, Rum'un Rum lisanını unutup hiç konuşmaması demek değildir. Buna karşılık Türkçe'yi de kesinlikle konuşmayalım, unutalım demek değildir."*[312]

Konuşmasına devam eden Zohrab Efendi, kanunların neş-

312. Ayfer Özçelik, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" Tartışması.

rinin ahaliye yükümlülüklerini ve uymak mecburiyetinde olduğu kuralları hatırlatmak olduğunu, hükümetin iyi niyetinden emin olduğunu ve hiçbir Osmanlı unsuruna karşı özel bir maksat takip etmediğini, onlara tahakküm etme isteğinde olmadığını anlatır. Ancak mevcut uygulamada, bazı yerlerde lüzum görüldüğünde çeşitli resmi işlemlerde mahalli lisanın kullanıldığını, örnek olarak Halep vilayetinde bazı yerel mahkemelerde hükümlerin bile Arapça verildiğini gösterir. Bu konuda da hükümetin aynı esnekliği göstermesi halinde hiçbir endişeye, heyecana mahal kalmayacağını söyler. Zohrab'ın konuşması şöyle devam eder:

> *"Bu resmi lisanın yaygınlaşmasını sekteye uğratmaz. Diğer taraftan bazı vilayetlerde de hükümet bir tarafı Bulgarca veya Rumca, diğer tarafı Türkçe gazete neşrediyor. (Yanya ve Cezair-i Bahr-ı Sefid vilayetlerinde) Demek ki, hükümet lüzum gördükçe böyle bir usule başvurmuş, yine bu usule başvurmasını temenni ederiz."*[313]

Zohrab, İttihatçılardaki Türkleştirme yönündeki gayretleri görmekte ve mevcut uygulamaların daha ehven olduğunu düşünerek, orta yolcu bir temennide bulunmaktadır. Tartışmalar sonucunda yasaların ilanı için hükümetin teklifi olan *'mümkün olduğu ölçüde ve şekillerde halka duyurulması'* ifadesi yeterli görülür ve oy çokluğu ile kabul edilir.

Ana dil konusunda yüz yıl önceki bu tartışmaların günümüzde de benzer şekillerde cereyan ettiğini görebiliriz. Tarihimizle yüzleşirken, bu tartışmalardan çıkarılabilecek derslerin olduğu açıktır.

Gayrimüslimlerin Askerlik Yapması Üzerine

Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslim vatandaşlar, 1909'a kadar askerlik görevinden muaf tutulmuş, bunun yerine tespit edilen bir bedeli, "iane-i askeri", "bedel-i askeri" isimleri

313. Ayfer Özçelik, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" Tartışması.

altında, mesela son dönemde 50 lira olarak ödemişlerdir.[314] Tıp, mühendislik gibi mesleki okullardan mezun olarak orduda görev yapan gayrimüslimler olmasına rağmen, vatan için savaşan ve ölen Müslüman toplum olmuştur. Bu durum, geri dönüşü olmayan ve uzun yıllar süren savaşlara katılan Müslüman nüfus ile aynı dönemi barış içinde ve işinde çalışarak geçiren gayrimüslim nüfus arasında eşit olmayan adaletsiz bir durumdu. Bir yandan ekonomide, zanaatta gelişen ve güçlenen gayrimüslimler, öte yanda ekonomi ve zanaata zaman ayıramayan ve dolayısıyla geride kalan Müslüman nüfus. Osmanlı Devletinin parlak dönemlerinde savaşlardan ganimet elde ederek arayı kapatan Müslüman nüfus, devletin gerileme ve çöküş dönemlerinde bu imkândan mahrum olmuştu.

Türklerin zanaat ve ticarete uygun olmadıkları, bu alanda yetkin olmadıklarını söyleyenlere karşı çıkan Zohrab, 12/25 Ekim 1911 tarihinde Osmanlı Meclisinde askerliğin süresi ile ilgili olarak yaptığı konuşmasında, Türklerin aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin temel unsuru olduğunu da savunur:

> *"Türk unsurunun bu hususdaki esbab-ı mahrumiyeti nedendir bilir misiniz? Bazıları batıl bir fikir dermeyan ediyorlar, diyorlar ki Türk unsuru zanaata, ticarete müsait değildir, katiyen böyle değil. Yalnız zavallının vakti, zamanı yok. Hizmeti askeriyeden vakti boş kalmıyor ki bu işlere başvursun. Bu noktada Türk unsurunu muhafaza ediniz. Zira Türk unsurunu bu hadden daha fazla kırarsanız, bu memleketin maya-i asliyesini iş'a etmiş (dağıtmış) oluyorsunuz. Şu halde ne müdafa edecek unsur kalır, ne vatan kalır."*[315]

Devlet kapısında memuriyet elde edebilenlerin dışında, ekonomi ve ticaretle uğraşmayı küçültücü gören Türkler ayrıca bu adaletsiz durumdan dolayı gayrimüslimlere karşı zayıf konumda yer almaya başlamıştı. Bu sorunun en uygun çözümü gayri-

314. Gaidz F. Minassian, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler, Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 176-177.

315. Meclisi Mebusat Zabıt Ceridesi, 1. devre, c. 1, Ankara 1991, s. 110, Aktaran: Sabahattin Özel, *Milleti Sadıka Ermeniler*, Tasam Yay. s. 78.

müslimlerin de askere alınması olacaktı. Bu fikrin savunucularından olan Zohrab, tüm Osmanlıların Kanun-i Esasi'de eşit olması ilkesinden hareketle, askerlik yapmakta da eşitliği savunmaktaydı. Ermeni Patrikhanesi yetkilileri ve Ermeni milletinin çoğunluğu bu görüşe destek vermedikleri gibi, Osmanlı Maliyesi yetkilileri de gayrimüslimlerin ödediği askerlik bedelinin (bedel-i askeri) kalkması ile bütçenin kayba uğrayacağı gerekçesiyle bu fikre karşı çıkıyorlardı.

22 Mart/4 Nisan'da Beyoğlu'nda, Balıkpazarı'nda bulunan Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde İstanbul mebusu Krikor Zohrab'ın önderliğinde, 1909 senesi başlangıcından itibaren Hıristiyanlardan ve bilhassa Ermenilerden asker alınmasını tartışmak üzere düzenlenen toplantıda, talebin hükümete iletilmesi kararı alınacaktır.[316]

İstanbul Mebusu Zohrab, 3/16 Haziran 1909'da başlayan, tahsil edilecek vergilerle ilgili kanunun görüşmelerinde, '*Osmanlı unsurlarının birbirlerini sevmesini, kucaklamasını sağlayacak bir vesile geldiğini*' savunur. Ona göre,

> *"Gayrimüslimlerden bedel-i askeri alınması Kanun-i Esasi'nin ilanıyla beraber fesih olunmuştur. Çünkü askerlik yapmak bir borç değil bir taleptir ve açık bir ifadeyle borç değil, haktır, alacaktır, görevdir. O kadar haktır ki, askeri hizmetten af edilmek zaman zaman bir cezalandırmadır. Bedel alarak gayrimüslimleri adeta hakir bir vaziyette bırakmak kabul edilemeyecek bir husustur.*' Zohrab, '*Kanun-i Esasi'nin ilanıyla beraber eşitliği ihlal eden bütün kanunların fesih olunmuş sayılacağını belirterek, gayrimüslimlerin bu vergiyi vermek istemediğini*" '[317]

ifade edecektir.

13/26 Haziran 1909'da, bu sefer 'Efrad-ı Gayrimüslimeden Bedelat-ı Askeriye'nin Suret-i İstifası Hakkındaki Kanun Layi-

316. *Püzantion* 23 Mart/5 Nisan 1909, Aktaran: Albert s. Şaruryan, s. 197; Dr. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, 2001.

317. Ayfer Özçelik, Kimliğini Arayan Meşrutiyet, s. 101-102

hası' üzerine, Mecliste başlayan görüşmelerde yapılan tartışmalarda, birçok mebus, gayrimüslimlerin vergi vermekten kaçınmak için bu şekilde düşündüklerini, bütçede önemli bir gelir kalemi olan bu verginin kalkması halinde önemli bir sıkıntının ortaya çıkacağını savunur. Ayrıca, konu Müslim ve gayrimüslim mebuslar arasında güvensizlik temelinde de ele alınır.

Beraber Yaşamak İçin, Beraber Ölmek Lazımdır

22 Haziran/5 Temmuz 1909 günü Meclis kürsüsüne çıkan İstanbul Mebusu Krikor Zohrab Efendi, yaptığı uzun ve heyecanlı konuşmasında, gayrimüslimlerin askere gitme konusunda samimi olmadıklarını iddia edenlere karşı şöyle diyecektir:

"Müslim arkadaşlarımız zannediyorlar ki, gayrimüslimler bu seneki boşluktan istifade ederek vergi vermemek için uğraşıyorlar. Öyle zannediyorsunuz değil mi efendim? ... Eğer namusumuzdan emin iseniz, namusumuz üzerine yemin ederiz ki, biz böyle hasisi bir fikir taşımıyoruz, bu sebeple bu kürsüden konuşmuyoruz. Şayet mali bir ihtiyaç için veya bir zaruret, bir sefalet sebebiyle konuşursak, onun da esbab-ı mucibesini meydana koyarak konuşuruz."

"Bu verginin bu şekilde alınması bizi manen muazzep ediyor. Belki maddeten o kadar önemli bir şey görünmese de, biz gayrimüslim mebuslar olarak, meşrutiyetle birlikte durumumuz farklı bir şekle girecek iken, yine eskisi gibi devam etmesinden korkuyoruz... Şayet biz bu noktadan asabiyet gösteriyorsak, bizi mazur görün, bu muhalefetin, asabiyetin sebebi budur."[318]

"Bunu bir mesele-i maliye diye telaki etmeyelim rüfeka-yı kiram! Bu mesele, bir samimi dostluk meselesidir, bir siyaset meselesidir. Biz... Bugün vatanın müdafaası uğrunda para mı esirgiyoruz zannolunuyor. Biz vatanımız için kanımızı vermek istiyoruz. Biz böyle söylerken sizin bize, bedel-i askeri vermemek için uğraşıyorsunuz demeniz, bi-

318. a.g.e. s. 125.

zim ruhi halimizi doğru olarak muhakeme edememeniz demektir. Bugün bu memleket en ziyade hangi cihetten zarar görmektedir, biz bunu biliriz. Burada yaptığımız, kanunlar içinde her vakit uğraştığımız kardeşlik duygusunun tesisi içindir ki, bu memleket yalnız onunla selamet bulabilir. Bu kardeşlik duygusunu da askerlik vazifesini fiilen ifa etmekle bir ölçüde sağlayabiliriz."

Krikor Zohrab'a göre, Müslüman ve gayrimüslimler arasında askerlik vasıtasıyla sağlanacak dostluk ve arkadaşlık, paradan bin kat daha önemliydi. Bütçe açıkları kapatılabilirdi, ancak Osmanlı Devleti'nin geleceği için toplumsal barış çok daha büyük öneme sahipti.

"Osmanlılığın en önemli vazifesi budur. Bütçeden bin kat daha mühimdir. Bugün bütün bu memleket için bu tefrikaları kaldırmak istiyoruz. Kavmiyet, milliyet vesair birtakım bu gibi şeyleri menetmek için uğraşıyoruz. Beraber yaşamak istiyoruz. Beraber yaşamak cihetini öğrenmek için de beraber ölmek lazımdır."[319]

"Binaenaleyh bu noktada gecikme, bütçe kanunundaki gecikmeden daha azim bir müsamahadır. Biz bunu böyle muhakeme ediyoruz ve biraz asabiyet gösteriyorsak, Osmanlılığı bu suretle telakki ettiğimiz için gösteriyoruz ve bu derece adi, bu derece alçak bir fikre hiçbir vakit mağlup ve çekilmiş değiliz."[320]

8/21 Temmuz 1909'da Meclis'te kabul edilen kanun, 1909 Ağustosunun 7/20'sinde kesinleşerek resmen yürürlüğe girer. Özellikle Krikor Zohrab'ın hukuk bilgisi ve etkili hitabeti, savunduğu konulara iyi hazırlanması sonucun alınmasında önemli olmuştur. Bu kanun Hıristyanlarar tarafından iyi karşı-

319. Ayfer Özçelik, s. 125-126; Rober Koptaş, *'Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab'*.

320. Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş yayınları, 2010, s. 143.

lanmaz.[321] Bu kanunu şiddetle savunan Zohrab ve Vartkes, Ermeniler arasında sert bir muhalefetle ve eleştirilerle karşılaşırlar.[322] Zengin, fakir, Ermeni mebusları özellikle Zohrab'ı ve Vartkes'i askerlik tasarısı lehine mecliste yaptıkları konuşmalarından dolayı hıyanetle suçluyorlardı.[323]

> *"Hıristyanların askere alınması kanunu geçirerek Zohrab, milletseverliği oynamıştır ve evlatlarının askere alınmasından kurtarmak için Avrupa'ya götürmüştür. Kendisi de zaten askerlik yaşını geçirmiştir"*[324]

şeklinde mizahi taşlamalara maruz kalan Zohrab hakkında Van Mebusu Vahan Papazyan'ın anılarında oldukça ilginç notlar vardır:

> *"Bu konu Ermeni Milli Meclisinde enine boyuna tartışıldı. Orada birçokları atılan bu "basiretsiz" ve "zararlı" adım için bizleri çok suçladılar. Zohrap, Vartkes ve ben gerçi askerlik yasa tasarısını savunuyorduk, fakat kalbimizde bizi rahatsız eden bir his vardı bu -iki tarafı keskin bir kılıç- gibiydi. İçten içe tasarıya karşıydık, özellikle zavallı Zohrap... Özel sohbetlerimizde daima bundan bahsederdi..."*[325]

Bilindiği gibi 1915 tehciri öncesinde, tüm Ermeni erkekleri askere alınmış, ellerine silah verilmeyip yol inşaatı işlerinde çalıştırıldıktan sonra öldürülmüştür. Bu kanunun çıkarılmasına büyük çaba gösteren Zohrab ve Vartkes'in de öldürül-

321. Ayfer Özçelik, 131.

322. Gaidz F. Minassian, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler, Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 176-177.

323. Vahan Papazyan, *Anılarım*, 1952, Beyrut, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

324. *Gavroş*, 31 Ekim/13 Kasım 1909, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 229

325. Vahan Papazyan, *Anılarım*, 1952, Beyrut, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

düğü tehcir uygulamasına kanunun yürürlüğe girmesiyle bir kolaylık sağlanıp sağlanmadığı tartışılabilir.

Milliyetler Sorunu Üzerine

1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilip yürürlüğe girmesinden sonra Zohrab, yeni yapılacak seçimlere katılmaya ve bundan böyle siyasi faaliyetlerinin merkezine Osmanlı Meclis-i Mebusan'ını almaya karar vermişti. Özgürleşen toplumun her tarafta kurmaya başladığı yeni derneklerden konuşma yapması için Zohrab'a gelen davetlerden biri de, Beykoz İttihat ve Teavün Cemiyeti'nden gelir. Cemiyetin düzenlediği mitingdeki konuşması, adeta bir konferans niteliğindedir. Daha sonra yayınlanacak "Siyasi Nutuklar" isimli kitapta yer alacak bu konuşmanın başlığı: "Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir?"

Bu mitingde değişik konulara değinen Zohrab, "anasır-ı muhtelif" sorunu ile ilgili görüşlerini açıklar. Farklı unsurların yaşadığı İmparatorlukta, "milleti hakime" ile "milleti sadıka" arasındaki eşitsiz ilişkinin sona ermediği, yerine eşit ilişkinin konulmadığı taktirde sorunlu bir ilişki olacağı ve bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğunun dün olduğu gibi, bundan sonra da zararlar göreceğini berrak bir şekilde anlatır:

> *"Anasır-ı muhtelife yalnız bizde değil her memlekette mevcuttur. En yekvucud zannedilen asıl Fransız kavmi bile ayrı ayrı lisanlar, adet ve inançlara tabi muhtelif cinslerden müteşekkildir. Mesela nefs-i Fransa'da Puruvans, Biritani, Bask eyaletleri kendilerine mahsus bir lisanla farklıdırlar. Hatta bir müddetten beri sönmeye başlayan bu lisanlarını yeniden ihya için cemiyetler teşkil ediyorlar...*
>
> *Bizde anasır-ı muhtelife bulunduğu için biz kendimizi bir mevki-i müstesna ve zorlukta zannediyoruz... Şüphe yok ki böyle anasır-ı muhtelifeden müteşekkil bir memlekette bir anasır diğerine zorbalık ve hakimiyet davasında bulunursa her türlü sorunun olması mümkündür. Eşitliğin bozulmasından hasıl olan fenalıkların önünde* ***muhafaza-***

***karlar**, zorbalığı ortadan kaldırma ve giderme ve eşitliği getirmekten farklı unsurları yok hükmünde tutmak gibi batıl bir fikri müdafaa ederler."*[326]

Zohrab için, milliyetler sorununa yaklaşımda ilkönce ele alınması gereken, eşitlik ve yine eşitlikti. Bu sorunun doğru ele alınması, muhafazakar dediği eski mutlakiyetçi rejim yanlılarınca değil, serbesti (özgürlükçü) olarak tanımladığı yeni meşrutiyetçi rejimin savunucularınca mümkündür:

"Muhafazakarlar... anasır-ı muhtelifenin mevcudiyetini tasdik etmemeye çalışırlar... Serbesti taraftarları... anasır-ı muhtelifenin mevcudiyetini inkardan ise bunları hürmet ve karşılıklı menfaat ile yekdiğeriyle bağlayıp seviştirmek... suretindedir."[327]

Zohrab'ın bu konuya somut yaklaşımını, Ermeni Sorunu üzerinden olduğu gibi, aynı dönemde Balkanlarda ortaya çıkan Arnavutluk sorunu üzerinden de görebiliriz.

Balkanlarda 19. yüzyılda gelişen uluslaşma yolundaki düşünce ve örgütlenmeleri, en sonunda burada yer alan halklar arasında Osmanlı Devleti ile en fazla kaynaşmış olan Arnavutlarda da ortaya çıkmıştır. Halkın büyük çoğunluğu Müslüman olması nedeniyle Osmanlının en güvendiği bu coğrafyanın bir dezavantajı, Osmanlı merkezine uzaklığı ve merkezle arasında geniş bir Hıristiyan coğrafyanın bulunmasıydı.

Bu şartlarda Arnavut milliyetçiliği güçlenmiş ve Osmanlı yönetimini önemli sıkıntıya sokmuş bulunmaktaydı. Diğer Balkan milliyetçileri gibi olmasa da, yerel sorunlar yaşayan Arnavut halkı içinden yetişen isyancı milliyetçi güçler ortaya çıkmıştı. Meclis-i Mebusan'da Arnavutluk üzerine yapılan görüşmelerde Krikor Zohrab'ın yaptığı konuşma birçok bakımdan ibret vericidir. 100 yıl önce, günümüz Türkiye'sinde yaşanan Kürt sorunu ile taşıdığı paralellikler, tartışılan konu başlıkları ve ortaya konan çözüm önerilerinin tanıdık olması çok ilginçtir.

326. Krikor Zohrab, *Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir?*, s. 472.

327. a.g.e. s. 471.

Arnavutluk ve Makedonya Meselesi

Nisan 1910'da başlayan Arnavutluk ayaklanması öncesinde, giderek artan yerel olayları hükümetin yanlış ele aldığını Zohrab, Meclis konuşmasında şöyle dile getirir:

"Siyaset, ...Arnavutluk'ta hükümet tarafından ittihaz olunan şekle göre yekpare bir siyasettir. Kendisine karşı kıyam etmiş bir millet görüyor yahut bazı efrat görüyor veyahut bir heyet-i müçtemia görüyor. Bunu tenkil ediyor, meseleyi bitiriyor. Bendeniz buna siyaset demiyorum. Haddizatında siyaset diye birçok teenni ile ve yekdiğeriyle anlaşmak suretiyle barışçı bir tarzda ittihaz olunan tedbire denilir. Yoksa bir zorluk önünde bulununca hemen kılıca sarılmak, bu siyaset değildir.

"Bir kere geçen sene icra kılınan askeri sevkiyatın başlangıcı vardı. Bu başlangıç Cavit Paşa'nın askeri harekatı idi. Bu Cavit Paşa'nın harekat-ı askeriyesi Arnavutlarda iyi bir hatıra teşkil etmiyordu ve bu hükümete bütün bizim Arnavut mebusları tarafından ihtar olundu. Hükümet ne yaptı? Hiçbir şey yapmadı. Bendenizce tamamiyle batıl bir nazariyeye kapıldı. Nedir o? Hükümet kendi adamlarının ihbarını sahih ve hareketini doğru addetmek nazariyesine meclup oldu. Kendi adamları tarafından kendisine her ne ihbar olundu ise, bunu kati hakikat olarak telakki etti. Hiçbir vakit bunun haklı ya da haksız olduğuna dair tetkik etmek için bir teşebbüste bulunmadı. Hatta diyebilirim ki pek kati vesikayı, hiç değilse meşrutiyet döneminde pek kıymettar olan bir vesikayı nazar-ı dikkate almadı."[328]

Bu konuşmanın ardında gelen aylarda patlayan Arnavutluk isyanı sık sık Meclisin gündemine girecektir. 22 Kasım

328. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi: Devre: I, İctima Senesi: 2, Cilt: 1: 1 Teşrinisani 1325 Tarihli Birinci İnikaddan-13 Kanunusani 1325 Tarihli Otuzuncu İnikada Kadar, s. 323-324, Aktaran: Murat (Rober) Koptaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab Örneği*, s. 110

1910'da Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında Krikor Zohrab, Hakkı Paşa kabinesine Arnavutluk ve Makedonya politikaları nedeniyle yine eleştiriler yöneltmektedir:

"... Kabinenin iç politikası nedir? Osmanlı ırkları karşısındaki yönelimi nedir? Hükümetin yaptıklarından hüküm yürütecek olursak, bu yönelim, bu unsurlara karşı güvensizlik ve sertlik göstermekten ibarettir. Eğer meseleyi şöyle koyarsanız – bir ırk, bir ırkın bir bölümü veya bir bölüm insan ayaklanmışsa ve onlara karşı ne yapmak gerektiği meselesiyse, o taktirde biz de bunların ezilmesi gerektiğini kabul ederiz. Ama eğer yalnız dış görünümleri dikkate alır ve buna göre davranacak olursak, kalıcı sonuçlar elde edemez, sırf semptomatik bir tedavi yapmış oluruz. Bir güçlük karşısında hemen kılıca sarılmak doğru bir siyaset değildir; ama bir an için ben bu siyaseti de kabul ederim, şu şartla ki, yaraları tedavi etmek için gerekli merhem de buna eşlik etsin."

"Sadrazam paşa diyor ki askeri harekattan önce reformlar yapılacaktı ve şimdiden sonra da peyderpey yollar, okullar inşa edilecek... Askeri harekatı belli bir plana göre icra ettiniz, ama yapılacak bayındırlık çalışmaları için hani nerede planınız? En az üç milyon liralık bir kaybımız oldu... Eğer hükümet isyandan önce reformlara girişmekle kendini yükümlü görseydi, sadece bir milyon lira ile muazzam işler yapılırdı.

"Cezai meselelerde sorumluluk iki çeşittir, maddi ve manevi... Bir cinayette maddi sorumluluk sahibi, o cinayeti bizzat işleyendir; ama manevi ve esas sorumluluk, onu bu cinayeti işlemeye tahrik edene, zorlayana aittir. Burada sorumlu olan, önceden tedbir alma yoluna gitmeyen hükümettir... Meşrutiyet hükümeti... köylüyle ve halkla temasa geçmeliydi - adilce. Biz, silahların toplatılmasıyla bu teması başlatmak istedik... Halk, ancak hükümetin var olmadığı bir yerde silah bulundurur. Arnavutluk'ta silahları toplamadan önce hükümeti var etmek için ne yaptınız? Jandarmayı teşkilatlandırdınız mı?... Bir soru: Yalnızca Arnavutluk'ta mı uygulayacaksınız bu reformları? Yok,

eğer, ülkenin öteki kısımlarında da bunları yapacaksanız, bunun için ne yeterli paramız, ne de insanımız var derim. Eğer yalnızca Arnavutluk'la sınırlı kalınacaksa, o zaman, reform yapmak için isyan beklediğiniz sonucunu çıkarmak zorundayım; oysa itaatkarlığın da nihayet mükafatlandırılması gerekir. (Sadrazam Hakkı Paşa ve İçişleri Bakanı Talat Bey gülümserler.) İşte izlediğiniz siyasetin eksikliği! Eğer bu siyasetinizle Arnavutları yaraladıysanız, ... O taktirde siyasetinizin içi boştur."

"Eğer bir Yunanistan ve Bulgaristan var diye Rum ve Bulgar unsurları baskı altında tutarsak, ülkede asla sükuneti sağlayamayız, ne de adalet; çünkü insan, düşmanı bellediği birine karşı adalet gösteremez. ... Bir yerde bomba atılıyor, bir başka yerde bozguncu bildiriler ele geçiyor. ... Bu olaylar nedeniyle bütün Rumları veya Bulgarları suçlu mu saymak gerekir? ... Rumların ve Bulgarların yaşadıkları vilayetlerde resmi görevlilerin kafasındaki hakim fikrin, bu iki unsura yönelik şüphe ve güvensizlik olduğu söylenebilir... Eğer hükümet, beyanatlarına gerçekten de sadık kalır, münferit olaylardan etkilenmeden, bütün unsurları kesinlikle birer Osmanlı olarak görür ve onlara adaletle yaklaşırsa, dış entrikaların hiçbir etkisi olmaz ve Makedonya'da durumumuz sağlamlaşır..."[329]

Zohrab'ın bu konuşmasının bir benzeri 2010'lu yıllarda da yapılabilir. 19. yüzyılın başında Ermenilerin yaşadığı sorunları içerden bilen bir siyasetçinin bu fikirleri savunması çok zor olmasa gerek. Arnavutluk coğrafyasında yaşanan sorunlar ve buna karşı yöneticilerin hatalı yaklaşımı, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin sorununa yaklaşımdan pek farklı değildir. Sorun yaşayanların, sorunlarını dile getirenlerin karşısına çözüm üretmek yerine şiddet kullanarak bastırma siyaseti ile çıkılması çok yabancı gelmeyen bir düşünce yapısıdır.

"Her türlü talebin ayrılıkçılık olarak mahkûm edildiği, si-

329. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 167-168.

yasetin kimlik tartışması üzerine yoğunlaştığı, sorunların adının, hatta coğrafî terimlerin kullanımının dahi çatışmaya dönüştüğü bir ortamda siyaset üretemeyen merkez, kimlik siyasetçisi etnik milliyetçilerle çatışıyor ve onların eylemlerine cevap vermeyi ve yasakçılığı siyaset yapmak zannediyordu."

"Meselâ 1909 yılında Mebusan'da "Makedonya" terimini kullanan Serez Mebusu Hristo Delçef Efendi'ye, Halil Bey ve diğer İttihatçı mebuslar "Makedonya tabiri yoktur. Yani bizim meclisimizde Makedonya tabiri olamaz" sözleriyle müdahale ederek bu ifadenin "Vilayet-i Selâse" terkibiyle tashih edilmesini talep ediyorlar. Söze karışarak ironik bir söylemle "Bundan böyle Arnavutluk, Arabistan, Kürdistan tabirinin kullanılmamasını talep eden" Zohrab Efendi'ye ise Reis Ahmed Rıza Bey "Size ait birşey değildir. O mesele başkadır" cevabını veriyordu."[330]

Arnavutluk'taki huzursuzluk ve isyan hareketi, Osmanlı Ordusu tarafından güç kullanarak bastırılır. Ancak çok kısa bir süre sonra, Zohrab'ın meclis konuşmasından iki yıl sonra yaşanacak Balkan Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti ile arasına giren Yunan, Bulgar, Sırp ve Karadağ orduları nedeniyle, Arnavutluk ile bağlantı kesilecektir. Mart 1911'de başlayacak ayaklanmadan sonra, Arnavutluk coğrafyası Osmanlı'dan ayrı bir yolda yürüyüşüne devam edecektir. 28 Kasım 1912'de ilan edilen bağımsız Arnavutluk devleti, bir ay sonra tüm devletler tarafından tanınacaktır.

Zengin Olmadan Zengin Gibi Yaşamak

Krikor Zohrab'ın yaşam standardını anlamak için evinin durumuna, giyim kuşam konusundaki tercihlerine, hobilerine, çevresi ile olan ilişkilerine, çevresinin onun hakkındaki düşüncelerine kısaca bakmak uygun olacaktır.

Son oturduğu evi Ayazpaşa'daki Azaryan Apartmanı'nın

330. M. Şükrü Hanioğlu, Osmanlı çöküşü ve günümüz Kürt sorunu, *Zaman* gazetesi, 22 Kasım 2007.

seçkin mimarisi, dışarıdan bakıldığında, içinde yaşayan insanların profilini anlatmak için yeterli bilgi verebilir. Konumu bakımından günümüzde bile şehrin en kaliteli bir yerinde bulunan ev, İstanbul'un en güzel deniz manzarasına sahiptir. Dördüncü kattaki yatak odasının balkonundan, pencereden baktığında Zohrab, vapurların, kayıkların gidip gelmelerini, hayatın gidip gelmesine benzetir.

Zohrab, hiçbir zaman zengin olmamış, ama zengin gibi yaşamıştır. Evinde bolluk, bereket ve mutluluk her daim var olmuştur. Parlak bir kişiliği olan Zohrab, döneminin en üst toplumsal katmanında geçerli yaşam zevklerine sahiptir. Evinin içi mükemmel bir burjuva zevkinin ürünleri ile donatılmıştır. Fransız XV. Lui ve İngiliz tarzı mobilyalar, yerde ipekli ve yün Acem halıları ile mükemmel bir bütünlük oluşturmuş, Avrupa'dan getirilmiş aksesuarlarla zenginleştirilmiş, duvarlardaki Ermeni ve batılı ressamların orijinal tabloları ile ev adeta bir müze görünümündedir.[331]

Hrant Asadur'a göre, Zohrab'ın evinde çok güzel mobilyaların üstünde, üstün zevkli yemek takımları ve daima canlı güzel çiçekli vazolar bulunmaktadır:

> *"Yazılarında olduğu gibi, Zohrab, özel yaşamında da güzele meraklı bir kişiydi. Güzel bir bibloyla, şık bir binayla veya bir sanatçının resmiyle karşılaştığında kayıtsız kalamazdı. Ahenkli müziğin eşlik ettiği dizeler, ruhunda yankısını bulur ve gözlerinde heyecanlı bir ışıltı parlardı... Evinde her şey onun güzel zevkine göredir. Kabul odasındaki mobilyalar, geniş ve zarifti ve onları son modaya göre değiştirmeyi severdi. Duvarları özellikle Edgar Şahin'in*[332] *güzel ve dinlendirici resimleri ile süslüydü."*[333]

Zohrab ailesi en kaliteli giyimleri seçen ve bunun için de

331. Alber S. Şaruryan, s. 42.

332. Edgar Şahin (1874–1947), Venedik doğumlu Ermeni asıllı ünlü Fransız ressam.

333. Hrant Asatur, *Dimastverner*, Aktaran: Agop Jack Hacikyan, s. 535-536.

yüksek bedeller ödeyen bir yaşam tarzına sahiptir. Üstünde mücevherli zincirli cep saati ve parmağında 8 kırat büyüklüğünde elmaslı yüzüğüyle Krikor Zohrab'ın Avrupalı zevkleri vardır. Ayakkabılarını Osmanlı başkentinin en seçkin "Bir Güven" mağazasından, elbiselerini "Mir" veya "Boterin" mağazalarından alan Zohrab, karısı için Paris'ten elbiseler getirtir. Karısı ve kızlarının giyimlerine, kullandıkları aksesuarlara müdahale eder, kurdelenin renginden, kumaşın cinsine, dikim tarzına yönelik tavsiyelerde bulunur, önerileriyle onlara yol gösterir.

Zohrab, aynı giysiyi fazla giymez ve fazla eskitmeden çevresine dağıtır. Öldürülmesinden yıllar sonra, bir gün ünlü yazar Hagop Oşagan (1883-1948) ve şair Antranik Zarukyan birlikte dışarı çıkıp sinemaya giderler. Çok şık giyinmiş olan Oşagan arkadaşına giyimi hakkında şöyle konuşur: *"Bak bu Zohrab'ın elbisesi. Eskimiş derdi, bana verirdi elbiselerini. Hâlbuki hiç de eskimiş değildiler. Ben o elbiselerden birini saklamıştım. Bu o elbise."* Bu sözlerden duygulanan Zarukyan da arkadaşını *"Öyleyse Zohrab da yanımızda yürüyor"* diye yanıtlar.[334]

Evdeki çalışma odası, giriş kapısının karşısındadır. Duvarları yerden tavana kadar kitaplarla dolu odanın mobilyaları en kaliteli ahşaptandır. Zamanının büyük bölümünü, dava dosyalarını incelemek, Ermeni milliyeti ile ilgili belgeleri okumakla geçiren Zohrab, bir ziyaretçisi geldiğinde, birkaç dakika içinde odasından çıkar ve misafirini kabul eder. *"Çalışmanızı bölmek istemezdik"* diyen misafirine, kollarını yukarı doğru kaldırarak, *"Akşama kadar kâğıtlarımla tek başıma mı kalacağım? Siz beni onlarla yalnız başıma kalmaktan kurtarıyorsunuz"* diye cevap verir.[335]

Evdekiler ona bir çocuk gibi itina gösterirler. Her şeyini önceden programlar, herhangi bir gecikmeye neden olmaması için azami çaba gösterirler. Büyük kızı Dolores ile birlikte Pazar günleri yürüyüşler ve gezintiler yapar. Bir ziyarete veya bir kafeye gittiğinde, hemen "sade" siparişi verir. "Sade" diyerek kastettiği Türk kahvesidir.

334. Rober Haddeciyan, 'Zohrab'ın Eskimiş Elbiseleri', s. 244-247.
335. a.g.e. s. 244-247.

1909-1911 yılları, hayırseverlik ve eğitime katkı faaliyetleri çerçevesinde İstanbul'da çok sayıda balolar, müzikli geceler, çay günleri, açık hava piknikleri gibi organizasyonların düzenlendiği yıllardır. Mebusların, yüksek devlet görevlilerinin, iş adamlarının katıldığı bu aktivitelerin en ilgi çekici simalarından biri Krikor Zohrab'tır. Etrafı her zaman kalabalık olan Zohrab'ın meraklı kitlesinde kadınlar çoğunluktadır. Nazik yaklaşımları, şakaları, esprili iltifatları, kadınların da, bir yolunu bulup onun yanına yaklaşma isteklerini arttırır. Kadınların cüretkar sözlerle yaklaşmasından Zohrab'ın da keyif aldığı görülür.

1912 yılının Ağustos ayında, sağlık nedeniyle ve doktorların tavsiyesi üzerine, Fransa'ya Aix-les-Baines Kaplıcalarına gidecektir. Bu yolculuğa çıkmadan önce Klara, Krikor'dan çapkınlık yapmayacağına dair söz vermesini ister. Bunun üzerine Krikor Zohrab eline kağıt kalem alarak Klara'ya 10/23 Ağustos tarihli mizahi bir taahhütname yazar:

"Bu mektubu imzalayan meslekten avukat, hasbelkader Osmanlı Meclis-i Mebusan'da mebus, yazar, profesör, her şeyden önce biraz çapkın Krikor Zohrab. 28 yıl önce, Mühürdar'da küçük bir kızla karşılaştım. Çok beğendim ve galiba 2–3 yıl sonra onu istedim. Kahverengi ekose elbisesini, uzun boyunu, teninin rengini, minik burnunu, davranışlarını ve kişiliğini çok tatlı bularak, severek kendime eş olarak aldım. 28 sene birlikte mutlu yaşadım. Ayrılık günü geldiğinde, aynı derecede mutlu olarak yolculuğa çıkacağım."[336]

Bu kısa ayrılıklarda, Klara ve Krikor birbirlerine oldukça duygusal mektuplar yazarlar. Klara'nın mektupları saklanmadığından günümüze gelememiştir. Ancak Klara, Zohrab'ın mektuplarını saklamıştır.

Zohrab'tan çok büyük bir hayranlıkla bahseden Hripsime Serengülyan[337], orta boyu, toplu vücudu, yuvarlak yüz hatla-

336. Arbert S. Şaruryan, s. 39; Rober Haddeciyan, 'Kınalıada'da Bir Vaftiz', s. 236-240.

337. Krikor Zohrab ile birlikte Urfa-Diyarbakır arasında öldürülen Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan'ın eşi.

rıyla dikkati çeken, herkesin beğenisini toplayan davranışlarıyla, bakışlarıyla, Zohrab'ın adeta yazacağı yazılarına malzeme aradığı izlenimi verdiğini anlatır. Zohrab'ın, İngiliz kumaşlarından dikilmiş zarif elbiselerini, ceketine uyumlu kravatı ve mendilini son derece doğal taşıyan çok şık giyimli bir dış görünüşü vardır.

Agavni Mesropyan'a göre; Zohrab, 1911-1915 yılları arasındaki yaz aylarında, Büyükdere'de, Hünkar'da, Çırçırsuyu'nda veya Bağlarbaşı'nda her Cuma akşamı toplantılar organize eder. Zohrab'ın yanında mutlaka hanendeleri vardır. Müzik dinlemekten büyük keyif alır, klasik batı müziğini çok sever, Osmanlı sanat müziğini sevdiği gibi, Ermeni Halk Müziğinden de çok etkilenir.

Bir defasında, Zabel ve Hrant Asadur'un Osmanbey'deki evlerinde[338] davetli olduğu bir Vartanants Toplantısı'nda[339], müzik eğitiminden yeni mezun olmuş olan Zabel'in kızı Adrine ve Agavni Mesropyan büyük bir coşku ile Klasik Batı Müziği konseri vermektedirler. Konsere ara verildiği sırada, Osmanbey'deki açık hava bahçelerinin birinden Osmanlı Sanat Müziği sesleri gelir. Zohrab, Hrant Asadur'dan kendisini bu müzikli bahçeye götürmesini rica eder. Birlikteliğin bozulma ihtimalini fark eden Hrant Asadur, Zohrab'ın bu talebine nükteli bir yanıt verir: *"Sevgili ve muhterem misafirimiz, kardeşi-*

338. Hrant Asadur'un evi, bugünkü isimleriyle İstanbul Şişli'de Halaskargazi Caddesine çıkan Şafak sokaktadır. Eski adı Digeur Bektchi veya Dighe Bekdji olan bu sokak, Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesinin bulunduğu adanın sağ kenarını teşkil etmektedir. (Rinaldo Marmara, *Pangaltı (Pancaldi)*, Şişli Belediyesi yayını, 2001)

339. Ermeniler, 301 yılında, Kral Drtad'ın egemenliği altındayken devlet ve millet bütünlüğü içinde Hıristiyanlığı kabul etti. Hıristiyan Ermenilerle, pagan Sasaniler 451 yılında, Vartanants savaşında karşı karşıya geldiler. Din uğruna yapılan bu savaşı Ermeniler kaybetmiş, ancak başkumandan Vartan Mamigonyan, cesaretiyle efsaneleşmiştir. Savaşın sonunda Ermenilerin Hıristiyan kalmış olması nedeniyle bu olay Ermeni tarihinde büyük öneme sahiptir ve kilise takviminde yer alan önemli yortulardan biridir.

miz! Seninle beraber olmak için, ya biz evimizi değiştireceğiz, ya da o açık hava gazinosunu kapattıracağız."[340]

Zohrab dış görünüşüyle de kendine özel, çekici bir şahsiyettir. Orta boylu olmasına rağmen çok yakışıklı bir erkektir. Bir salonda, diğer erkekler arasında fark edilen, 'ben buradayım' diyen bir kişiliktir. Eğlenmeyi, özellikle çok usta olduğu kâğıt oyununu çok sever.

Anlatılanlara göre, bazı günler köprüden geçerken cebinde on para bile bulunmazken, kumarda geçirdiği şanslı bir geceden sonra, ertesi sabah dönüşte cebinde 300-400 altın lira ile köprüyü geçerdi. Herkesin bildiği bir şey de, yürürken cebindeki altınları şakırdatma alışkanlığına sahip olmasıydı.

Zohrab'ın çevresine çok sık borcu olurdu. Hatta bazen bu borçlarının ödemesini geciktirirdi. Fakat herkes bilirdi ki, Zohrab vazifesini ve borcunu ihmal etmez, borcunu mutlaka öderdi.

Şık ve güzel görünümü, bir erkek olarak fiziksel güzelliğe sahip oluşunun yanında, etkileyici konuşması, konuşurken olağanüstü kabiliyeti, nüktedan, esprili, keskin görüşlü, hazırcevap, biraz alaycı ve bütün konulara hâkim olan bir tarzı vardır. Zohrab yazar gibi konuşur, konuşur gibi yazardı. Nerede olursa olsun, Meclis-i Mebusan'da, Ermeni Milli Meclisi'nde, herhangi bir toplantıda, evinde, konuk olduğu yerde, o konuşmaya başladığında herkes susar ve onu dinlerdi. Bu tarzı her şeyden önce mahkeme salonlarında Zohrab'a çok yardımcı olurdu. Çok kuvvetli bir avukattı ve kabul ettiği hiçbir davayı kaybetmezdi.

Hukuk talebeleri onun katıldığı duruşmaları ve yaptığı savunmaları büyük bir dikkatle izler ve ders alırlardı. Hraç Zartaryan'a göre, Zohrab'ın adliyedeki savunmalarını izlemek gerekirdi. *"Zohrab, affetmeyen bir güçle, kullanacağı kelimeleri seçer, mantığını kullanır ve karşısındakinin üzerine giderdi. Zohrab, kendi neslinin sıradağları üzerinde yukarıya doğru sivrilmiş bir dağdı."*[341]

340. Rober Haddeciyan, 'Dörtyol'un Lezzetli Portakalları', s. 240-244.
341. Rober Haddeciyan, 'Zohrab'ın Eskimiş Elbiseleri', s. 244-247.

"Zohrab üzerine basılmamış yollara aşıktı. Ufuklara açılan ve yükselen fikirleri severdi. Düşünceleri ve eserleri, özel ve edebi hayatına ait çelişkilerle doluydu. Eğer bir şeye inanmışsa çok inatçı ve fanatikti. Üstlendiği milli, siyasi ve hukuki görevleri konusunda kusursuzdu ve romantik. Bir işi almadan önce, onu çok dikkatli ve titizlikle tetkik eder ve duruma tamamen vakıf olarak başlardı."

"... Tabiat itibariyle anarşistti ve de rahatsız. Coşkusuyla ve meraklarıyla 60 yaşında bir çocuktu. Güzelliklere, kadın, çiçek, sanat eseri veya doğa, kısacası kendi ruhunu tatmin eden her şeye aşıktı. Evi küçük heykeller, resimler, halılar ve taze çiçeklerle dolu, küçük derli toplu bir müzeydi ve sevimli iki küçük kızı Dolores ve Hermine orada sessiz ve sakin dolaşırlardı."[342]

Sekreteri olan Haçik Peltekyan'ın anlatımına göre; Zohrab meyveyi çok severdi. Özellikle yeni çıkan turfanda meyveyi ilk gününden satın alır ve evine getirirdi. Bir gün Zohrab'a, Dörtyol'dan bir sandık portakal gelir. Portakalları çok lezzetli bulup beğenen Zohrab, Dörtyol'da portakal bahçeli bir ev satın almaya karar verir. Gerçekten de geniş bir çiftlik satın alır. Ne yazık ki kahredici günler geldiğinde, her şey gibi portakal bahçeli ev de mahvolacaktır.[343]

Çocukların Eğitimi ve Avrupa Tatilleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan değişimin işaretlerinden biri, özgürlüklerin ve gelişmenin beşiği olan Avrupa'ya karşı giderek artan ilgidir. Çocuklarına iyi eğitim vermek isteyen aileler için Avrupa bir hedeftir. Refah seviyesini ve yaşam kalitesini yükseltmek isteyenlerin tüketim alanında örnek aldıkları yer Avrupa'dır. Buna Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın sonlarında artan baskılardan kaçan aydınların

342. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

343. Rober Haddeciyan, 'Dörtyol'un Lezzetli Portakalları', s. 240-244; *Haraç*, sayı 10897, 1967, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 428.

Avrupa'yı geçici olarak da olsa yaşam için seçmeleri de eklenince tablo daha kolay anlaşılabilir.

Osmanlı coğrafyasında başta İstanbul olmak üzere, İzmir ve Selanik'te, Avrupa ile sıkı ilişkiler içinde yaşayan bir zümre ortaya çıkar. İşte Zohrab ailesini de, Batıya hayranlık ve özenti içinde olan bu çevre içinde görmek mümkündür.

Krikor Zohrab, bildiğimiz niteliklerinin yanında, iyi ve bağlı bir aile reisidir. Çocuklarını iyi şekilde yetiştirmek için, dönemin en üst imkânlarını onlara sunmaktan geri kalmaz. Çocukları ilköğrenimlerini tamamladığında mutlaka Fransızcayı öğrenmiş olurlardı. Yurt içi ve yurt dışı seyahatlerinde, Zohrab karısına ve çocuklarına, neredeyse her gün ve ayrı ayrı mektup yazarak, uzakta olduğu zamanlarda da onlara ilgisini eksik etmezdi. Çocukları ile yaptığı mektup yazışmalarında ısrarla Fransızcayı kullanırdı.

Zohrab, kız çocuklarını değilse de, erkek çocuklarını ilköğretimini tamamladıktan sonra öğrenimlerinin devamı için yurt dışına göndermiştir. İlk önce 1903 yılında büyük oğlu Levon'u Cenevre'ye gönderir. Yaz tatillerinde İstanbul'a gelen Levon, lise eğitimini tamamladıktan sonra Berlin'in Steglitz semtinde bulunan Bilim Yüksek Okulu'nun Elektrik bölümüne devam ederek mezun olur.[344] Okulu bitirdikten sonra bir süre Almanya ve İstanbul'da değişik işlerde çalışan Levon'u, 1914'te savaş başladığında Cenevre'de görüyoruz. Daha sonra Bükreş'e geçen Levon, Osmanlı Devleti için gerekli savaş malzemelerinin satın alınması ve Romanya üzerinden gönderilmesi için çalışmalar yapar.[345] Ancak savaş yılları ve sonrasında Levon hep yurt dışındadır.

Küçük oğlu Aram, lise eğitimi için 1909'da Berlin'dedir. Eğitimini bitirdikten sonra savaş başladığında İstanbul'da bulunan Aram'ı babası tedavi olacağı gerekçesiyle Ağustos 1914'te İsviçre'ye gönderir. Amaç savaş günlerinde 20 yaşına gelmiş oğlunu ülkeden uzaklaştırmaktır.[346] Askere alınan Ermeni gençlerinin daha sonra başlarına gelenleri bildiğimize

344. Albert S. Şaruryan, s. 137, 304.
345. Albert S. Şaruryan, s. 445.
346. *Haraç*, 1967, sayı 10899, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 450.

göre, Zohrab'ın her iki oğlunu yurt dışında tutmasının ne kadar isabetli bir karar olduğu açıktır. Zohrab öldürüldükten sonra, Paris'e geçen Aram, burada eğitimine devam eder.

Hareketli yurt dışı trafiği Zohrab ailesinin diğer fertlerinde de görülür. Başta Krikor Zohrab olmak üzere, karısı ve kızları da, tedavi, tatil, alış veriş ve benzeri nedenlerle, Paris, Cenevre, Londra, Berlin, Viyana gibi büyük kentlere ve değişik yerleşimlere giderler.

Krikor Zohrab'ın 1896'da başladığı yurt dışı seyahatleri, Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde zorunluluktan dolayı olmak üzere, Meşrutiyet'in ilanından sonra da her yıl düzenli olarak tekrarlanır. Genellikle tek başına çıktığı bu seyahatlerinde, yurt dışında eğitim amaçlı olarak bulunan oğulları Levon ve Aram ile de buluşur, beraber olur.[347]

Yurt dışına giderken, İstanbul-Köstence arasını vapur ile geçtikten sonra, oradan da belli başlı büyük şehirlere tren ile ulaşır. Zohrab'ın yurt dışı seyahatlerinin önemli bir kısmı tedavi, dinlenme ve tatil amaçlıdır. Yoğun çalışmalarla geçen bir yılın sonunda gelen yaz aylarında, gerek Osmanlı Meclisi, gerekse Ermeni Milli Meclisi'nin tatile girmesiyle, ilerleyen yaşında başlayan romatizma ağrılarının tedavisi için Avrupa'nın tanınmış kaplıcalarına gider. Ağustos ayında gittiği kaplıca merkezleri arasında, 1911'de Almanya'nın kaplıca merkezi Wiesbaden'de ve 1912'de güneydoğu Fransa'nın Alplerinde bulunan Aix-les-Baines Kaplıcalarında doktor kontrolü altında tedavi görür.[348] İkişer ay süren bu tatillerinde, çevre gezilerini, eğlencelere ve oyun salonlarına katılmayı, kültür ve sanat faaliyetlerini takip etmeyi ve alışveriş yapmayı da ihmal etmez.

Zohrab'ın her yıl çıktığı Avrupa tatillerinin önemli bir uğrak yeri de Paris'tir. Avrupa'nın kültür merkezi Paris'te arkadaşı Arşag Çobanyan ile görüşmek, edebiyat, sanat ve siyaset konularında fikir alışverişi yapmak da Zohrab'ın temel alış-

347. Bak. Ekte 1910 yılı Ağustos ayında çıktığı seyahatte, Brüksel'de buluştuğu küçük oğlu Aram ile çektirdiği fotoğraf.

348. Albert S. Şaruryan, s. 317, s. 376

kanlıkları arasındadır. Her konuda anlaşan bu iki dost, birbirlerinden uzak yaşamalarına rağmen, daima birbirleri ile yazışarak bağlantıyı koparmazlar. Arşag Çobanyan sayesinde Paris'teki Ermeni toplumu ve aydınlarıyla da bir araya gelme imkânını bulur.

Yurt dışı gezilerinde, karısına ve çocuklarına mektup yazmak Zohrab'ın usanmadan yaptığı gündelik işidir. Karısını sınırlı olarak beraberinde götürmesi, daha çok yalnız olmayı tercih etmesi de bu gezilerinin bir farklı özelliğidir. Örneğin, 1912 yılı Ağustos ayında, Klara kardeşi Araksi Kımız ile birlikte Cenevre'de iken, aynı anda Krikor Zohrab Paris'te tatil yapabilmektedir.

Meclis Çalışmalarında Bağımsız ve Liberal Mebus

Krikor Zohrab, mecliste gündeme gelen her konuda fikir üreten, geliştirdiği çözümleri tartışmalara katmaktan çekinmeyen bir mebus profili çizer. Bütçe ise bütçe, donanmanın sorunları söz konusuysa donanmaya yeni gemi alınması, reji tekeli mi, halk sağlığı mı, başkentte başıboş gezen insanların yarattığı sorunlar mı, Pangaltı'nda yıkılan Ermeni mezarlığının yerine yapılacak inşaat mı, akla gelen her alanda Krikor Zohrab'ın mutlaka herkesin merakla dinlemek isteyeceği bir fikri olmuştur. *"Sahip olduğu saydam ve berrak düşünce tarzıyla, en karmaşık kördüğümleri, sabırla çözme yeteneğine sahiptir. Gerek savunmalarını yaptığı mahkeme salonlarında, gerek kitlelere hitap ederken kürsüde, gerekse imzasını attığı makaleleriyle basında, yaptığı her değerlendirmede, arı ve sarih mantığının izleri fark edilirdi."*[349] Zohrab'ın Mebusan Meclisinde veya Ermeni Milli Meclisinde yaptığı her konuşma bir "etkinlik" olarak kabul görmüştür.

Örneğin Hicim adındaki bir geminin batması ve ardından yapılan görüşmelerde Krikor Zohrab'ın hesap soran, mücadeleci tavrını görmek mümkündür. Hicim Vapuru, Ereğli'den

349. Teodig, 11 Nisan Anıtı, s. 2.

haddinden fazla kömür yüklendiği için 12 Kasım 1909'da batmıştır. Zohrab, 15 Kasım 1909'da Osmanlı Meclisi'nde verdiği gensoru önergesi ile bu konuyu meclise getirir. Bir facia olarak görünen olayın eleştirisini yaptıktan sonra, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa ve Ticaret ve Nafıa Nazırı Hallacyan Efendi'nin Hicim Gemisinin batması ile ilgili olarak cevaplandırmasını istediği sorularını gensorusunda belirtir. İleriki günlerde nazırların gensoruya verdikleri cevaplar meclis kürsüsünden okunacaktır.[350]

Zohrab 1908'de kendini "*her daim özgürlükçü, halkçı, yolsuzluklara karşı mücadele eden, despot bir yönetimin kırımlarına karşı protestosunu yükselten*" bir kişilik olarak tarif etmiştir. 21 Şubat 1911'de, Osmanlı Meclisi'ndeki konumunu, Lamartine'in (Je siege au plafond) sözüne gönderme yaparak, "*ne sağda otururum, ne de solda, tavandayım*" diyerek, bağımsız çizgide yer aldığını anlatmaya çalışmıştır.[351]

Zohrab, halkın eğitim seviyesinin geliştirilmesi, haksız vergilerin, feodal ayrıcalıkların, vatandaşlar arasındaki ayırımcılığın kaldırılması ve tüm milliyetlere eşit sosyal ve yasal hakların verilmesi için gerekli yasaların çıkartılmasında tavizsiz bir mücadele verdi. Her şeyden önce Osmanlı mebusuydu ve Osmanlı Devletinin çıkarlarını koruma çizgisinde ısrar etti. Ermeni toplumunun huzur ve barışı ile Osmanlı Devletinin huzur ve barışının bir arada mümkün olacağını savundu.

II. Meşrutiyet meclislerinin ilk döneminde, mebusların partilerine daha gevşek bağlarla bağlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle, seçimde çoğunluğu kazanan partinin -ki burada söz konusu olan İttihat ve Terakki'dir- istediği kararların alınmasında zorlanabildiği, kısa bir süre sonra meclisteki çoğunluğu tehlikeye girdiğinden Meclisin feshi için dolambaçlı yolları denediği görülebilmektedir. İttihat ve Terakki'nin 1908 ile 1918 arasında on yıl süren iktidarını iki bölümde ele almak mümkündür: 1908 ile şiddet kullanarak darbe yaptığı 1913 arasındaki

350. Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)*, Çizgi Kitabevi, 2007, s. 239.

351. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 169.

daha demokratik parlamenter dönem ve 1913'den 1918'e kadar demokrasinin yok edildiği, parlamentonun kapatılmadığı ancak tek partinin hakim olduğu otoriter dönem.

Krikor Zohrab, var olan özgürlüklerin sınırını sonuna kadar zorlayan çalışmalarıyla, adil yasaların çıkartılmasını sağlamak üzere, öldürüldüğü 1915 yılına kadar parlamentodaki tüm görüşme ve toplantılara aktif olarak katılır. Kendisini anlatırken Zohrab, "*Ben Kanun-i Esasi'yi savundum*" şeklinde konuşmuştur. O, Batı Ermenilerinin ulusal, siyasal ve kültürel yaşamında sevilen ve etkin bir kişi olmuştur. Siyasi yaşamında Zohrab, başkentteki ve taşradaki Ermenilerin sorunlarını savunmada en önde yer almış, Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi olarak, "Meclisin en iyi hatip mebusu" ilan edilmiştir.[352]

Taşnaksutyun İle Dostluk

Aynı şekilde, Krikor Zohrab'ın konulara daha geniş perspektiflerden bakabilme yeteneği, sosyal ve siyasal birikimi, hukuka olan hâkimiyeti, edebiyatçı kişiliğinin getirdiği sağduyulu yaklaşımları ve nihayet Osmanlı toplumu içinde tanınan, itibarlı konumu, Taşnaksutyun'un da ona bakışını etkiliyordu. Birçok konuda karar vermek için, Taşnaksutyun'un çok sık olarak Zohrab'ın görüşlerine başvurduğunu, hatta bu kararların alındığı toplantılara davet ettiğini görebilmekteyiz.

1911'de İtalyanların Trablusgarp saldırısının ortaya çıkardığı uluslararası krizin sonunda Osmanlı'da hükümet sorunu çıkar. Yeni kurulması planlanan ve İttihatçıların daha etkin olacağı Said Paşa başkanlığındaki hükümet konusunda nasıl bir tavır alınmasını belirlemek üzere Taşnaksutyun'un kendi içinde yaptığı görüşmelerden bir sonuç çıkmaz. Bunun üzerine, Taşnaksutyun üyesi mebusların Krikor Zohrab'la birlikte toplanarak, beraberce karara varmaları bu durumun tipik bir örneğidir.[353]

352. Hasmik Muradyan, Eugenia Melkonyan, 'Grigor Zohrap', 31 Ağustos 2006,

353. Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Otoman Rule (1908-1914)*, s. 96.

Zohrab'ın, Ermeni Milli Meclisi'nde, Ermeni eğitim ve sağlık kurumlarındaki geniş çevresi ve etkinliği, Taşnaksutyun'un bu kurumlardan istifade etmesine önemli katkılar sağlamıştır.[354]

Zohrab, Ermeni mebusu olup, buna karşılık Ermeni siyasi partilerinden hiçbirinin üyesi olmamıştır. Ermenileri ilgilendiren sorunlara çözüm üretmek üzere, Ermeni siyasi partilerinden Taşnaksutyun ile sık sık görüş alışverişinde bulunması, onun bu partinin taraftarı veya üyesi olduğu anlamına gelmemelidir. Taşnaksutyun'un, Ermeni toplumu içinde en fazla örgütlü ve etkin, siyasi perspektifi en geniş olan siyasi parti olması, elbette ki Zohrab'ın da bu partiyi daha ciddi olarak kabul etmesine ve muhatap almasına neden olmaktaydı.

Öte yandan, Zohrab'ın olaylara sağduyulu yaklaşımı, yaşadığı topraklara sımsıkı bağlı olması, Ermenilerin her meselesine koşan, aldığı doğru kararlarla çözüm üreten, konuşmaları ile kitleleri etkileyen ve ufkunu açan çizgide yer alması, sadece Ermeni toplumu üzerinde değil, aynı zamanda Taşnaksutyun yöneticileri ve üye tabanında da güvenilen bir kişi olarak kabul görmesini sağlamıştır. Parti üyesi olmasa da, partililerin Zohrab'a derin bir sevgi ve saygı duydukları düşünülmelidir. 1912 Meclis-i Mebusan seçimleri için Taşnaksutyun aday belirleme çalışmaları yaparken, Trabzon Taşnaksutyun örgütünün, genel olarak parti üyesi olmayan adaylara karşı çıkmasına karşılık, parti üyesi olmayan Zohrab gibi tanınmış ve sevilen adayların kabul edilebileceğini isim vererek belirtmesi dikkat çekicidir.[355]

Zohrab'ın liberal görüşleri savunmasını, ancak bunun dışında Taşnaksutyun'a yakın durmasını böyle anlamak gerekir. Liberal ve tarafsız niteliğini korumakta titiz olan Zohrab için, iyi bir Taşnaksutyun dostu tanımı kullanılabilir, ama bu kadar. Ulusal ve dinsel ortak paydaya sahip olduğu, isminde yer alan devrimci sözüne rağmen, milliyetçi yanı daha ağır basan Taşnaksutyun ile bu yakınlığı normal kabul etmek gerekmektedir. Bazı araştırmalarda Zohrab'ın Taşnaksutyun üyesi olduğu yazılsa da, bu doğru değildir.

354. a.g.e. s. 111.
355. a.g.e. s. 125.

Taşnak yöneticilerden Vahan Papazyan, anılarında bu konuya açıklık getirmektedir: *"Rakip partililerce Zohrab, Taşnaktsagan addediliyordu. Yaptığı konuşmaların birinde, 'Taşnaktsagan olsaydım övünç duyacaktım, devrimci bir aydınım' demiştir."* Papazyan, Zohrab'ı *"yenilmez söz ve kalem adamı..."* olarak tanımlamıştır.[356]

Devrimcilere dost ve liberal tanımı Zohrab'a daha uygun düşen bir tanımlamadır. Devrimci kesimden gelen ve ilerde göreceğimiz bazı eleştirilere rağmen, devrimcilere karşı cepheden çok daha fazla ve sık eleştirilere maruz kalmıştır. Ermeni Milli Meclisi içinde yer alan *Azadagan (Özgürlük)* gurubu içinde Zohrab'ın da bulunması ve çoğu kez sözcülüğünü yapmasına gelen eleştiriler buna örnektir:

> *"Zohrab, Taşnaktsagan Cemiyetinin kurtarıcı kayığıdır. Ne zaman Taşnaksutyun kötü bir durumla karşılaşırsa, Don Kişot'tan daha çok Sanço Panço'yu hatırlatan o yusyuvarlak ve neşeli şahıs, öne atılıyor, kollarını kıvırıyor, ortaya çıkıyor, bir konuşma yapıyor, bir mektup yazıyor ve bir jest yapıyor."*[357]

Ermeni Milli Meclisi'nde Devrimcilerle İttifak: Azadagan Gurubu

Ermeni milletinin demokratik ve yasal yönetim organı olan Ermeni Milli Meclisi, milletin değişik kesimlerinden gelen ve farklı siyasi görüşlere sahip üyelerden oluşmaktadır. 1910-1911 yılarında Milli Meclis'te genel çizgileri ile dört farklı siyasi gurup bulunmaktadır. Bunlar kısaca şöyle tarif edilmektedir:

a) Sözcülüğünü Himayag Peder Ekserciyan ve Püzant Keçyan'ın yaptığı "Gığerabahbanoragan" (Ruhaniler) b) Kri-

356. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

357. Yervant Odyan, *Arevelk*, 15/28 Temmuz 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 267.

kor Zohrab ve Harutyun Şahrikyan'ın önderliğindeki "Azadagan" (Özgürlük) c) Himayag Aramyan'ın başını çektiği "Çapavor Azadagan" (Ilımlı Liberaller) d) Minas Çeraz'ın temsil ettiği "Çezogner" (Tarafsızlar)[358]

Görüldüğü gibi, Zohrab, Ermeni Milli Meclisi'nde Taşnak Harutyun Şahrikyan ile birlikte hareket etmiş, Azadagan gurubunu oluşturmak için önemli çaba sarf etmiş ve çoğunlukla sözcülüğünü yapmıştır. Ancak Azadagan gurubunu sadece Zohrab ve Taşnaklardan müteşekkil görmemek gerekir. Ayrıca bazı bağımsız üyelerin de bu grupla birlikte hareket ettiği görülmektedir. Bu gruplar arasında en ciddi görüş ayrılıkları 26 Ağustos/8 Eylül 1909 günü Patrik Yeğişe Turyan'ın (1860-1930) (Görev yaptığı dönem: 1909-1910) istifa etmesi ile başlayan olaylar zinciridir.

Ermeni Milli Meclisi'ndeki muhafazakârlar, 1909 Adana Olaylarından bir süre sonra, olayların sorumluları arasında görülen Cebel-i Bereket mutasarrıfı Asaf Bey'e şiddetli bir ceza verilmemesi, 5 Ermeninin suçsuz olarak idama mahkum edilmesi üzerine Avrupa kamuoyunu uyarmak üzere, İttihatçıların da içinde yer aldığı hükümetin tutumunu protesto maksadıyla genel bir rahatsızlığı belli etmek için Patrik Yeğişe Turyan'ı zorlayarak istifa ettirmişlerdi. Buna karşılık, Zohrab'ın da içinde yer aldığı Azadagan gurubu, İttihatçılarla devam eden ittifak siyasetlerine paralel olarak bu istifayı doğru bulmamış ve karşı çıkmışlardı. Ancak hükümetten beklenen kararların çıkmaması nedeniyle, 13/26 Ekim'de Zohrab'ın da üye olduğu Cismani (Sivil) Kurul da istifa eder.

Zohrab, Anayasal rejim uğruna ve Ermeni milletiyle hükümet arasında iyi ilişkilerin kurulabilmesi için, Patriğin hükümet üzerinde kurmaya çalıştığı baskının verimli olmadığını ve görevine devam etmesi gerektiğini açıklar. Hükümet, İttihat ve Terakki'nin içinde yer aldığı ve kontrol ettiği hükümettir. Ancak, Patrikhanenin, Ermenilerin hak ve hukuku üzerindeki taleplerini kulak arkası eden de aynı hükümettir. Zohrab, ısrarla "ilişkilerin iyi tutulması" gerektiğini anlatma çabası

358. Albert S. Şaruryan, s. 255.

içindedir. Görüldüğü gibi, Ermeni Milli Meclisi'nin muhafazakârları İttihat ve Terakki'nin içinde yer aldığı hükümete karşı sert muhalefet yaparken, Zohrab ve beraber hareket ettiği Taşnaksutyun ılımlı dostluk siyaseti izlemektedir.

Hükümetin nispeten yapıcı yaklaşımı ve 1910 yılı Ocak ayı başında göreve gelen yeni Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın yaptığı dönüş çağrıları ile Patrik Şubat ayı başında görevinin başına döner. Bu olay gerçekte, Milli Meclis'te İttihatçılara karşı olan muhafazakarlarla, İttihatçılarla ilişkileri iyi tutmaktan yana olanların arasındaki mücadelenin bir sonucuydu.

Bu mücadele yeni konularda ve çok yakın bir zamanda tekrar ortaya çıkar. Ermeni devrimcilerinin, kilise mekanlarında siyasi toplantılar yapması, muhafazakar ve ruhani kesimin karşı çıkışı ile karşılaşır. 25 Temmuz/7 Ağustos 1910'da Beyoğlu'ndaki Üç Horan Kilisesinde Sahmanatragan Ramgavar (Anayasal Liberal) ve Taşnaksutyun gruplarının taraftarları arasında çıkan ve güvenlik kuvvetlerinin müdahalesiyle yatışabilen çatışma[359] sırasında Zohrab Paris'tedir. Yazdığı mektupla endişelerini aktararak, oğlu Levon ve sekreteri Arşag Bahtiyaryan'ın bu olaylardan uzak durmalarını bildirecektir.

İki grup arasındaki tartışmalar kavgalara dönüşür. Taşnak aktör Yenovk Armen'in Cismani (Sivil) Kurul toplantısında Başkan Simon Sehposyan'ı dövmesi olayların ulaştığı boyutun küçük bir örneğidir. Patrik Yeğişe Turyan'ın istifası yeniden gündeme gelir. Zohrab, bir yandan Patriğin istifasını arzu etmez, diğer yandan kiliselerde toplantı yapma özgürlüğünü savunur. İki gurubun arasını bulmaya çalışan Zohrab, özellikle muhafazakâr gurubun ağır eleştirilerine maruz kalır.

Patriğin istifasının kabulü veya reddi konusu Ermeni Milli Meclisi içinde uzun süre tartışmalara neden olur. Nihayet 26 Kasım/9 Aralık 1910'da Milli Meclis, Patrik Yeğişe Turyan'ın istifasını kabul eder. Azadagan gurubu karşı tepki ola-

359. *Sabah*, 26 Temmuz/8 Ağustos 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 293, Aktaran: Recep Karakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, s. 81.

rak, Zohrab'ın bulunmadığı bu toplantıyı terk eder. Patriğin istifası üzerinde tartışmalar bir süre daha devam eder.

Ermeni Liberal Partisi'nin (Sahmanatragan Ramgavar) 5/18 Aralık 1910'da Kadıköy'de Kışlık Tiyatro'da düzenlediği, Bulgar milletvekili Dimitr Vlahov ve Rus-Alman devrimcisi Aleksander İsrael Helpfand'ın (Parvus Efendi) konuşmacı olarak katıldığı bir toplantıda, programda ismi yazılı olmamasına rağmen, beş bin kişilik dinleyicinin büyük bir alkış yağmuru ve adını seslendirerek, *"Zohrab'ı isteriz! Zohrab"* diyerek tempo tutması üzerine Zohrab kürsüye çıkar.

Güncel siyasi konulardaki düşüncelerini anlattıktan sonra Zohrab, Patriğin istifası ile ilgili görüşlerini açıklar. Ermeni basınında Azadagan gurubuna *"avukatlar gurubu"* diyerek kendisine yapılan eleştirileri şöyle cevaplar:

> *"Evet, biz avukatlarız, hakkın koruyucularıyız. Biz avukatlar grubuyuz ve eğer Zeytun'lu kardeşlerimiz ölüme mahkûm oluyorlarsa, biz durumumuzu tehlikeye atarak, o zamanki Osmanlı mahkemelerinde Ermeniliği ve Zeytunluları savunduk. Biz o avukatlar, kıyımdan sonra* (1894-1896 kıyımını işaret ediyor) *ölümden kurtulan ve terörist olarak suçlanarak yüksek mahkemeye teslim edilen hamal kardeşlerimizi biz koruduk, onların haklarını savunduk." "Biz avukatlar ve kanun yapanlar, milletine 80000 altın vasiyet eden Karagözyan'ın etrafında dolananlara, Patrikhanenin etrafına toplanarak bu vasiyeti 20000 altına satmak isteyenlere ve bizi polisin adını vererek tehdit edenlere karşı, tek başımıza basında milli menfaatlerimizi savunan o köşe yazarlarıyız ki 30 yıllık basın hayatım içinde yazdığım tek bir satırı bile geri almak durumunda kalmamışımdır."* [360]

Toplantıyı tertipleyen ve karşı görüşte olanlar, toplantının kontrollerinden çıkması üzerine, toplantının hükümet karşıtı olduğu gerekçesiyle polise haber verir. Gerçek durumu öğrenen polisin bir sorumlu istemesi üzerine, Krikor Zohrab ken-

360. *Azadamard* 6/19 Aralık1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 293.

disini İstanbul Osmanlı mebusu olarak tanıtarak bütün yasal sorumluluğu üstüne alır.

Azadagan, nispeten gevşek bir gurup olarak daha sonraki yıllarda da varlığını sürdürecektir. 1911 yılının sonlarında Taşnaklar bu guruptan ayrıldıklarını ve bağımsız yeni bir gurup olduklarını duyuracaklardır. Zohrab, bu vesile ile Tokatlıyan Oteli'nde verilen bir yemekte, bunu karı koca arasındaki ayrılığa benzetecek ve gelişen olaylar karşısında ortak tutum almaya devam edecektir.[361]

İttihat ve Terakki İle İyi İlişkiler

Aynı şekilde, liberal Zohrab'ın, istibdada, gericiliğe karşı olan, Meşrutiyet'i ve günümüz terminolojisi ile laikliği savunan İttihat ve Terakki'ye de yakın duran bir konuma sahip olduğu görülmelidir.

Özellikle 31 Mart Olayı ve Adana katliamından sonra, Zohrab, İttihat ve Terakki'nin her türlü eksik ve yanlışlarına rağmen, savunulması gerektiğini her vesile ile vurgulamıştır. Bu partinin ideolojisinin tek yönlü olarak ele alınmaması gerektiğini ifade eden Zohrab, Ermenilere ve diğer milletlere karşı duruşuyla gerici ve milliyetçi yanını gördükten sonra da, İttihat ve Terakki'nin kısmi demokrasiye açık olan mevcut anayasal düzenin devamından yana olmasıyla desteklenmesi gerektiğini her ortamda anlatmıştır.

Zohrab, Meşrutiyet'in ve Anayasa'nın yürürlüğe girmesi ile toplumda ve kurumlarda değişimin hemen sağlanacağı iyimserliğine kapılmamayı savunur. Ermeni Milli Meclisinde kapalı olarak yapılan 25 Kasım/8 Aralık 1911 tarihli toplantıda, yaşanan tecrübeler ile bunun kanıtlanmış olduğunu, bu kurumlardan biri olarak gördüğü İttihat ve Terakki'nin de bu bakış ile ele alınması gerektiğini ifade eder.

"Anayasanın kabul edilmesi ile kanunların geçerli olacağı, bu rejim ile ilgili beklenti ve ümitlerimizin gerçekle-

361. *Püzantion* 22/5 Kasım 1911, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 343.

şeceği yanlış bir düşüncedir. Özellikle belirtmek istiyorum ki, Osmanlı Mebusan üyesi olarak, tesadüfen değil, dikkatli ve düşünerek bir politika takip etmişizdir. Çünkü henüz ülke içinde bu anayasanın bir geçerliliği yoktur"... "Anayasa, eşitliği birinci şart olarak kabul ettiği halde, her yerde olmadığı gibi, Osmanlı Mebusan'ı içinde dahi eşitlik yoktur"... "Göz ardı etmemek gerekir ki, kendi gelişmesini, kendinden daha önde gidenlerin yok edilmesinde gören bir tür düşünce tarzı vardır."[362]

Krikor Zohrab, Ermeniler içinde, Meşrutiyet'e sahip çıkma uğruna İttihatçılarla iyi ilişkileri en uzun süre ile ve kararlılıkla savunan sembol isimlerden biriydi. Zohrab'ın bu tutumunu, İttihatçılardan bir beklentisi olduğu şeklinde açıklayanlar da olmuştur. Mesela, Ermeni tarihçilerden Arşag Alboyacıyan'ın (1879-1962), 1919 yılında yayınladığı Zohrab biyografisinde bu düşünce mevcuttur.[363] Buna karşılık, İttihatçıların iki kez yaptığı Nazırlık teklifinin de Zohrab tarafından geri çevrildiğini biliyoruz. Bunlardan birincisi, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonraki günlerde Adalet Nazırlığı önerisi[364], diğeri de ikinci kez kurulan Sait Paşa hükümeti için Aralık 1911'de Posta ve Telegraf Nazırlığı önerisidir.[365] Son nazırlık teklifi hakkında Zohrab *"bu görevin milletimin onuru ile orantılı ve uygun düşeceğine inanmadım"* şeklinde düşüncelerini açıklamıştır. Ancak kamuoyu Zohrab'a her zaman hükümet üyeliğini yakıştırmış ve bu konuda zaman zaman söylentiler oluşmuştur. Ocak 1910'da *'Seda-yı Millet'* gazetesinde çıkan haber de bunlardan biridir:

362. Adenakrutyun (Ermeni Milli Meclisi toplantı tutanakları), 1911-1912, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 344.

363. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 170;

364. Gaidz F. Minassian, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler*, s. 163.

365. *Azadamard*, 21 Aralık/3 Ocak 1911, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 350; Pars Tuğlacı, Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab, s. 54.

"İstanbul Mebusu Krikor Zohrab Efendi'nin İnşaat-ı Umumiye Nazırı olarak adlandırılacağına dair karar verileceğini memnunlukla işitiyoruz. Bu seçim gerçekleştiği taktirde, hükümeti tebrik etmek bir görevdir. Zira Zohrab Efendi, ünlü bir hukuk bilgini, cezai hukuk mütehassıs okutmanı olmakla birlikte genel yapılar nazırlığından beklenen bilimsel bilgiye de sahiptir."[366]

Yine 2/15 Şubat 1911'de Bedros Hallacyan'ın Ticaret ve Bayındırlık Nazırlığından istifa etmesi, yeni nazır adayı olarak Krikor Zohrab'ın adının basında yer almasına neden olacaktır. Türkçe yayınlanan *İkdam* gazetesinin 25 Şubat/10 Mart tarihinde nazırlık için ismini vermesine rağmen, o günlerde İttihatçılarla tartışmalı olması nedeniyle gerçekleşmeyecektir.

1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri

Osmanlı Devleti, Meşrutiyet'in ilanından sonra özellikle dış politika alanında çok önemli gelişmeler yaşamaktadır. 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya'nın Bosna Hersek'i topraklarına kattığını açıklaması, Girit Milli Meclisi'nin Girit Adası'nın Yunanistan'a bağlanmasını kabul ve ilan etmesi, 1911'de İtalyan askerlerinin Libya'yı işgal etmesi ve peşinden yaşanan savaş, başarısızlıkları ifade eden bu gelişmelerden bazılarıdır.

Dışarıda yaşanan bu olumsuzluklara paralel olarak, içerde Mecliste İttihatçılara karşı memnuniyetsizlikler artmaya, bir yandan muhalif, diğer yandan tarafsız mebusların sayısı çoğalmaya başlamıştır. İttihatçı yönetim, muhalefetin dağınıklığından istifade ederek hükümet edebilmektedir.

21 Kasım 1911'de kurulan muhaliflerin birleşik örgütü Hürriyet ve İtilaf Fırkası, yirmi gün sonra katıldığı 11 Aralık 1911 İstanbul ara seçimini kazanınca, İttihatçı hükümetin çoğunluğu olmadığı ortaya çıkar. İki siyasal fırka arasında Mec-

366. *Jamanak* 1/14 Şubat 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 247.

lis'te gelişen mücadele hükümetin istifasını ve yeni hükümet kurulamaması sorununu gündeme getirecektir.

İki taraf arasındaki anlaşmazlığın çözümü için, Padişah meclisteki bağımsız mebus grubunun arabuluculuk yapmasını ister. Yaklaşık 40 mebusluk bu grubun içinde Krikor Zohrab da vardır. Arabulmaya yönelik heyetin içinde Zohrab'ın aktif olarak yer aldığı görüşmelerden de bir sonuç çıkmaz.

Öte yandan Arnavutluk isyanını şiddet kullanarak bastıran Osmanlı Ordusu içinde İttihatçı yönetime karşı olan subaylardan oluşan Halaskar Zabitan Gurubu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Ordusunun desteğini arkasına alarak Abdülhamit dönemini sonlandıran Jön Türklerin bu eylem stratejisini örnek alan Halaskar Zabitan, bu sefer İttihatçı hükümete muhtıra vererek baskı kurmak yoluna gitmiş ve meclisin dağıtılmasını ve yeni hükümet kurulmasını talep etmiştir.

Bu baskıya direnemeyen İttihatçı Sait Paşa Hükümeti istifa etmiş, yerine kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığındaki hükümet de güvenoyu alamamıştı. Padişah yetkisi dahilinde 1908'den beri gelen meclisi 5/18 Ocak 1912'de feshededer. Tarihi tesadüf olarak Meclis-i Mebusan oturumunda, Meclis-i Mebusan'ın feshedildiğine dair Padişahın iradesini okuyan Krikor Zohrab olacaktır.[367]

Yeni seçimlere giderken, Ermenilerle İttihatçılar arasındaki iyi ilişkiler epey zayıflamış, Ermeni siyasiler arasında İttihatçılara güvenmeyenlerin sayısı oldukça artış göstermişti. 1912 yılının ilk ayları ile son ayları arasında bu ilişki önemli bir değişim gösterecektir. Taşnaksutyun dışında kalan Ermeni siyasilerin ve Patrikhane'nin İttihatçılara karşı durduğu bir seçim dönemi yaşanacaktır.

Geride kalan dört yıllık meclis döneminde, yaşam koşulları ve sorunlarının çözümünde fazla bir gelişme görmeyen Ermeni toplumunda da mebus seçimlerine karşı isteksiz, hatta muhalif bir ortam vardır. Ermeni basınında da buna paralel yayınlar yapılır. Zohrab dahil tüm Ermeni mebusların meclis çalışmaları eleştirilir. 21 Aralık tarihli *Arevelk* gazetesinde

367. *Jamanak*, İst, 6 Ocak 1912.

Yervant Odyan (B-27) *"Örnek Ermeni Mebusu"* başlıklı yazısında şöyle yazar:

"Bundan önceki 11 mebus içinde yalnız bir mebusumuz oldu ki, gerektiği gibi Türkçe konuşabildi ve gerekli zamanlarda fikirlerini çok güzel bir şekilde izah edebildi. Ancak bu durumdan milletimiz hiçbir fayda göremedi. Diğer 10 tanesi ya tamamen konuşmadılar, suskun kaldılar veya konuştukları Türkçe herkesin gülüşmelerine sebep oldu."

Mecliste iyi konuşabilen mebuslardan biri şüphesiz Zohrab'dı. Ancak *"Bu güzel konuşmalardan milletimiz hiçbir fayda görmedi"* mesajıyla Odyan'ın sözlerinde eleştirel bir mizah vardı. İnanarak ve risk alarak yaptığı konuşmalara rağmen, Zohrab, kendi toplumu içinde yeteri kadar takdir edilememekle karşı karşıya kalmıştı.

Gavroş isimli mizah dergisinin Başyazarı Yervant Tolayan (B-28) *"Kimler İstanbul Ermeni Mebusu Olmalıdır"* başlıklı şöyle bir yazı yazıyordu: *"Millet Zohrab Efendinin 4 yıllık meclis çalışmalarını beğenmedi. Zohrab Efendi çok meşhur bir avukat olabilir, çok büyük bir yazar olabilir, çok cesur bir hatip olabilir."* Yervant Tolayan'a göre, Krikor Zohrab'dan memnun olmayanlar sadece Ermeni toplumu değil, onların siyasal örgütleri olan Taşnaklar, Hınçaklar, Ramgavarlar ve İttihatçılar da memnun değildi. Bu yorum *"Kendisi mebus olacağına eğer yazıhanesinde otursaydı daha fazla kazanırdı"* sözü ile bağlanacaktır.[368]

Aynı mizah dergisinin 8/21 Şubat tarihli sayısında *"Gelecek veya Gelmeyecek Mebuslar ve Krikor Zohrab"* başlıklı yazı ile Zohrab iğneli bir şekilde ve daha düşük seviyeden eleştirilecektir.

"Zohrab'ın mebus seçilmesi kaçınılmazdır. Çünkü meclisin sembolü ve bülbülüdür. Her şeye rağmen o kadar çok

368. *Gavroş*, 20 Ocak/2 Şubat 1912, sayı 705, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 357.

ilgi çekici bir kişiliktir ki, 15 yaşından başlayarak 65 yaşına kadar bütün kadınlar ve kızlar ona çıldırıyorlar."

"Krikor Zohrab'ın belirli bir amacı yoktur. O her şeyden önce kendi menfaatlerini kollar, kimin arabasına binerse onun düdüğünü çalar ve belli bir rengi yoktur."[369]

Seçimler için propaganda toplantıları ve konuşmalar yapan Zohrab için Ermeni milleti içinde karşı propagandanın en vurucu noktası, İttihat ve Terakki ile işbirliği siyasetidir:

"İşte size Zohrab, bir zamanların İttihat'ın kuvvetli karşıtı. Şimdi İstanbul'un bir mahallesinden ötekine, kutsalların ve meleklerin birliği gibi eski korkunç açıklamalarını unutarak, İttihatçıların methiyesini yapmak için koşuyor. Bir putperest tarafından bu kadar güzel bir şekilde buhurdanlık sallanamazdı. Zohrab da İttihatçıları ne güzel takdis ediyor. Zohrab'ın hayatı içinde bu gibi renk değiştirmeler yeni bir şey değildir."[370]

Bu tarz yaklaşımlar olduğu gibi, Zohrab'ı destekleyen, onu Ermeni toplumu için vazgeçilmez kabul eden yaklaşımlar daha güçlü olacak ve Ermeni Milli Meclisi'nin toplantısında Zohrab'ın mebus adaylığı büyük bir çoğunlukla kabul edilecektir.[371]

Zohrab, seçim propagandasında Ermenilerin Meşrutiyet'ten önceki ve sonraki koşullarının mukayesesini yapıyor, olumlu gördüğü bu değişikliği İttihat ve Terakki'ye bağlıyordu. Muhalif parti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki'yi mukayese ettiğinde de yine İttihatçılar ağır basıyordu. Kumkapı'da Asbarez salonunda 27 Mart/9 Nisan'da yaptığı konuşmada Zohrab, Meşruti yönetim altındaki son 4 yılı yorumlayarak,

369. *Gavroş*, 20 Ocak/2 Şubat 1912, sayı 705, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 358.

370. *Mşak*, 13/26 Nisan 1912, sayı 76, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 364.

371. Rober Haddeciyan, *Ermeni Edebiyatı Kulislerinde Bir Gezinti*, 'Onbeş Yaşından Altmışbeş Yaşına Kadar',s. 269-272.

Ermenilere kendisinin de mebus aday listesinde yer aldığı İttihatçılardan yana oy kullanmasını tavsiye eder.[372]

"İtilaf'ın idarecileri 'büyük bir çoğunlukla toprak sahipleri ve geri düşünceli kişilerden müteşekkildir. Bunlar Adana'daki kıyımı tertipleyenlerin cezalandırılmasına karşı çıkmışlar, Ermeni topraklarının elden çıkması konusunu çözümlememişlerdir. Hâlbuki İttihatçıların 'öncelikli yapacakları iş olarak, Osmanlı Anayasa'sını gerçekleştirmeyi görev olarak almaları bile onların İtilafçılardan daha önde olmalarının sebebidir". Buna rağmen İttihatçıların bazı yanlışlarını ve "milliyetçi yanlarını" göstererek şöyle der: *"Bunların milliyetçiliğini hafifletmek mümkündür. Bizim coğrafi ve siyasi şartlarımız göz önünde bulundurularak, Ermenilerin İttihatçıları desteklemeleri gereklidir."*

4/17 Nisan günü yapılan yeni seçim, yer yer gayri meşru yollara giren İttihatçıların baskısı altında, tarihe 'sopalı seçim' olarak geçecektir. İttihatçıların neredeyse tüm mebuslukları kazandığı seçimin sonucunda oluşan meclis, 5/18 Nisan 1912'de ilk toplantısını yapacaktır. 468 ikinci seçmenin oy kullandığı İstanbul'da Darülfünun konferans salonunda yapılan seçimde Krikor Zohrab 450 oy ile en yüksek oyu alarak Meclis'teki yerini koruyacaktır.[373]

Yeni mecliste 5 Taşnak, 2 İttihatçı, 2 Bağımsız ve 1 Liberal olmak üzere 10 Ermeni mebus yer almaktadır. Bu mebuslar şunlardır:

Krikor Zohrab (İstanbul) (Liberal), (1915'te öldürüldü),
Bedros Hallacyan (İstanbul) (İttihatçı),
Vartkes Ohannes Serengülyan (Erzurum) (Taşnak), (1915'te öldürüldü),
Karekin Pastırmacıyan (Erzurum) (Taşnak),
Garabet Paşayan Han (Sivas) (Taşnak), (1915'te öldürüldü),
Hagop Boyacıyan (Tekirdağ) (Bağımsız),

372. *Azadamard*, 30 Mart/12 Nisan 1912, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 361.
373. Fevzi Demir, s. 282.

Keğam Der-Garabetyan (Muş) (Taşnak),
Onnik Terezekyan Virmiyan (Van) (Bağımsız), (1915'te öldürüldü)
Vahan Bardizbanyan (İzmir) (Taşnak),
Artin Boşgezenyan (Halep) (İttihatçı).[374]

Krikor Zohrab'ın yeniden mebus seçildiği bu meclisin ömrü çok kısa olacaktır. İttihatçıların hâkim olduğu Meclis ile, dışında oldukları hükümet arasındaki sonuç getirmeyen çelişkiler ve özellikle Balkanlarda gelişen siyasi ortamın gerginleşmesi üzerine 3,5 aylık bir süre sonunda 5 Ağustos 1912'de bu meclis feshedilecektir. Hemen arkasından 8 Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşı nedeniyle meclis seçimleri yenilenemeyecek, ülke 1914 yılına kadar meclis olmadan sıkıyönetimlerle yönetilecektir.

Ermeni Reformunun Yeniden Gündeme Gelmesi

İtalya'nın 1911 yılında Trablusgarp'ı işgal etmesi, ülke içinde milliyetçi bir dalganın yayılmasına, Ermeni toplumunun da bundan önemli ölçüde etkilenmesine, baskı altında kalmasına yol açmıştır. Hıristyanlık ortak paydası nedeniyle, *"Sanki Trablusgarp'ta Türklere karşı savaşanlar bizlermişiz gibi, Gayrimüslimlere karşı Türklerin tutum ve davranışları kin ve nefret doluydu."*[375] İttihatçı Hükümetin olaylara karşı ilgisiz ve yanlı duruşu, Ermeni karşıtı eylemlerin yeniden yükselişe geçmesine yol açmış ve taşradan gelen endişe verici haberler artmıştır. Ermeni Milli Meclisi'nde, Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebusları yetersiz bulan ve eleştiren bir ortam oluşmakta ve sert tartışmalar yaşanmaktadır. Ermeni Milli Meclisi'ndeki bu eleştirilere karşı Zohrab'ın, tedhiş ve yağma olaylarını doğruladığı, hükümeti zaaf içinde ve düşmanca bir tavır içinde olmakla suçladığı cevabi konuşması, getirdiği

374. Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Otoman Rule (1908-1914)*, s. 130.

375. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C.2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

önerilerle Ermeni ve diğer gayrimüslim mebusların bundan sonraki çalışmalarına yön verecektir:

"Adana katliamı dolayısıyla hükümetin tutumunu kürsüden eleştirirken, Türk mebusların nasıl büyük bir gürültüyle sesimi boğmaya çalıştıklarını biliyor musunuz? Ve de hükümet sözcüsü, Ermeniler hakkında mesnetsiz iddialarda bulunduğunda Türk mebusların alkışları meclisi inletiyordu. Biz bilerek bu hakaretamiz isnatları yuttuk. Hilmi Paşa'nın sadrazamlığında ise onun ele aldığı adil ve kesin önlemler, birşeylerin değişmekte olduğu konusunda bizleri iyimserliğe yöneltti. Nitekim katliam sorumlularından onlarca Müslüman darağacına gitti... Ama bu cüretkar davranış da Hilmi Paşa'nın sonu oldu."

"...Osmanlı Meclisinde, Ermeni mebus Ermeni milletinin kendi özel durumunu, bir dakika bile unutmamalıdır... Bulgar mebusu Pavlov, arkasında Bulgarya'nın olduğundan emindir. Rum mebusu Buşo'nun arkasında Yunanistan'ın olduğunu bilmekte ve arkasında onu dinleyen bir Avrupa'nın olduğundan emin... Buna mukabil bir Zohrab, Ermenistan'ın arkasında kimi görecekti? Kimseyi. O, orada Kürdü hazır vaziyette beklerken görmekte... Ve gözünün önüne Adana katliamı gelmekte. Meclisteki "etkili" konuşmalar ve hücumlar acımıza derman olamaz; Meclisteki nutuklardan ziyade, sessiz sedasız, idari usullerle, dostane ilişkilerle acılarımızı azaltmamız mümkün olabilir. Bunu bilmemiz lazım..."

"Ermeni mebusların istişare sonucunda alınacak kararla, hükümete açık ve kesin taleplerle müracaata devam etmeye ve eğer başaramazsak tekrar size gelip birlikte bir çıkış yolu bulmaya çalışacağız..."[376]

Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebuslar Doğu Anadolu'dan gelen ve arkası kesilmeyen olumsuz haberler üzerine "Doğu Anadolu Vilayetlerinde Barışı Sağlama Çareleri" başlığı altında bir muhtıra hazırlarlar. Krikor Zohrab'ın da imzaladığı muhtıra 2 Kasım 1911'de hükümete iletilir.[377] Ardından Ermeni Mebuslar 26 Kasım 1911'de topluca Dâhiliye Nazırı Celal Bey'e baş-

376. a.g.e.
377. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 53.

vurarak, o günlerde Bitlis'te gerçekleşen talan ve cinayetlerle ilgili şikâyetlerini iletirler. Nazır, eşkıyaların takibi için tedbirler alınmakta olduğuna dair teminatta bulunmakla yetinecektir.[378]

28 Kasım/11 Aralık 1911'de Krikor Zohrab ile meclisin diğer Ermeni mebusları birlikte Sadrazam Said Paşa'yı ziyaret ederler. Bu ziyarette Sadrazama sundukları yazılı muhtıra ile 10 madde halinde, Van, Bitlis, Harput ve Erzurum vilayetlerindeki kıyımlara, zorbalıklara, saldırılara son verilmesini, barış, sükûnet ve düzenin kurulmasını, bu tür zorbalıkları yapanların yakalanıp adil mahkemelerde yargılanmasını, faziletli devlet görevlilerinin atanmasını, Ermenilere devlet görevleri verilmesini, Hamidiye alaylarının kaldırılmasını, Ermenilere silah edinme yasağı koyarken Kürt ve Çerkezlerin silahlandırılmasına son verilmesini talep ederler.[379] Sadrazam, Harb ve Dâhiliye Nazırlarının eşkıyalara karşı aşırı tedbirler aldıklarını ve hükümetin de aynı tarzda davrandığına dair yanıt verir.[380]

Ermeni Sorunu İçin Zohrab'ın Farklı Çözüm Arayışları

Zohrab, bütün diğer işlerinin yanında, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin sorunları üzerinde de sürekli çalışıyor ve ertelenen bu sorunun giderek büyümesinden duyduğu endişeyi her platformda ifade ediyordu. Osmanlı yönetiminin tutumunu ve sorunun çözümü için geliştirdiği önerileri toparladığı ve Sadrazama sunduğu yazısının son bölümü azalan umutlarını yansıtmaktadır:

> *"Diyebilirim ki bütün ömrüm Osmanlı yasalarını incelemekle geçmiştir. İnanıyorum ki, Ermeniliğin kurtuluşu, Osmanlılığın kurtuluşundadır. Son dört yıllık siyasi yaşamımda Doğu Anadolu sorununu, benzer sorunlarla birlikte tümüyle inceledim. Ve sorunların aslını, eski ve yeni içişleri bakanlarından daha iyi kavramış bir Osmanlı olarak bütün kalbimle yüksek şahsınızı temin ederim ki, gelecekte*

378. a.g.e. s. 54.

379. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, İstanbul, 2004, s. 508.

380. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 54.

yeni belalara sahne olmaya aday olan bu yöreler, bu yazıda belirtilen çözümler sayesinde sakinleşecek ve kısa zamanda bayındır hale gelerek olası saldırılara karşı sağlam bir duvar oluşturacaktır."[381]

Zohrab, Osmanlı Devletine inançlı ve gerçekten bağlı, sorunların çözümü konusunda sabırlıdır ve Meclis-i Mebusan'ı bu anlamda çok önemli bir araç olarak görmektedir. Ermeni sorununun çözüm adresi olarak genellikle hükümetleri muhatap alan Zohrab, bu sefer farklı bir yol izler. 1912 yılının Haziran ayı içinde, Devletin Mali Bütçesi üzerinde görüşmeler devam ederken, Muş mebusu Keğam Der-Garabetyan ile birlikte Meclis'e bir teklif sunarlar. Teklif, halka karşı yapılan yasadışı eylemlerin zararlarının tazmin edilmesi için bütçeye 85.000 kuruş ilave edilmesi ile ilgilidir. Ermenilerin, Doğu Anadolu'da zor kullanılarak el konan toprakları veya baskılar nedeniyle terk etmek zorunda kaldıkları toprakları ilgilendiren bu teklif, aynı zamanda Ermeni toprak sorununun Meclis gündemine girmesi anlamına gelir.

Teklifi anlatan Krikor Zohrab, Meclisteki konuşmasında, anayasal meclisten ve hükümetinden, bu arazileri sahiplerine iadesini veya tazmin edilmesini ister:

"Maddenin mahiyeti, Anadolu Şarki vilayetindeki Ermenilerin arazi meselesi namıyla isimlendirilen gayet elim bir yaradan ibarettir... Bilirsiniz ki muhterem arkadaşlarım, meşrutiyetten önce Ermenilerin vaziyeti Memalik-i Osmaniye'de ne idi?... Bilirsiniz ki, hükümeti sabıka, Ermenilere karşı maddi bir harp ve sonra da iktisadi bir harp ilan etmişti... Bilirsiniz ki iktisadi harbi de bütün Ermenilerle meskun olan vilayeti boşaltmak suretiyle ileri götürdü. Ne yaptı? Bir taraftan Ermenileri öyle zor kullanarak ezdi, memleketten kovdu. Diğer taraftan Ermeniler köylerini terk ettiler. Bu köylerdeki hakları kaybolmuş oldu diyerek bunların arazisini şuna buna vermişti yahut ecnebi memleketlerden mu-

381. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 167.

hacirler getirdi. Efendiler, yalnız bir yanını arz ediyorum. Arazi Kanunnamesi'nin yetmiş ikinci maddesi pek sarihtir. Orada diyor ki, 'Bir köy ve kasaba ahalisinin tamamı veyahut bazısı açık bir özürle, kurulu yeri terk-i vatan ettikleri halde, sahibi oldukları arazisi başkasına hak edilmiş tapu olmaz.' Ermeniler arazilerini terk ettikleri vakit mazur mu idiler? Zannederim bundan vicdan sahibi hiçbir Müslüman diyemez ki bunlar mazur değildir. Mantıken, aklen muhakeme etseniz, bir insan tasavvur eder misiniz ki, kendisini kalben hatırat ile bağlı bulunduğu köyünü, kendi anasını, babasını, kardeşini defnettiği toprağını, mezaristanını, o kadar hatırat ile dolu olan kıymettar bir yeri terk ile başka bir yere gitsin? Halbuki Anadolu Şarki vilayetlerinin birçoklarında, bilhassa Bitlis vilayetinde Ermenilerle meskun olan birçok köyler, bugün viran ve harap bir haldedir. Bunların arazisi sahipsiz denilerek öteye beriye dağıtılmıştır."[382]

1912 yılının ikinci yarısında, kapalı olan meclisin yoğun çalışmalarından uzak kalan Krikor Zohrab, Balkan Savaşı'nın başladığı ortamda Ermeni toplumunun kaderi üzerinde daha fazla düşünme, araştırma imkânı bulacaktır. Ermenilerin yoğun yaşadığı doğu vilayetlerinde yaşanan sorunlara çözüm olarak düşünülen reformlar bir türlü gerçekleşmemiştir. Abdülhamit'in istibdat döneminde bu reformların gerçekleşmesi, padişahın dışarıda yabancı ülkeleri oyalayıcı politikası, içeride ise başını kaldıran Ermenilerin hapislere atılması ve katledilmesiyle engellenmişti. Meşrutiyet'in gelmesi ile yeniden umutlanan Ermeni toplumu, bu kez de İttihatçıların oyalamalarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Bir yandan dost ve müttefik gördükleri İttihatçı yönetimleri zora sokmama düşüncesiyle geçen yıllarda Ermeniler açısından hiçbir gelişme olmamakta, dışarıda ve içeride verilen sözler yerine getirilmemekteydi.

Diğer gelişmelerin yanında, Balkan Savaşı bir yandan, Ermeni reform programları öte yandan, İttihatçıları hızla radikal-

382. M. M. Z. C. Devre: 2, İçtima S. 1, 2. C, s. 284-285, Aktaran: Murat (Rober) Koptaş, s. 116.

leştiriyordu. Ermeni siyasiler doğu vilayetlerinde giderek kötüleşen Ermenilerin durumunu ve buna çare olarak düşünülen reformları dile getirdiklerinde, İttihat ve Terakki yöneticileri büyük rahatsızlık duyduklarını ifade etmekten geri durmuyorlardı.

Osmanlı ordusunun Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi ve ağır darbeler bir ara Talat Paşa'yı harekete geçirir gibi olur. İktidarı muhalif Hürriyet ve İtilafçılara kaptıran İttihat ve Terakki, Ermeni Devrimci Federasyonuna yanaşan bir tutuma girer. Talat Paşa, bizzat Krikor Zohrab'ı davet ederek, karşılıklı olarak yeni kritik durumu ileri sürerek, Doğu Anadolu'daki Ermeni Vilayetleri ile ilgili sorunların çözümüne yumuşak bir yaklaşım gösterir. Talat Paşa, 1877 yılında çıkarılan, ancak yürürlüğe giremeden atıl kalan, vilayetlerin özerk bir ademi merkeziyet idaresi olarak düzenlenmesine ait "Vilayetler Belediye Kanunu"nun yeniden uygulamaya konulmasını, yağmalanan ve zorla el konan Ermeni arazileri ile ilgili sorunların çözüme ulaştırılmasını ve yağmacıların baskı altına alınması benzeri teklifler getirir. Merkeziyetçi yönetim modelinin savunucusu İttihat ve Terakki, günün şartlarının gereği olarak getirdiği bu önerisi ile yerel yönetimleri güçlendirmeye yanaşan bir görüntü verse de, Balkan Savaşı ve bağlı olarak içerde yaşananların sonucunda bu girişim de sonuçsuz kalır. Önceki Osmanlı yöneticilerinin takipçisi olarak, şimdi ise Meşrutiyet'in kurucuları olan İttihatçı Osmanlı yöneticileri de geleneğe uygun olarak, her zamanki gibi Ermeni sorununun çözümünde isteksiz ve oyalayıcı politikalarına devam ederler.[383]

Gelişmeler karşısında Zohrab, doğuda yaşayan Ermenilerin can güvenliğinden giderek daha fazla endişe duymaya, bu işin artık çözülmesi gereğini daha fazla düşünmeye ve savunmaya başlar. Balkan Savaşlarında Osmanlı ordusunun yaşadığı hezimet, İttihatçıları da gözden düşürmüştür. Zohrab'a göre bu siyasi tablo Ermeniler için uygun ortam yaratmıştı ve bu fırsatı değerlendirmek gerekiyordu. Benzer düşünceler Ermeni siyasi örgütleri ve Ermeni Milli meclisinde de savunulmaya, birbirine

383. Raymond Kévorkian, s. 172.

zıt kesimlerde dahi birlikte hareket etmek fikri geniş destek bulmaya başlamıştı. Bu fikirlerin uluslararası yansımaları da önemli gelişmeler göstermişti.

Ağustos ayı içinde doktorların önerisi ile Fransa Alplerindeki Aix-les-Baines kaplıcalarına gitmiş bulunan Krikor Zohrab, tedavinin sonuçlanmasından sonra Paris'e geçmiştir. Ermeniler içinde birlikte daha aktif ve netice almayı hedefleyen gelişmeler üzerine Zohrab'a telgrafla İstanbul'a dönme çağrısı yapılır. Tek başına bile, Ermeni siyasi örgütleri kadar önemli ve ses getiren kişiliğiyle Zohrab bu yeni oluşumun içinde yer almalıdır. Balkan Savaşı'nın başlamasına yakın, 26 Eylül/9 Ekim 1912 günü İstanbul'a varır.

Balkan Savaşının başlaması, Ermenilerin girişimlerini yurt içinde bir süre için durdursa da, yurt dışında, Kafkasya'da ve Rusya'da gelişmeler devam eder. Rus Büyükelçiliği ile yakın ilişkilere sahip Zohrab ile Büyükelçilik baş tercümanı Andre Mandelstam arasında ilk görüşmeler başlar.

Ermeni Sorununun Çözümü İçin Ermeniler Harekete Geçiyor

8/21 Aralık 1912 günü Ermeni Milli Meclisi toplantısında bu konu ele alınır ve değerlendirilir. Bu dönemde Milli Meclis içinde yönetimde bulunan ve ruhanilerin oluşturduğu "Merkez Grubu"nun dışında, Krikor Zohrab'ın sözcülük ettiği "Azadagan Grubu" (Özgürlük) ve diğer siyasi partilerin temsilcilerinin grupları da bulunmaktaydı. Krikor Zohrab ve Isdepan Karayan'ın[384] verdiği teklif tartışılır ve en muhafazakârından en devrimcisine kadar her kesimden üyenin desteğini alarak oy birliği ile kabul edilir. Buna göre, Ermenilere uygulanan zulüm

384. Isdepan Karayan: (1855-1933) Avukat. Ticaret mahkemesinde ve Devlet şurasında yüksek mahkeme üyeliği yaptı. Ermeni Milli Meclisi başkanlığı yaptı. Cumhuriyet döneminde Darülfünun'da ders verdi. 1914'te *"Muhterem Osmanlı müntehiblerine bir nida-yı irşad"* ve 1927'de *"Muaddel Latin Harfleriyle Elifba-i Türkî Projesi"* başlıklı kitapları yayınlandı. 1930 yılında İstanbul'dan uzaklaşarak Paris'e yerleşti ve orada vefat etti.

ve katliamların önlenmesi için Osmanlı yöneticilerine baskı oluşturmak üzere sorunu uluslararası platformlara taşıma kararı alınır. Bu karar, Batı Türkiye Ermenilerinin bahtsız kaderini belirleyen önemli bir dönüm noktası olacaktır.[385] Balkan milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmadaki başarılarından cesaret bulan hemen hemen toplumdaki her kesimi temsil eden Ermeni liderler, aralarındaki ayrılık noktalarını bir kenara bırakarak, tam bir uyum içinde, kendi özgürlükleri için bütün şartların olgunlaşmış olduğuna karar vermişlerdi.[386]

Ermeni toplumunun en yüksek karar alma organı olan Ermeni Milli Meclisi'nde aynı gün, alınan kararın takibini yapmak, Ermeni Reform Projesini geliştirmek ve gerekli girişimleri gerçekleştirmek üzere 'Güvenlik Kurulu' adı verilen bir heyet oluşturulur. Heyetin başkanlığını eski patrik Piskopos Yeğişe Turyan, sekreterliğini Van Mebusu Vahan Papazyan yapacak, diğer üyeler, hukukçu Isdepan Karayan, piskopos Krikoris Balakyan, Cismani Meclis Başkanı Voskan Mamigonyan, Levon Demircibaşyan ve Hınçak Partisi (B-12) yöneticilerinden Hampartsum Boyacıyan olacaktır.

21 Nisan/4 Mayıs 1913'te Ermeni Milli Meclisi'nde yapılan kapalı toplantıda, Krikor Zohrab'ın teklifi ile "Güvenlik Kurulu" ile koordineli olarak çalışmak üzere, Ermeni topraklarının yağma ve gasp konusunu bütün yönleriyle inceleyerek, gerekli telkinlerde ve yardımda bulunmak üzere, beş üyeden oluşan, "Milli Meclis Yağmacılık Komisyonu"[387] diye anılan bir danışma komitesi oluşturulur: Bu heyette, EDF'den (Taşnaksutyun) Harutyun Şahrikyan, Ramgavar'dan Vahan Tekeyan, merkezden David Der Movsesyan, Sosyal Demokrat Hınçaklardan Bedros Kalfayan ve Krikor Zohrab yer alır. Heyetin görevi, Ermeni sorununu çözüme ulaştırma girişiminin haklı gerekçelerini ortaya koymaktır ve Zohrab yapılacak çalışmalar-

385. a.g.e. s. 165; Gaidz F. Minassian, s. 194.

386. Medyan Karaer, *İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Siyasal Yaşamda Ermeniler*, Karaburun Bilim Kongresi, 2008.

387. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

da önemli rol oynayacaktır.[388] Bu heyet Papazyan-Karayan yönetimindeki 'Güvenlik Kurulu'nu hem takviye edecek, hem işbirliğinde bulunacak ve takip edecektir. *"Doğrusunu söylemek gerekirse, bu heyetten görevini tam olarak yapan yalnız Zohrab'tı ve kısmen de Şahrikyan ve Tekeyan'dı."*[389]

Günlüğündeki 21 Aralık 1912 tarihli notlarında Zohrab bu konuda şöyle yazıyordu:

> *"Bugün uluslararası siyasi durum Türkler için pek uygun değil. Bu yüzden de Türklerle konuşmak için en uygun zaman bu. Böyle bir günü bir daha zor buluruz. Yoksa Türkler şu ya da bu devlete tavizler verip eninde sonunda kendilerini kurtarırlar. O zaman Ermeniler için vaziyet çok zor olabilir."*[390]

Artık Ermeni sorununu dış ülkelere anlatmak ve tanıtmak kararı alınmıştır. Bunu hedef alarak yabancı dillerde yayınlar hazırlanır. Bu yayınlardan biri, 1909 Adana Ermeni Katliamı sonrasında kurulan Meclis komisyonu üyelerinden Hagop Babikyan'ın hazırladığı rapordur. Bilindiği gibi bu rapor, Babikyan'ın şüpheli bir şekilde ölmesi sonucu kamuoyuna açıklanamadan kalmıştı. Raporda, Ermenilerin öldürülmesinden yerel İttihatçılar sorumlu gösterilmekteydi. Günün gerilimli ortamında, halklar ve siyasiler arasındaki ortamın olumsuz yönde etkileneceği düşünülerek açıklanmayan bu rapor yabancı dillere tercüme edilerek Avrupa'da kamuoyuna sunulur.[391]

Ortaya çıkan kritik durumun farkında olan Ermeni önderleri de olacaktır:

> *"Biz elbette nazik durumumuzun farkındaydık. Osmanlı*

388. Raymond Kévorkian, s. 195; Gaidz F. Minassian, s. 196.

389. Vahan Papazyan, *Anılarım.*

390. Rober Koptaş, 'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ve İttihatçı-Taşnak müzakereleri', *Tarih ve Toplum* Yeni Yaklaşımlar, sayı 5, Bahar 2007, s. 163.

391. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden; Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 165.

İmparatorluğunda, onun tebaası olarak yaşarken, milli anayasal bir özerkliğe sahip olup, hükümetle normal ilişkiler içinde bulunmak ve aynı zamanda da, hükümet aleyhinde çalışmak, yani yabancı devletlere başvuruda bulunarak onlardan yardım ummak. Bu anlaşılamayacak bir cüretti. Üç sene sonra neticesini gördük."[392]

Belgelerin Işığında Ermeni Sorunu

Dış ülkelere yönelik olarak, Ermeni sorununu anlatma girişimlerinden biri de, Krikor Zohrab'ın Fransızca olarak kaleme aldığı ve 1913 yılında **Marcel Leart** imzasıyla Paris'te ***"La Question Armenienne A La Lumiere Des Documents" (Belgeler Işığında Ermeni Sorunu)*** başlığı altında yayınladığı çalışmasıdır.[393] İstanbul'da hazırladığı bu çalışmayı Zohrab, Paris'e dostu Arşag Çobanyan'a gönderir ve ondan, büyük bir gizlilik içinde yayınlamasını ve dağıtım işini üstüne almasını rica eder. 1913 yılı Mayıs ayında yayınlanan bu eser ile ilgili olarak Arşag Çobanyan anılarında şöyle bahseder:

"Kitap yayınlandı ve Milli Delegasyon bu kitabı bütün Avrupa ve Amerika basınına gönderdi. Hiç kimse bu kitabın Zohrab'ın eseri olduğunu bilmedi, Boğos Nubar Paşa bile. Ona, 'bu güzel kitabı yazan nazik bir Fransız'dır dedim. Epey bir zaman sonra, Zohrab'ın kendisi birkaç Ermeni ve yabancı dostuna bu gerçeği fısıldadı. Bu Ermeni dostu belli bir gurup tarafından anlaşıldı, ancak geniş bir çevreye yayılmadı"[394]

Eylül ayının sonunda Paris'ten Zohrab'a yazdığı mektu-

392. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

393. Marcel Léart, *La Question Arménienne A La Lumiére Des Documents*, Librairie Maritime et Coloniale, Paris, 1913.

394. Arşag Çobanyan, *Anahid*, 1930, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 399.

bunda Arşag Çobanyan, "Belgeler Işığında Ermeni Sorunu" için şöyle bahseder:

> *"Fransız yazar Marcel Leart'ın fikirleri, Ermenice gazetelerden bazılarında bazen hatırlanıyor. Görüyorum ki bu sır güzel bir şekilde saklandı. İşin menfaati bakımından böyle kalması gerekir."*[395]

Arşag Çobanyan da, bu kitaptan 100'er adet Petersburg, Roma, Viyana Ermeni cemiyetlerine, elçilere, bakanlara ve gazetelere gönderiyor. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni Sorununu belge ve rakamlarla destekleyerek Batı dünyasına anlatma çabası vardır. Marcel Leart'ın kitabında, Ermenilerin sosyal ve sayısal durumlarından hareketle, reformları hak ettikleri ispatlanmaya çalışılmıştır.

Altı Vilayette Ermeni Nüfusun Sayısal Durumu

Kitapta, Osmanlı yönetiminin, Ermeni nüfusu düşük gösterme çabalarını çürütmeye çalışan Marcel Leart, Patrikhane nüfus sayımlarını esas alır. 1882 yılında yapılan sayıma göre, Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan toplam Ermeni nüfusu 2.660.000, bunun yanında Doğu Anadolu'da reform yapılması düşünülen 6 vilayette yaşayan Ermeni nüfusu 1.630.000'dir. Yirmi yıl sonra 1912'de yenilenen sayıma göre ise, toplam Ermeni nüfusu 2.100.000, 6 vilayetteki Ermeni nüfusu 1.018.000 olarak tespit edilmiştir. Marcel Leart, Ermeni nüfustaki azalmanın, 6 vilayetteki nüfusun azalmasından ileri geldiğini ispat ettikten sonra, bunun bölgede Ermenilere karşı yürütülen yıldırma, katletme ve göç ettirme uygulamalarından kaynaklandığını anlatır.

395. Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 409.

ERMENİ NÜFUSUNDA SON OTUZ YILDAKİ GELİŞME[396]

Patrikhane Sayımlarına Göre 1882 ve 1912 Nüfus İstatiştiklerinin Karşılaştırılması

	1882	1912	Artan	Azalan	Azalan
Türkiye Ermenistanı	1.630.000	1.018.000	-	612.000	
Kilikya	380.000	407.000	27.000		
Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısmında	650.000	675.000	25.000		
Toplam	2.660.000	2.100.000	52.000	-612.000-	560.000

Marcel Leart (Zohrab), Patrikhanenin 1912 yılında yaptığı sayımı esas alarak verdiği, 6 vilayete ait nüfus rakamlarına dayanarak, Türkiye Ermenistanı olarak kabul edilen bu bölgede, Ermeni nüfusun Türk nüfustan daha fazla olduğunu ispatlamaya çalışır. Bir kısım araştırmacı, rakamların yukarıya doğru abartıldığı görüşündedir.[397]

Milliyet esasına göre, söz konusu 6 vilayette, 1.018.00 Ermeni nüfusun toplam nüfus içindeki oranı %38,9 olmasına karşılık, 666.000 Türk nüfusun oranı %25,4'tür. Marcel Leart'a göre, Osmanlı hükümeti, Ermeni unsuru azınlıkta göstermek için, Türklerin yanına diğer Müslüman unsurları da ilave etmek yoluna gitmektedir.[398]

Ticaret ve Sanayi'de Ermenilerin Durumu

Marcel Leart'a göre, ticaret ve sanayi alanında, 6 vilayetin oluşturduğu bölgede, Ermeni toplumunun açık bir üstünlüğü vardır. Bunu kanıtlamak için de, 6 vilayet arasında ortalama olarak kabul ettiği, Sivas, Tokat, Amasya ve Şebinkarahisar'dan oluşan Sivas Vilayeti'nin rakamlarını verir:

"Sivas'taki 166 ithalatçının 141'i Ermeni, 12'si Rum ve sade-

396. Marcel Leart s. 63.
397. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1983, s. 87.
398. Marcel Leart, s. 11.

1912 TÜRKİYE ERMENİSTANI NÜFUS İSTATİSTİĞİ[399]
ERZURUM, VAN, BİTLİS, HARPUT, SİVAS, DİYARBAKIR VİLAYETLERİ.
Ermeni Patrikhanesi Tarafından Hazırlanmıştır.
Bu vilayetlerin dışında kalan yerlerde yaşayan Ermeniler sayılara dahil edilmemiştir.

Milliyet ve ırk	Erzurum	Van	Bitlis	Harput	Diyarbakır	Sivas	Toplam%	Topl %
Türk	240000	47000	40000	102000	45000 192000	666000	25,445,1	Müslüman
Çerkez (Göçmen), Acem, Laz, Çingene	30000	3000	10000			45000	88000	3,4
Kürt	75000	72000	77000	95000	55000	50000	424000	16,3
Kızılbaş, Zaza, Yezidi	58000	25000	60000	80000	31000	2500009,		79,7
DiğerErmeni 38,945, 2	215000	185000		180000	168000	105000	165000	1018000
Hıristyan Diğer Hıristiyanlar	12000	18000	15000	5000	60000	55000	165000	6, 3
Toplam	630000	350000	382000	450000	296000	507000	2615000	100

399. Marcel Léart, *La Question Arménienne A La Lumiére Des Documents*, s. 60-61.

"Sivas'taki 166 ithalatçının 141'i Ermeni, 12'si Rum ve sadece 13'ü Türk, 150 ihracatçının 127'si Ermeni, 23'ü Türk'tür.

37 banker veya kapitalistin, 32'si Ermeni ve sadece 5'i Türk'tür.

9800 esnaf ve zanaatkârdan, 6800'ü Ermeni, 2550'si Türk ve 450'si farklı milliyetlerdendir.

153 fabrika ve atölyenin 123'ü Ermenilere ait olup, 20'si Türk ve 3'ü de yabancı şirket veya ortaklıklara ait halı fabrikasıdır."[400]

Eğitim Alanında Ermeniler

Eğitim için *"Hisse-i Maarif"* ismi altında toplanan ve Ermeniler dahil herkesin ödediği vergiden, Ermeni okullarının istifade etmediğini ifade eden Marcel Leart, yazısına şöyle devam eder:

> *"Türk hükümeti, Ermenilerin eğitimine hiçbir yardımda bulunmadığı gibi, her türlü engeli çıkardı. Bazen, okul açmak için gerekli izinleri vermedi, bazen, devlet diplomasına sahip olmadıkları gerekçesiyle Ermeni öğretmenlerin ders vermelerine engel çıkardı."*[401]

Ermenilerde eğitim, mukayese kabul edilemez bir şekilde Türklerden fazla gelişmişti. 1901-1902 yılında yine Patrikhanenin yaptığı okul ve öğrenci sayımına göre, Doğu Anadolu'daki sadece 6 vilayette 438 Ermeni okulunda kız ve erkek olmak üzere 36.839 öğrenci eğitim görmektedir. Aynı sayıma göre tüm Osmanlı topraklarındaki Ermeni Okulu sayısı 1200, öğrenci sayısı da 130.000'dir.

Marcel Leart'ın raporunu yazdığı 1913'te bu sayılarda büyük artışlar meydana gelmiştir. Örnek olarak verdiği Harput

400. Marcel Léart, s. 65-67; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 80-81.

401. a.g.e. s. 13.

vilayetinde, aradan geçen zamanda, okul sayısı 73'ten 220'ye, öğrenci sayısı da 5.858'den 28.500'e yükselmiştir.[402]

Marcel Leart'a göre, yoğun olarak yaşadıkları bu altı vilayette, Ermeniler çok uzun bir dönemden beri huzursuzdur. Ermenilerin topraklarına el konmakta, devlet destekli silahlı sivil ve askeri güçler sürekli baskı ve katliamlar gerçekleştirmekte, devlete verilen verginin dışında bir de yerel feodallere vergi ödemek zorunda bırakılmaktadırlar. Batılı devletler ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan uluslararası anlaşmalarla bu sorunun çözümünün güvenceye alınmasına ve 1878'den bu yana geçen 36 yıla rağmen hiçbir ilerleme sağlanamamıştır.

> *"Seksen yıldan beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm siyasi tarihi şu birkaç kelimede yatıyor: Hıristiyanlara reform vaat etmek ve gerçekleştirmemek. Uzun zamandan beri, siyasi olarak, Türkiye'nin kaybetmeye mahkum olduğu inancı, bir eylem şeklini almıştır. Bu eylem şeklinin bizzat Türkler tarafından da kabul edildiğini ilave edelim."*[403]

Marcel Leart'ın, ek olarak verdiği nüfus ve eğitim istatistikleri, Sivas vilayeti ile ilgili istatistikler, Ermenilerle ilgili olan Aya Stefano Anlaşmasındaki 16. Madde, Berlin Antlaşmasında yer alan 61. Madde, Berlin Kongresine Ermeni delegasyon tarafından sunulan Türkiye Ermenistanı'nın düzenlenmesi projesi, 1895 yılında İstanbul'daki Fransız, İngiliz ve Rus Büyükelçilerin hazırladığı reform projesi, aynı yılda yine aynı büyükelçilerin Osmanlı Devletine sundukları memorandum, 1880 yılında Bab-ı Ali'ye sunulan memorandum gibi belgelerle ve harita ile zenginleştirdiği kitabı 76 sayfadır. Yukarıda da yazdığımız gibi, eserde Avrupa'ya Ermeni sorunu ve çözüm yollarını anlatmak hedeflenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun temel felsefesinin, ikinci sınıf olarak kabul ettiği Hıristiyanlara eşit haklar vermesine uygun olmadığını detaylı bir şekilde yazan Marcel Leart'a göre, Er-

402. a.g.e. s. 68-69.
403. a.g.e. s. 16.

meniler için gerekli reformların Osmanlı hükümetleri eliyle yapılması mümkün değildir. Modern yönetim bilgilerinden uzak Osmanlı yöneticilerinin ülke kalkınması için hiçbir şey yapacak durumda olmadığını, aynı şekilde söz verdiği reformları da yapamayacağını savunan Marcel Leart, tam yetkili ve tarafsız Avrupalı yönetici formülünü ileri sürer. Sorun ülkenin kanunlarında değil, etnik ve dini önyargıların ötesinde bir yönetim anlayışının bulunmamasındadır.

Ermeni Sorununa Çözüm Önerisi

Marcel Leart kitabında Ermeni reformunun hayata geçirilmesi için getirdiği çözüm şeklini de kısaca özetlemektedir:

"1.Büyük devletlerin tavsiyesiyle bölgeye, merkezi Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden uzak, gerekli tüm yetkilere sahip olacak, Avrupalı bir valinin atanması,

2. Ermenilerin adil bir oranda kamu görevlerine katılımı,

3. İdari adem-i merkeziyet."[404]

Bu öneriler, iki yıl önce Krikor Zohrab'ın hükümete teklif ettiği ve hükümetin ilgilenmediği çözüm önerilerinden başkası değildir. Marcel Leart, kitabında, Balkan Savaşları sonunda imzalanan barış anlaşmasına vurgu yaptıktan sonra, Osmanlı ülkesinde, uzlaşmaz iki kampa bölünmüş durumdaki partiler arasında gelişen iç krize işaret eder. Bu krizin Ermeni reformlarının gerçekleşmesinde ciddi engeller getireceği yorumunu yapar.

Ermeni Reformu Üzerine Görüşmeler ve Anlaşma

Balkan Savaşı nedeniyle 1913 yılının ilk yarısı Osmanlı Devleti için oldukça sancılı geçmektedir. Daha önce Osmanlı toprağı olan yerlerde yeni kurulan Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ gibi küçük ülkeler, henüz yeni kurdukları, ancak büyük yatırım yaptıkları orduları ile birlikte Osmanlı'ya karşı saldırıya geçmişlerdir. Ekonomik çöküntü yaşayan Os-

404. Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 166; Marcel Léart, s. 21.

manlı Devleti'nin, eski silahları ile subaylarının siyasete bulaşması nedeniyle kamplara bölünen ordusu her yanda peş peşe aldığı darbelerle tam bir bozgun yaşamaktadır. Büyük kayıplar veren Osmanlı ordusu Rumeli'yi adeta terk etmiş İstanbul yakınındaki Çatalca'ya kadar geri çekilmiştir. Daha birkaç yıl önce, 1908'de tam bağımsızlığını ilan etmiş ve Çatalca'ya kadar gelmiş Bulgaristan Ordusu, İstanbul'u tehdit etmektedir.

Yüzyıllardan beri yaşadıkları Balkan toprakları, Türk ve Müslüman sivil nüfus için artık güvensiz bir hal almıştır. Büyük kitleler halinde evlerini terk ederek, güvenli topraklara doğru akın akın kaçmaktadırlar. İstanbul, Balkanlardan gelen ve perişan bir haldeki bu göçmenlerin sokaklardaki görüntüleriyle tam bir moral çöküntüye girmiştir. Başkentin boşaltılabileceği konuşulmaktadır. Savaşın ilk aylarında yönetimde bulunan hükümetler, İttihatçıların içinde yer almadığı hükümetlerdir. 23 Ocak 1913'te İttihatçıların yaptığı ve tarihe 'Babıali Baskını' adıyla geçen bir darbe ile Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa hükümeti devrilerek yerine İttihatçıların hakimiyetindeki Mahmut Şevket Paşa hükümeti kurulmuştur. Ancak savaşın kaderi hâlâ değişmemiştir.

İşte bu ortamda Ermeni siyasiler Doğu Anadolu'daki Ermeniler için reform taleplerini yüksek sesle gündeme getirmeye başlamıştır. Yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesini içeren bu talepler zaten başı zorda olan İttihatçıların öfkesini daha da arttırmaktadır.

Haziran 1913'te *Azadamard* (Özgürlük Mücadelesi) gazetesinde İttihatçı önderlerle Ermeni reformları konusunda yapılan söyleşiler yayınlanır. İttihatçı önderler bir yandan öfkelerini ifade ederken, diğer yandan konunun doğru zamanda ele alınmadığına işaret etmekte ve Ermenileri yatıştırma politikası izlemektedirler. Hüseyin Cahit Yalçın (B-14), Mehmet Talat Bey, Cavit Bey gibi İttihatçılar, yeni hükümetin reform meselesi üzerinde ciddi olarak çalıştığına, Doğu'daki toprak ihlallerinin çözüleceğine dair açıklamalar yapmaktadırlar.[405]

405. Rober Koptaş, '1914 Ermeni Reformu (II)', Hayat, Olduğu Gibi, *Agos* gazetesi, 23 Ekim 2009.

Krikor Zohrab, yazdığı ***'Noter Haygagan Parenorokumneru Masin' (Ermeni Reformları Hakkında Notlar)*** başlıklı Ermenice makalesinde, İttihatçı basında Ermeni reformu taleplerine karşı çok sert eleştiriler olduğundan bahsetmektedir:

> *"Türk basını saldırgan ve tehditkâr bir tavır içinde. Tanin, Tasvir-i Efkar ve Türk yanlısı Fransızca gazeteler umumi müfettiş tayininin yabancı müdahalesi anlamına geldiğini ve bu yüzden kabul edilemez olduğunu yazıyorlar. Yahudilerin Jeune Turc gazetesi bu kirli kampanyada onlardan hiç de aşağı kalmıyor."*[406]

İttihatçı hükümet, Ermenilerin siyasi girişimlerini etkisiz hale getirmek, aralarındaki birlik ve beraberliği bozabilmek amacıyla Ermenilerin ticari ve ekonomik kuruluşlarına karşı boykot hareketi başlatır. Türk bankaları Ermeni tüccarlarına verdikleri kredileri keserler. Halk içinde Ermenilerle ticaret ve alışveriş yapılmasına karşı bir kampanya başlatılır. Ermeni memurların işine son verilir. Diyarbakır'da bulunan Ermeni Çarşısı ve Edirne'nin Ermeni Mahallesi yakılır.[407]

1913 yılı Temmuz ayı ortalarında Balkan Savaşı sona ermiştir. Savaşın sonuna doğru, Osmanlıya karşı savaşan ülkeler arasında meydana gelen anlaşmazlık sonucunda, 29 Haziran 1913'te Bulgarlar, Sırbistan ve Yunanistan'a saldırıp, II. Balkan Savaşı başlayınca, bundan istifade eden Osmanlı Ordusu, ani bir hamle ile işgal edilmiş Edirne ve Kırklareli'yi geri almıştır. Bu sayede kaybedilen moralin kısmen geri kazanılması gibi bir gelişme yaşanmıştır.

Balkan Savaşı sonunda imzalanan anlaşmalar sırasında Avrupalı devletler, geçmişte verdikleri taahhüde bağlı olarak, Osmanlı topraklarının doğusunda yapılması düşünülen reformların ele alınmasını kararlaştırır. Farklı kesimlerin hazırladığı reform planı taslakları ortaya çıkar. Plan taslakları üze-

406. Aktaran: Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 170-171.

407. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

rinde Avrupalı ülkeler arasında tartışma ve pazarlıklar, Osmanlı Devleti yetkililerinin dışında ve gıyabında yürütülmektedir. İttihatçı Osmanlı yönetimi bu durumdan büyük rahatsızlık duymaktadır. İttihatçılar konuyu bir iç mesele olarak görmekte ve Ermenilerle aralarında yapabilecekleri görüşmelerle çözüm üretebileceklerini savunmaktadır. Buna karşılık Ermeni siyasiler de, geçmiş deneyimlerine dayanarak, İttihatçılarla karşılıklı olarak yapacakları görüşmelerden bir sonuç alınamayacağını ve dış baskının çözüme ulaşmada daha etkili olacağını düşünmektedirler.

Rusya Ermenilerin, Almanya Osmanlı Devleti'nin Vasiliğini Üstleniyor

Rusya, Kafkasya'daki kendi toprakları üzerinde yaşayan Ermeni nüfusu öne sürerek, Ermenilerin de Ortodoks olmasından hareketle, Ermenilerin koruyucusu görevini üstüne almıştır. Gerçekte, Karadeniz'den Akdeniz'e ulaşacak özerk bir Ermenistan'ın kurulmasında Rusya'nın çıkarı vardı ve aynı bölgede Alman etkisinin yayılmasının önünde engel oluşturmayı hedefliyordu. Bu strateji son zamanlarda aynı şekilde Fransa ve İngiltere'nin de çıkarlarına uygun düşmekteydi.

Ermeni reformları için ilk taslağı, Taşnaklar hazırlayacak, daha sonra Patriklik Komisyonu da üzerinde çalışarak gerekli düzeltmeleri yapacaktır. Ermenilerin üzerinde ittifak kurdukları reform taslağı, 1913 yılı Nisan ayı başında, Patrik, Zohrab ve Isdepan Karayan'dan olusan heyet tarafından İstanbul Rus Büyükelçiliğine teslim edilir. Bundan sonra devreye Rus Elçiliği'nin baş tercümanı ve çok kuvvetli bir hukukçu olan Andre Mandelstam girecektir.

Rusya ile Ermeniler arasında görünen çıkar birliği sayesinde, Krikor Zohrab, öteden beri iyi ilişkiler içinde olduğu Rus Elçiliği ve Andre Mandelstam ile reform projesi üzerinde birlikte çalışacaktır. Zohrab, Rus Konsolosluğu, Ermeni siyasi çevreleri ve İttihatçı liderler arasındaki müzakerelerde aracılık rolünü üstlenecektir. Zohrab, uluslararası pazarlıkların konusu olan Ermeni reformları taslağı ile ilgili gelişmeler hak-

kında Rus Konsolosluğundan bilgi alıyor, Tasnaksutyun ile birlikte gerekli müdahalelerle Rusları yönlendirerek taslağın istedikleri yönde sonlandırılmasına katkı veriyordu. Diplomatik mücadelenin had safhada olduğu İstanbul'da, Patrikhane'nin "Güvenlik Kurulu", İttihatçılarla dişe diş tartışan Zohrab'ı ileri sürerek, onu Patrikhane'nin yarı resmi sözcüsü haline getirmişti.

Reformlarla ilgili olarak, dışında kaldıkları uluslararası pazarlıklardan Almanlar sayesinde bilgilenen İttihatçılar, diğer yandan Ermeni siyasilerle içerde görüşmeler yaparak, yabancı devletleri devre dışı bırakacak bir anlaşma sağlamaya çalışıyorlardı. Bu amaçla, İttihatçılar ile özellikle eski dost ve müttefikleri Taşnaksutyun yöneticileri ve Patrikhane temsilcileri arasında çok sayıda görüşme yapılacaktır. Eskiden beri sadık bir İttihatçı olan İstanbul Mebusu Hallacyan Efendi'nin arabuluculuk etmesiyle, bizzat kendi evinde, 1913 yılının Şubat ayında iki taraf arasında görüşmeler yapılır. Bab-ı Ali baskınından sonra kurulan Mahmut Şevket Paşa hükümetinin ilk günlerine tesadüf eden ve hükümette yer almayan Talat Paşa bu görüşmeye katılır. Talat Paşa, Taşnaksutyun yöneticilerine, "Avrupa'yı tahrikten bir netice almak istemelerinin çok fena bir hareket olduğunu" söyler ve "Biz bize anlaşalım" teklifini getirir. Taşnaksutyun yöneticilerinin yanıtı, "ıslahat ve büyük devletlerin garantisi"dir.[408]

Ağustos ayında Dahiliye Nazırı Talat Bey, doğrudan temasa geçip, Ermeni sorununu aile içinde çözülecek bir sorun olarak gördüğünü Patrikhane'ye iletir. Bundan hemen sonra Talat Bey, karşılıklı olarak güven duyguları azalmış olmasına rağmen, ilişkileri devam eden Zohrab Efendi'yi davet ederek, ona Ermeni sorununu aralarında halletme arzusunu beyan

408. M. Reşad Mimaroğlu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim- Memurluk Hayatımın Hatıraları*, ikinci kitap, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1946. s. 50. (Reşad Bey, 1914 Mart-1917 Temmuz arasında, İstanbul Polis Umum Müdürlüğü Kısmı Siyasi Şube Müdürü olarak, İstanbul'daki Ermeni tutuklama ve sürgünlerinde önemli bir görevin başındadır.)

eder. Zohrab Efendi de bu fırsattan istifade ederek, Ermenilerin başlıca taleplerini ve Osmanlı çıkarları açısından genel anlamını anlatır.

Zohrab, Talat Paşa'ya Ermeni Milli Meclisinin reformların esası konusundaki anlayışını şöyle izah ediyordu:

> *"Reform planı derken, bizler veya başkaları tarafından teklif edilen ve Ermenilerin vatandaşlık haklarını teminat altına alan bir sistem olarak algılıyoruz. O bizim milli bekamızın, mükemmel bir teminatla sağlanmasının temeli olacaktır. Tarihten aldığımız derslerden yararlanarak, uluslararası anlaşmalara ve hatta Türk hükümetinin taahhüt ve teminatına güveneceğiz... Ermeni milletinin ve de tüm aydın milletlerin fikri, bu reformların uygulanması teminat altına alınmadan, yurtta reform kabil değildir...* ***Ermeni reformlarının uygulanmasıyla, Türkiye'nin kurtuluşu da teminat altına alınmış olacaktır...***"[409]

Talat Bey, belli bir anlaşmaya varabilmek için, özel bir toplantı teklifinde bulunur. Ayni ay içinde Zohrab Efendi'nin evinde, Talat, Halil ve İttihat ve Terakki'nin genel sekreteri Mithat Şükrü, Ermenilerden de Şahrikyan ve Vartkes Efendilerin iştirakiyle gayrı resmi mahiyette bir toplantı yapılır.[410]

Görüşmeler, ileri sürülen fikirler, karşılıklı ikna konuşmaları, tehditler ve tehditlere karşı tehditler şeklinde geçmiş, ancak Eylül ayı sonuna gelindiğinde hiçbir sonuç alamadan sona ermiştir. Zohrab, bu görüşmelerde, İttihat ve Terakki'nin eleştiri ve tehditlerine açıkça maruz kalır. Görüşmelerde zabıt tutulmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, katılanların daha sonra yayınladıkları anı ve kitaplarda yazdıkları temelinde bilgi edinilebilmiştir.

Bu sayısı belirsiz görüşmelerde, İttihatçılar, Ermenileri dış dünyadan koparıp, içeriye çekerek sorunları çözme yolunda

409. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

410. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, Henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

çaba sarf ederken, Ermeniler ise, İttihatçılara olan güvenlerini kaybetmiş olarak, zaten uluslararası bir nitelik kazanmış olan konunun bu haliyle çözüme gitmesini tercih ederler. Ermeni tarafın görüşmelerdeki esas hedefi, bir netice almaktan daha çok, İttihatçılarla olan ilişkileri devam ettirmektir.

Cemal Paşa: Rusların Maşası Oluyorsunuz

Van mebusu Vahan Papazyan'ın anılarında anlattığına göre, Büyükada'da Hotel de L'ile des Princes'de iki tarafın ileri gelenleri yemekli bir toplantıda bir araya gelirler. Zohrab'ın katılmadığı bu yemekten sonra kahveler içilirken çok ciddi konuşmalar olmuş, Cemal Paşa oldukça mülayim bir yüz ifadesiyle, bu toplantıya katılan Ermeni önderlerine şu sözlerle düşüncelerini aktarmıştır:

"Ruslar için çalışıyorsunuz. Onların maşası oluyorsunuz. Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğü, sizin ellerinizle körü körüne tehlikeye atılıyor. Zor durumdayız..."

"Gerçekten de şimdiye kadar sizin taleplerinizi yerine getiremedik, çünkü üzerimizdeki dış baskılar çok fazla ve mali durumumuz felaketti. Siz Ermeniler, içinde bulunduğumuz vaziyeti anlamalı ve boğazımızı sıkmamalısınız... Ruslar sobadan kestaneleri almak için sizi maşa olarak kullanıyor, bunu anlamalısınız."

Papazyan, Cemal'in eğer Ermeniler onları dinlemezse İttihat ve Terakki'nin kendisini daha sert tedbirler almakta özgür hissedeceğini,*"Anlamalısınız ki bunları kabullenmemiz mümkün değildir. Sonuçlar geri dönülmez olabilir"* dediğini ekler ve kendi düşüncesini şöyle açıklar:

"Bu sözlerin altında ne tür tehditler yattığını tabii ki anlıyorduk. Ama Türkiye'yi bunu yapmaktan aciz sanıyorduk."[411]

411. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, yayınlanmamış Türkçe tercümesinden; Rober Koptaş, '1914 Ermeni Reformu (II).

Cemal Paşa, 20 Aralık 1913'te bir araya geldiği Taşnak önderlerden Erzurum Mebusu Vartkes'e, büyük güçleri doğu meselelerine katmamalarını, sonuçların geri dönülemez olabileceğini söylemiştir. Cemal Paşa'ya göre reformlar kabul edilse bile Şark vilayetlerinde yaşayan Müslümanların Ermenilere karşı ayaklanarak, en az üç yüz bin Ermeniyi katledebilecek ve belki Rusya da bunu bahane edip Doğu vilayetlerini işgal edebilecekti.[412] Vartkes, İttihatçı lider Cemal Paşa ile yaptığı bu son görüşmede, Cemal Paşa'nın kendisine "*Bu projeden ve yabancı devletlerin garantörlüğünden vazgeçin, yoksa sizi katledeceğiz*" dediğini de aktarır.[413]

Zohrab İle Halil Bey Arasındaki Görüşme

21 ve 22 Aralık 1913 tarihli Krikor Zohrab'ın günlüğünde yazdığına göre, İttihatçılar son tekliflerini iletmek için Halil (Menteşe) Bey'i Zohrab'la görüşmek üzere görevlendirirler. Halil Bey ile Zohrab iyi analaşabilen iki eski dostturlar. İttihatçılara göre Krikor Zohrab, bir Taşnak olmayıp, bağımsız olduğundan, daha gerçekçi olabilecek ve Taşnak yöneticilerini ikna edebilecek bir kişidir.

Cuma ve Cumartesi günü rahatsız olduğu için evden hiç çıkmayan Krikor Zohrab'ın Taksim Ayazpaşa'daki evine 7/20 Aralık 1913 Cumartesi akşamı yemek sonrası saat 9.00'da gelen konuk hükümette Şura-yı Devlet Nazırı olan Halil Bey'dir. Zohrab'ın günlüğündeki notlara göre, Halil Bey, İttihat ve Terakki'nin Ermeni sorunu konusundaki son olarak durduğu yeri şöyle özetler:

"Türkler Ermeni sorunu üzerinde bir dış müdahaleyi

412. Cemal Paşa, *Hatırat (1913–1922)*, Nehir yayınları, Nisan 2006, İstanbul, s. 381; Armen Garo'nun Anıları, *Osmanlı Bankası*, Belge Yayıncılık, 2009, s. 202.

413. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens*, s. 206; Agos gazetesinin 19 Aralık 2008 tarihli sayısında, Talin Sucuyan'ın tarihçi Raymond Kevorkian ile yaptığı, "1915'in Ayak Sesleri" isimli bir söyleşiden.http://team-aow.discuforum.info/t2352–1915-in-ayak-sesleri.htm.

hiçbir şekilde kabul etmeyecekler: Aksine, bu ülkenin de onlarla birlikte öleceğini bilerek, ölmeyi tercih edecekler. Bunu tüm Türkiye ve partileri için bir ölüm kalım meselesi olarak kabul ediyorlar."[414]

Bu durum tespitinden sonra, Halil Bey'in getirdiği teklifler üzerinde yapılan ve zor geçen tartışmalar olur. Halil Bey, İttihat adına, Avrupalı yabancı müfettiş yerine, Türk tabalı müfettiş ve bunun yanında yabancı danışmanlar formülünü teklif eder.[415] Görüşmenin kilitlendiği nokta, Ermeni sorununun çözümünde dış güçlerin garantisi, bunun ifadesi olarak da 'yabancı müfettiş' konusuydu. Bu garantinin olmadığı bir çözüm ise, geçmişten ders çıkaran Ermenilerin kabul edebileceği bir çözüm olmayacaktı.

Zohrab, bu görüşmeden birkaç hafta sonra, Şubat'ta imzalanacak Ermeni Reformu anlaşmasından da sonra, günlüğüne aldığı notlarda içinde bulunduğu umutsuz durumu şöyle ifade edecektir:

"Bu sorumlulukta, başka bir düşüncede olan, durumumuzdaki umut kırıcı tüm gelişmeleri bilen, Ermeni sorununun çözümünde kesin bir başarısızlık halinde, Ermeniler ve Türkler arasında yaklaşan istenmeyen çatışmanın farkında olan, başka birinin benim yerimde olmasını isterdim."[416]

Deneyimli bir insanın hayal kırıklığı dolu bu refleksi, görüşmelerin son aşamasında ne kadar fazla bir gerginliğin hakim olduğunu göstermektedir. Hiç şüphesiz ki, Zohrab, İttihat ve Terakki'de yükselen Ermeni düşmanlığını ve katliam planlarının masada olduğunu görmekte, baştan beri İttihat ile gö-

414. "Zohrabi Orakiru Yegerne Nakhoryagin" (Zohrab'ın Soykırım Arifesinde Yazdığı Günlük), Nairi, özel sayı 22, No. 46-50, Mayıs 1975; Aktaran: Vahakn N. Dadrian *Ermeni Soykırımında Kuramsal Roller,* Belge Yayınları, 2004, Ermeni Soykırımında Devletin ve Hükümet Partisinin Birbirine Yakın Rolleri, s. 22, Dipnot); Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens,* s. 204.

415. Albert S. Şaruryan, s. 418.

416. Raymond Kévorkian, *Le Génocide Des Arméniens,* s. 205, 210.

rüşmeleri reddeden bazı Ermeni önderlere hakim olan duygu eksikliğini de hissetmektedir.[417]

Zohrab, günlüğünde, ikna yeteneğini en üst seviyede harekete geçirerek, bu görüşmede nihayet iki tarafın olumlu bir sonuca vardıklarını yazar. Zohrab günlüğüne aldığı notlarda, bu konuşma sonrasında Halil Bey'in kabul ettikleri arasında şunları sayar:

> *"1. Yabancı devletlerin de dahil olduğu, dış denetime yol açmayacak* ***sözlü bir uzlaşma****, 2.* ***Bab-ı Ali'nin tayin edeceği*** *Avrupalı bir yetkili genel müfettiş ve müfettişe bağlı bir heyet, 3. Encümenlerde ve memuriyetlerde, Bitlis ve Van vilayetlerinde eşit, diğer vilayetlerde ise nüfus oranına göre dağılım, maarif vergisi paylaşımı, toprak meselesinin çözülmesi."*[418]

Krikor Zohrab günlüğündeki notlarda Halil Bey'in ve dolayısıyla İttihatçıların düşünce yapısını şöyle tarif etmektedir:

> *"İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu anlaşmadan aşağılanmış bir şekilde çıkmamalıydı, bu yüzden 'uluslararası kontrol' şeklinde anlaşılabilecek bir anlaşma söz konusu olmamalıydı. Bu anlaşma öncelikle Ermeniler ve İttihat ve Terakki arasında olmalıydı. İttihat ve Terakki, Rusya'nın müdahalesindense çok uluslu bir anlaşmayı tercih ediyordu."*[419]

Krikor Zohrab, bu görüşmedeki sonuçların samimi olarak çözüm getireceğine inanmıştır ve günlüğündeki notlarına şöyle devam eder:

> *"Sonra Ermeniler ve Türkler arasında gerginleşmiş olan ilişkileri nasıl normale döndüreceğimiz üzerinde konuştuk. Bunun için ne yapmak gerektiğini ve reformları*

417. a.g.e. s. 205.

418. Raymond Kévorkian, s. 207; Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 173.

419. Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 173.

gerçekleştirmek için güçlerimizi yeniden birleştirmemiz gerektiğini konuştuk. Topraklarla ilgili meseleyi çözeceklerine ve reform konusunu benim düşüncelerim doğrultusunda tashih edeceklerine dair bana güvence verdi."[420]

Halil Bey İle Varılan Anlaşmanın Ermeniler Tarafından Reddedilmesi

Halil Bey'in de kendi tarafını bu maddelere ikna etmekte zorlanacağını bilen Zohrab için de aynı şekilde, konunun Taşnak Partisi ve Patrikhane yönetiminde de kabul görmesi gerekmektedir. Zohrab, Ermeni siyasilerinde yükselen milliyetçiliğin ve bilinç eksikliğiyle kararlarını oluşturabilecekleri konusunda endişelidir. Omuzunda büyük bir yük taşıdığının farkında olarak, ertesi gün 8/21 Aralık'ta Zohrab yeni gelişmeyi 'Güvenlik Kurulu' sekreteri Vahan Papazyan'a bildirir. Aynı gün Zohrab'ın evinde bir toplantı düzenlenir. Katılanlar Patrik Zaven Der-Yeğyayan, Patriklik Merkez Yönetim Kurulu Başkanı Isdepan Karayan, Hınçak Partisinden Hampartsum Boyacıyan, Taşnaklardan Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) ve Vahan Papazyan'dır. Bu buluşmada Zohrab, dış güçlerin denetimi konusu etrafındaki kilitlenmeye vurgu yapar ve önerinin kabul edilmesi yönünde ısrarcı olur. Toplantıya katılanların uzlaşmazlığını umutsuzca gözlemleyen Zohrab, günlüğüne yazdığı gibi, içinden *"Allah bizi bu işten en az hasarla kurtarsın"* temennisini geçirir.

Katılımcılar, reformlar konusunda yurt dışındaki havanın lehlerine olduğuna işaret ederek, özellikle *"Bab-ı Ali'nin tayin edeceği Avrupalı bir yetkili genel müfettiş"* konusunun kabul edilemez olduğu ve İttihatçılara taviz vermeye gerek olmadığı düşüncesinde birleşmişlerdir. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesini hatırlatarak, maddenin temelinde sadece denetim değil, aynı zamanda "uluslararası garanti" olduğunu ifade ederler. Ayrıca, "çok sertleşen ve giderek tehditkar bir hale dönüşen ilişkilerin iyileştirilmesi" tavsiyesini, İttihatçıların

420. a.g.e. s. 173.

her zamanki gibi, zor zamanı atlatmak, kendilerince kabul edilemeyecek olan Avrupa'nın denetimi faktörünü ortadan kaldırıp, Ermenilerle baş başa kalmak ve oyalama taktiği olarak anlamak gerektiği düşünceleriyle, oybirliği ile Zohrab'ın Halil Bey'e ret cevabı vermesini kararlaştırırlar.

Halil Bey ile Zohrab arasında gerçekleşen 20 Aralık tarihli görüşme, Ermenilerle İttihatçılar arasında uzlaşmaya en fazla yaklaşılan, ancak sonuç olarak netice alınamayan son görüşmedir. Halil Bey'e olumsuz yanıtı verme görevi Krikor Zohrab'ındır. 22 Aralık'ta evine gelen Zohrab'ın getirdiği yanıt Halil Bey'i de şaşkınlık içinde bırakacaktır. Sonuç Zohrab'ı son derece üzecek ve o andan itibaren Ermeniler adına olabilecek en kötü şeyden endişe duymaya başlayacaktır.[421] Krikor Zohrab günlüğündeki notlarda bu toplantı hakkında şöyle yazmaktadır:

> *"Hiçbiri beni dinlemedi. Hepsi bana karşı çıktılar, hem de kayda değer hiçbir gerekçe göstermeden. Çok ısrar etmedim, ama çok derin bir acı duydum. Bunun sonuçlarını bütün ulus çekecek."*[422]

10/23 Aralık tarihli 'Güvenlik Kurulu' toplantısında Zohrab ile Taşnaksutyun yöneticilerinden Harutyun Şahrikyan (1860-1915) arasında karşılıklı sert bir münakaşa yaşanır. Ertesi gün Taşnak yöneticilerden Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan) ve Agnuni (Haçadur Malumyan) (1865-1915) Zohrab'ı ziyaret ederek, İttihatçılarla görüşmekten sakınması ve işbirliği içinde olmaması konusunda ikaz ederler.[423]

Zohrab bu ikazı aldığı gün, Halil Bey yeniden görüşmek üzere Zohrab'ı evine davet eder. Halil Bey, bu ikili görüşme-

421. Raymond Kévorkian, s. 206; *Agos* gazetesinin 19 Aralık 2008 tarihli sayısında, Talin Sucuyan'ın tarihçi Raymond Kevorkian ile yaptığı, "1915'in Ayak Sesleri" isimli bir söyleşiden; Gaidz F. Minassian, s. 201.

422. Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 174.

423. Rober Haddeciyan, Ermeni Edebiyatı Kulislerinde Bir Gezinti, 'Zohrab, Halil Bey vs', s. 262-265; Albert S. Şaruryan, s. 420.

ye Talat Bey'in de dahil olmasını sağlamak üzere, 24 Aralık'ta evine davet ettiği Zohrab'la Talat'ı karşı karşıya getirir. Talat Bey de, Avrupa'nın arabuluculuktan uzaklaştırılması ve garantisinden vazgeçilmesi, genel müfettişin Bab-ı Ali tarafından seçilmesi düşüncesini tekrarlar. Arkasında kimsenin kalmadığını bile bile Zohrab Talat Bey'i ikna etmeye çalışır, ancak bunda da başarılı olamaz.

Temaslarının artık yeni bir sonuç vermeyeceği kanaatiyle Zohrab, vardığı sonuçları 12/25 Aralık'ta, gelecekte Türk yöneticilerle yapılacak görüşmelerde göz önüne alınmak üzere kısa notlar halinde bir kâğıda yazar. Bu notların başlıkları şöyledir:

1- Reformlar kabul edilse bile, güvenlik sağlanamazsa sorunlar bitmeyecektir.

2- Ermeniler daha gerçekçi olmalı, fazla ileri talepler ve düşüncelerden uzak durmalı ve Türkler de ısrarlarından vazgeçip, Ermenilerin de yönetim kurumlarında 10 yıl süre ile "yarı yarıya" eşit katılması için biraz tavizkar olmalıdırlar.

3- Türkler, Ermenilerin birtakım sorunlarını (toprak, askerlik, eğitim) çözmek için hazır olduklarını açıklamalıdırlar.

4- Sultan Hamit'in Hamidiye Alayları konusu da mutlaka ele alınmalıdır.[424]

Ertesi gün, bu kere Vartkes ve Maliye Nazırı Mehmet Cavit ile Tokatlıyan'da bir araya geldiği yemekli toplantıda, M. Cavit de, Ermeni reformlarına desteğinin yanında, Avrupalı devletlerin garantörlüğünü istemenin imtiyaz talebi anlamına geleceğini ifade eder.[425]

İhanete Varan Suçlamalar

Aynı günlerde Ermeni siyasi partilere yakın basında Zoh-

424. Rober Haddeciyan, s. 262-265; Albert S. Şaruryan, s. 421.
425. Raymond Kévorkian, s. 206

rab'ın aleyhinde yazılar yayınlanmaktadır. Bunlara ilave olarak gönderilen tehditkar bir mektup Zohrab'ın moral gücünü daha fazla zayıflatır. Tedirginliği artan Zohrab mektubu bilgi için Patriğe de iletir.

Ermeni toplumunda en geniş etkiye sahip Taşnaksutyun yöneticileri ile Zohrab'ın arası ilk defa bu kadar açılmıştır. Siyasi eğilimli yayın organlarında Krikor Zohrab'ın İttihatçılarla gizli bir mutabakatı olduğuna dair yazılar yayınlanmaya başlamıştır. Tiflis'te yayınlanan 11/24 Ocak 1914 tarihli Ermeni milliyetçisi *Mşak* gazetesinde, İstanbul'daki muhabirinin gönderdiği bir yazıda Zohrab, *"Ermeni davasına karşı hainlik yapanların başında geliyor" "bir taraftan Güvenlik Kurulu içinde önemli işleri ele alıyor, diğer taraftan da Rus Elçiliği ve Babıâli ile şahsi ilişkiler geliştirerek ve görüşmeler yaparak"* ikili oynamakla ve Ermeni davasına ihanetle suçlanıyordu. Yazıya göre Ermeni toplumu bu durumdan rahatsızdı ve bunu Patrik Zaven'e Zohrab'ı şikayet ederek göstermişlerdi.[426]

Yurt dışında Kafkasya'da yayınlanan ve Taşnaksutyun'a yakın olan *Horizon* gazetesinde, yine İstanbul'dan gönderilen bir makalede, aleyhine yazılanların doğru olmadığı, abartılı olduğu ve olayın basit bir görüş ayrılığından ibaret olduğu belirtilerek Zohrab'a destek verilir.[427] Zohrab'la ilgili bir araştırmanın sahibi olan Arşag Alboyacıyan, Zohrab için önemli olan bu konuya şöyle açıklık getirir:

> *"Kendileri (İttihatçı önderler) Genel Müfettişin yabancı olmasına taraftar olmakla birlikte, bu kişinin bir Türk memuru konumunda olmasını öneriyordu. Ermeni sorumlu çevreleri bu öneriyi kesin olarak kabul etmediler. Benzeri bir teklifte doğrudan Talat ve Halil'den, Zohrab'a, görüşmeleri esnasında gelmişti. Zohrab buna kesin bir cevap vermeyip, teklifi "Güvenlik Kuruluna" götürmüş ve "Güvenlik Kurulu" da teklifi geri çevirmişti. Bu olay yanlış anlaşılmış ve Zohrab haksız yere itham edilmişti."*[428]

426. Rober Haddeciyan, s. 262-265; Albert S. Şaruryan, s. 430.
427. Rober Haddeciyan, s. 262-265.
428. Arşag Alboyacıyan, Krikor Zohrab; Aktaran: Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

Zohrab derin bir hayal kırıklığı ve moral bozukluğu içindedir. Bir yandan Ermeni toplumunun ayağına kadar geldiğine inandığı fırsatın kaçırıldığına kahrolurken, diğer yandan ayağına takılan bütün engellere karşın, risk aldığı iyi niyetli girişimlerinin anlaşılamamış olmasına üzülür. Atılan çamurların iz bırakabileceği endişesini de gözden uzak tutmaz. Ancak temiz kalbine ve milletine karşı duyduğu sevgiye güvenerek, tarihin doğruları yazacağına olan inancını hiçbir zaman yitirmez.

Ocak ayını gergin geçiren Zohrab, biraz küskündür, bundan sonra siyasi çalışmalardan uzak kalmak eğilimi içine girecek ve Ermeni Milli Meclisi'ndeki toplantılarını da aksatacaktır. Taşnakları, bozdukları uzlaşma girişiminden dolayı kınarken, beş yıl süre ile Çar karşıtı duruşlarına nasıl destek verdiğini günlüğüne not eder. Bir süre sonra Zohrab'daki geri çekilmenin farkına varan Patrikhane yetkilileri, toplantılara katılması için özel olarak davet ederek gönlünü almaya çalışacaklardır.

Reform Anlaşması ile ilgili görüşmelerde Zohrab'ın kısa süreli de olsa eksikliği hemen hissedilir. Bir ara Türk teklifleri ile Rus tekliflerinin, Ermeniler aleyhine bir noktada buluştuğu kanaati oluşur.[429] Mektupla ve evine gelerek yapılan muhtelif davetleri geri çeviren Zohrab, sonunda Patriğin durumun önemini anlatan acil daveti üzerine Güvenlik Kurulu toplantısına katılır.

Zohrab'ın Ermeni çalışma arkadaşları ile karşı karşıya gelmesine neden olan *"ayrı hareket etmesi"*ni, *"Ermenilerin güvenliği açısından* (İtilaf devletleri ve özel olarak Rusya ile) *can sıkıcı bir ortaklıktan kaçınma ve Osmanlı hükümetini idare etme konusundaki apaçık kaygısı"* ile açıklanabilir.[430] Zira Zohrab, Osmanlı devlet yönetimi, özel olarak İttihat ve Terakki ile iyi geçinme, dost kalma yanlısıdır. Ermenilerin üzerinde büyük umutlar taşıdıkları reformlar, yine aynı yöneticilerle birlikte gerçekleştirilecektir. Zohrab'ın aynı topraklarda birlikte yaşama konusundaki perspektifini burada da görebiliyoruz.

429. Albert S. Şaruryan, s. 420.
430. Gaidz F. Minassian, s. 201.

Ermeni Reformu Anlaşması İmzalanıyor

Rusya ile Almanya arasında sürdürülen görüşme ve pazarlıklar Eylül-Ekim 1913 aylarında, henüz açıklanmayan bir anlaşma ile sonuçlandıktan sonra bu kez altı büyük Avrupalı devletin arasında görüşmeler yapılır. Bu görüşmelerde de anlaşma sağlandıktan sonra, sıra Osmanlı hükümeti ile görüşmeler yapmaya gelir. Osmanlı hükümeti ile görüşmeleri Rusya yürütür. Sıkı pazarlıklar, yaşanan krizler ve karşılıklı tavizlerden sonra nihayet anlaşma sağlanır.

Bu anlaşmanın imzalanması Zohrab'ın moralini düzeltecektir. Hiç yoktan böyle bir anlaşmanın imzalanmasını olumlu görür. Aynı olumlu bakış tüm Ermenilerde, Patrikhane'de ve Ermeni siyasi örgütlerinde de vardır. Krikor Zohrab, Ermeni toplumunun sorunlarının çözümü için bir ışık görmüştür. Rus Konsolosluğunda, Türk-Rus anlaşmasının son şeklinin verildiği toplantıların birinden sonra, 18/31 Ocak 1914 günü sabahın ilk ışıkları ile Paris'teki şair arkadaşı Arşag Çobanyan'a yazdığı mektupta Zohrab'ın heyecanlı ve ümitli hali açıkça görülmektedir:

"Pera, 18/31 Ocak 1914, 04.00

"Sevgili dostum, bugün, bu saatte, Bab-ı Ali ile Rus Büyükelçiliği arasında imzalanacak Ermeni Reformları anlaşması tamamlandı."

"Mektubuna yanıtımı, uzun yıllardan beri hayatını ve yeteneğini adadığın bahtsız davamızla ilgili bu iyi haberlerimle süslemek ve seni sevindirmek amacıyla, bilerek erteledim."

"Nefes alalım! Ciğerlerimize nefes dolsun! Büyük endişelerimiz oldu; bir noktada daha fazlasını elde etmek için umutlandık, sonra her şeyi kaybettiğimize inandık. Ama bazı şeyler elde ettik. İnkâr edilemeyecek çok önemli bir şey kazandık; Ermenistan'da Avrupa'nın denetimini. Bununla çalışmalarımız gerçek ve önemli bir değer kazanıyor."

"Ermeni davası birçok kriz ve değişimler yaşadı. Balkan Savaşı'nın yol açtığı beklenmeyen altüst oluş yaşanmasaydı daha iyi sonuç alacaktık. Bu karışıklığın Ermeni davasına önemli bir etkisi olmuştur; ancak her şeye rağmen elde edi-

len sonuç çok önemli. Bundan böyle, sonucun 'büyük' olması için harekete geçmek sadece bize ait. Sonucun önemli olması faaliyetlerimize bağlı. Şu andan itibaren akıllıca, sessizce, öngörüyle ve değerini göstererek hareket etmeliyiz. Bugün, Ermeni sorunu aktif dönemine girmiştir..."[431]

Zohrab mektubunda, Avrupa'nın denetimi kadar ve belki de daha önemli olarak gördüğü Rusya'nın koruması altına girilmiş olmasına bilhassa vurgu yapar.

"Bu bir kazanım ve yaşam hesabıdır...'Tek bir kuvvet ki buna ben şahsen -ve sen de benimle birlikte- başlangıcından beri yönlenmiştim, Ermenilerin koruyucusu olması için dönüştürmeye muvaffak olduk. O her şeyi yaptı. Söylemeye gerek var mı o kuvvetin Rus Hükümeti olduğunu... Altı aydan beri ilk defa çok mutluyum.'"[432]

Çobanyan'a göre, Zohrab'ın iyimserliği aşırı değildi ve kendisi de bu mektubun taşıdığı umutlu havadan etkilenecekti. Nitekim Türkiye Ermenileri için yeni bir dönemin başladığına ve zulümlerin biteceğine inanmak için her şey müsaitti. Avrupa'nın etkin denetimi gelecek için güçlü bir garanti sunuyordu. Çobanyan, Paris'ten yazdığı 9/22 Şubat tarihli cevapta iltifatlar yaptıktan sonra, bu gelişmeye katkıları ve oynadığı rol nedeniyle Zohrab'ı uluslararası bir konuma yerleştirir:

"Zohrab'ın bütün fikirleri ile hemfikirim. Bu nedenle de imzalanan Rus- Türk anlaşması hakkında mutluluğumu ve tebriklerimi sunuyorum." "Bu dönemde İstanbul'da senin gibi ve Paris'te de Boğos Paşa gibi kişilerin bulunması Ermeniler için büyük bir şans oldu."[433]

431. Edmond Khayadjian, *Archag Tchobanian et le Mouvement Arménophile en France*, 2001, s. 179-180. Çobanyan, Zohrab'ın Ermenice olarak yazdığı bu mektubu, *ANAHİT* dergisinde (İkinci seri, no 3, Eylül-Ekim 1930, s. 10-12) yayınlamıştır; Rober Koptaş, Hayat Olduğu Gibi, '1914 Ermeni Reformu (I), *Agos*, 9 Ekim 2009.

432. Albert S. Şaruryan, s. 430.

433. Albert S. Şaruryan, s. 434

Kişiliği ve yaşamı, mücadele ve uzlaşma ile tanımlanabilen Krikor Zohrab, dostu Arşag Çobanyan'a 17 Şubat/2 Mart 1914 tarihinde Pera'dan yazdığı cevap mektubunda, reformların gerçekleşmesi için tayin edilecek müfettişlerle ilgili düşüncelerini anlattıktan sonra, yeni döneme ait bakışını şöyle özetler:

> *"Hiçbir zaman unutmamamız gerekir, işte Rus koruması Ermeni politikasının köşe taşıdır." "Gelecekteki siyasi hayatımızda Almanlarla yakınlaşma bizim ikinci temel yönümüz, Türkiye ile yakınlaşma, işte bu da üçüncü bir yönelişimiz. Dördüncüsü, aramızdaki anlaşmazlıkları çözmek... Eğitime ve ticaretin gelişmesine kendimizi adamak, bu da bizim beşinci çizgimiz olmalıdır."*[434]

Reformların son ayrıntıları, 21 Ocak/3 Şubat 1914'te Rus Büyükelçisinin evinde, Andre Mandelstam ve Zohrab'ın katıldığı bir akşam yemeği sırasında görüşülür. Rusya 15 saat sonrasına Bab-ı Ali'ye verdiği randevuya yetiştirmek için anlaşmanın son düzeltmelerini bu toplantıda yapacaktır.

26 Ocak/8 Şubat 1914'te Ermenilerin yoğun olduğu vilayetlerde yapılacak reformlarla ilgili olarak, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki anlaşma, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Gulkoviç ile Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa tarafından imzalanır. Zohrab günlük ajandasına *"Tarihi gün bu gündür"* diye yazar.

Zohrab ile Halil Bey arasında varılan mutabakatın esası olan ve İttihatçıların sadece Türkler ve Ermenilerin imzalamasını arzu ettikleri, ancak başarılamadığı için gerçekleşmeyen anlaşma, bu durumda Osmanlı Devleti ile arkasında İngiltere ve Fransa'nın bulunduğu Rusya arasında imzalanmıştır. İki anlaşmanın temel farkı, Türk tarafının imzalayacağı anlaşmadaki karşı muhatabın kimliğidir. Ermenilerle yapılacak anlaşma, bir dış etken olmadan, bir iç mesele olarak kabul görecektir. Buna karşılık, anlaşmanın Rusya ile imzalanması, Osmanlı vatandaşları olan Ermenilerin haklarını korumak ve

434. Albert S. Şaruryan, s. 435.

iyileştirmek için, bir yabancı devlete taahhüt verilmesi, yabancı bir devletin denetiminin ve belli şartlarda müdahalesinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir.

Rusya ile imzalanan anlaşmayla, en fazla tartışılan Avrupalı bir vali veya Avrupalı bir müfettiş konusunda, Osmanlı tarafının direnmesi sonucunda, Avrupalı müfettiş tezi karara bağlanmıştır. Rusya'nın temsil ettiği Avrupalı devletlerin denetiminde Ermeni reformlarının gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir. Avrupalı müfettişlerin yapacağı denetimlerde çıkabilecek anlaşmazlıkların ileri safhalara ulaşmasının sonucu bir dış müdahaleye, o da Rusya'nın müdahalesine varabilecektir. Makedonya ıslahatı ve getirdiği sonuçlar konusunda deneyimli olan İttihatçılar için bu anlaşma, Doğu Anadolu'da Rus himayesi ve kaçınılmaz sonucu olarak Ermenileri bağımsızlığa götürecek bir belge olarak görülür.

İmzalanan reform anlaşmasına göre, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ve Anadolu'nun üçte biri olan 6 vilayet iki gruba ayrılacaktır. Bir grupta Trabzon, Erzurum ve Sivas, diğer grupta Diyarbakır, Elazığ (Harput) ve Van (Bitlis dahil) yer alacaktır. Her bir grubun başına yetkili birer yabancı genel müfettiş atanacak, bu müfettişler de, Türk ve Ermeniler arasında eşit olarak paylaştırarak kendi alt kadrolarını seçip atayacaktır. Almanya ve Rusya, reform anlaşmasının uygulamasını gözlemek üzere, Erzurum, Harput, Sivas ve Diyarbakır gibi vilayetlerde yeni konsolosluklar açmaya girişirler.[435]

Yabancı ülkelerin üzerinde anlaşacakları iki genel müfettişin seçiminde lobi faaliyeti yapmak ve reformların uygulanmasını yönlendirebilmek umuduyla Zohrab'ı yeni bir heyecan dalgası kuşatır. Müfettişlerle beraber çalışacak kadroların seçilmesi, Ermeni çevrelerinde üst seviyeden bir heyecan oluşturur. Zohrab bile müfettişlerle birlikte olma arzusunu beyan eder. Kitaplarından birini hediye ettiği, Diyarbakır, Elazığ (Harput) ve Van (Bitlis) grubunun sorumlusu olan Norveçli genel müfettiş Nikola Hoff ile iyi ilişkiler geliştirir. Papazyan,

435. Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Otoman Rule (1908-1914)*, s. 207-208.

anılarında Zohrab'ın yeniden yeşeren umutlarına işaret eden şu tabloyu anlatır:

"Hoff (Norveçli Genel Müfettiş), *50 yaşlarında kibar bir askerdi. Kendisini yeni görevinden ziyade, otoritesi altında bulunan coğrafyanın güzellikleri ve av hayvanları ilgilendiriyordu. Hiç unutmam, bir akşam Zohrab'ın evine girdiğimde onu şark işi, ipekli bir entari giymiş, başında fes, sedire bağdaş kurmuş, büyük bir zevkle nargile içerken gördüm... Muhtemelen Zohrab'ın kızlarının işiydi... Bunlar kuzeyli bir adam için cazip yeniliklerdi."*[436]

Anlaşmanın imzalanmasının ertesi günü, basındaki yansımalarını tetkik ettikten sonra Zohrab eline yeniden günlük ajandasını alacak ve *"Bu benim son vazifem, bundan sonra başkaları çalışsın. En son istediğim de hukuk danışmanları hakkındaki teklifimin gerçekleşmesidir"* diye not alacaktır.[437] "Son vazifem" demesine rağmen, hâlâ "en son istediğim" diye bahsettiği konu, 24 Ocak/6 Şubat günü Ermeni Milli Meclisi'ne getirdiği tekliftir.

Reform uygulamalarının başlamasıyla birlikte Zohrab, Patrikhanenin ve taşra piskoposluklarının yeniden düzenlenmesini savunur. Bunun için önce Patrikhanede, Genel Müfettişlerin faaliyetlerini kontrol edebilecek milli bir idari merkezin oluşturulması, buna bağlı olarak da Ermenilere yapılan haksızlıklara karşı durabilmeleri için taşradaki dini önderlerin yanına kanun bilir danışmanlar tayin edilmesi gerekir. Bu hukuk danışmanlarının görevlerini Zohrab şöyle sıralar:

"Taşradaki halkımıza hukuki yardım temin etmek, Piskoposluklara kanunların tefsiri ve uygulaması esnasında yardımcı olmak, Ermenilere ait istatistikler hazırlamak

436. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

437. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden; Adenakrutyun (Ermeni Milli Meclisi Tutanakları), 1913-1914, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 431

(nüfus sayımı, vergiler, arazi ve gayrı menkul, ticaret ve zanaat konularında v.s.), Ermenilerin iktisadi durumunun ve ihtiyaçlarının tespiti, devlet kanunlarının uygulanması esnasında hata ve aksaklıkların rapor edilmesi."

Hukukçu Zohrab'ın reformlar konusundaki bu son isteği de reformların kaderini paylaşır ve ancak bu sayfalarda kendisine yer bulur.

Yeni yapılan Mebus seçimlerinden sonraki Meclis'in 1914 yılı Temmuz'undaki oturumunda yapacağı bir konuşma ile Zohrab, İttihat ve Terakki hükümetine, reformlarla ilgili anlaşmadan dolayı teşekkür edecektir:

"Şayan-ı şükrandır ki hükümet bin bir türlü dâhili ve harici sıkıntılar içinde bu büyük ıslahatı mevki-i tatbikata koymaktan çekinmedi ve Geçici Vilayet Kanununu tanzim ve neşreyledi...

"Efendiler, evvelden bu mecliste anasır bahsi meydana kondu mu herkes titrerdi, hatta bendenizin hatırımdadır, Cemiyetler Kanunu'nu tanzim ettiğimiz vakit, anasırın ismini zikretmek bile bu meclisçe men edilmişti. O vakitten beri birçok vaka başımızdan geçti. Zihinlerde kararlı bir değişiklik hasıl oldu ve o vakit men edilmiş olan o kelimenin zararlı bir sıfat olmadığı ve o gibi hakikatlere karşı göz yummaktan ise, onları hüsnüniyetle selamlamak lazım geldiği kabul olundu. Bu esasa alakalı olmak üzere hükümet, bu memleketin muhtelif kıtalarında ikamet eden anasır-ı muhtelifeyi kendi hukuku tabiiyesine mazhar etmek noktasından dahi tereddüt etmedi. Anasır-ı muhtelife-i Osmaniyeye kendi lisanlarını tedrisatta ve hükümetle olan münasebetlerinde kullanmakta selahiyet vermek gibi harekatıyla hükümet-i hazıra bütün anasırın mazhar-ı takdiri oldu."[438]

Zohrab, savaş seslerinin duyulduğu bu günlerde, İttihat ve

438. Rober Koptaş, '1914 Ermeni Reformu (I)', Hayat, Olduğu Gibi, *Agos* gazetesi, 9 Ekim 2009; Rober Koptaş, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden*, s. 176-177.

Terakki'yi kaybedilmemesi gereken bir dost ve müttefik olarak görmeye devam etmektedir. Ancak bundan sonraki gelişmelerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki nispeten liberal eğilimlerin hızla gerilediğini, buna karşılık Türkçü ve milliyetçi radikalleşmenin arttığını Zohrab endişe ile izleyecektir.

Sosyal Yaşamı

Krikor Zohrab'ın 1908 öncesinde edebiyata ayırdığı zaman ve enerjinin bu tarihten sonra üstlendiği siyasi sorumluluklar nedeniyle artık aynı seviyede olmayacağını anlamak zor değildir. Ermeni toplumundaki gelişmeler, yaşanan sorunlar, diğer aydınlarda da olduğu gibi, Zohrab'ı da edebiyat dışındaki alanlarda aktif olmaya doğru yönlendirmiştir.

. Zohrab, 1910 yılında, bu yönelişiyle Ermeni toplumunda kendini şöyle konumlandırmıştır:

> *"İstanbul'da son yetmiş yıllık tarihimizi inceleyecek olursak üç büyük çatışma görürüz. Birincisi, esnafların amiralara o ünlü başkaldırışıdır - halkın haklar uğruna mücadelesi. İkincisi, Odyanların, Rusinyanların, Fransa'da eğitim almış aydınların, 1848 gençliğinin belirmesi - fikir ve dil mücadelesi. Üçüncüsü, dernek ve birlikleri oluşturan gençlerin çıkışıdır - düşünsel ve siyasi mücadele."*
>
> *"Saçları aklaşmış biri olarak ben o üçüncü kuşaktanım."*[439]

1909 yılında Zohrab *'Azadamard' (Özgürlük Mücadelesi)* gazetesinde Ermenice yazılar yazmaya başlar. ***'Eçer Uğevori mı Orakren' (Bir Yolcunun Günlüğünden Sayfalar)***[440] başlığı altında Avrupa gezi notlarını *Azadamard*'da yayınlar. Bu eserinde, 1895-1912 yılları arasında, Almanya ve Fransa'ya yaptığı seyahatlerle ilgili izlenimleri, bu etkilenme sonucu geliştirdiği dünya görüşlerini ve felsefi değerlendirmelerini anlattığı,

439. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 159-160.

440. Krikor Zohrab, *'Yerkeri Zhoghovatsu Yerku Hatorov'* , Haypethrat Publishing, Erivan, 1962, Editör: Minas Hyusyan, C. 1, s. 471-539.

1909-1912 arasındaki gazete yazılarını kapsar.[441] Krikor Zohrab'ın bu eseri ölümünden sonra ilk defa Ermenice olarak 1922'de, İzmir'de kitap halinde basılarak yayınlanacaktır.[442]

Zohrab, çağdaşı olan yazarların portrelerinden oluşan ***'Dzanot Temker' (Tanınmış Simalar)*** serisine devam etmiş, daha öncekilere ek olarak 1900 yılında Harutyun Mırmıryan, 1901 yılında Hrant Asadur ile Reteos Berberyan ve 1909 yılında da Hovhannes Nuryan biyografilerini yayınlamıştır. Bu yazılarında Zohrab, dönemin edebi ve önde gelen simalarını özgün bir ifade, hoş eleştiriler ve çekiştirmelerle sergilemiştir. Çeşitli dergilerde dağınık olarak ve değişik zamanlarda yayınlanan bu portre yazıları, ölümünden sonra Ermenice olarak 1932 yılında Paris'te ***'Dzanot Temker' (Tanınmış Simalar)*** başlığı altında bir araya getirilerek yeniden yayınlanacaktır. Bu eserinde, keskin gözlem gücü ile çağdaşı veya yeni kaybedilen değerli yetenekleri anlatan onyedi tanıdık simayı ele almıştır.[443]

Krikor Zohrab'ın öyküleri, daha önce üç ayrı kitapta toplanarak, 1909 ve 1911 yıllarında yayınlanmıştı. Bu öykülerin dışında kalan bir kısım öyküleri, 1913 yılında ***'Kirkor Zohrabı Noraveberı' (Krikor Zohrab'ın Öyküleri)*** kitabında toplanarak Arzuman Matbaasında basılarak yayınlanır.

> *"Zohrab Türkiye Ermeni Edebiyatı'nın en gözde simalarından biridir. Kaleminde, mutlak bir gerçekçilik eğilimi vardır; daha çok roman türünde görebileceğimiz bu türü, kısa öykülerinde kullanabilen usta yazarlardandır. Gazete yazarı olarak asla yılmaz, kalıplaşmış anlayış ve köhnemiş zihniyetlere prim vermez; toplumun çürümüşlüğüne amansız neşteriyle darbeler indirmiştir."*[444]

441. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 54; Kevork B. Bardakjian, A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920: with an introductory history.

442. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 98; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, s. 874.

443. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 162; Teodig, *11 Nisan Anıtı*, s. 2; Kevork B. Bardakjian, s. 130-132; Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, s. 517-520; Hasmik Muradyan, Eugenia Melkonyan; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.4, 1923-1966, İstanbul, 2009, s. 187.

444. Teodig, *11 Nisan Anıtı*, s. 2.

Batı Ermeni edebiyatının nefes aldığı her yerde, özellikle İstanbul'da, Zohrab'ın maddi ve manevi güncel desteği mutlaka var olmuştur. 1915'te tutuklanıp öldürülecekler arasında yer alan, döneminin Ermeniceyi en iyi kullanan şairi olarak kabul edilen Taniel Varujan'ın (B-23) başkanlığında 1914 yılında yayınlanmaya başlanan *"Mehyan" (Tapınak)* adındaki edebi derginin yazarları ve destekçileri arasında Krikor Zohrab da vardır. Yayın hedefi, Ermeni Rönesansını başlatmak, halkı yüzyıllardır daldığı derin uykudan kaldırmak, karanlıktan kurtarmak, kendi ayakları üzerinde durabilmeyi öğretmek ve çıkar çevrelerine boyun eğmemeyi öğretmek olan bu dergide, Batı Ermeni Edebiyatının kralı olarak kabul edilen Krikor Zohrab'ın ve yazılarının büyük katkısı olmuştur.[445]

II. Mesrutiyet dönemi diye tanımlanan 1908 sonrası, çok uzun yıllara yayılmasa da tüm Osmanlı milletlerinin dahil olduğu parlak bir aydınlanma dönemi olarak kabul edilir. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki her milletin kendi dilinde, edebiyatında, sosyal hayatında, siyasi ve fikirsel ilerlemesinde, bu kısa zamanda çok büyük atılımlar yaptıkları bir dönemdir. Basım yayın faaliyetlerinin adeta zirve yaptığı bu süreçte, Ermeni edebiyatı eserleri diğer milletlerin dillerine, özellikle türkçeye tercüme edilerek ilgiyle izlenmiştir. 1913 yılında İstanbul'da türkçe olarak yayınlanan *"Ermeni Edebiyatı Numuneleri"* başlıkla eserde, Krikor Zohrab, Hrant Asadur, Rupen Zartaryan, Avedis Aharonyan, Dikran Gamsaragan, Avedik İsahakyan, Zabel Esayan (Sibil), Zabel Asadur gibi dönemin tanınmış Ermeni yazarlarından seçilmiş örnekler yer alır.

Eserler Serents Şahrigyan tarafından türkçeye tercüme edilmiş, kitabın başlangıç bölümünde, dönemin Türk aydınlarından Şahabeddin Süleyman, Abdullah Cevdet, Süleyman Nazif'in antoloji hakkındaki görüşleri yer almıştır. Krikor Zohrab'ın antolojideki *"Postal"* isimli öyküsünden hareketle

445. Vahan Altıparmak, Anılar ve Taniel Varujan, Hay Tert, 20.01.2010.

Süleyman Nazif[446] Serents Şahrigyan'a hitaben şu değerlendirmeyi yapar:

"Krikor Zohrab efendinin edebiyat alanındaki ününden önce güzel ve etkili söz söyleme konusundaki namını duymuştum. Meclis-i Meb'usan kürsüsünden -zavallı Meclis-i Meb'usan- milletin kavrayışına hitap eden o canlı sözler, konuşmacının aynı zamanda bir şair de olduğunu ortaya döküyordu. Fakat edebiyatının gücünün ne derece yüksek olduğunu yine sizin kılavuzluğunuz sayesinde öğrendim. Kendini yalnızca edebiyata adamış olsa, yalnız kendi dilinin değil, her dilin önde gelen ustaları arasında yüksek bir yer edinecek."[447]

Edebiyat Görüşmeleri

1913 yılı içinde Ermeni edebiyat ve sanat dünyası, Ermeni edebiyatçılarının tek tek ele alındığı "Edebiyat Görüşmeleri" adı ile Esayan Derneği tarafından bir dizi söyleşi tertip eder. İlki Levon Şant adına tertiplenen bu söyleşilerden ikincisi, Krikor Zohrab adına 17/30 Mart 1913'te Pera'da Esayan Okulu salonunda yapılır.

Söyleşinin oturum başkanı Melkon Gürcüyan'dır. İlk konuşmacı H. C. Siruni "Zohrab'ın Edebi Hayatı" başlıklı çalışmasını kısaltılmış olarak sunar. İkinci konuşmacı Şavarş Misakyan'ın konuşma metninin başlığı "Zohrab ve Hataları"dır. Ardından kürsüye gelen Zabel Asadur'un konusu "Zohrab'ın

446. Süleyman Nazif (1870 Diyarbakır-1927 İstanbul) Servet-i Fünun dönemi şair, yazar ve devlet adamı. Süleyman Nazif, Ermenilerin tehciri konusunda kardeşi Kütahya valisi Faik Ali Bey'e (Ozansoy) yazdığı mektubunda, bu barbarlığa katılmamasını, aile şerefine leke sürmemesini istemişti. Faik Ali Bey'de aynı yöndeki düşünceleriyle İstanbul'dan gelen emirlere uymayarak, yetkili olduğu bölgedeki Ermenileri sürgüne göndermemiştir.

447. Süleyman Nazif, *Takrizler*, 19 Mayıs 1913, *Ermeni Edebiyatı Numuneleri*, Ahmet İhsan ve Şurekası Matbaası, 1913, Aktaran: Pars Tuglacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, Cem Yayınevi, 1992, s. 95.

Kadın Kahramanları" olur. Vahan Tekeyan "Hikaye Yazarı Olarak Zohrab", Krikor Malhas "Zohrab'ın İşleri" ve Karekin Khajak "Zohrab ve Çevresi" başlıklı konuşmalarını yaparlar.

Oturumun ardından verilen çaylı kokteyle 40-50 kişi katılır ve söyleşi burada da sohbet şeklinde devam eder. Hrant Asadur'un Zohrab'ın hayatından bazı bölümleri anlatmasından sonra, Vahan Tekeyan ve Taniel Varujan da söz alarak sohbete katılırlar. Manik Berberyan, Zohrab'ın "Hıbardutyun" (Gurur) şiirini okuduktan sonra ünlü şair Bedros Turyan'ın "Lıcagı" isimli şarkısını söyler. Khajak'ın toplantıyı özetleyen kapanış konuşmasından sonra, tüm katılımcılar adına Krikor Zohrab'a bir telgraf gönderilerek, başarı dilekleri iletilir.[448]

Nisan ayında bu edebi toplantıda yapılan konuşmalar kitap haline getirilerek "Kıragan Asulisner" (Edebi Görüşmeler 2. Krikor Zohrab'ın Hikayeleri) adı ile yayınlanır.

Gregoryen Kimliği Yerine Ermeni Kimliği

Zohrab'ın ele aldığı konulardan biri de Ermeni nüfusunun kimliği sorunudur. 1909 yılına kadar, Ermenilerin millet olarak kimliklerinde "Gregoryen" ifadesi yazılıyordu. Zohrab ise, Gregoryen ifadesinin dini bir tanımlama olduğunu ve tüm Ermeni milletini temsil etmediğini savunarak, resmi makamlara bu değişikliğin yapılması için müracaatını ve gerekli savunmaları yapar. Osmanlı bürokrasisi ile uğraşmanın zorlukları, bu meselenin daha önce ele alınamamasına ve üstüne gidilememesine neden olmuştu. Zohrab, küçük gibi görünen bu konuyu önemli görür ve Ermeni milleti kelimesinde ısrar eder.

1909 Mayıs'ında, Ermeni Milli Meclisi'nde, Zohrab'm Milli Meclis üyeliğinden atılması için bir toplantı düzenlenmiştir. Zohrab, yeni yasaların görüşüldüğü ve çıkarıldığı 1909 yılında, Meclis-i Mebusan'daki yoğun çalışmaları nedeniyle, Ermeni Milli Meclisi toplantılarını ihmal ediyor, devamsızlığı toplantıya katılan diğer üyelerin eleştirileri ile karşılaşıyordu.

448. Arşag Alboyacıyan, 1919, s. 232-233, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 396.

Zohrab kendisi ile ilgili olan bu oturuma katılır, parlak bir konuşma ile son aylarda çok meşgul olduğunu izah eder, kendisinin Osmanlı Meclisinden daha çok buradaki meclise önem verdiğini anlattıktan sonra, katılımının kendisi ve milleti için yararlı olacağını ifade eder. Zohrab, Dahiliye Nezareti'nden yeni aldığı netice ile bundan sonra kimliklere Gregoryen yerine Ermeni yazılacağı müjdesini vererek sözlerini tamamlar. Zohrab'ın bu açıklaması kuvvetli alkışlarla karşılanacak ve kendisine karşı olan şikâyet geçersiz olacaktır.[449]

Ünlülerin ve Güçsüzlerin Avukatı

Krikor Zohrab, meclisteki görevini yerine getirirken, diğer yandan geçimini temin ettiği avukatlığa devam etmiştir. Mecliste, emek sarf etmeden miras yoluyla elde edilen gelirlere konması gereken vergilerle ilgili olarak yaptığı konuşmada bahsettiği gibi, babası, Zohrab'a hiçbir şey bırakmadan küçük yaşta vefat etmişti. Alaturka müziğe meraklı, eğlenmeyi ve poker oynamayı seven, iyi geliriyle, ailesine en iyi şartlarda bir yaşam sunan Zohrab'ın, yine kendi ifadesine göre, çocuklarına bırakacağı önemli birikimleri olmadığı anlaşılmaktadır.

> *"Zohrab, hiçbir davayı kaybetmeyen, İstanbul'un en önde gelen savunma avukatı olarak kabul ediliyordu. O, aydınlarla bir aydın gibi, halktan insanlarla halktan biri gibi, Avrupalılarla bir Avrupalı gibi, Doğululara bir Doğulu gibi davranmayı bilen biriydi."*[450]

Ünlü bir avukattır ve baktığı dosyalar da buna uygun davalardır. Mesela, 1909'da baktığı davalardan biri Padişah ailesi içindeki bir ihtilafla ilgilidir. Padişah Abdülhamit'in kız kardeşi Cemile Sultan'ın eşi Mahmut Celalettin Paşa, muhalif olması nedeniyle Padişah tarafından öldürtülmüştür. Mahmut Celalettin Paşa'nın mirasçıları ile Cemile Sultan arasında mi-

449. Rober Haddeciyan, 'Pera'da Bir Konferans', s. 266-269.

450. Dr. Hampar Kelikian, Ermeni-Amerikan bilim adamı ve cerrah, Aktaran: Ara Baliozian, *Zohrab, Krikor Zohrab: An Introduction*, Kitchener, Ontario, 1985, s. 29.

ras konusunda çıkan ihtilafta, Krikor Zohrab, mirasçıların haklarını Cemile Sultan'a karşı savunur.[451]

Zohrab'ın 1913 yılı içinde baktığı davalardan bir başkası da yine Saltanat ailesi içindendir. Abdülhamit'in kardeşi ve kendisinden önce dört ay süre ile padişahlık yapan Sultan V. Murat'ın kızları, Fehime, Hatice ve Fatime Sultanlar, kendilerine ait olan arazilere el konulduğu ve işgal edildiğini iddia etmişler, babalarına ait 30 yıllık birikmiş maaşlarının verilmediğini iddia ederek hükümete dava açmışlardır. 1913 Aralığında, Krikor Zohrab işgal edilmiş arazilerinin iadesi için hükümete karşı, Avukat Hımayag Hosrovyan ile birlikte sultanların dava vekilidir. Hükümetin dava vekili olan Seyit Bey, kutsal fetvayı ileri sürerek, İslami kanunlara göre, Halife ve Osmanlı Padişahı olan bir şahsın devlet hazinesi ile ilgili dava açmaya hakkı olmadığını ileri sürerek taleplere karşı çıkar. Zohrab buna itiraz ederek şöyle der:

> *"Burası cami değildir, medrese de değildir, burası Osmanlı mahkemesidir. Burada yalnız Osmanlı kanunları etkili olabilir. 20. yüzyılda sorunların çözümlenmesine Ortaçağdan kalma kanunlara müracaat etmek zavallı bir anlayıştır."*[452]

Ermeni milletinin sorunlarına genel olarak bulunduğu her alanda çözüm üretmeye çalışan Krikor Zohrab, hukukçu kimliği ile Ermeni köylüsünün de yanında yer alır. Bursa'nın Yenice Köyü'nün namuslu ve tanınmış 22 Ermeni ailesi, Posta İdaresi'ni dolandırmakla suçlanır ve tutuklanarak Bilecik Hapishanesi'ne konulurlar. Köylülerin yakınları ünlü avukat Zohrab'ın kapısını çalar. Zohrab, haksızlığın boyutunu öğrenince davayı üstlenmeyi kabul eder. 20 Temmuz/2 Ağustos 1912 günü Bursa'ya giderek dava vekili olarak Ceza Mahkemesine müracaat eder. Üç gün süren duruşmalarda yaptığı savunma sonunda köylülerin suçsuzluğu tespit edilir ve 22 günlük tutukluluktan sonra serbest bırakılırlar.[453]

İstanbul'a çok yakın bir yerde, İzmit'in 240 haneli bir Er-

451. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 41.
452. Pars Tuğlacı, *Örnek*, s. 59; Albert S. Şaruryan, s. 428.
453. *Jamanak*, 28 Temmuz/10 Ağustos 1912, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 374.

meni köyü olan Yalak Dere'nin topraklarına Şura-yı Devlet (Danıştay) kararı ile el konmuştur. Haksızlıklara maruz kalan Ermenilerin yasal savunucusu Krikor Zohrab, bu köylülerin dava vekilidir. Zohrab, 4/17 Mart 1913 tarihinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa hükümetinin Dahiliye Nazırı Hacı Adil (Arda) Bey'e yazılı olarak müracaat ederek bu haksız kararın düzeltilmesini talep eder.[454]

Zohrab'ın baktığı ve başarı ile sonuçlandırdığı dava dosyalarından biri de İstanbul Ermeni Patriği Mağakya Ormanyan'la (1841-1918) ilgili olanıdır. 1896-1908 yılları arasındaki zorlu dönemde Patriklik makamını üstlenen Mağakya Ormanyan, görevi sırasında Padişah Abdülhamit'le çatışma - uzlaşma temelinde bir diyalog kurmuş ve cemaatinin haklarını savunmuştu. Ancak, Ermeni siyasi örgütleri, esas olarak Abdülhamit ile işbirliği yaptığını savunarak, Patriğe karşı yoğun bir muhalefet yürütmüşlerdi. Devrimci köşe yazarlarının eleştirileri, gençlerin tacizleri, aleyhine düzenlenen sokak mitingleri, arabasının devrilmesi ve nihayet suikasta uğraması Patrik Mağakya Ormanyan dönemini anlatan olaylardır. Uzlaşmacı ve diyalog yanlısı olduğu için, devrimciler tarafından aşağılanan Patrik Mağakya Ormanyan, 1908 Meşrutiyeti'nin ilanından sonra, yeminine karşı geldiği ve Ermeni Milli Anayasasına uymadığı, Mili Meclis toplantılarında muhalif olanları tehdit ettiği ve Patrikhane hesaplarında yolsuzluk yaptığı suçlamaları nedeniyle görevinden istifa eder. Ermeni Milli Meclisi, Patrik Mağakya Ormanyan'ı "hain" ilan ederek ev hapsine mahkûm eder. Patrik, ev hapsi sırasında bile evinin önünde yapılan gösterilerle baskı altında tutulur. Dört buçuk yıl Taksim'deki evinden dışarı çıkamayan Patriğin savunmasını nihayet ünlü Avukat Krikor Zohrab ele alır. Muhtemelen 1912 yılı sonlarına doğru, davanın temyizini görüşen Milli Meclis, Avukat Krikor Zohrab'ın yaptığı etkili savunmadan sonra Patrik Mağakya Ormanyan'ı aklayacak ve suçsuz olduğunu ilan edecektir.[455]

454. Arşag Alboyacıyan, 1919, s. 219–220, Aktaran: Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, s. 590.

455. 25 Ekim 2000'de, İstanbul Karaköy'de Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde Patrik Magakya Ormanyan'ı anma toplantısında, Halepli>

Osmanlı Devleti'ni yurt dışında temsil eden birçok gayrimüslim gibi, Zohrab da ülkesinin verdiği görevleri yerine getirmekten geri durmamıştır. 30 Ağustos 1910'da Brüksel'de toplanan Uluslararası Tahkim Kongresi'nde Osmanlı Meclis-i Mebusanı'm temsilen Gabriyel Noradunkyan ile birlikte Krikor Zohrab bulunmuştur.[456]

Zohrab her zamanki aktifliğiyle Ermeni topluluğu içindeki etkinliklerde en önde yer almıştır. Ermeniler için en geçerli çıkış yolunun eğitim ve ekonomide ilerlemekten geçtiğine inanmıştı. Cemaat içinde görev almakta her zaman gönüllüdür. Krikor Zohrab, 21 Mart/3 Nisan 1910'da ilk toplantısını yaparak *'Osmanlı Ermenileri Yayıncılar Cemiyeti'*ni kuran Domino, Jak Sayabalyan (Paylag), A. Hallacyan ve Dr. Vahram Torkomyan gibi Ermeni aydınlarını destekler.[457] 20 Haziran/3 Temmuz'da yapılan genel kurulda gizli oylama ile Ermeni Yayıncılar Cemiyeti yönetim kuruluna üye, beş gün sonra yapılan yönetim kurulu toplantısında da başkan seçilir.[458] Yayınlanacak eserlerin seçimini yapacak bir heyet oluşturulur. Yayınlanacak eserler için ödül verme önerisini getirir. Cemiyet ilk olarak 1911 yılında, Zabel Esayan'ın Adana Olaylarının birinci elden tanıklıklarını aktardığı eseri *"Averakneru meç" (Yıkıntılar İçinde)* kitabını yayınlar.[459]

4/17 Ocak 1912'de Krikor Zohrab, Fransa *'Uluslararası Tarih Akademisi Derneği'*ne (*Société Académique D'histoire*

araştırmacı ve yazar Levon Saroyan'ın yaptığı konuşma, 28 Ekim 2000 tarihli "Lraper" Kilise Bülteni. http://www.oia.net/News/articles/2000_10_29_News_16_33_20.html

456. Pars Tuğlacı, Örnek, s. 47; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, s. 468.

457. a.g.e. s. 45; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, s. 478.

458. *Azadamard* 20 Haziran/3 Temmuz ve 25 Haziran/8 Temmuz 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan s. 264.

459. *Azadamard*, 19 Ekim/1 Kasım 1910, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 282.

İnternationale) üye olarak kabul edilecek ve katılımı Altın Madalya ile onurlandırılacaktır.[460]

Balkan Savaşı sonrasında, İstanbul Ermeni cemaatinde bir kutlama hazırlığı başlar. 1913 yılı Ermeni harflerinin kullanılmaya başlanmasının 1500. yılıdır. 1913 yılı için bir başka tesadüf de, Ermeni matbaacılığının 400. yıldönümü olmasıydı. Ermenilerin ülkede ve dünyada sesini duyurma çabası içinde, Ermeni Patrikhanesi bu iki olayı, birlikte ve büyük önem vererek kutlamaya karar vermiştir. Bu anlamda, 12 Ekim 1913 günü Kumkapı'daki Patrikhanede bulunan Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi'nde bir ayin düzenlenir. İçişleri Nazırı Talat Paşa (B-18) ve daha birçok önemli devlet şahsiyeti de bu ayine katılır. Ayinin sonunda Vahram Torkomyan (1858-1915), Krikor Zohrab gibi Ermeni toplumunun önemli aydınları günün önemini anlatan, Ermeni Harfleri ve Matbaacılığı üzerine birer konuşma yaparlar.[461] Törende, İstanbullu Ermeni Kuyumcuları, ortaklaşa yaptıkları, elli santim yüksekliğinde, gümüş üzerine elmas işlemeli Ermeni alfabesindeki harflerin bulunduğu bir küçük anıtı Patrikhaneye sunarlar.

Görüldüğü gibi, bir yandan yaptıkları toplantılarda aralarında kıyasıya bir mücadele veren Türk ve Ermeni liderler, bu tarz kutlama günlerinde bir araya gelmekte ve günlük hayat devam etmektedir. Aynı kişiler kulüplerde bir araya gelerek oyun oynayarak vakit geçirmekte veya güzel havalarda piknik yerlerine gidip yorgunluklarını atmaktadır.

Krikor Zohrab, özellikle Ermeni toplumunun etkinliklerinde ön sırada yer almayı ihmal etmemektedir. 13/26 Ekim 1913'te, Ermeni harflerinin 1500. yıldönümü vesilesiyle Kadıköy'deki Kışlık Tiyatro'da düzenlenen etkinlikte Zohrab konuşmacı olarak kürsüdedir. "Ermeni Harfleri ve Matbaacılığı" konulu konuşmasıyla, Ermeni dilinin zenginliğinde söz konusu Ermeni harflerinin önemini ve tarihini anlatır: *"Ermeni tarihini eğer dikkatle incelerseniz, göreceksiniz ki Ermeni*

460. Pars Tuğlacı, *Örnek*, s. 54.

461. Pars Tuğlacı, *Örnek*, s. 58: Pars Tuğlacı, Tarih Boyunca Batı Ermenileri, C.3, 1891-1922, s. 601.

harflerinin bulunması, Ermenilerin var olmasının en büyük nedeni olmuştur."[462]

3 Kasım 1913'te İstanbul'da Petit Champs Tiyatrosu'nda (Tepebaşı Tiyatrosu) düzenlenen Armenak Şahmuradyan konserinin izleyicileri arasında Krikor Zohrab da bulunmaktadır.[463]

Krikor Zohrab'ın edebiyata karşı duyduğu kuvvetli sevgi ve saygı şaşırtıcıdır. Ağır politik sorumluluklar, tehlikelerle dolu çalışma dönemi ve gergin bir atmosfer ortamı olan 1913-1914 yıllarında, edebiyatta saygın yazarlara olan sevgisini gösterebilmek için her vesileyi değerlendirir. Örneğin Arşag Çobanyan'ın edebiyatta 30. yılını kutlamak için oluşturduğu ve eski İstanbul Ermeni Patriği Yeğişe Turyan'ın onursal başkanı olduğu bir tertip komitesi kurarak başına geçer. Benzer bir kutlamayı ünlü şair, eğitimci ve cemaat yöneticisi Minas Çeraz'a (1852-1929) da yapmayı planlar. Zohrab, Meclis-i Mebusan'da, bir yandan tarımda zararlı böceklerin ve bitkilerin yok edilmesi için konuşmalar yaparken, diğer taraftan Van'daki Yeramyan Okulu'nun yaşlı kurucusu Hampartsum Yeramyan'ın jübilesi için Van'a gider ve konuşma yapar.[464]

Krikor Zohrab'ın, sosyal olmak, her zaman toplumun ön saflarında yer almak isteğinin öteki yüzünde toplumun moral gücünü yüksek tutmak, özellikle sıkıntılı ve umutların azaldığı dönemlerde, toplumun enerjisini arttırmak isteği vardır. Bunda her zaman başarılı olduğu ve kendi iç dünyasının da bu atılımları yapmaya uygun olduğu söylenebilir. Zohrab'ın, kişisel sıkıntılarını çevresine hissettirmeyen, kendine güvenli duruşu ile pozitif enerji yayan, en kötü zamanlarında bile, moral kazandırıcı kutlamalar tertiplemeye zaman ayıran bir tarzı olmuştur.

462. *Jamanak* 14/27 Ekim 1913, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 411; Pars Tuğlacı, s. 58: Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, s. 602.

463. a.g.e. s. 59.

464. Rober Haddeciyan, 'Son Bir Kere Krikor Zohrab'la Beraber', s. 273-276.

1914 Meclis Seçimleri

5 Ağustos 1912'de feshedilen Meclis-i Mebusan ancak 19 ay sonra yenilenecektir. Meclisin feshinden sonra kurulan ve İttihatçıların dışarıda kaldığı hükümet, İttihatçılara ve devlet içindeki bürokratlarına karşı yoğun bir tasfiye kampanyasına girişir. İttihatçı yöneticilere karşı başlatılan tutuklamalar, bu kadroların bir kısmının yurt dışına kaçmasına, bir kısmının da yurt içinde saklanmaları ile devam eder.

Halil Bey Zohrab'ın Evine Sığınıyor

Son Meclis'in başkanı olan İttihatçı önderlerden Halil Bey'e, önce İttihatçılara karşı Halaskaran Zabitan Gurubundan 11/24 Temmuz 1912 tarihli bir tehdit mektubu gelir. Daha sonra başlayan İttihatçı tutuklamaları ile giderek sıranın kendisine gelmekte olduğunu gören Halil Bey, saklanmak ve kaçmak ihtiyacını duyar. Ekim ayının sonunda ve Kasım ayının başında Krikor Zohrab'ın Ayazpaşa'daki evinde saklanır.

Zohrab'ın evi ile Alman Büyükelçiliği'nin arası yaklaşık 50 metredir. İttihatçılara yakın duran Almanya'nın İstanbul'daki görevlileri ile yürütülen gizli görüşmeler sonunda, takipteki sivil polislerin bir boşluğunu bulunca, Halil Bey buradan Alman Büyükelçiliği'ne geçerek iltica eder. Bir Alman gemisiyle Köstence'ye, oradan da Bükreş ve Viyana üzerinden Paris'e gider. Burada dört ay kadar kalır. Askeri İttihatçı baskından sonra, iktidarın el değiştirmesiyle Şubat 1913'te İstanbul'a döner.[465]

Böylece, Halil Bey'in hayatı tehlikeye girdiğinde güvendiği dostu Krikor Zohrab'ın evine sığınarak kurtulmuştur. Aynı Halil Bey, ilerde göreceğimiz gibi, 1915'te, tutuklanıp ölüme gönderildiğinde Zohrab'ın yardım çağrılarına kulağını tıka-

465. İsmail Arar, *Halil Menteşe'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı yayınları, 1986, s. 35-36.

mış, vefa borcunu ödeme konusunda üzerine düşeni yapmaktan imtina ederek, dostunun ölüme gidişine seyirci kalmıştır.

23 Ocak 1913 tarihinde İttihatçıların yaptığı, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğü ve tarihe 'Babıali Baskını' olarak geçen askeri darbeden sonra kurulan İttihatçı hükümet ile birlikte, ülke meclis olmadan sıkıyönetim altında İttihatçı ekip tarafından yönetilmiştir. Dünya savaşı bulutlarının dolaşmaya başladığı ortamda, ancak 1914 yılı Nisan ayında yeni meclis için seçimler yapılır.

Daha önceki seçimlerde Ermeni adayların kimliği ve sayısının tespitinde Ermeni toplumu adına İttihatçılar ile iyi ilişkiler içinde olan Taşnaksutyun etkili olmaktaydı. Son gelişmeler sonunda iki eski dost arasındaki ipler kopmuş veya çok zayıflamış vaziyetteydi. Yeni stratejileri gereği bütün siyasal parti ve gruplar Patrikhane'nin etkin olduğu Ermeni Milli Meclisi etrafında toplanmışlardı. Dolayısıyla seçimdeki Ermeni mebus adaylarıyla ilgili olarak görüşme ve pazarlıkları bu meclise bağlı olan Kasım 1913'te oluşturulan seçim komitesi yürütüyordu.

Seçim komitesi Ermeni toplumunun bu seçimde haklarını parti ayırımı göstermeksizin savunma kararı almıştı. Bunun arka planında da Ermeni siyasi örgütleri ile Patrikhane arasındaki tartışmalar vardı. Hiçbir Ermeni siyasi örgüte dahil olmayan, ancak toplumdaki konumları itibarıyla mutlaka İstanbul mebusluğuna aday gösterilen Hallacyan ve Zohrab'ın adaylığı konusunda, Ermeni siyasi örgütleri kendilerine danışılmadığını iddia ediyorlardı. Bir başka itirazları da, taşradan aday gösterilen kişilerin, mensup oldukları siyasi örgütlere danışılmadan belirlenmiş olmasıydı.[466]

18 Aralık 1913'te yapılan toplantıda alınan kararlarda, bu seçimde Ermeniler için ayrılacak mebus kontenjanının arttırılması ve iki milyon Ermeni için en az 20 mebus talep edilmesi belirlenir. İlk başta kabul ettiği bu karardan, o sırada devam eden reformlar konusundaki görüşmelerin sonuçsuz kalması

466. Dr. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, 2001.

üzerine, İttihat ve Terakki geri adım atar. Ancak yeni seçilen Patrik Zaven Der Yegyayan ve Ulusal Meclis başkanı Isdepan Karayan'ın İçişleri Nazırı Talat ve İttihat'ın genel sekreteri Mithat Şükrü ile yaptığı görüşmede Ermeni mebus aday sayısının 16 olması üzerinde anlaşırlar.[467]

Sonuçta, 1. ve 2. seçimde 10 olan Ermeni mebus sayısı yapılacak bu 3. seçimde 15 olacaktır. Bu seçim döneminde talepleri kabul edilmezse seçimleri boykot edeceklerini söyleyen Ermenilerin, taleplerini kısmen kabul ettirdikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Üniversitesi salonlarında 15/28 Şubat 1914 günü yapılan İstanbul seçiminde Krikor Zohrab 540 seçmenden 428 oy alarak Meclis-i Mebusan'a girer.[468] Seçilen 4 İttihatçı, 5 Taşnak, 5 Bağımsız ve 1 Liberal Ermeni mebuslar şunlardır:

Krikor Zohrab (İstanbul) (Liberal), (1915'te öldürüldü),
Bedros Hallacyan (İstanbul) (İttihatçı),
Vartkes Ohannes Serengülyan (Erzurum) (Taşnak), (1915'te öldürüldü),
Hovsep Medetyan (Erzurum) (Bağımsız),
Dikran Barsamyan (Sivas) (Bağımsız),
Keğam Der- Garabetyan (Muş) (Taşnak),
Onnik İhsan (İzmir) (İttihatçı),
Artin Boşgezenyan (Halep) (İttihatçı),
Hagop Hırlakyan (Maraş) (İttihatçı),
Mateos Nalbantyan (Kozan) (Bağımsız),
Karabet Tomayan (Kayseri) (Taşnak),
Isdepan Çıracıyan (Diyarbakır-Ergani) (Bağımsız), (1915'te öldürüldü)
Onnik Terezekyan Virmiyan (Van) (Taşnak), (1915'te öldürüldü)
Vahan Papazyan (Van) (Taşnak),
Minas Çeraz (Bitlis) (Bağımsız).[469]

467. Raymond Kévorkian, s. 208.

468. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2001, s. 109; *Püzantion*, 16 Şubat/1 Mart 1914, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 435.

469. Fevzi Demir, s. 355, 384.

14 Mayıs 1914'te açılışı yapılan bu meclis, yaz tatili ve Birinci Dünya Savaşının başlamasından sonra, 14 Aralık 1914'te yeni dönem açılışını yapacaktır. 11 Şubat'ta İttihat ve Terakki'nin genel sekreteri Mithat Şükrü'nün teklifi ile erken tatil edilmesi kararı alınır. Ülkenin dört bir yanında devam eden savaş koşulları nedeniyle Meclis 16 Şubat/1 Mart 1915'te tatile girer. Talat Paşa, anılarında, Aralık-Şubat ayları arasında yapılan ve beklenen sonuçların alınamadığı askeri operasyonların ve Ermenilerle ilgili olarak alınması düşünülen tedbirlerin meclisin erken tatil edilmesinde etken olduğunu yazar. Bundan sonraki savaş yıllarında Meclis çok fazla bir işleve sahip olmayacak ve 4. seçim 1918 yılı sonunda yapılacaktır.

Birinci Dünya Savaşı Başlıyor

Savaş öncesi uluslararası arenada saflar belirlenmiştir. Ulusal birliğini tamamladıktan sonra, zaten güçlü bir altyapıya sahip olan Almanya, dünya çapındaki paylaşımın içine girmeye başlamış, kendine yeni etki alanları açma çabalarını arttırmıştır. İngiltere ve Fransa her tarafta hakim durumda olup, yeni etki alanları için Almanya'nın bu ülkelerle rekabet etmekten başka bir yolu kalmıyordu. Rekabetin cereyan ettiği en önemli alan Osmanlı Devletiydi.

Müttefik İngiltere ve Fransa için mevcut dünya dengelerinin bozulması uygun olmadığından, Osmanlı Devletinin yaşaması, ayakta kalması yönünde politikalar izlemişlerdi. Osmanlı Devleti içinde hızlı bir şekilde Alman nüfuzu artmakta, bu durum Osmanlı toprakları üzerinde planları olan Rusya, İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmekteydi.

Fransa ve İngiltere'de yetişmiş İttihatçı kadroların hakim durumda olduğu Osmanlı yönetici kesiminde ise giderek Almanya ile yakınlaşma eğilimleri ağır basmaktaydı. Balkan Savaşından sonra, Osmanlı ordusu Alman askerinin hakimiyetine girmiş ve Alman subayları ordunun her yanında görev almaya başlamışlardı. Öyle ki Dünya Savaşı'nda, Osmanlı ordusu Osmanlı- Alman ikili yönetimi altında olacaktır.

İşte bu ortamda Ermeni siyasiler kendi açılarından en uygun çözümü, İngiliz, Fransız ve Rus'ların oluşturduğu 'İtilaf' ortaklığı ile birlikte görüyorlardı. Ermeni siyasilerinde genel kanaat bu yöndeydi. Ermenilerin yoğun ve sorunlu yaşadıkları Osmanlı Devletinin doğusundaki toprakların, muhtemel bir Rus işgaliyle karşı karşıya kalacağını düşünüyorlardı. Bu sayede Kafkasya'daki Ermenilerin yaşadığı topraklarla Osmanlı sınırları içinde Ermenilerin yoğun yaşadığı toprakların birleşeceği düşünülüyordu.

Savaşın hemen öncesinde, 1914 yazında, İttihatçı ileri gelenlerle, eski müttefikleri Ermeni siyasi liderleri arasında İstanbul mebusları Zohrab ve Hallacyan Efendilerin evlerinde yapılan toplantılardaki diyaloglar son gelinen durumu yansıtmaktadır. Bir toplantıda Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Halil Bey, Rusya'nın Osmanlı Devleti ve özel olarak Ermenilerle ilgili planlarını anlatmaktadır. Rusya'nın, Akdeniz yolu üzerinde uluslararası desteğe sahip bir Ermenistan'ın kurulmasını istemeyeceğini, o nedenle de Ermenilerin Rusya'ya bel bağlamamalarını söyleyen İttihatçı liderlerden Halil Bey anılarında, yaptıkları bu toplantılarda Ermeni siyasi önderlerini şu sözlerle uyardıklarını anlatır:

> *"Bu tedbir Rusya'nın bir kapanıdır; siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim. Rusya hiçbir zaman Bahrisefid yolu üzerinde beynelmilel yardıma dayanan bir Ermenistan teşkilini arzu etmez. Geliniz, vazgeçiniz, şu ıslahatı elbirliği ile yapalım."*[470]

Ermenilerin Özgüveni

Konuşmalarından, Ermeni siyasilerinin kendilerine aşırı güven içinde oldukları, yeni startejilerinin başarısından tereddütleri olmadığı ve artık dönüşü olmayan bir yola girildiği kanaatinde oldukları görülecektir. Halil Bey'in, *"ikna edemedik"* dediği ve *"hülyaperver"* olarak nitelendirdiği Taşnak lider Agnuni'den aldığı cevap,

470. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı yayınları, Kasım 1986, s. 175

"Halil, ben bir kere beynelmilel bir kontrol altında bir Ermenistan kurayım. Rus Çarı'ndan da pervam kalmaz."

şeklinde olacaktır.[471] Eski Erzurum mebusu Karekin Pastırmacıyan'ın (Armen Garo) Talat Paşa'ya verdiği cevap daha da ilginçtir:

"Vaatlerle bizi uyutacağınızı sanıyorsunuz; ayrıca Ermenilerin Ermenistan'ı boşaltması için öyle politik- ekonomik şartlar yaratıyorsunuz ki, böylece Ermeni sorunundan bir an önce ve kökten kurtulacaksınız... Hesaplarınızda yanılıyorsunuz. Planlarınızı öyle kolay gerçekleştirmenize izin vermeyeceğiz. Ulusal bilincimiz o kadar gelişkin ki, Ermenistan'ı Ermenisiz bırakmanıza izin vermektense, Osmanlı İmparatorluğu denen bu büyük yapıyı yıkmayı tercih ederiz. Biz de bu harabenin altında kalırız, büyük kayıp veririz, biliyorum. Fakat son tahlilde siz koca bir imparatorluk kaybedersiniz, bizse kanlı molozların altından kazar çıkarız, üstelik sizden de kurtulmuş oluruz... Hep söylediğimiz şeyleri söyleyeyim bir daha: bizim çalışkan insanlarımızı göçebe Kürtler ve Rumelili muhacirler yararına kadim topraklarımızdan sürmenize izin vermeyeceğiz."[472]

Bu konuda daha da ilginç olan, yeni mebus seçilen ve Pastırmacıyan gibi militan bir Taşnak olmayan Sivas mebusu Dikran Barsamyan'ın 18 Kasım 1918 de Meclisteki konuşmasında, Pastırmacıyan'ın bu sözlerini, 'doğal hakkını istemek' olarak değerlendirmiş olmasıdır.[473] Tehcir uygulamasına bir yıldan az bir zaman kala, bu diyaloglar, İttihatçıların ve Ermeni siyasilerinin içinde bulunduğu düşünce yapısını çok güzel anlatmaktadır.

471. *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 175; Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26

472. Armen Garo'nun Anıları, *Osmanlı Bankası*, Belge Uluslararası Yayıncılık, Ocak, 2009, s. 209.

473. Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26-27

Reform Ümitleri Sona Eriyor

Savaş öncesinde Şubat ayında Ermeni Reformu için imzalanan anlaşma, İttihatçıların oyalamaları sayesinde bir türlü uygulama aşamasına gelememişti. Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun yaşadığı altı vilayet iki gruba bölünmüş, Nisan 1914'te her grubun başına biri Norveçli Binbaşı Hoff, diğeri Hollandalı Westenenk olan iki yabancı müfettiş tayin edilmiş, ancak bunların alt örgütlenmesi konusunda bir adım atılamamıştı. Klasik Osmanlı oyalamacı politikası devam ediyordu. 13 Temmuz'da, yabancı genel müfettişlerin ve alt kadrolarının giderlerini karşılayacak bütçe Meclis-i Mebusan'da onaylanır. 1878 Berlin Anlaşması'ndan beri bir türlü hayata geçirilemeyen Ermeni reformlarının önündeki engeller 36 yıl sonra kalkmış gibi görünse de, Birinci Dünya Savaşı'nın devreye girmesi ile bu konu son kez olmak üzere devreden çıkacaktır.

Ermeni reformlarının uygulanması için Haziran ayı başında İstanbul'a gelen iki genel müfettiş, savaşın başlangıcına kadar geçen sürede, İttihatçıların engelleme politikaları sonucunda kadrolarını dahi oluşturamamışlardır. Hoff görev bölgesi olan Van'a gidecek, Westenenk ise İstanbul dışına bile çıkamayacaktır. Avrupa'da silahların patlamaya başlamasıyla, iki genel müfettiş de artık zorunlu olarak ülkelerine döneceklerdir. Ermenilerin umutları başka bir bahara kalmıştır. Vahan Papazyan, anılarında umutsuzluğunu *"Yazık... Tatlı bir rüya yerini bir anda, acı ve korkunç bir gerçeğe bırakarak yok oldu"* sözleri ile ifade etmeye çalışacaktır.

Umutsuzluk rüzgarı Zohrab'a da ulaşır. Zohrab günlüğüne; *"Bu savaşta Türkiye ile Almanya müttefik olurlarsa, Türkiye'deki Ermenileri ölümcül tehlikede bir kader beklemekte"* diye yazacaktır. Temmuz ayı sonunda Krikor Zohrab ailesiyle birlikte İstanbul Büyükada'da (Prinkipo) yazlık bir ev kiralayacaktır.[474] Artık insiyatif savaş yanlılarının eline geçmiştir. Zohrab, yaşanan gerilimli günlerin stresini Büyükada'nın temiz havasını teneffüs ederek atmayı seçmiştir. Önünde artık

474. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 65.

istirahata çekileceği bir dönem bulunan Zohrab'ın olgun yaşının yorgunluğu ortaya çıkmış, belki de gelmekte olan fırtına öncesinde güç toplama ihtiyacını duymuştur. Ancak, Zohrab'ın bilmediğini biz şimdi biliyoruz ki bu güzel günleri bir daha yaşama şansı olmayacaktır.

İttihatçı Osmanlı yönetimi, savaşı ve savaşta Almanya'nın yanında yer almayı, devletin kötü gidişini değiştirecek bir yol olarak görmekte, bunun altyapısını gizli gizli hazırlamaktadır. Konumuz açısından baktığımızda da, İttihatçılar bu savaşın getireceği kargaşa ortamından istifade ederek, yıllardan beri çözemedikleri ve giderek başlarına dert olmaya doğru giden Ermeni sorununu çözmeyi de düşünmektedirler.

1914 yılı 2-14 Ağustos günlerinde Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun'un kongresinde, Taşnak siyasetçilerinin içindeki tartışmalardan çıkan sonuç da İttihatçılar için umut verici olmamıştır. Savaşta, İttihat'ın Ruslara karşı özel olarak Kafkasya'da işbirliği önerisi, Taşnaklar tarafından reddedilir ve Ermenilerin normal vatandaşlar gibi görev alarak Osmanlı Devletinin yanında yer alması karar altına alınır. Bu aşamadan sonra, bu kararı inandırıcı bulmayan İttihatçı yönetim içindeki dar bir kadro arasında Ermeni sorununun çözümü konusunda hazırlanan planlar yola koyulmaya başlanacaktır.

Gelişmeleri endişe ile izleyen Taşnaksutyun'un İstanbul yöneticileri, Erzurum'daki kongrenin sonuçlarını almadan, aynı günlerde bir danışma toplantısı düzenlerler. Bu toplantıya Taşnaksutyun'un İstanbul'daki ileri gelen önderleri, Meclis'teki mebusları ile birlikte Krikor Zohrab da davet edilir. Kasvetli bir toplantıdır ve katılanlar arasında Krikor Zohrab en karamsar olanıdır.[475] Taşnaksutyun önderlerinden Vahan Papazyan, toplantının genel havasını ve Ermeni reformlarının artık toprağa gömüldüğünü söyleyen Zohrab hakkındaki gözlemlerini anılarında anlatır:

"Toplantının yapıldığı odanın duvarı boyunca oturan

475. Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Otoman Rule (1908-1914)*, s. 222; Gaidz F. Minassian, s. 204.

arkadaşlarımın, karanlık ve bir noktaya sabitleşmiş bakışlarını ve korkunç sorumluluklarının idrakiyle, rahatsız yüzlerini hatırlıyorum."

"En kötümserimiz Zohrab'tı. O kendi tabii canlılığını kaybetmiş, çok endişeli ve rahatsızdı. Reformların kesin olarak kaldırılmasından büyük üzüntüyle bahsediyordu. Eğer Türkiye Rusya'ya karşı düşmanlarıyla birleşirse, bizden hemen bunca sene sürdürdüğümüz devrim hareketlerinin ve Ermeni davasının intikamını alacaktır, diye yanımda oturmuş, sanki kendi kendine mırıldanıyordu."

"...ve özellikle Khajak, büyük bir inanç ve güvenle Rusların kısa sürede Türklere öldürücü darbeyi indirebilecek korkunç gücü hakkında konuşurken, Rusları yalnız tarihten ve İstanbul'dan tanıyan Zohrab, bir an için ümitleniyor, fakat Şahrikyan onun iç huzurunu altüst ediyordu."

"Bugüne kadar o Ermeni insanın içten gelen derin üzüntüsünü unutamam."[476]

Toplantıdan çıkan ortak görüş, yakın zamanda yaşanan Balkan Savaşlarında da olduğu gibi, Ermenilerin Osmanlı Devletinin verdiği görevleri yerine getirmesi, askerlik yapmayı ve savaş nedeniyle çıkarılan özel vergiyi ödemeyi kabul etmesi olacaktır.[477] Ayrıca, Ruslarla Osmanlı Devleti arasında çıkacak bir savaş sırasında, Türklerin veya Kürtlerin, Osmanlı toprakları üzerinde Ermeni nüfusa karşı girişebilecekleri saldırılara karşı güvenlik amaçlı olarak Kafkasya'da Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulması uygun görülür.

Bu gönüllü birlikler konusunda toplantıya katılanlar arasında iki farklı görüş vardır. Bir görüş, çıkacak Türk-Rus savaşında, gönüllü birliklerin Rus ordusu ile birlikte, hatta önden ve hızlı bir şekilde Osmanlı topraklarına girmesi, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde stratejik noktaları kontrol altına alması ve Türk-Kürt unsurların Ermeni halkına zarar vermesini

476. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden.

477. Raymond Kévorkian, s. 221-222.

önlemesini savunur. Zohrab'ın da içinde bulunduğu ikinci görüş, bu gönüllü birliklerin, Rus ordusunun emrine verilmemesini, tarafsız kalmasını, Kafkasya'da sınıra yakın noktalarda pasif durumda beklemesini ve ancak Ermeni nüfusun güvenliği tehlikede olması halinde hududu geçerek müdahale etmelerini savunur.[478] Bu iki görüş arasında bir ortak karar alınamayacaktır. Tarih, Zohrab'ın savunduğu görüşün uygulanmayacağını ve Ermeni gönüllü birliklerinin Kafkasya'da kurularak, Ruslarla aynı safta Osmanlı askerine karşı cephede yer alacağını gösterecektir.

Sadece Taşnaksutyun'un İstanbul yöneticileri arasında yapılan toplantıdan çıkan karar belirsizdir. Diğer yanda, koskoca Ermeni milleti ve Patrikhanesinin de belirli bir tavrı ve kararı yoktur. Zohrab, Ermeni milletinin adeta boşlukta olduğunu görmekte ve bu onu daha da üzüntüye sevk etmektedir. Büyükada'da olduğu bu günlerde, durum hakkındaki karamsar düşüncelerini 4/17 ve 6/19 Ağustos tarihli olarak günlüğüne şöyle aktarır:

> *"Türk Hükümeti savaşa hazırlanıyor. Onların niyeti, Edirne'nin yeniden dönüşü ile meydana gelen heyecanla bu savaşa katılıp, Balkan savaşında ellerinden kaybettikleri toprakları geri almak. Bu yanlış hesapla, tam Türkiye yaralarını sardığı bu zamanda, Allah bu ülkeyi korusun. O yeni bir şansın önüne, ancak aynı derecede kötü bir şansın kucağına atılıyor* (Balkan Savaşının kötü sonucunu kastediyor) *ve bu onun kaderini belirleyecektir. Harbiye Nazırı Enver'in Almanlara olan sevgisi ve eğilimi, aynı zamanda İttihad'ın Almanların savaşı kazanacağına dair ümitleri ile ilgili tehlikeli neticeler söz konusu."*
>
> *"Ermenilerin durumu büyük ölçüde endişe vericidir. Türkiye ve Rusya arasında yakın zamanda meydana gelecek çatışmalarda hangi tarafı tutmak ve ne yapmak, çok büyük sorumluluk dolu bir meseledir. Bir neticeye varmak*

478. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 593-596; Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmayan Türkçe tercümesinden; Dikran Mesrob Kaligian, s. 222.

mümkün olsa bile, hangi kurum bunu yaptıracaktır ve milletin ruhuna sokacaktır. Patrikhanede kimse yok. Yalnız Taşnaklar ayaktadırlar, ancak kuvvet yerine daha fazla ümitle dolu olarak..."

"Yönetim yok, yazar yok, Ermenilerin durumu anlatılır gibi değil."[479]

Toplantıdan çıkan kararları ve ortada kalan düşünceleri Kafkasya'daki Taşnaksutyun yöneticilerine iletmek amacıyla Van'a gitmek üzere yola çıkacak olan Vahan Papazyan, son gecesini Vartkes, Armen Garo ve Zohrab'la birlikte geçirmek için Büyükada'ya gitmektedirler. 13/26 Ağustos günü, Ada vapurunda Zohrab'ın gergin halini, Papazyan'ın anılarından okuyalım:

"Vapurun üst katında bir köşeye çekilmiş oturuyorduk. Zohrab düşünceli ve mahzun, görüşleri açık denizlere doğru, sinirli ve hummalı bir teessürle bıyıklarıyla oynuyordu. Yol boyunca çok az konuştu. Adaya yaklaşmıştık, bir an için yaşlı gözlerini bana çevirdi ve üzüntülü bir edayla bana, ***demek yarın gidiyorsun... Bu ağır günlerde halkının yanında olmak çok güzel... Devrimin hiçbir meziyeti olmazsa, üyelerini böyle eğitmesi bir artıdır. Kendisini halkına verebilmek. Eğer herhangi bir şeye ihtiyacın olursa yaz... Bil ki bunlar başımıza bir şeyler getirecek... Sizleri takip edemediğim için talihsizim.***"

"Talihsiz dostum, nasıl oldu da, çevresindeki insan kılığındaki sırtlanları gayet iyi tanıyan o hassas kalbin, birkaç ay sonra, seni götürüp Ermenistan'ın eşiğinde başını ezeceklerini önceden sezemedi..."[480]

Bizi Katledecekler

Zohrab, savaş ortamında Osmanlı Ermenilerinin kapana sıkışmış bir şekilde, İttihatçıların insafına kalacağını ve kaçınıl-

479. Albert S. Şaruryan, s. 449.

480. Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

maz son hakkındaki gizli planlarını istedikleri gibi uygulamaya koyabileceklerini düşünmektedir. Her zaman yüksek morale sahip Zohrab, içine girdiği karamsar duyguları çevresine anlatmakta sakınca görmez.

3 Ağustos'ta seferberlik ilan edildiğinde Zohrab Büyükada'dadır. Adanın "Nizam" olarak bilinen bölgesindeki evinde güzel yaz günlerinin keyfini çıkarmaya çalışmaktadır. Yaz tatilinde bulunan küçük oğlu Aram, zaman zaman Galata Karaköy'de Lacivert Han'daki ofise gelerek babasına yardımcı olmakta, kendisi de adliyedeki zorunlu işlerini takip ettikten sonra, erken saatlerde adaya gidip dinlenmekte ve stres atmaktadır. Zaten geleceğini planlarken, bundan böyle işlerini ve sosyal faaliyetlerini azaltmayı düşünmektedir. Savaşın karanlık yüzü, herkes gibi Zohrab'ın da "günü yaşama" eğilimine girmesine yol açmıştır.

Ancak yılların birikimi, sahip olduğu konumu, hiçbir zaman Zohrab'ın geri çekilmesine müsaade etmeyecektir. Ünlü mizah yazarı Yervant Odyan'ın anıları bu konuda bir örnektir. Odyan'ın Bulgaristan'da asker olan devrimci bir arkadaşı, ordudan firar ederek İstanbul'a gelmiştir. Odessa'ya geçerek Rus Ordusu'na gönüllü olarak katılmayı planlayan Torkom[481] adındaki bu kişi, Odyan'dan hem İstanbul'da gizlenmek için, hem

481. Torkom, Birinci Dünya Savaşı başladığında Bulgar Ordusu'nda yer almış, cesareti ve maceracılıyla bilinen Bulgaristanlı bir Ermeni. Türk-Rus savaşı başlayınca, Kafkasya'daki Ermeni gönüllülerine katılmak üzere Bulgar ordusundan firar ederek İstanbul'a geldi. Ermeniler hakkında yazdığı bir makale yüzünden, Fransız yazar Piyer Loti ile münakaşaya tutuştu ve daha sonra da düello yaptı. Onu öven bir yazı nedeniyle *Jamanak* gazetesi bir hafta süre ile kapatıldı, sorumlu müdürü de sürgün cezası aldı. Daha sonra Kafkasya'ya geçerek bir gönüllü alayında görev aldı ve 1917'de Rus Ordusu'nun çekilmesinden sonra Ermeni Ordusu'nda generalliğe kadar terfi etti. 1918'in ilk aylarında durumu istikrara kavuşturmak umuduyla Erzurum'da kendi başına Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etti. (Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 228-229) Ancak ardından Erzurum Türk Ordusu tarafından geri alındı. 1921-1922 yıllarında İzmir'de Yunanlılara yardımcı oldu. İspanya İç Savaşı sırasında Yunanistan'da yaşayan Ermenilerden oluşan küçük bir gönüllü gurubuyla Franko'nun safında savaştı.

de kaçmak için bin Frank para yardımı ister. Büyük bir miktar olan bu parayı temin etmek kolay değildir. Zohrab'a başvurmaya karar verirler ve birlikte Galata'daki ofisine giderler.

*"Daha sonra yolumuza devam edip Lacivert Han'a vardık. Zohrab yoktu. Oğlu ve sekreteri bizi karşıladı. Aram Andonyan da oradaydı. Zohrab Efendi'yi görmek istediğimizi söyledik. Oğlu "**Babam biraz önce buradaydı**" diye yanıtladı. "**Nereye gittiğini bilmiyorum. Burada bekleyin, birkaç telefon görüşmesi yapayım, onunla görüşebilirsem, sizin onu burada beklediğinizi söylerim.**"*

*"Biz bekleme odasındayken, Aram Andonyan ile Zohrab'ın odasına geçtiler. Kısa bir süre sonra döndü ve babası ile görüşme imkânı bulamadığını söyledi. "**İsterseniz bekleyiniz, belki gelir**" dedi.*

*Yaklaşık bir saat bekledik. Bir ara Aram Andonyan beni bir kenara çekti ve "**Zohrab gelmeyecek, boşuna beklemeyin. Oğlu onunla konuştu, Torkom'un geldiğini ve onu görmek istediğini söyledi. O da gelmeyeceğini söyledi. Zohrab ona, mümkün olan en kısa sürede Torkom'dan kurtulmasını söyledi...**"*

*"Sonunda, öğle vakti olmuştu, sekreter "**Zohrab Efendi bundan sonra gelmez. Adliyede önemli işleri vardı, muhtemelen Constantinople'a gitti. Oradan sonra vapura binecektir**" diye açıklama yaptı. Gerçekten de o sıralarda Zohrab Büyükada'da oturuyordu.*

*Ümitsizce oradan ayrıldık. Torkom "**şimdi ne yapacağız**" diye sordu.*

*"**Gerçekten bilmiyorum.**"*

*"**Ama bizim Zohrab'ı görmemiz lazım.**"*

*"**Ne yazık ki o adada oturuyor; başka yerde otursaydı onu akşam görmeyi deneyebilirdik.**"*

*"**O zaman biz de yarın doğru Büyükada'daki evine gidelim.**"*

*"**Gidelim**" diyerek kabul etmek zorunda kaldım.*

"Ertesi gün Pazar'dı ve biz Zohrab'ı evinde bulacağımız-

dan emindik. Köprü üstündeki vapur iskelesinde buluşmak üzere anlaştık ve ayrıldık.

Aynı gün, Sarkis Minasyan'ın Pera'da tutuklandığını duydum. Torkom da olabilirdi ve birisi uzaktan onu arkadaşımıza benzetmişti.

"Pazar günü adalara gitmek üzere bir vapura bindim. Ancak Torkom görünmedi ve Büyükada'ya tek başıma gittim. Günün ilerleyen saatlerinde Zohrab'ın evinin bulunduğu Nizam'a gittim. Aram Andonyan'dan Zohrab'ın Torkom'un varlığından rahatsız olduğunu duyduğumdan beri onun gelmemesinden sessizce memnun olmuştum. Şimdi Zohrab'ı yalnız başıma görecek ve her şeyi rahatça anlatabilecektim.

*Tam o sırada Zohrab'ın vapur iskelesine doğru geldiğini gördüm. Birlikte yürümeye başladık. Ona Torkom'un gelişi ve beklentisini anlattığımda, çok heyecanlandı ve "**Oh, lütfen onun beni görmeye gelmesine müsaade etmeyin**" diye haykırdı. "**Maalesef şu anda ona istediği miktarda para verecek durumda olmadığımı söyleyin. Küçük bir miktar olsaydı zevkle verirdim... Ne pahasına olursa olsun derhal Constantinople'ı terk etmesini söyleyin. Yakalanırsa, onun için çok kötü olur. Zaman değişti...**"*[482]

Görüldüğü gibi, Zohrab, Ermeni toplumu içinde başı darda olanların kapısını çaldıkları kişilerden biridir. Hukuk adamı kimliği, devlet ve toplum içinde geniş çevre sahibi olması, maddi bakımdan varlıklı görünmesi, sorun çözmekte yetenekli olması, yardım etme konusunda isteksiz kalmaması, Zohrab'ı, zora düşenlerin başvurdukları adres yapmıştır.

*"Onu sakinleştirdim ve Torkom'un onu hiçbir şekilde rahatsız etmeyeceğinden emin olmasını söyledim. Sonra günün olayları hakkında sohbet etmeye devam ettik. Zohrab'ı o günkü kadar karamsar hiç görmemiştim. "**Çok korkunç bir dönemden geçiyoruz**" dedi, "**Bu Türkler tamamen değiştiler, özellikle bize karşı...**"*

*"**Seni korkutan nedir?**" diye sordum.*

482. Yervant Odyan, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, Gomidas Institute, London, 2009, s. 7-9.

*"**Hepimizi katledeceklerinden korkuyorum**," diye Zohrab sesinde samimi bir heyecanla cevap verdi. "**Bu genel savaş onlar için kaçırılmayacak bir fırsat olabilir.**"*

*O günden sonra, Zohrab ile ne zaman konuşma fırsatı bulduysam, onu hep aynı ruh hali içinde gördüm. "**Bizi katledecekler**" diye tekrar etmiştir. Bu onun zihninde bir sabit fikir halindeydi."*[483]

17/30 Ekim 1914 öğleden sonra Zohrab, son günlerde meydana gelen olayları yorumlar ve vardığı sonuçları günlüğüne not eder:

"Savaşın önünü almak ümidi yok. Devam ediyor... Almansever Türk ağalarından ve onların düşüncelerinden müteşekkil bu guruptan ümidim yok... İttihad'ın bu savaştan ümitli olanları ve İslam birliğinin büyüklüğüne inanmış kişilerin tümü, ... bolca dağıtılmış Alman parasından istifade edenler..."Goben"in (Alman savaş gemisi) *İstanbul'a girişi ile Almanların diğerlerinden daha üstün olduğuna inanmışlar. Bu inançla, Harbiye Nazırı Enver her şeyi, kara ve deniz kuvvetlerini, kaleleri, geçitleri, taşıma araçlarını, yeme içme işini, bütün Osmanlı hayatını Almanlara teslim etti. Artık geri dönemez."*[484]

Ermenilerin Geleceğini Karanlık Görüyor

Dünyada savaşın tüm hızıyla yayıldığı, ancak Osmanlı Devleti'nin henüz savaş alanına inmediği günlerde, Zohrab, Tokatlıyan Kafe'de sıkıntılı bir şekilde içkisini yudumlamaktadır. Aynı kafede karşılaştığı Ermeni şair ve yazar Gostan Zaryan[485] anılarında Zohrab'ın ruh durumunu anlatıyor:

483. Yervant Odyan, *Accursed Years*, s. 7-9.

484. Albert S. Şaruryan, s. 453.

485. Gostan Zaryan (2 Şubat 1885 Azerbaycan -11 Aralık 1969 Erivan). Brüksel'de edebiyat ve felsefe doktorası yaptı. 1910-1913 arasında Venedik'te Mıkhitarist eğitimi aldı. 1914'te İstanbul'a geldi. Tanınmış Ermeni edebiyatçılarla birlikte 'Mehian' isimli süreli edebiyat dergisini çıkardı. 1915'te Ermeni katliamlarının başlamasından çok kısa bir süre önce Bulgaristan'a, oradan da Roma'ya geçti. 1920'de tekrar >>

"Krikor Zohrab Tokatlıyan Kafe'de kendine ayrılmış masada oturuyordu. Gözlerinde hüzün vardı. Ve neden?"

"Baron Zohrab, Rusların saldıracağı üzerine konuşuluyor. Bu doğrulanırsa neler olacağını tahmin edin. Ermeni vilayetleri kurtulacak. Yüzlerce yıllık eski hayalimiz gerçekleşecek. Bağımsızlık! ... Hâlâ ne tarihi mucizelerimiz olduğu biliniyor. Topraklarımız bağımsız olursa, hepimiz oraya gideriz, değil mi? ..."

"Zohrab, hareketsiz ve duygusuz oturuyor. Gözlerinde tarifi belirsiz bir üzüntü.

'Siz Türkleri anlamıyorsunuz' dedi. ***'Görünüşleri sizi aldatmasın. Size söylüyorum, düşüncelerimde hiçbir tereddüdüm yok ki, bu sefer bize ve bizim sorunumuza bir son verecekler. Bu kesin. Bu kez onlar bu benzersiz fırsattan yararlanacaklar ve bizi acımasızca katledecekler. Neden olmasın? Avrupalı büyük devletler kendi sorunları ile meşguller ve sınırlar kapalı."***

"Peki ya Almanlar?"

"Almanlar başka tarafa bakacaklar. Kendi varlıkları tehlikede olduğu bir zamanda biz onlar için neyiz ki? Söylüyorum size hepimizi katledecekler; bütün Ermeni milletini yok edecekler."

"O gün, gözlerindeki o büyük acıyı, yüzündeki karanlık gölgeleri, alnındaki derin çizgileri ve kulaklarıma kazınmış sesindeki melankolik aksanı asla hiç unutmadım."

"Gidebilirseniz, her yolla gidin. Ne kadar erken olursa o kadar iyi."

"Fakat Zohrab Efendi abartıyorsunuz..."

"Savaş bitmeyinceye kadar ancak bir çocuk böyle konuşabilir... Ekonomik yasalar, toplumsal koşullar... Hayır, hayır, şimdi gitmek artık deliliktir."

"Tabii şüphesiz... Marne... Joffre..."[486]

İstanbul'a geldi. Tehcirden sağ kalan Ermeni edebiyatçılar Vahan Tekeyan, Hagop Oşagan ile birlikte 'Partsravank' isimli Ermenice süreli yayını çıkardı. 1922'de ikinci şiir kitabı 'Günlerin Zirvesi' yayınlandıktan sonra İstanbul'u terk etti.

486. Dünya Savaşının başlarında, 6-12 Eylül'de Fransız Ordusu, General Joffre komutanlığında Alman Ordusunu Marne'da büyük bir bozguna uğratmış ve İtilaf yanlıları arasında morallerin yükselmesine yol açmıştı.

"Talat dün açıkladı... Olduğunuz yerde kalınız. Acele etmeyiniz. Bir yere gitmeden önce bir süre bekleyiniz. İki çocukla nereye gidebilirsin? Şimdi gitmek düpedüz çılgınlık olur..."[487]

Zohrab Efendi'nin abarttığı ne olabilirdi? Acaba, savaşın başlaması ile Anadolu topraklarında Ermenilerin başına gelecekleri tahmin edebilmiş miydi? Krikor Zohrab'ın abartıp abartmadığı konusunda bugün bir tereddüt yoktur. Tarihi olaylar 'abartı' sözünün dahi yetersiz kaldığını gösterecektir. Ancak Zohrab Efendi'nin *"ben söylemiştim"* demesine fırsat olmayacaktır.

Osmanlı Devletinin savaşa katılmasına çok kısa bir zaman kaldığı 21 Ekim/3 Kasım tarihli günlüğüne, son durumu değerlendiren Zohrab *"Türk hükümeti diye bir şey kalmadı, her şey Almanların eline geçti. Son zamanlarda Türkler ne yaptılarsa onların önerileri ile yaptılar. Rusya ile Türkiye'nin savaş yapması kaçınılmazdır."* diye not alır.[488]

Osmanlı Devleti Savaşa Giriyor

Savaşın başlamasının ardından, öncelikle imparatorluğu içinde bulunduğu siyasi tecritten kurtarma hedefiyle, 2 Ağustos 1914 günü Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gizli bir siyasi ve askeri ittifak anlaşması imzalanır. Bu anlaşmayı bilen ve Osmanlı Devleti adına imzalayan İttihat ve Terakki yönetiminden sadece dört kişidir: Talat Bey, Enver Paşa, Halil Bey ve Sadrazam Sait Halim Paşa (B-21). Bu gizli anlaşmayı, bırakalım Meclisten müsaade almayı, Padişah'ın ve hükümetin diğer üyelerinin dahi bilgisi olmadan imzalamışlardır. Savaşa fiilen girmeyi mümkün olduğunca erteleme çabasından sonra da hazırlanan bir senaryo ile oldubittiye getirerek Osmanlı Devleti'ni 4 yıl sürecek bir savaşın içine sokmuşlardır.

Hükümet içinde savaşa karşı olan nazırlardan biri de Mali-

487. Gostan Zaryan, *Cities,* 1930, 'Bir Anı', Aktaran: Ara Baliozian, *Zohrab: An Introduction, Kitchener,* Ontario, 1985, s. 17-20.

488. Albert S. Şaruryan, s. 455.

ye Nazırı Cavit Bey'dir. Rusya'nın savaş ilanı etmesiyle, Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen dahil olduğu 1 Kasım'dan iki gün sonra Krikor Zohrab, Cavit Bey'in evine ziyarete gider. Cavit Bey, Osmanlı Devleti'nin savaşa girme sorumluluğuna ortak olmak istememiş ve 1 Kasım'da Ziraat ve Ticaret Nazırı Maruni kökenli Süleyman Elbustani, Posta ve Telgraf Nazırı Voskan Mardikyan ve Nafıa Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ile birlikte nazırlık görevinden istifa etmiştir. Görüşmenin ayrıntıları Zohrab'ın günlüklerindedir ve Zohrab'ın çıkardığı sonuçlardan biri, İçişleri Nazırı Talat ve dar çevresi için, bu savaşın *"ya hep ya hiç"* savaşı olduğudur. Cavit Bey, Zohrab'a, Talat'ın bu savaşı, Osmanlının panislamik ve pantürkist bir imparatorluk olması için bir fırsat olarak gördüğünü anlatır. Cavit Bey'e göre, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmanın altyapısını hazırlayanlar, basını elinde tutan Tatarlar ve dönmelerden oluşan, Türkçülüğün İttihat ve Terakkiye hakim olmasını sağlayan, bu ülkeye yabancı bir avuç maceraperesttir. Bunlar, "*Tanin*'de Aka Gündüz, *Tercüman-ı Hakikat*'te Ağayev (Ahmet Ağaoğlu), *Tasvir-i Efkar*'da Yunus Nadi"dir. Zohrab da, bu savaşın Osmanlı İmparatorluğu için korkunç sonuçları olabileceği, hatta başkent İstanbul'un dahi risk altında olduğu konusunda muhatabının dikkatini çeker.[489]

Zohrab, Osmanlı Devletinin, Almanya ile müttefik olmasına rağmen, son ana kadar savaşa katılmaması gerektiğini düşünür. Bu düşünce, aynı zamanda Zohrab için bir umuttur. Savaşa girildiği kesinleştiğinde günlüğüne yazdığı not, Zohrab'ın ülkesi ve kendisi için yıkılan ümitlerini çok güzel anlatır:

> *"Korkarım ki bu karar, kaçınılmaz bir son ile sonuçlanacak. Bir ölümle ve bu şartlarda bu büyük imparatorluk kalbimi yaralıyor. Burada doğdum, burada büyüdüm, burada yaşadım ve bütün samimiyetimle burada uzun yaşamak isterdim. Yazık! ...Yazık!"*[490]

489. Raymond Kévorkian, s. 263, 267.

490. Murat (Rober) Koptaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab Örneği*, s. 146.

Şapka İle Fes Yer Değiştiriyor

Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasının ardından dört düşman ülke, Rusya, Fransa, İngiltere ve Sırbistan'a karşı, Kuran'a ve şeriata uygun olarak "cihat" ilan edilir. Bunu İttihatçıların yönlendirdiği bir kısım insanın 1/14 Kasım'da yaptıkları gösteriler ve sonunda bu ülkelere ait ticari işletmelerin yağmalanması, Ayastefanos anıt binasının yıkılması[491], Tokatlıyan Oteli'nin camlarının kırılması takip eder.[492]

"Cihat ilan edilince, 14 Kasım'da İttihatçı Parti tarafından düzenlenen, davul zurna eşliğinde, Türk işçileri, hamallar, arabacılar, kasaplar ve buna benzeri bir kalabalığın katıldığı büyük bir gösteri yapıldı. Garip giyimli ve vahşi görünümlü, bu rengârenk kalabalık, kılıçlarını sallayarak, Fransız, Rus ve İngiliz Büyükelçiliklerini protesto etmek üzere, Galata Köprüsü'nün üstünden Pera'ya doğru aktı. Göstericiler bu protestolarını yeterli görmeyerek, öğleden sonra Tokatlıyan Kafe'ye saldırdılar. Pencereleri kırdılar, mobilyaları, mutfak eşyalarını, yemek servis takımlarını ve süs eşyalarını imha ettiler, orada bulunan birkaç Hırist-

491. Ayastefanos Anıtı, Yeşilköy'e yakın (Florya-Şenlikköy) bir mevkide, 1877-78 Osmanlı–Rus Savaşı'nın Rusya açısından kutlu, Osmanlı Devleti açısından tatsız bir hatırası olarak, Rusya'nın askeri ve siyasi başarısını simgelemek üzere, savaşta ölen 5000 Rus askerinin adına adanan bir mezar-kilise olarak düşünülmüş görkemli bir anıt yapıdır. Yapımı 3 yıl süren bu yapı, 1/14 Kasım 1914'te, önce civar köylerden toplanan gruplar tarafından tahrip edilmiş, daha sonra 27. süvari alayı tarafından yıkılmıştır.

492. Tokatlıyan Oteli, 1892 yılında, Pera'da Rusya kökenli bir Ermeni aile tarafından açılmıştı. Otelin kafesi, politikacıların, subayların, dünyanın dört bir yanından gelen gazetecilerle casusların ve Türk kadınları hariç her tür kadının uğrak yeriydi. Bu eylem, Tokatlıyan Oteli, Rusya kökenli bir Ermeni'ye ait olması nedeniyle, hem düşman Rusya'ya karşı, hem de Ermeni ticaretine karşı bir eylem olarak görülmelidir. (Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, 2005, s. 134.

yan müşteriyi döverek ciddi şekilde yaraladılar. Cihat ilanı böyle bir vahşi eylemle sonuçlandı."[493]

Krikor Zohrab, 1/14 Kasım tarihli günlüğünde, cihat ilanı ve arkasından yapılanları, *"büyük bir soytarılık"* olarak nitelendirir, buna ilk olarak Türklerin güldüğünü yazar. Tokatlıyan'a yapılan saldırıyı, gelecek günlerin bir işareti olarak görür.[494] Ermeniler ve diğer gayrimüslimler üzerinde giderek artan sokak baskısını, *"Beyoğlu sokaklarında şapkanın fes ile yer değiştirdiği"* sözüyle anlatır.[495]

5/18 Kasım tarihli günlüğüne aldığı notlarda, Zohrab, Türk ve Ermeni halkının, ülkenin savaşa girmesine karşı tepki ve düşüncelerini şöyle aktarır: Türk halkı içinde savaşı protesto eden çok az kişi olur. *"Türkler bu savaş ile ülkenin içinde bulunduğu çöküşün üstesinden gelmeyi, yeniden canlanmayı umut ettiler."* Türklerin bu ızdırabının tembellikten kaynaklandığını ve sadece çalışıp üreterek giderilebileceğini göz ardı ettiklerini, çalışmaktansa ölmeyi tercih ettiklerini, bunun için de, biraz cesaret ve şans gerektiren savaşmayı kolaylıkla seçtiklerini yazan Krikor Zohrab, bunun bir kumarcı psikolojisi olduğunu ilave eder.[496]

"Eminim ki, Türkler arasında Türkiye'nin yeniden doğacağına inanan yok gibi... Bu hesabın içinde ancak 10-20 kişiyi göz önüne alıyorum. Hükümet onların elindedir ve "a tout"[497] *oynuyorlar. Ülkenin hali ne olacak. Mademki ülkeyi idare edenler, Talat, Dr Nazım, Bahaettin Şakir, Mithat Şükrü, Halil ve şöhret peşinde olan askerler, dünkü mülazımlar Enver, Cemal, Fethi... Bugün Saray erkânının*

493. Yervant Odyan, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, s. 11.

494. Zohrab'ın 6/19 tarihli günlüğünden, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 456.

495. Raymond Kévorkian, s. 269.

496. a.g.e. s. 270.

497. 'A tout', kumarda tüm varlığın, her şeyin ortaya konduğu anlamına gelen Fransızca bir söz.

damatları, elçileri veya nazır olmuşlar... Bugünkü idarecileri yine kaçak olarak göreceğimiz günler yakındır. Hepsini de bir delikte saklanmış vaziyette göreceğiz."[498]

Buna karşılık sıradan Ermeni halkı, savaş nedeniyle gelmekte olan tehlikeyi sezmelerine rağmen, konuyu Allah'a havale etmeyi tercih etmektedir.

Cavit Bey'in Anlattıkları

Bu konuda, Maliye Nazırı Cavit Bey (B-14) ile yaptığı 4/17 Aralık tarihli bir özel sohbette[499], Nazırın anlattığından hareketle Krikor Zohrab'ın aynı gün gece yarısından sonra günlüğünde yazdığı notlar ibret vericidir:

"(gece yarısından sonra): Şimdi Cavid Bey'den dönüyorum. Bana Türklerin ne şartlar altında bu savaşa katıldığına dair bazı bilgiler verdi. Samimi görüşmemiz gece yarısına kadar sürdü. Üç kişiydik; Ben, Cavid Bey ve sabık Sadrazam Said Paşa'nın damadı Nuri Bey."

"Önce konuşmaya başlayan Cavid Bey'in bize anlattıklarına göre, Avrupa'nın savaş bildirilerinden az sonra Meclis-i Mebusan Almanya lehine savaşa katılmayı kabullenmişti. Bu kabullenme, Meclis üyelerinin tümünün bilgisi dışında olup bitmişti. Başlangıçtan beri bu gibi önemli konular hakkında Meclisin Hıristiyan mebus ve nazırlarına herhangi bir bilgi verilmezdi. Ne var ki bu kez böyle bir sorumluluğun üstlenilmesi, Müslüman mebus ve nazırların çoğundan da gizli tutulmuştu."

"Cavid Bey devam etti:

"Özel bir nazırlar şurasında bu olgu dile getirildiği vakit, ben derhal böyle bir sorumluluğu üstlenemeyeceğimi söyledim. Bu işi tezgâhlayanlar dört kişiydi; Sadr-ı azam Said Halim Paşa, Talat Bey, Enver Paşa ve Halil Bey. Bu

498. Albert S. Şaruryan, s. 457.
499. Albert S. Şaruryan, s. 458.

dört kişi arasında Halil Bey, büyük bir diplomat olarak bilinir; o anlaşma metninin (2 Ağustos 1914 tarihli anlaşma metni) *Türkçe çevirisini okudu ve savaş sorumluluğunu üstlenmenin Türkiye için zorunlu olmadığını yorumladı. Ancak Fransızca metin böyle bir yoruma meydan bırakır cinsten değildi; o tamamen savaş taahhüdü idi. Bu duruma onların dikkatini çektim ve bu taahhütnameyle savaşa gireceğimizi onlara söyledim. Arkadaşlarım tersine bana güvence verdiler. Bu gerçekten körü körüne bir inanıştan veya belki de beni ikna etme yolunda gösterdikleri hünerden başka bir şey değildi. İstifamı kabul etmelerini söyledim; kabul edilmedi, kendilerinin de savaşa niyetleri olmadığını ve bu kâğıda, muhtevasına uygun olmayan bir anlam verdiğimi söyleyerek itiraz ettiler. Sabretmemi önerdiler; savımda ve görüşümde ısrar ederek mutabık kaldım."*

"Bundan sonra olaylar tepetaklak olarak gelişti. Nerşin'in (Goeben) *Çanakkale'ye girişi üzerine silahsızlanması gerektiği görüşünde ısrar ederek bu vesileyle istifamı tekrarladım. Kabul etmediler; yersiz tahminlere dayandığımı söylediler. Ardından Alman amirali ve denizcilerin 'Goeben' zırhlısı üzerinde kaldıklarına dikkatlerini çektim. Ona da kulak verilmedi. 'Goeben'in Karadeniz'e gittiğini işitince, bütün gücümle karşı durdum, ama faydasız, olan olmuştu"*

"Sadr-ı azam anlaşılmaz bir davranışta bulundu; belki o da Almanya'ya karşı tarafsızlık beyanatından aldandı. Eğer gerçekten öyleyse, eğer gerçekten savaş aleyhtarı ise, kendi istifası üzerinde ısrarla durmalıydı, ama yapmadı. İngiltere beyaz bir defter yayınlamıştır ve bunun içindir ki Sadr-ı azam müttefiklerine samimi olarak tarafsızlığını koruyacağına dair sürekli güvence verdi. Avrupalıların, sözünde duran soylu bir kişi olarak saygı duyduğu bu adam, bayağı bir yalancı mevkiine düştü."

"Savaş patlak verince, tekrar toplandık, Halil Bey ve diğerlerinin hazır bulunduğu özel toplantıda, Halil Bey'e döndüm ve şunları söyledim: 'Hatırlıyor musunuz, bizim tarafsızlık konusundaki taahhütnameyi bana okuduğunuz günü; bunun savaşa katılma taahhütnamesi olduğunu ve bundan

kaçamayacağımızı size söylememiş miydim? Olanı gördünüz mü; şimdi ne diyeceksiniz?' Halil Bey kekeledi, Talat Bey derhal araya girerek 'Şimdi olanı tartışmayın' dedi. 'Pekala, savaş durumunda ben kabinede kalmayacağıma dair sizi uyarmıştım; binaenaleyh istifamı veriyorum.' Bu kararı kesin olarak ve bir daha dönmemek üzere verdim."

"Daha sonra Enver Paşa, Talat Bey, Cemal Paşa ve Halil Bey birlikte görüşlerini açıkladılar."[500]

Cavit Bey'in bu anlattıkları, savaş sonunda bu kişilerin niye savaş suçlusu olarak yargılandıkları ve idam cezası aldıkları konusunu aydınlatması bakımından oldukça açıklayıcıdır. Zohrab, yedi yıllık tecrübe ve gözlemlerinden hareket ederek, İttihatçıların, dar bir kadro ile ülkeyi yönetmeyi tercih ettiklerini, bunun bir çete yapılanması olduğunu, hükümet etme yönteminde Almanlara çok benzediklerini, Almanlarla olan psikolojik dayanışmanın, ilerde bir "suç dayanışması"na dönüşebileceğini 18 Kasım tarihli günlüğüne not eder.[501]

500. Raymond Kévorkian, s. 271; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 66.

501. Raymond Kévorkian, s. 271.

ÖLÜME GİDEN YOL

24 Nisan 1915

Bu tarihe gelmeden önceki son 4-5 ayda Osmanlı topraklarında ve savaş cephelerinde yaşananların çok kısa bir özeti şöyledir:

1914 yılının son ve 1915'in ilk günlerinde, Rus cephesinde başarısız bir Sarıkamış harekatında Osmanlı ordusu hezimete uğramış, 60 bin askerini şehit, bir o kadarını da esir vermiştir. İlerleyen Rus ordusu Şubat ve Mart aylarında Erzurum, Bitlis, Muş gibi yerleri işgal etmiştir.

Ocak ve Şubat aylarında, İngiliz ordusuna karşı güneyde Süveyş Kanalı'na yapılan büyük askeri harekat başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Şubat ve Mart aylarında, İngiliz ve Fransız donanmalarının birlikte başlattığı Çanakkale harekatı, Osmanlı ordusunun direnişi nedeniyle sonuç vermemiş, karşılıklı olarak çok büyük sayıda kayıplar verilmiştir.

Rus ordusunun ilerleyişine paralel olarak, Mart ayı sonunda Zeytun'da, Nisan ayının ortalarında da Van Bölgesinde Ermenilerle Osmanlı askeri güçleri arasında yoğun çatışmalar başlamıştır.

Dört yıl süren savaşın en hareketli ve en kanlı döneminin yaşandığı bu aylardan önce, İstanbul'da Ermeni sorununun çözümü için planlar son şeklini almakta, Emniyet teşkilatında savaşın başladığı ilk günlerden itibaren, ilk etapta tutuklanacak, devre dışında bırakılacak Ermenilerin listeleri hazırlanmaktadır. İttihatçı hükümet Ermeni sorununun kesin çözümü için daha rahat

çalışabilmesinin önündeki yasal engelleri kaldırmaya ve gerekli tedbirleri almaya başlamıştır. Hükümet 24 Ağustos/6 Eylül 1914'de, valilere gönderdiği şifreli bir talimatla, Ermeni siyasi parti liderlerinin sürekli olarak izlenmesi emrini verir.[502] Daha sonra, 1878 tarihli Berlin Antlaşmasını ve 8 Şubat 1914 Anlaşmasını, 3/16 Aralık 1914 tarihli İmparatorluk fermanı ile feshettiğini açıklar. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, muhalif seslerin çıkabileceği Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı erken tatile sokarak yolunun önündeki bir başka engeli de ortadan kaldırır.

Doğu Anadolu'dan Ermenilere yönelik saldırıların arttığı, yağma olaylarının görüldüğü, orduya alınmış olan Ermeni askerlerinin Ocak 1915'ten itibaren silahsızlandırılarak ordudan çıkarıldıkları, önce yol ve inşaat çalışmaları için kurulan amele taburlarına gönderildikleri, sonra da kendi mezarlarını kazmaya zorlanarak kurşuna dizildikleri haberlerinin aktığı İstanbul'daki Ermeni topluluğu ve Patrikhane yetkilileri gelmekte olan fırtınayı hissetmekte ve kendilerini güvende görmemektedir. Patrikliğin hükümet nezdindeki girişimlerine verilen oyalayıcı cevaplar, Ermeni yetkilileri ikna etmekten uzaktır.

Krikor Zohrab, Türk-Rus savaşının kaçınılmaz etkisiyle, Türk ve İslam toplumunun düşünce tarzına göre meydana gelecek kıyım ve talanı yumuşatmak için insani değerleri olan bir şeyler yapmak gerektiğini düşünür. Osmanlı ordusunun savaşta muzaffer olması için Ermenilerin ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını ve askeri görevlerden kaçınanlar hakkında yaptırımlar uygulanacağını açıklayan bir bildiri kaleme alarak, Patrik tarafından açıklanmasını sağlar. Ermenilerden toplanan bağışlarla 100 kişilik bir sahra hastanesi kurulması ve Osmanlı ordusuna hibe edilmesine önderlik eder. Beyoğlu'nda, Kumkapı'da ve Üsküdar'da Ermeni kadın ve kızları için 5 aylık hemşirelik kurslarının tertip edilmesini, bu teklifin hemen işleme konulmasını ve Anadolu'da Ermeni doktorun bulunduğu her

502. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 212; Arsen Avagyan, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkileri, Ermeniler ve İttihat ve Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 132.

yerde de yapılmasını sağlar. Bu kurslarda yetişen Ermeni hemşirelerin yaralı askerlerin bakımında görev almaları uygulamasını başlatır. Ekim 1914'te İstanbul Taksim'deki Esayan Okulu'nun meslekhane bölümünde, Ermeni Tıp Birliği tarafından Dr. Vahram Tarkomyan, Dr. Nazeret Dağavaryan, Dr. Rupen Serag (Çilingiryan) gibi kişilerin girişimi ve başkanlığında bir hastabakıcılık kursu kurulur. Nisan 1915'te tutuklanacak olan bu üç hekimden, Dr. Nazaret Dağavaryan ve Dr. Rupen Sevag öldürülecektir. Zohrab, İttihatçıların planlarının farkına varmıştır ve bu çabalarla gelişmeleri durdurmaya çalışmaktadır. Ancak, yola çıkanı durdurmak mümkün olmayacaktır.[503]

İttihatçı Hükümet Tutuklama Operasyonu İçin Fırsat Kolluyor

İttihatçı hükümet içinde yer alan bir grup, Ermenilere karşı kurduğu planı uygulamaya koymak için gelişmeleri değerlendirmekte ve uygun ortamı kollamaktadır. 1912 seçimlerinden beri yasaklanmış bulunan ve Mısır'da örgütlenmeye çalışan muhalif cephenin bir girişimi olarak sunulan, eylem hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle bir grup Mısırlı Ermeni Hınçak, savaş başlamadan önce 1914'te İstanbul'da tutuklanmıştı. Bunların bir yıl süre ile soruşturulmasından elde edilecek kanıtları bir gerekçe olarak kullanmayı düşünen İstanbul polisi, bu anlamda yeterli bir sonuca varamamıştı. Bu grubun askeri mahkemede yargılanması sonucunda, 15 Haziran 1915'te 20 Hınçak Partisi üyesi, İstanbul Beyazıt Meydanı'nda idam edilecektir.

Mart ayı sonunda, Zeytun Ermenileri ile Osmanlı askerleri arasında çıkan olaylar da, düşünülen operasyonu başlatmak için yeterli olmamıştı. İstanbul'da yapılması planlanan büyük tutuklama operasyonu için ilk işaret, 31 Mart 1915'te Taşnaksutyun Partisi'nin yayın organı olan *Azadamard*'ın kapatılması ve bir

503. Rober Koptaş, 'Bir Simge Olarak Zohrab', Hayat Olduğu Gibi, *Agos* gazetesi, 13 Haziran 2008; Albert S. Şaruryan, s. 450, 454; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C 3, s, 642

yazarının tutuklanması olayı olacaktır. Nisan ayının bundan sonraki günlerinde gerilim giderek yükselecektir.

Ancak, Nisan ayı ortalarında, 7/20 Nisan'da Van'da Ermenilerle Osmanlı askerleri arasında başlayan olaylar, İttihatçı hükümet için silahlı bir Ermeni ayaklanmasıydı ve bu olay tasarlanan planın yürürlüğe konması için yeterli bir vesile olarak görülecektir. Ancak, İstanbul polisi daha önceden bütün hazırlıklarını yapmıştır.[504]

Taner Akçam'a göre, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'si, 1915 yılı Şubat veya Mart aylarında yaptığı gizli bir toplantıda, tehcir ve yok etme yöntemleri ile Anadolu topraklarındaki Ermeni nüfusunun varlığına son verilmesi kararını almıştır.

> *"Görülmesi gereken, sözünü ettiğimiz kararların, Şubat ve Mart ayları içinde alınmış olduğudur. Yani Türk tezlerinde, tehcir kararına gerekçe olarak gösterilen Nisan ayı sonlarındaki Van ayaklanmasından en az bir ay öncesinde tüm kararlar alınmış bulunuyordu."*[505]

Levon Vartan isimli tarihçinin hazırladığı kronolojiye göre de, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Heyeti, 14/27 Şubat 1915 günü İstanbul'da Nuruosmaniye'de Pembe Konak'taki[506] Genel Merkezinde, Talat Bey'in başkanlığında yaptıkları toplantıda, Ermeni sorununun halledilmesi için tehcirin derhal uygulanmasını karara bağlamıştır.[507]

10/23 Nisan 1915 günü, Ermeni Milli Meclisi, Osmanlı Ermeni mebuslarının da katıldığı genişletilmiş bir toplantı düzen-

504. Yves Ternon, *The Armenians- History of a Genocide,* Caravan Book Ann Arbor, 1990, s. 186.

505. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu,* İmge Kitabevi, 1999, s. 297-298.

506. Pembe Konak, Cağaloğlu'nda 1908-1918 yıllarında İttihat ve Terakki Fırkasının Genel Merkezi olarak kullanıldı. İstanbul işgal altındayken İngiliz İşgal Komutanlığı'nın yerleştiği bina, 1924'den sonra 1974 yılına kadar Cumhuriyet gazetesi olarak hizmet verdi.

507. Levon Vartan, "Jamanagakrutyun Haygagan Dasnıhinki" (Ermeni Onbeşi'nin Kronolojisi), Beyrut, 1975, s. 30; Aktaran: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı,* s. 67.

ler. Krikor Zohrab'ın da katıldığı bu toplantıda güncel durum değerlendirmesi yapılır. Zohrab'ın *"Yapmamız gerekenler, hükümetin bizimle ilgili olumsuz zihniyetini değiştirmek ve onunla tartışmak değildir. Hükümeti ikna etmek için Osmanlı anavatanı ile daha güçlü bir bağlılık kurmak gereklidir."* şeklinde düşüncelerini ifade ettiği toplantıda, Ermeni halkının güvende olmadığı belirtilerek, bu konuda güvence verilmesi ve hükümetin Ermenilere karşı düşmanca tutumunu değiştirmesi talebini içeren, son gelişmeleri belgelerle destekleyen bir muhtıra hazırlayıp, Sadrazama, Harbiye, Dahiliye ve Adalet Nazırlarına, Şeyhülislama, İttihat ve Terakki Fırkası'na verme kararı alınır.[508] Muhtıranın hazırlanması için Krikor Zohrab ve Meclis-i Ayan üyesi, Şura-yı Devlet'te (Danıştay) üst dereceden bir bürokrat olan Zareh Dilber[509] görevlendirilir.[510]

İstanbul'da 24 Nisan 1915 Tutuklama Operasyonu

Bu kararın gereği yapılamadan, Emniyette hazırlanan 610 kişilik listelere göre, aynı günün gecesi ve sonraki günlerde devam edecek tutuklamalarla, Ermeni tarihinin en trajik olayı başlayacaktır. 24-25 Nisan 1915'te, Cumartesiyi Pazara bağlayan gece başlayan bu operasyonla, İstanbul'da Hükümetin talimatıyla, ilk olarak Taşnaksutyun'un yayın organı olan *Azadamard*'ın tüm yönetici, yazar ve gazetecileri gözaltına alınır. Ardından Ermeni toplumunun en önde gelen, siyasi olan ve olmayan aydın fertlerinden, hekim, eczacı, avukat, şair, yazar, gazeteci, eğitimci, bilim adamı, sanatçı, din adamı gibi değişik çevrelerden, önceden isim ve adresleri tespit edilen ve yapılan aramalarda ilk

508. Zaven Deryeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, 2002, s. 62

509. Zareh Dilber, Şura-yı Devlet'te (Danıştay) görev yaptı. Meclis-i Ayan (Senato) üyeliği yaptı. Zohrab'ın dostu, Meşrutiyet günlerinde ortak olarak beraber çalıştılar.

510. Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman- Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler,* Mordtmann'ın el yazısı notu, (Pera, 26 Nisan 1915), İletişim yayınları, 2011; Raymond Kévorkian, s. 315; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* s. 67

etapta ele geçen 235 kişi tutuklanacaktır. İstanbul polisi, tutuklamaları destekleyecek delilleri toplamak için, evlerde, okullarda, kiliselerde, hatta Patrikhane'de arama yapar.

Tutuklamalar başlangıçta, Ermeni toplumu içinde devrimci siyasi örgüt üyeleri ile ilgili olduğu sanılmış, ancak ilerleyen günlerde uygulamanın hedefin toplumda öne çıkmış, düşünen tüm aydınlara yönelik olduğu anlaşılacaktır. İlk etapta tutuklanan 180 kişi, 25 Nisan akşamı İstanbul'dan toplu olarak bindirildikleri trenle Ankara'ya kadar götürülecekler, daha sonra buradan iki gruba ayrılarak, Ermeni siyasi örgütleri ile yakın bağları tespit edilenleri Ayaş'a, geri kalan tutuklu grubu ise Çankırı'ya sevk edileceklerdir. Emniyette hazırlanan listeye göre tutuklananların sayısı birkaç gün içinde yukarıda bahsettiğimiz 235 sayısına ulaşacaktır. İlerleyen gün ve aylarda, bu kişilerden çok az sayıda kurtulan olacak, buna karşılık çok büyük kısmı değişik şekillerde öldürülecek, tehcir kararıyla Suriye çöllerine gönderilmek üzere yola çıkarılacak, yollarda öldürülenlerin dışında kalanlardan da hiçbir haber alınamayacaktır. Bu sayı 235'le sınırlı kalmayacak, daha sonraki aylarda devam eden tutuklamalarla bu sayı sadece İstanbul için 2345 kişiye ulaşacaktır.

> *"24 Nisan 1915...İşte, birkaç gün sonra bütün Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gerçekleştirilen 'Tarihsel Ermeni Dramı" nın başlangıcıdır bu tarih."*[511]

Krikor Zohrab bu tutuklananlar arasında yoktur. Pazar sabahı çok erken saatte Rupen Zartaryan'ın oğlu gelerek gece gerçekleşen tutuklama dalgasını Zohrab'a haber verir. Ardından gelen Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan ile birlikte, erkenden Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın evine giderler. Daha önce verdiği ve samimi olmayan yanıtlarını açıklamasını istedikleri Talat Paşa'nın cevabı olumsuzdur. Görüşme sonrasında Zohrab'ın günlüğüne yazdığı 25 Nisan tarihli notu şöyledir:

"...Talat Bey'in evine gidip konuştuk, faydasız... Taşnak-

511. Hrant Dink, '23,5 Nisan', *Agos* gazetesi, 26 Nisan 1996; Aktaran: Hrant Dink, *Bu Köşedeki Adam*, Uluslararası Hrant Dink Vakfı yayınları, İstanbul, Eylül, 2009, s. 165.

sutyun, İttihat'ın yararına ve onun yanında çalıştıktan sonra, şimdi onun darbeleri altında..."[512]

26 Nisan pazartesi günü sabahı, Ermeni Milli Meclisi'nde yapılan toplantıda, Zohrab yaptığı konuşmada, Hükümetin İstanbul'da başlattığı tutuklama ve sürgün kampanyası hakkında izlenmesi gereken tutumu şöyle açıklar:

"Milletimiz, Osmanlı Hükümeti'nin bu seviyeden gösterdiği güvensizliği görmekten çok üzüntülüdür. Askerlerin savaştan kaçmasını siyasi bir niyet olarak suçlamak bir hatadır. Milletimiz, siyasi amaçlar peşinde değildir, ancak bu tür ciddi önlemleri genel bir katliamın takip etmesinden korkmaktadır. Hükümetin şüpheleri ve Milletimizin endişeleri, her ikisi de yersizdir; bu duruma bir çözüm bulmak için, şiddetten ve baskıdan yana siyasetler yerine daha yumuşak ve bağışlayıcı siyasetler izlemek daha faydalıdır. Hükümetten Miletimize göstermesini istediğimiz yaklaşım, en azından Osmanlı anavatanını savunmak için kanlarını döken binlerce Ermeni askere saygı duyulmasıdır."[513]

Sadrazam Sait Halim Paşa'ya Yapılan Müracaat

Ermeni Milli Meclisi'nde yapılan toplantıda, Zohrab'ın Zareh Dilber ile birlikte hazırladıkları dilekçe incelenip gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra, Ermeni Patriği I. Zaven Der-Yeğyayan başkanlığında, Dr. Krikor Tavityan, Başpiskopos Turyan ve Krikor Zohrab'dan oluşan bir heyet halinde saat 14.00'de Sadrazam Said Halim Paşa'nın huzuruna çıkılır. Krikor Zohrab'ın kaleme aldığı ve "Osmanlı vatanını savunmak için ölen binlerce Ermeni askerin anısına saygı olarak"

512. Aktaran: Tuncay Yılmazer,' İttihatçılar Taşnaklara Ne Önermişlerdi?', Derin Düşünce Fikir Platformu, 16 Şubat 2009; Raymond Kévorkian, s. 316

513. Zaven Deryeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, 2002, s. 57-58

hükümetten Ermenilere karşı şiddet göstermemesini isteyen dilekçe Sadrazama verilir.[514]

Yüksek Sadaret Makamına

Bugün hâlâ silahaltında bulunan 50 bini aşkın Ermeni ferdinin bir kısmı sınır boylarında savaşıp kan dökmekte ve bir kısmı da savaşa gitmek için vatan görevi sırasının kendisine gelmesini beklemekte olduğu halde, bazı üzücü olaylar nedeniyle Hükümetin Ermenilere duyduğu güvenin sarsılmış olduğuna işaret eden haller çoğalmış ve hatta Patrikhane Reis-i Umumisi ile üyelerden bazıları ve dünyevî meclis üyelerinden iki kişi ile birlikte İstanbul'da oturan, milletin ileri gelenleri bile tutuklanıp sürülmüş ve bu hal de milletim için üzüntü kaynağı olmuştur. Asker kaçaklarının yakalanması için kanun gereği yapılan takiplere ve gösterilen şiddet için bir şey dilenemezse de, henüz askerlik hizmeti ile tanışmamış bulunan milletime biraz hoşgörülü davranılmasını dilemenin de büsbütün haksız sayılamayacağını ve çok geniş bir ölçekte ilk defa olarak uygulanan seferberlik nedeniyle Ermenilerde ortaya çıkan telaş Türk unsurunda görülenden biraz daha fazla olsa bile bu kadarını hoş görmenin insafa uygun olacağını Hükümetimiz de kabul eder.

Askerlik hizmetinden çekinip uzak duranların sonradan, verilen idam cezasından kendilerini kurtarmak için firar etmek ve takip kuvvetlerine karşı direniş göstermek büyük suçtur ama aynı zamanda bir insanlık özelliği de olup, bunun bir siyasi amaç içermediği de ortada iken savaş halinin varlığı ve savaş sahnesinin Ermenilerin yerleşik olduğu mahallerdeki çirkinlik ve fenalıkları nedeni ile firar edenlerin sözde siyasi amaç güden fedailer olarak kabul edilmesi ve bu şüphenin derece derece hane ve köy halkı ve o civarın bütün Ermeni yerleşimleri ve hatta Ermeni asker şahısları kapsayacak şekilde genişlemiş olması nede-

514. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, The Armenian Review, Winter, 1970, Vol. 22, No. 4-88, s. 28-29; Pars Tuğlacı, Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab, s. 68.

niyle, pek çok günahsızlar düşmanlığa uğramış ve asker kişilerin ellerinde bulunan silahlar bile toplanmış ve bu şiddet uygulamaları, vatan savunması uğrunda binlerce evladıyla birlikte varını yoğunu veren milletimde pek derin bir hayret ve üzüntü meydana getirerek bazı yerlerde onları uğursuz işler yapmaya bile yöneltmiş ve şimdiye kadar kardeş gibi geçinen Türk ve Ermeni unsurunu birbirinden ayırmak isteyenlerin belki de ekmeğine yağ sürmüştür.

Hükümet, Ermenileri ayaklanmaya hazırlanan veya böyle bir ayaklanmayı bekleyen ve Ermeniler de kendilerini haksız şiddetlere ve sonuçta bir katliama da uğramış görmek gibi iki zıt anlayışın çarpışmasından meydana gelen söz konusu olayların mutlaka şiddetle bastırılması gerekip gerekmeyeceğinin düşünme mevkî olup, huzur ve sükunun sağlanması bu zıt ve karşılıklı kötü anlamanın ortadan kaldırılmasını bekleyen ve duacı olan bu milletin de sadakatsizlik içeren hiçbir amaç beslemediğine dair ne türlü garanti arzu edilir ise hemen vermeye hazır olduğumu tereddütsüz beyan ederim. Halisane düşüncem odur ki iyilik ve cömertlik zorbalık kadar asayişin geri getirilmesi konusunda etkin bir unsur olacağından, biraz da bu yöntemin uygulanması ve denenmesini bağlılık saikiyle ve devlet ve vatan savunması uğrunda hayallerinden vaz geçen Ermeni fertlerinin anılarına hürmeten Hükümetinizin yüksek merhametinden niyaz ve rica ederim.

Zohrab

13 Nisan 1331 (26 Nisan 1915)

Patrik ve Zohrab, İstanbul'da yapılan tutuklamalar nedeniyle duydukları endişe ve korkuyu Sadrazama iletirler. Sadrazam, özellikle Van'da yapılan aramalarda ortaya çıkarılan silah ve mühimmatların hükümeti endişelendirdiğini ve bu nedenle de bazı kişilerin etkisiz hale getirilmelerinin güvenlik açısından zorunlu olduğunu söyleyerek onları sakinleştirmeye çalışır. Sadrazam Ermenilere karşı güvensizlik fikrini reddeder ve hükümet adına Ermeni milletinin sadakati hakkında güveninin sarsılmaz olduğunu söyler ve tutuklamalar konusunda aşırılıkları önleme

çabasında bulunacağı konusunda taahhütte bulunur.[515] Krikor Zohrab, Sadrazama cevap olarak, genel seferberlikten bu yana Ermeni toplumunun büyük bir sorumluluk duygusu gösterdiğini, vatandaş olarak bu kadar çok asker vererek Ermenilerin tüm görevlerini yerine getirdiklerini, tabi tutuldukları bütün kötü muameleye rağmen karşı protesto yolunu seçmediklerini, istenmeyen küçük olayların sonuçlarına katlanmak zorunda olmayan bu sivil halkın gereksiz yere aşağılanmasının, Ermenilere bu şekilde yaklaşımda bulunulmasının haklı olmadığını söyler.[516]

Dahiliye Nazırı Talat Bey'e Yapılan Müracaat

Bu girişimin sonuçsuz kalması üzerine, 28 Nisan'da aynı heyet, hükümet içinde daha etkili olduğu bilinen Dahiliye Nazırı Talat Paşa'yı ziyaret eder. Zohrab, yazılı olarak hazırladığı ve Nazır'a Ermeni milletini tatmin edecek şekilde yardım dileyen dilekçesini sunar:[517]

Dahiliye Nezareti Yüksek Makamına

Geçen pazar gecesi evlerinden alınan yüzlerce Ermeninin serbest bırakılacağı yolunda özen gösterileceğine ilişkin lütfen olup bitenler, verilen sözlere yaklaşmak şöyle dursun yakalanan kişilerin bugün hâlâ nerelerde kaldıklarına ve ne olduklarına dair bilgi verme konusunda bile gevşek davranılmıştır. Diğer taraftan alt makamlardan verilen teminata rağmen bir sonuç alınamaması, Ermeniler hakkındaki şüphelerin düşüncelerde pek yerleşmiş olduğuna dair kanıt oluyor ki bu şüphenin diğer alanlarda görülmesini beklemek büsbütün boş bir kuruntu sayılamaz. Asıl böyle sıralarda devlet ve millete hizmet etmesi gereken makam-ı azizinin (burada mebus sıfatıyla kendini kastediyor) *ne padişah hükümetine yararlık*

515. Zaven Deryeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, 2002, s.64: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 69.

516. Raymond Kévorkian, s. 317.

517. Haigazn K. Kazarian, *The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament*, The Armenian Review, Winter, 1970, Vol. 22, No. 4-88, s. 29; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 68-69.

gösterebilmek, ne de sınırsız üzüntü ve endişede kalmış olan kendi milletini tatmin etmeyi başarabilmek gibi bir talihsizliği yüzünden duacıları da (Zohrab) *ne yapacağını ve ne söyleyeceğini şaşırmış bir hale gelip ancak yüce nezaret makamınızın merhamet ve iyiliğine sığınmış bulunduğunu arza ve bu vesile ile hürmetlerimi sunmaya cesaret eylerim.*

Zohrab

15 Nisan 1331(28 Nisan 1915)

Dilekçeyi hızla okuyan Talat Paşa'nın sesi serttir ve uygulamayı savunur:

"O bütün Ermeniler ki, bir Ermenistan kurmak için sözle, kalemle veya icraatla çalışmışlardır veya bir gün çalışabilirler, devletçe düşman olarak görülürler ve böyle bir zamanda etkisiz hale getirilmeleri gerekir."[518]

Krikor Zohrab'ın, tutuklananlar arasında devlete sadık ve siyasi işlerle hiçbir ilgisi olmayan kişilerin bulunduğu itirazına, Talat Paşa, hataların yapılmış olabileceğini ve onların düzeltileceğine dair yanıt verir. Talat Paşa, Ermenilere her zaman güvendiğini söyleyerek yanıtını şöyle tamamlar:

"Alınan önlemler sadece siyasi parti üyeleri ile ilgilidir. Devlete karşı girişilmiş herhangi bir ciddi harekete dair elimizde herhangi kanıtlar yoktur. Ama ülkenin güvenliği için, bütün fırka mensuplarının bertaraf edilmeleri ve siyasi partilerin ilgasına karar verilmiştir." [519]

Bu protestoların, gelecekte İstanbul Ermenilerinin sürgüne gönderilmesinin sınırlı tutulmasında, İstanbul'da yabancı ülkelerin büyükelçiliklerinin bulunması faktörü ile birlikte, Talat Bey'in bu konuda geri adım atmasına katkısı olduğu düşünüle-

518. Zaven Deryeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, 2002, s. 67, Raymond Kévorkian, s. 317.

519. Raymond Kévorkian, s. 317; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 69.

bilir. Ayrıca, şehirlerine kapatılmış rehineler olarak, İstanbul Ermenileri, ölüden çok canlı olarak daha yararlı olabilirdi.[520]

Talat Bey, olaylarla ilgili olarak soruşturmaların devam ettiğini ve sadece suçlu bulunanların dava konusu olacaklarına dair Zohrab'a verdiği sözden hareket ederek mi, yoksa yabancı ülke büyükelçilerinin ve Almanların araya girmesiyle mi bilinmez, 24 Nisan/7 Mayıs 1915'te aldığı bir kararla, İstanbul'dan tutuklanıp Çankırı'ya götürülen 8 tutuklunun serbest bırakılması için emir verecektir. Bu tutuklular, dünyaca ünlü etnomüzikolog Gomidas Vartabed (B-9), Taşnaksutyun karşıtı ünlü yazar, gazeteci Püzant Keçyan, tiyatro yönetmeni, oyun yazarı, oyuncu ve mizah dergisi yayıncısı Yervant Tolayan, doktor, tıp tarihçisi, araştırmacı ve yazar Vahram Torkomyan, din adamı Garabet Keropyan, askeri eczacı Hagop Nargileciyan, diş hekimi Zare Bardizbanyan ve Rafael Karagözyan, Çankırı'dan serbest bırakılarak İstanbul'a döneceklerdir.[521]

Talat Bey İle Vartkes'in Görüşmesi

Erzurum mebusu Vartkes Ohannes Serengülyan, Taşnaksutyun üyesi olmasına rağmen, İttihat ve Terakki ile olan yakınlık ve dostlukta Zohrab'dan daha ilerdedir. Vartkes 12/25 Mayıs günü Talat Bey'in evine ziyarete gider. Talat Bey, konuşmalarında, tutuklama ve sürgünlere gerekçe olarak Taşnakların devrimci planlarından çok, Ermenilerin reform talepleri üzerinde durur. Abdülhamit döneminde katliamlara neden olan Ermeni vilayetleri için reform çabalarına işaret eden Talat Bey şöyle konuşur:

"Bizim zayıf günlerimizde, Edirne'yi geri aldıktan sonra, boğazımıza sarıldınız ve Ermeni reformları sorununu açtınız. İşte, bu ülkede güç bizim elimizde, elli yıl boyunca bütün reform ideallerinizi kafanızdan silmeniz için, halkınızı dağıt-

520. Yves Ternon, *The Armenians- History of a Genocide*, Caravan Book Ann Arbor, 1990, s. 186.

521. a.g.e. s. 185; BOA. DH. SFR, nr. 52/255.

mak ve yok etmek için, ne yapmak gerekiyorsa, içinde bulunduğumuz uygun fırsattan neden istifade etmeyelim?"

Vartkes sorar:

"O halde sizin niyetiniz, Abdülhamit'in eserine devam etmek mi?"

Talat yanıtlar: *"Evet!"*[522]

Bu görüşme çok çarpıcıdır. Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın kafalarındaki karışıklığın dağılması ve Talat Bey ve çevresinin Ermeniler üzerindeki gerçek niyetlerini anlamaları konusunda bu görüşme bir kırılma noktasıdır.

Bu görüşmede Talat Bey'in söylediklerinden çıkan en önemli sonuç, Ermenilerin tehciri konusunda alınan kararın, savaş sırasında ortaya çıkan bir ihtiyaçtan çok daha önemli olarak, Ermenilerin uzun zamandan beri, Osmanlı Devleti için ciddi bir problem ve tehlike olarak görülmeleriyle ilgili bir çözüm kararı olduğudur. Osmanlı-Rus sınırında, Ermeni çetelerinin verdiği zararları ortadan kaldırmak için alınan önlemler, orantısız bir boyutta olacaktır. Gerçek amaç, ülke bütünlüğü için bir tehlike olarak görünen ve dış müdahalelere imkân veren Ermeni Sorunu'nu çözmek, en azından sorunu elli yıl ötelemektir. Tarihi gelişmelere bakıldığında, elli yıl tespitinin gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

İtilaf Devletlerinin 24 Mayıs 1915 Tarihli Deklarasyonu

Ermenilere karşı İstanbul ve Anadolu'da başlatılan uygulamalarla ilgili bilgilerin ulaştığı ve Osmanlı'ya düşman cephede yer alan İtilaf devletleri 24 Mayıs 1915'te ortak bir deklarasyon yayınlar. Bu deklarasyonda, Ermeni katliamlarına *"Osmanlı yetkililerinin müsamaha ve çoğu kez yardımcı olması"* kınanır, müttefik hükümetlerin, Türkiye'nin insanlık ve

522. Haigazn K. Kazarian, *The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament*, s. 30; Johannes Lepsius, Rapport Secret Sur Les Massacres d'Arménie 1915-1916, Paris, 1918; Heinrich Vierbücher, *Armenie 1915, Temoignage d'un officier Allemand* http://www.imprescriptible.fr/documents/lepsius/references.htm

uygarlığa karşı işlediği bu suçlardan dolayı, Osmanlı hükümetinin tüm üyelerini ve bu tür katliamlara karışan bütün temsilcilerini şahsen sorumlu tutacağı ilan edilir.

"Rusya, İngiltere, Fransa devletleri aşağıdaki beyanın yayınlanması hususunda ittifak etmişlerdir. Hemen bir aydan beri Türk-İslam ahali Osmanlı Hükümeti memurlarıyla birlikte ve çok zaman bunların yardımıyla Ermenileri katliam etmektedirler. Adı geçen katliamlar özellikle Nisan'ın yarısına yakın zamanda Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya çevresinde olmuştur. Van çevresinde yüze yakın köylerin Ermenileri katledildiği gibi aynı zamanda Osmanlı hükümeti İstanbul'da oturan zararsız Ermenilere de musallat oldu. ***Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı yapa geldiği bu yeni cinayetlerden ötürü gerek Osmanlı hükümeti üyelerini ve gerek bu gibi katliamlara katılmış ve katılacak olanların şahsen sorumlu olacaklarını*** *itilaf hükümetleri Bab-ı Ali'ye açıkça tebliği ederler."*[523]

Bu uyarı kısa vadede milliyetçiliğin en ileri aşamalarında bulunan İttihatçı hükümeti tahrik etmekten başka bir işe yaramaz. Müttefikler bile bunun farkına varacak ve bu uyarının yangına benzin dökmekle eşdeğer olduğunu itiraf edeceklerdir. İngiliz Lordlar Kamarası'ndan Lord Crewe, *"bu uyarı, Ermenilere yardımcı olmak yerine, onların durumunu daha da kötüleştirdi; bu tarihten itibaren, Türklerin suçları daha yoğunlaştı ve şimdi daha acımasızca hareket ediyorlar."* diyecektir. Ermeni haklarının Avrupa'daki savunucusu Boğos Nubar Paşa'da bu görüşte olup, *"gerçekten de bu uyarıcı deklerasyondan birkaç gün sonra, Zohrab ve Vartkes tutuklandı ve katliam olayları*

523. A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan günümüze kadar vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Gözen yayınları, 1982, s. 325; *Osmanlı Devleti Dışişleri Nazırlığı, Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleni - Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, 1916, Haz. Mehmet Kanar, Der yayınları, s. 319.

arttı." diyerek bu görüşe katılacaktır.[524] Hiçbir meclis ve hükümet kararı olmadan, sadece Dâhiliye Nezaretinin bir emriyle yapılan bu tutuklamalardan sonra, Ermenilerin tehcir edilmesi için 27 Mayıs 1915'te 8 maddelik bir hükümet kararı alınacak ve 1 Haziran'da ilan edilecektir. Savaş bölgesindeki Ermenilerin zorla göç ettirilmesi şeklinde alınan karar, bu bölgelerle sınırlı kalmayacak, tüm Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için uygulanacaktır.

Ermeni Aydınlarının Zaafı

Aradan geçen 38 günlük süre içinde 24 Nisan'da başlayan İstanbul tutuklamaları hızla devam ederken, Anadolu'nun her tarafından benzer haberler, öldürme olayları ve Ermenilerin evlerinden uzak yerlere gönderilmeye başladığına dair haberler gelmiştir. Krikor Zohrab bu haberleri bilmesine rağmen, sıranın kendisine geleceğini düşünememiş olabilir mi? Meclisten çok iyi dostu, arkadaşı olan ve İttihatçılara kendisinden daha yakın biri olan Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan'a, bizzat Talat Paşa'nın uyarıda bulunduğunu ve yurt dışına gitmesini tavsiye ettiğini, bu konuda imkânları yetmiyorsa yardımcı olabileceğini söylediğini bilmemesi mümkün değildir.[525]

İttihatçılarla ittifakı savunan ve bunun başını çeken tüm Ermeni aydınların içine düştüğü zaaf, Krikor Zohrab'da da var olmuştur. Gelişen her türlü anlaşmazlığa rağmen, İttihatçıların, Ermeni toplumunu Osmanlı coğrafyasından silmeye kararlı olduklarını ve bu amaçla yaşanacak katliamları organize edebilecekleri ihtimalini, Ermeni aydınlarının akıllarının köşesinden geçirmediği daha sonraki olaylarda görülecektir. Değil ölüme gitmeyi, tutuklanmayı yaşayan bazı aydınların, İttihatçılardan beklemedikleri eylemler karşısında geçirdikleri şoklar birçok Ermeni aydınının anısında yer alacaktır.

524. Bogos Nubar'ın Patrik Zaven'e yazdığı 10 Ağustos 1915 tarihli mektubundan, aktaran: Zaven Deryeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, 2002, s. 99

525. *Talat Paşa'nın Anıları*, Say yayınları, 1986, s. 93.

24 Nisan'da başlayan tutuklamaları sıradan gören, bu tutuklamaları Ermeni devrimci örgütlere yönelik ve sınırlı olarak algılayan Ermeni aydınları gibi, Krikor Zohrab da, son ana kadar kaçmak, canını kurtarmak yerine, Ermenilerin anavatana bağlılığını kanıtlamak için çabalıyor, yetkililerle görüşmeler yapıyordu. Ermenilerin genelinde olduğu gibi, Zohrab da, aynı topraklar üzerinde yüzlerce yıl birlikte yaşadığı, ortak kaderi paylaştığı Türklere ve özellikle Abdülhamit despotizmine karşı birlikte mücadele verdiği İttihatçılara karşı kardeşlik, sevgi ve güven duyguları her şeye rağmen var olmaya devam etmişti. Yaşanmış her türlü kötü olaya ve olabilecek yeni gelişmeleri tahmin etmesine rağmen, eskisinden farklı çok yeni bir boyut ile karşı karşıya olduğunu kavrayamamış, içindeki Osmanlı yurttaşı olma ve bu hakkından sonuna kadar yararlanacağı kanaatini muhafaza etmiştir. İşte Krikor Zohrab'ın, karşılıklı oyun oynadığı kişinin, aynı anda kendisinin tutuklama emrini vermiş olabileceğini bir türlü kabul edememesini, idrak etmekte zorlanmasını ve dolayısıyla önlem almakta tutuk kalmasını bu şekilde açıklamak mümkündür. Aksine Krikor Zohrab, Talat'a hesap sormaktan bahsederken, aralarındaki tartışmanın özünü tahmin etmekten ne kadar uzak olduğu görülmektedir.[526]

Zohrab her dakika felaketin kendisine doğru yaklaştığını hissediyordu. Hatta kendisinden önce, başkaları onun adına korkuyorlardı. Ve doğal olarak üzülenlerin başında karısı Klara Zohrab geliyordu. Sekreteri Haçik Peltekyan anılarında, Klara'nın her gece ağlayarak kocasına yalvardığını yazar: *"Zohrab bu adamlara güvenme, sana yalvarıyorum, bu memleketten uzaklaş."* Zohrab ise karısını ikna etmeye çalışıyor ve *"Klara kızım kimse kalmadı, hepsi gittiler, zavallı Patrik de yalnız kaldı, benden başka adam kalmadı, belki faydalı olabilirim. Bir kişi bile kurtarırsam onu da kar sayarım"* diye cevap veriyordu. Zohrab gelen fırtınanın boyutunu tam olarak tahmin edemese de, tehlikeyi görüyordu. Ancak, her şeyi bırakıp gitmek ile sınırlı da ol-

526. Ayşe Günaysu, 'Taşnaklar Türklere güvenmemekte haksız mı?', http://www.sesonline.net/php/ ,28.09.2009.

sa milletine karşı görevini yapabilmek arasında tereddütlerinde, tercihini ikincisinden yana yapıyordu.[527]

Osmanlı Ulusundan Türkçülüğe

Son bir yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti'nin çatısı altındaki farklı milliyetlerde başlayan uyanış, birçoğunun ayrılıp, kendi ulusal devletlerini kurması ile sonuçlanmıştı. Bu yüzyılın tarihi böyle örneklerle dolu olup, bunun çözümünü arama çabalarıyla geçmişti. Ancak, giderek devlette hakim unsur olan Türk yöneticileri de bu konuda çaresiz kaldıklarını görmeye ve kabul etmeye başlamışlardı. Mademki ulusalcı düşünceleri yok eden bir çözüm üretemiyorlardı, o zaman bu topraklarda farklı etnisitelerin bir arada yaşaması modelinden vazgeçmekten başka çare kalmamıştı.

İşte bu Türkçü görüş, kendisine en iyi ortamı, Balkan Savaşı'nın getirdiği bunalım yıllarından sonra İttihat ve Terakki'de bulmuştu. İttihatçı yöneticiler, Türk olmayan unsurları Türkleştirmeye ve bu toprakları Türklerin vatanı yapmaya karar vermişlerdi. Aslında bu da ulusalcılığın bir başka yönde ortaya çıkmasından başka bir şey değildi. Türkçülük ideolojisinin hakimiyeti alanına giren İttihatçılar, Osmanlı Devletini, tamamen Türklerden oluşan dikensiz bir Türk bahçesi yapmayı hedef olarak seçmişlerdi. Bu vatanı Türk olmayan unsurlarla paylaşmaktan vazgeçmişler ve bu yönde gerekli uygulamaları hayata geçirmeye karar vermişlerdi. Bu ideoloji, değişik seviyelerde Osmanlı Devleti'nden sonra kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'nde de yaşamını sürdürecekti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Adalet Bakanlığı yapan Türk milliyetçisi Mahmut Esat Bozkurt bu ideolojik görüşü şu sözlerle ifade edecektir:

> *"Türk, bu ülkenin yegâne efendisi, yegâne sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı."*

527. Rober Haddeciyan, 'Çürük İyimserlik', s. 276-279; Albert S. Şaruryan, s. 465.

Şimdi bu konuda, hem Türk, hem İslam olmayan Ermeni toplumu ile ilgili sorunu çözmek için İttihatçı yöneticiler kolları sıvamışlardı. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeni nüfusunun sayısını olabilecek en alt seviyeye düşürmek için gerekli en sert önlemleri almakta, başlayan Dünya Savaşı da mükemmel bir ortam oluşturmuştu. Hiç kimsenin karışamayacağı kapalı devre bir ortamda, Ermeni sorunu çözülmeye başlanmıştı.

Teşkilat-ı Mahsusa

İttihat ve Terakki Hükümeti, olağan düzende varlığı kabul edilemeyecek örgütler kurmuş, bu örgütleri kendi siyasi hedefine ulaşmak için kullanmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa örgütü ilk olarak 2. Balkan Savaşı sırasında, Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasında etkin görev almıştı. Enver Paşa'ya şahsen bağlı, harcamaları özel ödenekten karşılanan, özel harekat örgütü olarak çalışmıştı.[528]

Hükümetin içinde bulunan bazı vekiller, İttihat ve Terakki'nin merkez yöneticileri, Ermeni sorununun kökten çözümü için fikir birliğine varmışlardır. Bu uygulama için, resmi asker ve polislerin kullanılmasının uygun olmayacağı düşüncesiyle, gayri resmi "Teşkilat-ı Mahsusa"da, yeni bir yapılanmaya gidilir. Yeni yapılanan örgütün içinde, "Ermeni sorununun çözümünü" yürütecek Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Nazım ve hükümet içinde yer alan Maarif Vekili Şükrü Bey'den oluşan bir üçlü icra komitesi kurulur.[529] Adliye Nazırı'na aldırılan kararla, devlet hapishanelerinde bulunan, işlemiş oldukları suçlar

528. Teşkilatı Mahsusa kadroları, Dünya Savaşının sonunda, Enver ve Talat Paşa'ların yurtdışına kaçmalarından sonra, Karakol Cemiyeti adı altında Ankara'nın emrine girmiştir-Rıdvan Akın, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 80-81.

529. Dr.Bahaettin Şakir (1877-1922) ve Dr. Nazım (1870-1926), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin legalleşmeyen iki eski üyesidirler. Savaşın bitiminden sonra, yurt dışına kaçtılar. İstanbul'da kurulan mahkemelerde yargılandılar ve gıyaplarında idama mahkum edildiler. Dr. Bahattin Şakir, 17 Nisan 1922 tarihinde, Cemal Azmi Bey ile birlikte, Berlin'de Ermeni suikastçiler tarafından öldürüldü. Dr. Nazım ve Şükrü Bey, Mustafa Kemal'e suikast davasından suçlu bulunarak 14 Temmuz 1926'da İzmir'de idam edildiler.

nedeniyle, askerliğin şerefine leke getirmemeleri için, askerlikten men edilmiş mahkumlar, Teşkilat-ı Mahsusa namına görev yapmak üzere serbest bırakılarak, en az on, en fazla elli kişilik gruplar halinde Ermenilerin bulunduğu bölgelere dağıtılır. Bu grupların başına güvenilir Teşkilat-ı Mahsusa fedaileri getirilerek oluşturulan çetelere, meskun yerlerin dışına çıkarılan Ermeni kafilelerine saldırma, kıymetli eşyalarına el koyma ve yok etme görevi verilir. Doğrudan hükümet içindeki birkaç vekilden, özellikle Talat Bey'den talimat alan bu çetelerin, başka herhangi bir askeri veya sivil devlet makamının müdahalesinden muaf olması ve sorumsuz olmaları sayesinde, aynı zamanda işledikleri suçlardan sorumlu tutularak ceza görmelerinin yolu da kapatılmış olur. Artık kurulu düzen çalışmaya başlar ve bir yıl gibi kısa bir sürede Ermeni sorunu Talat Bey'in dediği gibi, en az elli yıl için halledilmiş olur.[530]

İttihat ve Terakki 'parti', Teşkilat-ı Mahsusa ise 'uygulama aygıtı'dır.[531]

> *"Mekanizmanın aşağı yukarı şöyle işlediğini tahmin edebiliyoruz: Resmi tehcir emri Dâhiliye Nezareti kanalıyla valilere iletilmekte, valiler bu emri bölge güvenlik birimlerine yani içişlerine bağlı emniyet teşkilatına ve esas olarak Jandarmaya aktarmaktadır. Kafilelerin imha edilmesi ise Merkez-i Umumi tarafından ve Bahaettin Şakir üzerinden organize edilmektedir. Bu organizasyonda en önemli görev partinin Katib-i Mesullerine düşmüş ve belli bölgelere şifreli emirleri onlar götürmüşlerdir."*[532]

Ermenilerin Sürgün Edilmesi ve Katledilmesinde Almanya'nın Yeri

Osmanlı Devleti hükümeti içinde dar bir yönetici kesimin

530. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Pınar yayınları, 1993, s. 132-143.

531. Hüseyin Hasançebi, *Osmanlı Ermeni Olayı, Sahne-i Fecai*, Pencere yayınları, 2010, s. 94

532. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 276.

Ermeni nüfusunun göç ettirilerek ve imha edilerek, Ermeni sorunu için bulduğu çözümde, günün uluslararası denge ve ittifaklarının da payı olduğu düşünülmelidir. Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşına girerken en önemli müttefiki olan Almanya'nın askeri personeli fiilen Osmanlı ordusunun yönetimine ortak olmuştur. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın altında, Genelkurmay Başkanlığı görevini Bronsart von Schellendorf isimli bir Alman generalinin üstlendiği Osmanlı Ordusu'nda[533], en üst kademeden aşağıya doğru, Osmanlı askeri komuta kademeleri, Osmanlı ve Alman komutanlar tarafından birlikte oluşturulmuştur. Osmanlı coğrafyasının tümünde olduğu gibi, doğu bölgesinde de alınan her türlü askeri kararın, Alman askeri karargâhının katkı ve bilgisi olmadan alınması düşünülemez.

Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'daki coğrafyada yoğun olarak bulunan Ermeniler, komşu ülke ve nüfuslar bakımından şöyle ilginç bir konuma sahiptirler: Ermeni nüfus, batıdaki Osmanlı'dan, doğudaki Azeri ve Orta Asya Türklerine doğru uzanan Müslüman ve Türk yerleşimin tam ortasında yer alan, adeta sürekliliği bölen bir yerdedirler. Rusya için, Ermeniler Hıristiyanlık ortak paydası ile kuzeyden güneye yayılmanın anahtarı durumundadır. Birleşik bir Türk ve Müslüman coğrafyayı kuzeyden güneye doğru ortadan yararak geçen bu durum Rusya'nın yayılma amaçları için bulunmaz bir nimettir. Buna karşılık, aynı Türk ve Müslüman coğrafyayı kullanarak batıdan doğuya yayılmanın planlarını yapan Almanya için ise, ortaya yerleşmiş ve Rusya ile müttefik bir Ermenistan'ın varlığı da o kadar engel teşkil etmektedir. Batı- doğu eksenindeki bu engelin ortadan kaldırılması Almanya'nın açık ve gizli stratejisinin bir parçasıdır. Kısacası, İttihatçıların stratejisi ile Almanya'nın stratejisi üst üste çakışmaktadır.

Almanya'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan 20 yıl öncesine kadar giden, Osmanlı Devleti içindeki Ermeni sorunu konusunda

533. Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye: Fritz Bronsart von Schellendorf (1914-Aralık 1917), Hans von Seeck (Aralık 1917-Kasım 1918).

temel siyaseti, bunun Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olması nedeniyle bu konudaki her türlü gelişmeye ilgisiz kalmak şeklinde oluşmuştu. Savaşa yakın yıllarda ise, *"geleceğin Türkiye'sinin, Hıristiyan-Ermeni unsurlardan kurtulmuş, tam bir İslam ve Asya ülkesi olması"* gerektiği, *"Ermenileri komşu Rusya'nın potansiyel müttefiki ve aynı zamanda hemen tümüyle Müslümanların oturduğu bir bölgede yabancı bir etnik unsur"* ve *"Türkiye açısından önemli bir stratejik engel"* olarak tarif etme siyaseti, Almanların belirleyici siyaseti haline gelmişti.[534]

28 Temmuz 1914'te dünyada savaş başladığında, Osmanlı Devleti henüz ateşin içine dalmamış, çok kısa bir süre için de olsa, 30 Ekim'e kadar savaşın dışında kalmıştır. Krikor Zohrab, uluslararası sosyalist hareketin politikalarını takip etmekte ve savaş karşıtlığından yana tutum almaktadır. Savaşın halkların yararına olmadığını savunmakta, İttihatçıların maceracı yönetimi altındaki Osmanlı Devleti'nin savaşın dışında kalamayacağını ve giderek kötüleşen uluslararası gelişmeleri görmektedir. Alman yanlısı politikanın Osmanlı Devleti'ne ve bu topraklarda yaşayan vatandaşlara yarar getirmeyeceğini düşünmekte, yazılarında bu konuyu işlemektedir. 1914'ün savaş kokan günlerinde yazdığı ve Alman emperyalizmini yeren, savaş karşıtı ***'Kirer Baderazmi Taşden' (Muharebe Meydanından Yazılar)*** adlı Ermenice yazıları İstanbul'da 26 Eylül/9 Ekim-17/30 Ekim tarihlerinde *Azadamard* gazetesinde yayınlanır.[535] Aynı yazılar Fransızca olarak Paris'te de yayınlanacaktır.[536]

24 Nisan 1915'e doğru giden günlerde, Raymond Kevorkyan'ın yaptığı araştırmadaki tespitlere göre, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğinde esas görevi Ermeni sorunu dosyasını takip etmek, Ermenilerle ilgili istihbaratları toplamak olan, ancak tercüman olarak görünen Dr. Johann H. Mordtmann, İttihat ve Terakki'nin planlarından bilgi sahibidir. Dr. Mordtmann'ın, 24

534. Hüseyin Hasançebi, s. 129-133; Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, "Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Ermeni Soykırımı 1914–16"*,Belge yayınları, 2007, s. 22-23

535. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891-1922, s. 658; Albert S. Şaruryan, s. 451.

536. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 65

Nisan günü, yani İstanbul'daki tutuklamaların başladığı gün, Patriğe getirdiği, Doğu vilayetlerine bir Türk-Ermeni-Alman heyetini gönderme teklifinin arka planında, "kusursuz" olarak gördüğü Ermenileri tutuklama, tehcir ve Suriye çöllerine gönderme planı hakkında Ermeni elitlerini test etme düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu önerinin daha önce de Krikor Zohrab'a getirildiği Patriğin de bilgisi dahilindedir.[537]

Dolayısıyla Ermeni Sorununun "çözümünü" Alman Devletinin dışında bir "çözüm" olarak görmek mümkün değildir. Yahudi Soykırımı'nın yaşandığı günlerden çok önce, Ermeni sorununun çözümü için seçilen yöntem hakkında, 1916 yılında, Fransız tarihçi René Pinon, yazdığı kitabın adını *"Ermenilerin yok edilmesi: Alman Yöntemi, Türk İşi"* koyarak erken teşhisini yapacaktır.[538]

Ermenilerin tehcir edilmesi kararının alınmasında birinci derecede rolü bulunan Almanların, uygulamadan da bilgi sahibi oldukları, Ermenilerin karşı karşıya kaldıkları muamelenin önlenmesi veya iyileştirilmesi konusunda girişimlerde bulunmadıkları, ancak bu konuda tarihe karşı sorumluluktan kurtulmak için, yazılı bilgi ve belge bırakmama çabaları ile kendilerini gizlemeye çalıştıkları açıktır. Ermenilerin tehcire tabi tutulması planını bir Alman planı olarak gören tarihçilerin sayısı giderek artmıştır.[539] Savaş sonrasında, 1919 Paris Konferansı hazırlık komisyonlarında Almanya'nın Ermeni katliamlarındaki rolü "insanlığa karşı işlenmiş suç" olarak kayıtlara geçecektir.[540]

Tutuklanması ve Öldürülmesi

Bulunabilen tüm aydın Ermenilerin şehir dışına gönderildiği 1915 yılı Mayıs ayının ilk günlerinde, İstanbul Ermenile-

537. Zaven Deryeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, 2002, s. 57 Raymond Kévorkian, s. 314.

538. René Pinon, *La Suppression des Arméniens: Méthode Allemande, Travail Turc*, Perrin et Cie,1916.

539. Feroz Ahmad, 'Tehcir muhtemelen bir Alman Planıydı', ntvmsnbc, 24 Eylül 2010, http://www.ntvmsnbc.com/id/25134503/

540. Hüseyin Hasançebi, s. 152.

ri arasında ağırlığı olan iki kişi kalmıştı: Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan. Kuşkusuz bunda, bu ikilinin İttihatçı liderlerle olan dostluk bağlarının ve özellikle Talat Bey ile olan yakınlıklarının önemli etkisi olmuştu. Dâhiliye Nazırı ve Sadrazamla yaptıkları görüşmelerin istedikleri etkiyi yapmadığını tespit eden bu ikili, artık İttihat ve Terakki'nin gerçek niyetleri konusunda ikna olmaya başlamışlardı. Krikor Zohrab, günlüğüne 18 Nisan/1 Mayıs'ta kaydettiği notlarda, Patrikhaneye Anadolu'dan gelen gizli bilgilerden, kitlesel tutuklamaların başlamış olduğunu belirttikten sonra, durum tespiti yaparak şu soruyu sormaktadır: *"Ermenilerin toplu katliamı için hangi gün seçilmiştir?"*

Her iki mebus, çevrelerinden gelen ülkeyi terk etme tekliflerini, benzer şekilde reddetmişlerdi. 5/18 Mayıs'ta kaçması konusunda yardım öneren İstanbul'un varlıklı Ermeni iş adamlarından Martin Hagopyan'a Krikor Zohrab'ın cevabı; *"Nereye ve nasıl? Bu halkı yönetimsiz ve öndersiz bırakarak terk etmemi mi istiyorsunuz. Ben gitmeyeceğim, benim görevim bu kanunsuz ihlallerin sonuna kadar burada kalmaktır"* şeklinde olacaktır.[541]

Patrikhane görevlilerinden ve Zohrab'ın samimi dostlarından Kamer Şirinyan, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın kendisini aracı yaptığını, evlerine gönderdiği Zohrab ve Vartkes'in, İzmir yolu ile Türkiye'den uzaklaşmalarını tavsiye ettiğini, bunun için gerekli görevlilere emirler vermiş olduğunu bildirdiğini anılarında anlatır. Ancak her ikisi de bu öneriyi kabul etmeyerek, mebus dokunulmazlıklarına güvenmişler ve reddetmişlerdir.[542]

Yine Talat Paşa, anılarında İstanbuldan uzaklaşması konusunda Vartkes ile çeşitli kereler konuştuğunu ve hatta kendisine maddi yardım yapmayı da teklif ettiğini, bundan ailesinin de haberi olduğunu, ama kendisinin ayrılmak istemediğini yazmıştır.[543]

Zohrab'ın günlüğündeki 26 Nisan/9 Mayıs tarihli notların-

541. Raymond Kévorkian, s. 667.
542. Albert S. Şaruryan, s. 465.
543. *Talat Paşa'nın Anıları,* Say yayınları, 1986, s. 93.

da, ülkenin en büyük şirketlerinden biri olan, İbranosyan Kardeşler Kuruluşlarının tüm iştiraklerindeki yöneticilerin tutuklandığını belirtmekte ve bu gelişmeyi İttihatçıların projelerini "ekonomik" anlamda da uygulamaya başladıklarının işareti olarak ifade etmektedir.[544]

Ruhsal Durumu

1915 yılının Mayıs ayında, Ermeniler ve Zohrab için, güneşli havalara rağmen İstanbul'da gerilimli ve puslu bir hava vardır. Bir fırtına patlamış ve yerini geçici bir durgunluğa bırakmıştır. Zohrab, etrafında daralan çemberi hissederek gündelik yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Ancak içindeki sıkıntı onun bütün ruh dünyasını altüst etmiştir.

1892'de *Masis* dergisinde beraber çalıştıkları yazar Hrant Asadur 1921'de yayınlanan anılarında, *"Son Karşılaşma"* başlığı altında Zohrab'ı anlatırken, onun içinde bulunduğu gergin durumu da aktarmaktadır:

"Zohrab'ı son kez Mayıs 1915'te gördüm. Pangaltı'nda Osmanbey Parkı'nda karşılaştık. Aydınlık ve güneşli bir gündü. Ne tarafa gittiğini sordum.

"Tam da her zamanki öğle yemeğinden önceki yürüyüşüme çıkmıştım" *dedi.*

"Sana katılabilirmiyim?"

"Evet, tabii ki."

"Sıkıntılı görünüyordu. Her zamanki gibi güçlü ve enerjik değildi. Sesi, onun otoriter tonunu kaybetmişti. Vicdan Sesleri, Sessiz Acılar ve Hayat Olduğu Gibi kitaplarından büyük bir zevkle henüz yeni okuduğum bazı hikayelerini sayarak sohbet etmeye çalıştım.

"Diğer hikâyelerini ne zaman bir kitap halinde bir araya getireceksin?" *diye sordum.*

*"**Bilemiyorum**" dedi. "**Öncelikle, hep, Azadamard'da seri olarak yayınlanan 'Bir Yolcunun Günlüğünden Say-***

544. Raymond Kévorkian, s. 319.

falar'ı yayınlamayı isterdim. Burada benim tüm hayat felsefemi anlatıyorum."

"Ondan sonra, 1892'de Masis'te editör olarak beraber çalıştığımız günleri andık: Galata'da bir handa öğle yemeği için Fokuli Birahanesi'nde nasıl bir araya geldiğimizi ve Masis'le ilgili konularımız hakkında bitmeyen tartışmalarımızı... Her zaman aynı fikirde değildik, ancak anlaşmazlıklarımızın karşılıklı kızgınlık duyguları ile sona erdiği bir anı hatırlamıyorum.

"Ve böylece, Nişantaşı yoluyla Pangaltı'ya doğru yürüyerek, Harbiye Okulunun önündeki tramvay hattına gelinceye kadar, geçmişi ve hatıralarımızı andık. Ben Osman Bey yönüne doğru devam etmek istiyordum, O ise ters yöne, oturduğu Ayaz Paşa'ya doğru gitmek istedi.

"Öğle vakti olmuştu, ancak gözyaşlarımızı birbirimize göstermeden konuşmaya devam ettik. Nihayet Zohrab durdu.

***'Benim daha yürüyecek epey yolum var'** dedi.*

***'Eve dönerken de bu yolu yürüyeceğim. Bu yürüyüşler benim cankurtaranım. Onlar benim tansiyonumu azaltıyor. Doktor göğsümden hasta olduğum konusunda endişe duyuyor. Sık sık kalbimin etrafında ağrılarım oluyor, göğsüme baskı yapıyor ve nefes almam zorlaşıyor'** dedi.*

"Yürümenin kişinin kan damarlarında biriken toksinlerden kurtulmanın en iyi yolu olduğunu söyledim. Onlar damarların içinde bulunan toksinleri yok ediyorlar.

"El sıkıştık. Hızlı ve tempolu hareketlerle, sinirli adımlarla yürürken, onu uzun süre gözlerimle takip ettim. Onu bir daha asla göremedim."[545]

Zohrab'ın üzüntüsü sağlığı ile ilgili miydi? Yoksa son gelen haberlerin ve gelişmelerin onda yarattığı moral bozukluğundan mı kaynaklanıyordu? Ancak belli olan bir gerçek, doktorunun endişesi yerindeydi ve ölüm yolculuğu sırasında

545. Hrant Asadur, *Hrant Assadour's Silhouettes,* 'Last Encounter', 1921, Aktaran: Ara Baliozian, *Zohrab, Krikor Zohrab: An Introduction,* Kitchener, Ontario, 1985, s. 23-24; Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, s. 537-538.

kalbinin sağlık sorunları Zohrab'a zor günler yaşatacaktı. Bilinen bir başka gerçek de, Zohrab sağlığında, ne yayınlanmamış öykülerinin yeni kitabını, ne de *'Bir Yolcunun Günlüğünden Sayfalar'*ı yayınlamanın mutluluğuna erişemeyecektir.

Olağanüstü olumsuz gelişmeler ve buna bağlı moral çöküntülerine rağmen, hayatın devam ettiğini ve edeceğini düşünmekte olan Zohrab'ın, belki bugün okunduğunda anlamsız ve inanılmaz gelecek işlerle de meşgul olduğu görülecektir. 13/26 Mayıs'ta Zohrab Efendi, dönemin ünlü muhalif gazeteci, liberal yazarlarından ve linç edilerek öldürülen Ali Kemal (1869-1922) ile birlikte Türkçe yeni bir gazete yayınlamak üzere anlaşmaya varır. Brüksel elçisi Seyfettin Bey'in bazı özel işlerine yardımcı olmaya çalışır. Mesela Konya Mebusu arkadaşından telgrafla kendisi ve ailesi için Konya'da bir ev kiralamasını rica eder. Bu amaçla bankadan 3500 lira alıp eve getirir. Ancak birkaç gün sonra tutuklamak üzere eve gelen polislerin bu parayı da götürdükleri anlatılacaktır.[546]

Konya'da ev kiralama düşüncesi ile Çanakkale'yi geçecek İtilaf güçlerinin İstanbul'u işgal etmesi ve bu nedenle de İstanbul'u terk etme ihtimali üzerine Anadolu'da ailesi için güvenli bir ev hazırlama düşüncesi arasında bir bağlantı olması mümkündür. İtilaf Donanmasının Çanakkale'yi geçtikten sonra, İstanbul'u işgal etmesi ihtimaline karşılık hükümet de İstanbul'dan Eskişehir'e taşınma planlarını hazırlamıştı. Bu planın ikinci aşamasında Konya bulunuyordu. Devlet hazinesi Konya'ya gönderilmişti bile.[547] Zohrab'ın Ayazpaşa'daki evi ile Alman Büyükelçiliği binası birbirlerine çok yakındır. İstanbul limanından çok açık bir şekilde görülen Alman Büyükelçilik binası, Çanakkele'yi geçip limana gelecek İngiliz ve Fransız donanmasının ilk hedefleri arasında olup, donanmanın topçuları

546. Rober Haddeciyan, 'Çürük İyimserlik', s. 276-279; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı*, s. 71.

547. Mustafa Selçuk, *Çanakkale Savaşları Sırasında Osmanlı Hükümetini ve Padişahı İstanbuldan Taşıma Planları*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. sayı 70, cilt XXIV, Mart 2008.

için kolay bir hedeftir.[548] Buraya yapılacak top atışlarında çok küçük sapmalar Zohrab'ın evinin de hasar görmesine neden olabilirdi. Ancak Çanakkale'nin itilaf donanmasınca geçileceğine kesin gözüyle bakanlar yanılacak ve Zohrab'ın da İstanbul'u terk etmesine gerek kalmayacaktır. Buna karşılık, Zohrab'ın tutuklandıktan sonra Konya'ya götürülmesi ve burada kısa bir süre kalmış olması da başka garip bir tesadüftür.

İstanbul'da tutuklamaların başladığı 24 Nisan gecesinden sonra, ertesi sabah Zohrab, mebus arkadaşı Vartkes ile bir araya gelmişler, neden hâlâ özgür oldukları sorusuna cevap aramışlar ve bulamamışlardı. Araştırmacı yazar Raymond Kévorkian'ın bu soruya cevap olabilecek bir yorumu ilginçtir: Şubat ayından beri Çanakkale Boğazını denizden geçmeye çalışan ve başarısız olan İngiliz-Fransız askeri kuvvetleri, 25 Nisan günü bu sefer karadan çıkartma yaparak yeni bir denemeye girişmişlerdi. Bunun başarılı olması durumunda ortaya çıkabilecek gelişmeler, hükümetin Eskişehir'e nakledilmesi için hızlandırılan hazırlıklar, Zohrab-Vartkes ikilisi için lehte bir ihtimal olduğundan, İstanbul polisi de bunu göz önünde bulundurmuş olabilirdi. Ancak bunun tamamen tarih üzerine kurgusal bir yorum olduğu kabul edilmelidir.[549]

Zohrab'ın Talat Bey'e Sert Çıkışı

Evlerinin önünde, Patrikhane veya Meclis-i Mebusan'ın girişinde, tutuklanan ve sürgüne gönderilen Ermenilerin yakınları, Zohrab ve Vartkes'e müracaat ederek yardım istemektedir. Vartkes'in karısı Hripsime anılarında, *"Zohrab'ın her gün kocası* (Vartkes) *birlikte polis nezarethanelerine giderek, polislerin başı Bedri Bey'e müracaat ettiklerini ve insanlara karşı uygulanan kötü muameleler hakkında ondan izahat istediklerini"* anlatır.[550]

548. Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, 2005 s. 151

549. Raymond Kévorkian, s. 317.

550. Arşag Alboyacıyan, s. 244, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 464.

Zohrab son derece gergin ve üzüntülü bir ruh hali içindedir. Hükümetin tehcir kararının ilan edildiği 19 Mayıs/1 Haziran 1915 gününün sabahı kapısını çalan Satenik ve Eliz Mumcuyan isimli iki kız kardeş, Mebus Zohrab'dan, sürgüne gönderilen kardeşlerini kurtarması için elinden geleni yapmasını rica etmeye gelmişlerdir. Siyasi durumun son derece karışık ve belirsiz olduğu böyle bir günde bile Zohrab telefonla Erzurum Mebusu Hovsep Medetyan'ı arayarak bu konuyla ilgilenmesini isteyecektir. Telefon görüşmesinden sonra Zohrab'ın sıkça kullanmaya başladığı *"sayılıdır saatlerim"* sözü farkında olmadan iki dudağının arasından dökülecektir.[551] Son günlerde İstanbul'da tutuklanarak sürgüne gönderilen pek çok sayıda Ermeni'nin akrabalarının müracaatları ile muhatap olan Zohrab yaklaşmakta olan tehlikeyi görebilmekte, hatta ilk sırada olduğunu da tahmin edebilmektedir.

Zohrab aynı gün Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile Hükümetin tehcir kararını görüşmek üzere bir araya gelir. Zohrab, öfkelidir, yanında İttihad ve Terakki Fırkası Genel Sekreteri olan Mithat Şükrü'nün de olduğu görüşmede, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Ermenilere uygulanan cinayetler ve tehcir kararı hakkında izahat talep eder. Aralarında geçen diyalog şöyledir:

"Zohrab Talat'a sorar:

—***Neden bu suçu işliyorsunuz?***

Talat,

—***Size verecek cevabım yok, biliyorsunuz, Ermeniler hainidir***" yanıtını verir.

Zohrab da,

—***Şunu biliniz ki, bu kadar kolay kurtulamayacaksınız bu sorumluluktan, bir gün emin olun ki sizden hesap sorulacak ve siz tavırlarınızı haklı çıkaramayacaksınız***, deyince; Talat Paşa alaylıca sorar:

—***O hesabı kim soracak?***

Zohrab Efendi,

551. Rober Haddeciyan, 'O Günler Geçti', s. 280-283.

—Meclis-i Mebusan'da Ermeni mebusu olarak ben soracağım, diye cevap verir.[552]

Zohrab'ın en sert ve kararlı konuşmalarından biridir. Gerçekte Zohrab, ifade etmek istediği konuyu net ve açık, ancak karşısındakini yaralamayan, politik dediğimiz bir üslupla söyleyen bir tarza sahipti. Dönemin en güçlü adamı Talat'la yaptığı bu diyalogda, adeta bir isyan, bir tepki vardır. Zohrab'ın bu tehditkâr konuşmasında, Avrupalı İtilaf devletlerinin 24 Mayıs deklarasyonunun payı var mıdır bilinmez.

24 Nisan'da başlayan tutuklama dalgasından 38 gün geçmiştir. Geçen zaman zarfında Krikor Zohrab'a neden dokunulmamıştır? Bu sorunun cevabı hiçbir yerde yoktur. Zohrab'ın meclis üyesi bir mebus olması ve Kanunu Esasi'den gelen dokunulmazlığının bunda etkisi olmuş olabilir. Başka bir açıklama da, İstanbul'da tutuklanan ve Ermeni toplumunun sözcüsü olan aydınların ardından, Hükümet kendisine muhatap olarak alabileceği birkaç Ermeniyi hariç tutmuş olabilir.

Bu görüşmeden sonra, Talat Paşa, Zohrab'ın tutuklanması için gerekli evrakı imzalayacak ve ertesi gün, İstanbul Mebusu Krikor Zohrab, Erzurum Mebusu Vartkes Ohannes Serengülyan ile birlikte tutuklanacaktır.[553]

552. Arşag Alboyacıyan, 1919, Aktaran: Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 30; Raymond Kévorkian, s. 667; Agos gazetesinin 19 Aralık 2008 tarihli sayısında, Talin Sucuyan'ın tarihçi Raymond Kevorkian ile yaptığı, "1915'in Ayak Sesleri" isimli bir söyleşi; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* s. 73.

553. Levon Panos Dabağyan, *Yeni İstanbul* gazetesinde yayınlanan aşağıdaki haberi, Talat Paşa'yı ve karakter yapısını anlatmak için, Felsefeci Rıza Tevfik'in tanıklığını da katarak şöyle yazmaktadır: "İstanbul'da, Ermeni ileri gelenlerinin tutuklandığı dönemde, tutuklanma kaygısına düşen İstanbul Mebusu Krikor Zohrab Efendi, Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'yu ziyaret ederek, Sefaret'in Tepebaşı'ndaki konağında saklanabilmesi için müsaade edilmesini ister. Buradan bir yanıt beklerken; bir müddet, dostu, felsefeci Rıza Tevfik Bey'in Robert Kolej'deki evinde kalır. Rıza Tevfik, Zohrab Efendi'ye; *"Gel Talat'a gidelim. Talat Paşa ile nasıl olsa aynı cemiyet (Mason) mensubuyuz. O bize yardım eder"* der. Görüşmeye giderlerken, Şişhane Yokuşu'nda Erzurum Mebusu Vartkes >>

Tutuklanıyor

20 Mayıs/2 Haziran günü, Zohrab, Zareh Dilber, Mebus Bedros Hallacyan ve eski nazırlardan Voskan Mardikyan[554] ile açıklamakta zorlandıkları gelişmeler hakkında görüş alışverişinde bulunmak ve İttihatçılarla daha yakın ilişki kurmanın koşullarını görüşmek üzere bir araya gelirler. İttihatçı şeflerin siyasi düşüncelerini ve alışkanlıklarını iyi tanıyan bu grup, Ermeni nüfusun yok edilmesi projesi konusunda görüş birliğine varırlar.[555]

Öğle saatlerinde Zohrab bu görüşmeyi yaptığı saatlerde kader arkadaşı olacak Erzurum Mebusu Vartkes'in tevkif edilmiş olduğundan henüz haberi yoktur. Aynı saatlerde büyük bir üzüntü ile kardeşi Mihran Zohrab'ın 3 yıldan beri devam ettiği Gümüşhane Mutasarrıflığı görevinden alındığını öğrenir.

Serengülyan'la karşılaşırlar; onu da yanlarına alırlar. Serkidoryan Kulübü'nün asansör sahanlığında Talat Paşa'ya tesadüf ettiklerinde, filozof Rıza Bey, durumu aynen Paşa'ya aktardı ve yardım etmesini rica etti. Talat Paşa ise itimat telkin eden bir tavır içinde şöyle buyurmuştu; *"Hiç lüzum yok. Anladım, ama beyhude yorulmuşsunuz. Telaşa hiç lüzum yoktur. Ben Dâhiliye Nazırı iken meclisin iki azası neden ürkebilirler? Kalkanları benim"..." Krikor Efendi, sizin için endişeye mahal var mıdır? Olabilir mi? Haydi efendim, yemeğinizi yiyiniz, rahatınıza bakınız. Ben Dâhiliye Nazırı iken, benim* ***biraderim.*** *Olmaz böyle şey."* der. Yemek sonrası dışarıya çıkan mebuslar tutuklanır; ölüme gönderilir. Daha sonra bu vakadan bahseden merhum,filozof Rıza Tevfik'in söyledikleri önemlidir: *"Ben de şimdi kafama vurup, şöyle söylemekteyim. Nah eşek kafası! Talat Dâhiliye Nazırı iken, nah eşek kafası! Talat Dâhiliye Nazırı iken, onun sözünü ve gülümseyişine mi inanılırdı?"* - Levon Panos Dabağyan, Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi, Kum Saati yayınları, İstanbul – 2001, s. 256-259; Rober Haddeciyan, 'Çürük İyimserlik', s. 276-279.

554. Voskan Mardikyan: Ayan Meclisi üyesi. Haziran 1913-Kasım 1914 arasında Posta ve Telgraf Nazırı. Osmanlı Devletinin savaşa girmesi üzerine, bir memnuniyetsizlik ifadesi olarak istifa etmiştir. Mardikyan ülkeyi terk etmiş ve İsviçre'de yaşamına devam etmiştir. Ekim 1918'de Tevfik Paşa kuracağı hükümete Voskan Efendi'yi nazır olarak katmak için Avrupa'dan davet etmiştir.

555. Raymond Kévorkian, s. 667.

Yukarıda geçen sert konuşmanın akşamı, Krikor Zohrab ve Talat Paşa yine beraberdirler. Beraber yemek yiyip kâğıt oynarlar. Çok sıradan, hep yaptıkları bir şeydir bu. Talat Paşa, son görüşmelerinde bizzat hesap sormaktan bahseden Zohrab'ın tehdidini unutmamıştır. İstanbul Mebusu Krikor Zohrab ve Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan'ın tutuklanma müzekkerelerini bir veya iki gün önce imzalamış olan Talat Paşa, son derece sakin ve olağan bir davranış içinde, Krikor Zohrab'la karşılıklı sohbet etmektedir. Zohrab da aynı ölçüde sakindir ve mebus dokunulmazlığının verdiği aymazlık içinde elindeki oyun kağıtlarla şansını test etmektedir. Haziran ayının ilk günlerinden ılık bir gecede, beklemediği sıranın, tehcire gönderilme ve ardından öldürülme sırasının kendisine geldiği düşüncesinden çok uzaklardadır.

"20 Mayıs/2 Haziran Çarşamba gecesi Zohrab Efendi, tevkif edildiği gece, Cadde-i Kebir'deki Cercle d'Orient Kulübü'nde Talat Paşa ve Halil Bey ile kâğıt oynamış, oyun gece yarısına kadar devam etmiştir. Zohrab Efendi gitmek için ayağa kalktığı sırada Talat Paşa da kalkmış ve Ermeni mebusa yaklaşarak yanağından öpmüştür. Bu fevkalade tevecüh eseri mebus efendiyi şaşırtmaktan hali kalmamış:

*— **Bu iltifat neden?** diye sormuş, Talat Paşa da:*

*— **İçimden geldi**, cevabını vermiş. Zohrab kulüpten endişe içinde çıkmıştır. Nazırın bu busesinin kendisi için mucib-i zeamet olduğu hiss-i kable'l vukuu uyanmıştır.*

Gece latif idi. Ermeni mebus hanesine yaya olarak gitmeye başladı. Fakat yolda kendisinin takip edilmekte olduğunu gördü. Bundan tamamiyle emin olmak için diğer kaldırıma çıktı. Takip eden şahıs da o kaldırıma geçti. Zohrab adımlarını sıklaştırdı. Muakkib aynı suretle hareket etti. Zohrab bunun üzerine dayanamayarak döndü ve şahs-ı meçhulden şu suali sordu.

*— **Takip mi ediliyorum?***

Bir polis komiseri olan muakkıb şu cevabı verdi:

*— **Evet.***

*— **Niçin?***

*— **Öyle emir aldım.***

— Benim kim olduğumu biliyor musunuz?

— Şüphesiz. Zohrab Efendisiniz.

— Fakat bir yanlışlık olmalı. Şimdi Dâhiliye Nazırından ayrıldım.

— Olabilir. Fakat bana verilen emirler kat-idir. Bunları ifa etmek mecburiyetindeyim.

Zohrab Efendi hanesinin önüne gelince orada diğer bir zabıta memurunu gördü. Her iki zabıta memuru merdiven karşısında yolunu kestiler. Mebus sordu:

— Peki, aldığınız emirler nedir?

— Sizi tevkife mecburuz.

— Şimdi mi? Hemen.

— Evet

— Sizinle gelmekten imtina edersem?

— Cebr istimal edeceğiz.

— Benim mebus olduğumu biliyor musunuz?

— Biliyoruz. Fakat aldığımız emir katidir.

Komiser Zohrab Efendi'nin yarın sevk olunacağını, lazım gelen eşyayı alabileceğini söyledi. O zaman mebus ailesini cereyan-ı hadiseden haberdar etti. Alelacele bir yol çantası hazırlattı. Biçare mebus hıçkıra hıçkıra ağlamakta olan zevcesi ve kızından ayrıldı ve kendisi gibi tevkif edilmiş olan Vartkes Efendi ile Anadolu yolunu tuttu."[556]

Krikor Zohrab'ın evi Taksim'de Gümüşsuyu Caddesi'nde 26 nolu, bugün Gümüşsuyu Apartmanı olarak varlığı devam eden Azaryan Apartmanının 3. katında 11 nolu dairededir. Sekreteri olan Haçik Peltekyan, ertesi gün yapılacak işlerin detaylarını ve talimatlarını almak üzere evde Zohrab'ı beklemektedir. Bu geceyi canlı yaşayanlardan biri olan Peltekyan, ilerde gecenin ayrıntılı bilgilerini aktararak tarihe mal olmasını sağlayacaktır.

Gece yarısında Pera Emniyet Amiri Kel Osman, 3-4 polis-

556. Abdullah Zühdü ve Mahmut Sadık, Zohrab Efendi Nasıl Tevkif Edildi, *Yeni Gazete*, 17.12.1918, s. 1-2; Aktaran: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, Ağustos 2008, s. 76-77.

le birlikte Zohrab Efendi'nin konutuna gelirler ve henüz gelmemiş olan Zohrab'ın evinde arama yapmaya girişirler.[557] Eve dönen Zohrab Efendi bu manzara karşısında ailesinin akşam yemeği teklifini geri çevirir. Yanına sekreteri Peltekyan'ı alarak çalışma odasına geçer ve ertesi gün adliyede yapılması gereken işlerle ilgili talimatlarını verir.

Polisler yaptıkları arama sırasında kendileri ile ilgili olduğunu düşündükleri sayısız kişisel belgeyi, Zohrab'ın zengin arşivini beraber getirdikleri çuvallara doldururlar. Bu işlem sırasında, arasında İstanbul Ermeni yaşamından alınmış öyküler, *"Hazaros Ağa"* isimli yayınlanmamış bir tiyatro eseri, hukuk ile ilgili Türkçe bir çalışma ve *"Kaybolan Bir Nesil"* isimli romanının el yazmasının da bulunduğu 900 sayfadan fazla yayınlanmamış el yazıları çuvallarla birlikte gidecektir. Zohrab'ın karısı Klara, daha sonra Paris'e gittiğinde Boğos Nubar Paşa'ya, çok önemli ve değerli el yazmalarının, mühürlü birçok önemli belge ve anlaşmaların, bankadan getirdiği 3500 altının da arama sırasında ele geçtiğini ve götürüldüğünü anlatacaktır.

Polisler aramada yazı masasının çekmecesinde, küçük oğlu Aram'ın babasına hediye ettiği bir silah bulur. Zohrab, yasal silah taşıma müsaadesine sahip olduğunu belirterek, polislerden silahın ruhsatlı olduğunu kayda geçmelerini rica eder. Polisler Zohrab'ın bu talebini yerinde bularak kayda geçirirler.[558]

Aramanın sona erdiğine kanaat getiren Komiser Osman, Zohrab'a *"Bizimle geleceksin, emir var"* diyerek tutuklandığını ve karakola götürülmesi gerektiğini söyler. Komiser, Zohrab'a yanına iç çamaşırı ve para almasını tavsiye eder, hatta tavsiyesini *"Fazla para almanız iyi olur"* şeklinde tekrar eder. Polislere kim olduğunu, Osmanlı Meclisi'nde mebus olduğunu tekrar hatırlattığında, polisler arasında bulunan ve Hidayet[559] adıyla İslamiyeti seçmiş bulunan bir Ermeni, Kri-

557. Raymond Kévorkian, s. 667.

558. Rober Haddeciyan, 'O Günler Geçti' , s. 280-283.

559. İstanbul'daki operasyonlar sırasında üç tanınmış Ermeni ajan vardı. İstanbul Emniyet Müdürü Bedri Bey'in sağ kolu olan ve 24 Nisan 1915 tutuklamalarının listesini hazırlayan ajan Artin Mıgırdiçyan, Harun olarak>>

kor Zohrab'a *"O günler geçti"* diyerek gelmekte olan yeni günlerin ipucunu verecektir.[560]

Zohrab paltosunu giyer, karısı Klara'ya endişe etmemesini, kimseden de yardım talep etmemesini, sekreteri Haçik Peltekyan'a da işleri üç ay ertelemesini, kendisi dönünceye kadar yazıhaneyi kapalı tutmasını tembih ettikten sonra polislerle birlikte Galatasaray Karakolu'na gitmek üzere evden ayrılır.[561] Gece yarısını geçmiş olduğundan tutuklanma tarihi tutanakta 21 Mayıs/3 Haziran 1915 olarak kayda geçilecektir.[562] Zohrab Efendi gündüzden tutuklanmış bulunan Vartkes Efendi'yi karakolda kendisini beklerken bulacaktır. Hükümet yetkilileri ile görüşme talebi kabul edilmez. Bunun üzerine buradan karısına bir mektup yazar.[563]

2 Haziran günü, olaydan henüz haberi olmayan Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan, yapılan tutuklamalar sırasında arama yapılan Taşnaksutyun Partisinin yayın organı *Azadamard*'ın bürosunda el konulan paraların akıbetini öğrenmek üzere, daha önce kendisine en kısa zamanda İstanbul'u terk etmesini tavsiye eden, İstanbul polis şefi Bedri Bey'i ziyaret eder.[564] Aynı dakikalarda Vartkes'in evini basan 15 polis evde arama yapmaktadır. Tutuklanan ve sürgüne gönderilenler arasında bulunan gazete çalışanlarından hastalananlara ve ihtiyacı olanlara yardımcı olmak amacıyla paraları soran Vartkes,

bilinirdi. Bir sansür görevlisi olarak, İstanbul'daki Ermeni gazeteleri için pek çok sorun yaratmıştır. 3 Nisan 1919 da İstanbul Beşiktaş'ta uğradığı suikastta kurşunla yaralandı ve 20 gün sonra öldü. Diğer iki ajan, Arşavir Sahagyan ve Himayag Aramyants'dı. Himayag Aramyants müslüman oldu ve Hidayet adını aldı. İstanbul patriği Zaven'e sürgüne giderken eşlik edenlerden birisiydi. (Totig, *Amenun Daretsuytsı, 1916-1920,* s.80)

560. Rober Haddeciyan, s. 280-283.

561. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* s. 73.

562. Krikor Zohrab Biyografisi, http://www.okimdir.com/krikor-zohrab-biyografi.html

563. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 11; Bak. Ekte 1 nolu mektup.

564. Bedri Bey, İstanbul'un polis müdürü. İstanbul'da Ermeni aydınlarının 24-25 Nisan'da toplanıp tutuklanması emrini verdi ve operasyonu yönetti.

burada tutuklanır.[565] Karakoldaki kısa işlemlerden sonra, Perşembe günü iki tutuklu mebus polis eşliğinde vapurla Haydarpaşa'ya götürülürler.

Zohrab'ın bu son günü hakkında, Vartkes'in karısı Hripsime Serengülyan'ın yayınlanmış anıları vardır. Hripsime, Haydarpaşa'ya gitmiş ve Zohrab ile Vartkes'i polislerle çevrili bir odada, tahta bir kanepede otururken görmüştür. Ayakkabılarının bağlanmamış olması dikkatini çeken Hripsime, ayakkabısını bağlaması için Zohrab'a bir firkete verir. Zohrab'ın yanıtı şaka ile karışık olacaktır: *"Böyle kalsa da kimin umurunda."* Polisler Türkçe konuşmaları gerektiği konusunda onları uyarır.[566]

Bu tutuklama ile birlikte, iki Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi mebusun kaderi beraber çizilmeye başlanmıştır. Vartkes Ohannes Serengülyan, Krikor Zohrab gibi üç dönem, kesintisiz olarak Erzurum'dan mebus seçilerek mecliste yer almıştır. Meclis görüşmelerinde sınırlı sayıdaki aktif Ermeni mebuslarından biridir. 1871'de Erzurum (Garin)'da dünyaya gelen Vartkes, ilköğrenimini Erzurum'da Ardzinian Ermeni Okulunda alır. Bundan sonra, 1919'da Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresini toplayacağı bina olan, Sanasaryan Ermeni Okulu'nda eğitimine devam eder. Abdülhamit istibdadına ve Ermenilere baskı uygulayan Türk ve Kürt çetelerine karşı Ermeni Fedaileri arasında yer alır. 1880'li yılların sonunda Erzurum'daki eylemlerin içinde yer alır ve tutuklanır. 1891'de serbest kalır, İstanbul'a gider. Burada Ermeni Devrimci Federasyonu- Taşnaksutyun saflarına katılır. 1896'da yeniden tutuklanır. Tekrar serbest kalınca önce Bulgaristan'a, oradan da Van'a gider. 1903'de yeniden tutuklanır ve yargılama sonucunda 101 yıl hapse mahkûm olur. Meşrutiyet'in ilanına kadar hapiste kalan Vartkes, 1908'de hapisten çıkınca Osmanlı Meclisine mebus seçilir. Bundan sonraki hayatı, meclis kürsüsünden Meşrutiyet'i savunmakla geçer. Taşnak Vartkes, aynı zamanda iyi bir

565. Johannes Lepsius, Rapport Secret Sur Les Massacres d'Arménie 1915-1916, Paris, 1918. http://www.imprescriptible.fr/documents/lepsius/references.htm

566. Rober Haddeciyan, 'O Günler Geçti', s. 280-283; Albert S. Şaruryan, s. 469.

İttihatçı olur ve bu birlikteliği savunur. Ermeni olması, İttihatçılarla yakın olan ilişkisinin önüne geçer ve Zohrab'la birleşen yolu, birlikte öldürülmeleriyle noktalanacaktır.

Zohrab, tutuklandığı Çarşamba gecesi, Galatasaray Karakolu'ndan karısı Klara'ya elden gönderdiği mektuba göre sadece Konya'ya götürüleceği hakkında bilgi sahibidir. Mektubunda, Konya Valisi Azmi Bey[567] ile dost olduğunu, bu nedenle orada hiçbir zorlukla karşılaşmayacağını yazmaktadır. Yanında yeteri kadar para bulunduğunu yazan Zohrab, karısından, yolda ve Konya'da ihtiyacı olabilecek ilave giyecekler ve okumak için 8-10 kitap istemektedir. Aynı mektupta karısına *"Endişelenmeyin, hiçbir girişimde bulunmayın, kimseye bahsetmeyin"* diye yazması, Zohrab'ın olayı hâlâ hafife aldığı, kısa zamanda evine ve işine dönebileceğini düşünmekte olduğu izlenimini vermektedir.[568]

Ölüm Yolculuğu Başlıyor

22 Mayıs/4 Haziran Cuma günü sabahı, Zohrab ve Erzurum mebusu Vartkes Efendi, İstanbul Haydarpaşa'dan tren

567. Azmi Bey: Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul Emniyet Müdürü oldu ve 1913 yılına kadar bu görevi yürüttü. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya düzenlenen suikast sırasında görevinin başındaydı. Sadrazamın katili olarak bilinen Kabakçı Mustafa yurt dışına kaçmış ve Rusya'ya sığınmıştı. Kabakçı Mustafa'nın Avrupa'ya gitmek üzere bir Rus gemisi ile İstanbul'dan geçeceği istihbaratı üzerine, Azmi Bey, uluslararası yasaları çiğneyerek Rus gemisine çıkmış ve katili İstanbul'a getirmiş, yargılanmasına fırsat vermeden Emniyette öldürtmüştü. Rusya'nın protestoları üzerine görevinden alınan Azmi Bey, Mısır'a gitti. Ermeni ajanı Arşavir Sahagyan ile birlikte yürüttüğü istihbarat faaliyeti sonucunda, Talat Paşa'ya suikast hazırlığı içinde oldukları iddiasıyla 1915 Haziran'ında idam edilen 20 Hınçak üyesinin yakalanmasında önemli rolü oldu. Savaşın başlamasıyla ülkeye döndü, ve Konya valisi oldu. Mütarekeden sonra, 1 Kasım 1918'de bir Alman denizaltısı ile yurt dışına kaçan Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Bedri Bey, Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Nazım ve Dr. Rusuhi Bey'in bulunduğu İttihat ve Terakki grubunun içindeydi.

568. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1-137, s. 11; Bak. Ekte 1 nolu mektup.

yolu ile önce Eskişehir üzerinden Ankara'ya (Engürü) gönderilmek üzere yola çıkartılırlar. Anlaşılan, iki Ermeni mebus için ilk düşünülen, daha önce İstanbul'da tutuklanan aydınlara yapılan uygulamaya uygun olarak, Ankara'dan Çankırı veya Ayaş'a sevk edilmeleridir. Ancak burada karar değişikliği yapılar ve tutukluların Ankara'ya uğramadan, doğrudan Diyarbakır'a götürülüp, oradaki askeri mahkemede yargılanmaları için emir verilir. Bu kararla, iki mebus, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı olarak Anadolu yollarında, Ermeni kafilelerine saldırmak için bekleyen çetelere havale edilmiş oluyorlardı.

Aynı gün Zohrab'ın eşi Klara Hanım, eşini kurtarma ricasında bulunmak üzere, Sadrazam Sait Halim Paşa'ya müracaat eder. Klara Hanım, eşinin devrimci olmadığını, ayrıca herhangi bir partiye de üye olmadığını anlatarak, bu tutuklamanın nedenini sorar ve Sadrazam'dan yardım ricasında bulunur. Zaten olayların inisiyatifini elinde bulunduramayan Sadrazamın cevabı kısa ve yardımcı olmaktan uzaktır: "*Islak otun da kuru otla yakıldığını bilmiyor musunuz?*"[569]

Klara Hanım, daha etkin olabilecek Talat Paşa'nın da kapısına gidecektir. Talat Paşa'ya ulaşmak için, eşinin yakın arkadaşı ve Paşa ile de dostluğunu bildiği, dönemin ünlü İttihat yanlısı gazetecilerinden Hüseyin Cahit Yalçın'a başvurur.

Hüseyin Cahit Yalçın, anılarında bu olayı şöyle anlatacaktır:

"Bir sabah, erkenden, evime bir misafir geldi. Bu, yaşlıca bir kadındı: Zöhrab'ın zevcesi. Beni tanımazdı. Fakat, düştüğü heyecan ve korku içinde bir yardım istemeye koşmuştu. Zöhrab'ı almışlar, Diyarbekir'e, divan-ı harbe gönderiyorlardı. Anadolu Ermeni tehcirine ait ilk hikâyeler İstanbul'a yeni aksetmeye başlamıştı. Kadın, Zöhrab'ın Anadolu'ya sevk edilmemesini Talat Paşa'dan rica için beni tavsit etmek istiyordu."

"Beraber sadrazamın evine gittik. Uykudan uyandı ve gecelik entarisiyle yanımıza geldi. Zöhrab'ın zekâsını takdir eden ve onu çok sempatik bulan Talat Paşa ehemmiyet-

569. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 73.

siz bir zabıta vakası dinler gibi, hâdiseyi âdeta lâkaydane telakki etti. Kadını, soğukkanlılıkla teskin ve teselliye çalıştı. Merak etmemesini, ehemmiyetsiz ve ufak bir tahkikat mevzu-u bahis olmak lazım geldiğini anlattı ve bizi savdı. Diyarbekir'e giden Zöhrab bir daha geri dönmedi."[570]

Hüseyin Cahit tipik bir Talat Paşa davranışı anlatmaktadır. Talat Paşa, kapısına büyük ümitlerle gelen Klara'yı, soğukkanlı bir şekilde teskin ve teselli eder, merak edilecek bir durum olmadığını, ehemmiyetsiz ve ufak bir tahkikat söz konusu olduğunu ifade eder. Hüseyin Cahit bile Talat Paşa'nın büyük bir ilgisizlikle onları başından savdığının farkındadır.

Zohrab'ın sekreteri Haçik Peltekyan da anılarında, Zohrab'ın karısı ve Hüseyin Cahit ile birlikte Talat Paşa'nın evine gittiklerini anlatır: "Bu tutuklama ordu ile ilgili olup, Talat Paşa onları Enver'in yanına gönderir. Enver de onları kabul etmemiştir."[571]

Zohrab Konya'da

Ankara'ya uğramadan devam ederek, 23 Mayıs/5 Haziran Cumartesi günü Zohrab ve Vartkes Efendiler, Konya'ya varırlar. Sabah saatlerinde Zohrab, Konya Karakol Müdürü Saadettin Bey'den burada uzun süre kalmayacaklarını, sorgulanmak ve askeri mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderileceklerini öğrenir. Ünlü avukat ve mebus, ne ile suçlandığını bilmediği bu yeni durum karşısında, işin ciddiyetini daha iyi anlamıştır. Yargılanmak için, İstanbul'da her türlü sivil ve askeri mahkeme varken, Diyarbakır'a kadar gönderilip, oradaki askeri mahkemede yargılanma istemi, Zohrab'ın derhal dikkatini çeker.

"Neyle suçlandığımızı, neye katıldığımızı söyleyeceklerini de bilmiyorum... Gerek kanun, gerek adaletin gerektirdiği şudur ki, suçlamalarla karşı karşıya kalmak üzere Diyarbakır'a isteniyorsak, ilk sorgumuz, Diyarbakır'a götürülmeden önce burada yapılmalıydı. Öncelikle ne ile

570. Hüseyin Cahit Yalçın, *Bir İttihatçının Kaleminden Portreler: Tanıdıklarım*, Yapı Kredi yayınları, s. 49–50.

571. *Haraç* 1936, sayı 3254, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 473.

suçlandığımız söylenmeli ve bizden açıklama istenmeliydi ve bu suçlamalarda bir zerre kadar gerçek payı da olsa, ya da izi bile bulunursa, ancak o zaman bizi mahkemeye sevk edip Diyarbakır veya İstanbul'da yargılayabilirlerdi."[572]

Bunun arkasında, kendisinin yok edilmek istendiği gibi farklı amaçların olduğuna kanaat getiren Zohrab, derhal oturup karısına bir mektup yazar. İstanbul'da tutuklandığı ilk dakikalardan itibaren karısına konuyu kimseye açmaması, kimseden yardım talep etmemesini tembih eden Zohrab, Diyarbakır'a götürüleceğini öğrenince, bu sefer aksini söylemeye başlayacaktır. İstanbul dururken, Diyarbakır Divan-ı Harb'te yargılanmasını doğru bulmayan hatta son derece tehlikeli bulan Zohrab, karısına göndereceği mektuplarında, Konya'dan başlayarak, herkese ve her yere başvurmasını, ne pahasına olursa olsun kendisini kurtaracak girişimlerde bulunmasını, hiç olmazsa Diyarbakır'a gidişinin durdurulmasını isteyecektir.

"Diyarbakır'da, bize karşı yöneltilen iftiralar veya yalan bilgiler üzerine çalışan, ya bir sorgu polisi heyeti, ya da askeri bir mahkeme vardır."[573]

Vartkes'in karısı ile birlikte cesaretlerini toplayıp, nüfuzlu tanıdıklarına gidip, durumu anlatmalarını ve geri dönebilmeleri yönünde bu dostlarının harekete geçmeleri için baskı yapmalarını söyler. Zohrab, tekrar tekrar, işledikleri iddia edilen suçların yüzlerine söylenip sorgulanmadan götürülmelerinin nedenini sormakta ve bu işlemin kanunsuz olduğunu yazmaktadır. İstanbul'a dönemezlerse, hiç olmazsa Konya'da kalmaları için bir yol bulunmalıdır.

Karısına yazdığı mektubundan, aynı gün iki mektup daha kaleme aldığını anlıyoruz. Bu mektuplardan birini İttihatçı Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'ye[574], diğerini de İçişleri Nazırı Talat Bey'e hitaben yazmış ve Klara'ya ulaştırması

572. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 13; Bak. Ekte 2 nolu mektup.

573. a.g.e. s. 13; Bak Ekte 2 nolu mektup

574. Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi. (1867-1921). >>

için, onları İstanbul'dan Konya'ya getiren polis memuru Salih Efendi'ye teslim etmiştir. Zohrab, Klara'ya, bu mektupları alıp, kızıyla birlikte muhataplarına götürmesini söylüyordu.

Krikor Zohrab, mektubunda, kendi durumuna yardımı olabilecek ve dost olarak bildiği isimleri sayarak, karısına bu kişilere mutlaka gitmesini yazıyordu. Zohrab, karısı ile görüşmeyi bile kabul etmediğinden habersiz, *"Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın büyük etkisi olabilir"* diyordu mektubunda.[575] İttihatçı Mikayel Ekşiyan ve Hallacyan Efendilere gitmesini, onların yardımlarını ve tavsiyelerini istemesini, Adliye Nazırlığı yapmış ve iyi tanıştığı Necmeddin Molla'ya (Kocataş)[576] gitmesini ve onu Şeyhülislamla görüşmek için teşvik etmesini, Halil (Menteşe) Bey ile mutlaka görüşmesini söylüyordu. Kendisine yapılan suçlamaları ve kanıtlarını öğrenmesi konusunda, İstanbul polis Müdürü Bedri Bey'in yakın arkadaşı olan, avukat Saadettin Ferid Bey'den[577] destek istemesini yazıyordu.

Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı. 1914-1916 yılları arasında Şeyhülislamlık yaptı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile cihad fetvasını veren Şeyhülislam oldu. 1916'da Talat Paşa ile olan anlaşmazlıkları ve gördüğü baskılar nedeniyle 10 Mayıs 1916'da Şeyhülislamlıktan istifa etti. Aynı yıl, Eylül ayında yapılan İttihat ve Terakki Kongresinde, partinin Türklük siyasetini eleştiren konuşma yaptı. Hayri Efendi, müttefikler tarafından 1921'de Malta'ya gönderildi, ertesi yıl kaçtı ve Mustafa Kemal Paşa'ya katıldı. Sultan Vahdettin döneminde Adliye Nazırlığı yaptı.

575. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 13; Bak. Ekte 2 nolu mektup.

576. Necmeddin Molla Kocataş, 1875 İstanbul–1949 İstanbul. 1896'da Hukuk Mektebinden mezun oldu. İttihatçı ve din adamı. Zohrab'ın samimi bir dostu. 1905 yılındaki Yıldız suikastı davasında başsavcılık yaptı. 1908'de 4 ay Bağdat Valiliği, 1909-1911'de Adliye Nazırlığı, Şura-yı Devlet reisliği yaptı. Sadrazam vekilliğinde bulundu. 1912 Nisan-Ağustos Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Kastamonu mebusu seçildi. Ayrıca Büyük Millet Meclisi'ne de Kastamonu vekili olarak girdi. Cumhuriyet döneminde Kocataş soyadını aldı. 1929'da İstanbul Sarıyer'de büyük bir yalı satın aldı.

577. Saadettin Ferid (Talay) Bey: Avukat. 1919'da Samsun'a gitmeden önce Mustafa Kemal'in avukatı. 1919'da Ermeni tehcirinde görevini kötüye kullanarak ölümlere sebep olduğu iddiasıyla, idamla yargılanan Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf Vekili Kemal Bey'in avukatı. 1926-28 İstanbul Barosu başkanı

Aynı gün, 23 Mayıs/5 Haziran 1915 Cumartesi günü rahatsızlanan Krikor Zohrab'a yapılan doktor muayenesi sonucunda, seyahat etmesinin sağlığına zarar vereceği tespiti yapılır. Şehir dışında olan Vali Azmi Bey'in de araya girmesi ile Konya'da bir süre kalmalarına karar verilir. Rahat edebilmeleri için, bugün de ayakta duran, Konya tren istasyonunun karşısında bulunan Bağdat Oteli'ne yerleştirilirler. Tesadüf, otelin müdürü Krikor Zohrab'ın İstanbul'da çocuklarına piyano dersi veren Avrupalı Bayan Soulier Velto Medevici'dir. Bayan Soulier, Zohrab ve Vartkes'i *"Otel sizindir"* diyerek çok sıcak bir şekilde karşılar.[578]

Burada, Meclis-i Mebusan'dan arkadaşları olan Saruhan (Manisa) Mebusu Mustafa Fevzi[579], 26 Mayıs/ 8 Haziran 1915 Salı günü tutuklu mebusları ziyarete gelir. Zohrab, Mustafa Fevzi'den kendisi için bir şeyler yapmasını ister.[580] Yapılan haksızlığı ve içinde bulunduğu tehlikeli durumu anlatan Zohrab'a, Mustafa Fevzi, İstanbul'a gittiğinde Şeyhülislam'la bu konuda görüşeceğine dair söz verir.[581]

Zohrab aynı gün Necmeddin Molla'ya bir mektup yazarak, durumunu anlatır ve dikkatini çekerek İstanbul'a dönebilmeleri veya Konya'da kalabilmeleri için ilgilenmesini ister.

Vartkes, aynı gün karısına yazdığı mektupta ise, oğulları ile birlikte Talat'ın yanına gitmesini yazar. Karısına, Talat'tan *"Geri dönmemiz veya soruşturmamızın Konya'da yapılması garantisini almadan rahat edemezsin"* der. Ayrıca Bedros Hallacyan aracılığıyla Mithat Şükrü'ye müracaat etmesini ister ve *"Ona anlat ki bizi bu beladan kurtarsın"* diye yazar.[582]

27 Mayıs/9 Haziran 1915 Çarşamba günü Zohrab, Konya'dan, arkadaş olarak hitap ettiği Talat Paşa'ya yazdığı mek-

578. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 15; Bak. Ekte 2 nolu mektup.

579. Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi, Zohrab'ın itibarlı bir eski dostu.

580. Raymond Kévorkian, s. 722.

581. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 16; Bak. Ekte 3 nolu mektup

582. Albert S. Şaruryan, s. 472.

tupta, Osmanlı Devleti için yaptığı hizmetleri anlattıktan sonra, savaşın başlaması üzerine kendi gayretleri ile 50 yataklı bir hastane için gerekli tüm maddi imkanların temininde, 100 kadar Ermeni kızın hastabakıcılık öğrendikten sonra hastanelerde çalışmasında, askere gitmekten kaçınanlar için yaptırım uygulanması için Patrikhane'nin açıklama yapmasındaki çalışmalarını anlatır. Tutuklandıktan sonra herhangi bir savcının kendisi ile görüşmeden, Diyarbakır'a yargılanmak üzere gönderilmesine şaşırdığını ifade ettikten sonra Talat'a şöyle yazar:

"Dolaşan bilgilere göre, hükümete karşı komplo ve düşmanca bir eylemim varmış. Kesinlikle bu suçlamayı kabul etmiyorum".[583]

Zohrab, Talat'tan dosyasının yeniden ele alınmasını, kendileri için alınan kararın değiştirilerek, gerçeğin meydana çıkarılması için gerekli soruşturmanın İstanbul'da yapılmasını ve gerek duyulursa dosyanın Diyarbakır askeri mahkemesine gönderilmesini rica eder.[584] Soruşturma dosyasının gönderilmesi halinde kendilerinin Diyarbakır'a gitmelerine gerek kalmayacağı inancındadır.

Karısına yazdığı mektubunda Zohrab, *"Bu savaş sırasında, Ermenilerin Osmanlı rejimine inançlı sadakatlerini daha somut bir şekilde göstermeye yöneltmek için neler yaptığımı herkes biliyor. Ama kim dinliyor?"* diye yazarak ülkesine hizmeti önde tutan bir kişi olarak hayal kırıklığını ifade edecektir.[585]

Zohrab'a en yakın İttihatçı, Halil Bey'di. 1912 yılının ikinci yarısındaki Halaskar Zabitan Olaylarında, Zohrab, Halil Bey'i saklamıştı. Zohrab'ın oğlu Aram, bodrumda saklanan Halil Menteşe'ye her sabah yiyecek getirir ve onu traş ederdi. Yani çok yakındılar ve Halil Bey hayatını Zohrab'a borçluydu.

Zohrab, Halil Bey'e yazdığı mektupta, tutuklanmasının ve Diyarbakır Askeri Mahkemesi'ne çıkarılmasının nedenini,

583. Raymond Kévorkian, s. 722.
584. Albert S. Şaruryan, s. 454, 473.
585. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 16; Bak. Ekte 3 nolu mektup.

hakkında hiçbir suçlama olmadığı halde hangi hakla oraya götürüldüğünü sorar. Ve sonunda şöyle der:

"Benim için hazırladığınız sonu biliyorum. Eğer gerçekten dostsak, bunu durdurun."[586]

28 Mayıs/10 Haziran 1915 Perşembe günü, kalp rahatsızlığı oldukça artan Krikor Zohrab, Konya'dan sevgili eşi Klara'ya bir mektup daha gönderir. Tecrübeli avukat, bu kere kendisini savunması gereğinin farkına varmıştır. Ancak eli kolu bağlıdır. Çok iyi bildiği hukuki savunma stratejilerini karısı aracılığıyla uygulamaya çalışır. İstanbul'daki güvendiği ve etkili hukukçu dostlarını harekete geçirebilmek için, karısına yapması gerekenleri madde madde yazar. Öncelikle ne pahasına olursa olsun, Diyarbakır'a gönderilmesi engellenmelidir. Bu başarılamazsa, Diyarbakır valisi, askeri komutanı ve askeri mahkemesine gerekli bilgiler yazılı olarak önceden verilerek hazır hale getirilmelidir. Yapılacak hazırlıklardan Zohrab'ın ülkesine olan bağlılığı ve yaptığı hizmetler görülecek ve suçsuzluğu ortaya çıkacaktır. Zohrab, suçsuzluğu konusunda kendisinden emindir, bir hukuk adamı olarak adalete ve hukuka güvenmektedir. Mevcut durumu daha önce mahkemelerde çok yaşadığı davalar gibi değerlendirmekte, hukukun bittiği yeni bir dönemde bulunduğunu idrak edememekte veya kabullenmek istememekteydi.

Zohrab, ancak karısı ile haberleşebiliyordu. Bu haberleşmenin sağlıklı olduğu konusunda da endişeleri vardı. Bu haberleşme sırasında karısı ve çocuklarını tehlikeye atmış olabilirdi. Öte yandan, karısının, İstanbul'da seferber etmeye çalıştığı dostlarını ne ölçüde harekete geçirebildiği de meçhuldü. Cesaretini kırmadan, moralini bozmadan Klara'ya yapması gerekenleri yazıyordu. Klara, Zohrab'ın verdiği isimlerden oluşacak bir çalışma grubu kurmalı, bu gruptaki kişilerin farklı karakterleri olacağını gözeterek, onları yakın takipte

586. *Agos* gazetesinin 19 Aralık 2008 tarihli sayısında, Talin Sucuyan'ın tarihçi Raymond Kevorkian ile yaptığı, "1915'in Ayak Sesleri" başlıklı bir söyleşi.

tutmalı ve kocasını kurtarma konusundaki çalışmalar için seferber etmeliydi. Hukuki çalışmaları da yapacak olan bu grup, bir nevi Krikor Zohrab'ı kurtarma grubuydu ve etkili olabilecekleri herkese ulaşmaları gerekiyordu. Mesela, Zohrab mektuplarında iyi tanıştığı Şeyhülislam'ı sürekli işaret ederek, ona güvendiğini ve onun desteğini alabileceğini ifade ediyordu.

Zohrab, Şeyhülislam Hayri Efendi'ye 4 mektup ve 1 telgraf gönderir. Ondan adalet ve merhamet talep eder. Mektuplarından biri bir yağ kabının içinde İstanbul'a varmış, Haçik Peltekyan da bunu temizlemiş ve adresine teslim etmişti. Türkçe ve Kuran'dan alınmış bölümlerle 4 sayfalık uzun bir mektuptu. Şeyhülislam, önce *"Zohrab'ın sürgüne tabi tutulduğundan haberim yok"* demiş, daha sonra da şöyle cevap vermişti: *"Ben bir din adamıyım, siyasi işlere karışmaya hakkım yok, yardım edemem."*[587]

Umutlu olduğu bir başka kişi de Halil (Menteşe) Bey'di. Ancak tüm çabaların gösterdiği gibi, Zohrab'ın kurtulabilmesinin kilit adamı Talat Bey'di ve onun böyle bir niyeti hiç yoktu.

Zohrab, Konya'dan karısına yazdığı ve yukarıda bahsedilen son mektubunu şöyle bitirir:

> *"Sevgili ve zavallı eşim, üzülme, cesur ol, ben cesurum, ama hastayım, yaşamaya gayret edeceğim. İftiralar nedeniyle kurban olduğum için, insanlığın görevi beni özgürlüğüme kavuşturmaktır. Ben herkes için çalıştım, şimdi başkaları benim için çalışmalı."*
>
> *"Vartkes benimle beraber, sırayla birbirimizi teselli ediyor, birbirimizle ilgileniyor ve birbirimize cesaret veriyoruz. Vartkes'in karısına cesaret ve yüreğini ver."*[588]

Konya Ermenilerinin ruhani önderi rahip Karekin Haçaduryan, büyük zorluklarla görevlilerden izin alarak, Zohrab ve Vartkes'le görüşür. Haçaduryan, yardım teklifini geri çevi-

587. *Haraç*, 1967, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 475.

588. Letters Of Krikor Zohrab, s. 17; Bak. Ekte 4 nolu mektup; Pars Tuğlacı, Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab, s. 74.

ren Zohrab'ın kendisinden, telgrafla Adana ve Halep hakkında bilgi almasını istediğini anlatır.[589]

29 Mayıs/11 Haziran 1915 Cuma günü Krikor Zohrab, Konya'dan Beyoğlu Ayazpaşa'daki evine, eşi Klara Hanım'a çektiği telgrafla, Adana'ya gitmek için yola çıkmak üzere olduğunu bildirir.[590]

İki mebus, Konya'dan Adana'ya trenle giderken uğradıkları Ereğli'de, demiryolu istasyonunda görevli Taşnak Partili bir demiryolu memuru, gizlice Zohrab ve Vartkes'le görüşür ve kaçmaları için yardım önerisinde bulunur. Ancak onların cevabı, Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi oldukları için hayatlarından herhangi bir endişeleri olmadığı, Diyarbakır'daki yargılamadan da beraat edeceklerinden şüphe etmedikleri şeklinde olacaktır.[591]

Urfa- Diyarbakır Arasında Katliam Yolu

Bu arada 24 Nisan tutuklamaları ile Çankırı'ya ve Ayaş Hapishanesine götürülen Ermeniler üzerinde yargısız infazlar başlamıştır. Zohrab'ın tutuklandığı gün, tarihin bir tesadüfü, Ayaş Hapishanesinde bulunan tutuklular arasından başka bir Ermeni aydın grubu için de aynı güzergâhtan aynı yola çıkartılmalarına karar verilmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in 20 Mayıs/2 Haziran 1915 tarihli telgraf emri ile[592] altı Ermeni aydını, Diyarbakır Askeri Mahkemesi'nde yargılanmak üzere birkaç gün sonra 4 Haziran 1915 günü Ayaş'tan karayoluyla Ankara'ya getirilirler. Firar etmelerine fırsat vermeyecek şekilde tedbirlerle, buradan trene bindirilerek, Zohrab ile Vartkes'in çok kısa bir süre sonra izleyecekleri yoldan, Adana, Osmaniye, Halep, Urfa yolu ile Diyarbakır'a doğru yola çıkartılırlar.

589. Albert S. Şaruryan, s. 475.

590. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 22; Bak. Ekte 10 nolu telgraf; Pars Tuğlacı, Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab, s. 74.

591. Grigoris Balakian, Armenian Golgotha-A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918, Alfred A. Knopf, New York 2009, s. 103.

592. BOA. DH. ŞFR. No: 57/211.

Bu Ermeni aydınları şunlardır: Sivas Mebusu, yönetici, Doktor Nazaret Dağavaryan (1862-1915), şair, yazar, gazeteci ve *Azadamard* müdürü Rupen Zartaryan (1876-1915), gazeteci, siyasetçi Haçadur Malumyan (Agnuni) (1865-1915), gazeteci, eğitimci Karekin Khajak (Çakalyan) (1867-1915), yazar, siyasetçi Harutyun Cangülyan (1855-1915) ve gazeteci, eğitimci, siyasetçi Sarkis Minasyan (1873-1915).

Doğum tarihleri farklı, ancak ölüm tarihleri aynı olan, Ermeni toplumunun bu değerli ve tanınmış aydınlarının kaderi Zohrab ve Vartkes'in kaderi ile aynıdır. Aynı güzergahı sadece birkaç gün önce geçerler. Zohrab'ın Halep'e geldiği 26 Haziran'dan iki gün önce İstanbul'un 6 Ermeni aydını aynı şehirdedirler.[593] Hemen yola çıkartılırlar ve Haziran ayının son günlerinde Urfa'dan Diyarbakır'a giden yolda, kendilerine nezaret eden polis ve jandarmaların önünde, yolda baskın yapan Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı çeteler tarafından öldürülürler.

Senaryo, Zohrab ve Vartkes'e uygulanacak senaryonun aynısıdır. Yargılamaya bile gerek görmeden, Dâhiliye Nazırı'nın emri ile Urfa-Diyarbakır arasında Ermenileri soyup öldürmek üzere konuşlanmış çetelerin önüne bırakılarak yok etme senaryosu. Burada Diyarbakır'a yargılanmak üzere götürmek, sanki şifreli bir talimattır. Bu seferki infaz, Siverek cıvarında iş tutan Hacı Onbaşı lakaplı, Hacı Tellal Hekimoğlu çetesi tarafından gerçekleştirilir.[594]

Zohrab Adana'da

Bizim bugün bildiğimiz ve anlattığımız bu koşullardan Zohrab'ın bilgisi olmadığı şüphesizdir. 30 Mayıs/12 Haziran Cumartesi günü Adana'ya varan Zohrab ve Vartkes Efendiler, baş komiser Cemal Bey tarafından karakolun yakınında, özellikle polisler için yaptırılan bir barakaya yerleştirilirler. Yemeklerini de burada yemekte ve sadece bir papazın onları zi-

593. 24 Haziran 1915 BOA. DH. ŞFR. 54/132
594. Raymond Kévorkian, s. 653.

yaret etmesine müsaade edilmektedir. Zohrab'ın morali bozuktur ve kendisinden çok ailesi için endişelidir. Osmanlı Meclisinden Kozan bağımsız mebusu Mateos Nalbantyan'ın tanıklığına göre *"Zohrab Adana'ya çok ezik bir vaziyette vardı. Tamamen ümitsiz ve kalbinden çok şikâyetçiydi."*[595]

Vartkes de çok farklı bir durumda değildir, kaderci, ancak cesurdur, ölüm olasılığını daha fazla hissetmektedir.[596] Geçmişinde birçok kere hapishaneye girmiş, en sonuncusunda 5 yıl hapis yatmış olan Vartkes'in bu konuda daha deneyimli ve dayanıklı olduğu anlaşılmaktadır. Vartkes:

> *"Ben zaten yedi senedir bedava yaşıyorum, derdim değil. Yedi sene önce ölmem lazımdı ama ölmedim, yedi sene kârdayım, bu da bir şeydir"* diyordu.[597]

31 Mayıs/13 Haziran'da Zohrab ve Vartkes, Adana'ya varmalarının ertesi günü, özel izinle görüştükleri bazı etkili Ermenilerden de yardım teklifi alırlar. Onlar ise herhangi bir ihtiyaçları olmadığını söyleyip, sadece İstanbul'daki ailelerine Adana'ya sağ salim vardıklarını bildirmelerini isteyecektir.[598]

Krikor Zohrab'ın bozuk olan kalp sağlığı daha da ağırlaşmıştır ve bu nedenle Adana'da on gün kalırlar. Zohrab, bozulan sağlığı ve morali nedeniyle günden güne artan bir çöküntü içindedir.

Gönderilmekte olan tutuklular hakkında önbilgilere sahip olan Diyarbakır Valisi, 14 Haziran 1915'te Dahiliye Nazırı'na gönderdiği telgrafla detaylı bilgi talep etmekte ve ne zaman geleceklerini sormaktadır.[599] İstanbul emniyeti, Zohrab ve Vartkes'in Adanada bulunduklarını, aynı zaman aralığında Ayaş'tan yine Diyarbakır'a gönderilmekte olan 6 Ermeni tu-

595. *Haraç*, 1954, sayı 7472, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 476.
596. Raymond Kévorkian, s. 739.
597. Rober Koptaş, 'Zohrab ve Vartkes'in son günleri', Hayat, Olduğu Gibi, *Agos* gazetesi, 16.07.2010.
598. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918*, s. 103.
599. 14 Haziran 1915 BOA. DH. ŞFR. 475/75

tuklunun (Agnuni, Zartaryan, Khajag, Minasyan, Dağavaryan, Cangülyan) da 13 Haziran da Eskişehir'den geçip Adana'ya gelmekte olduklarını Diyarbakır valiliğine telgrafla bildirmeyi ihmal etmez.[600]

10/23 Haziran'da Zohrab ve Vartkes Efendiler, Adana'dan trene bindirilip, İstanbul'dan beri onlara eşlik eden polis komiseri Mustafa Efendi ve diğer memurların eşliğinde Halep'e hareket ederler. Bağdat Demiryolu hattının Osmaniye ile İslahiye arasında kalan ve Amanos Dağlarının oluşturduğu bölümünde demiryolu inşaatı henüz devam etmektedir. Dağları kısmen tünellerle geçecek demiryolu tamamlanmadığından, bu kısmın araba ile geçilmesi gerekir. Aynı gün Osmaniye'ye ulaşan grup burada arabaya binerler. İslahiye'ye vardıklarında, havanın sıcak olması nedeniyle komiser onların açık havada gecelemesine müsaade eder.

Burada sağlık kontrolü için Doktor O. Vanlıyan tarafından ziyaret edilirler. Doktor onlara kaçmalarını teklif eder. Zohrab ve Vartkes bu öneriyi uygun bulmazlar. Farklı gerekçeleri vardır: *"İlk önce doktorun muvaffak olabileceği hakkında garantimiz yoktu. İkincisi kaçışa dayanamayız. Üçüncüsü... Belki Halep'te kalırız. Çünkü hem Cemal Paşa hem de Halep valisi Celal Bey bizi çok severler."*

Ertesi sabah araba ile kısa bir yolculuktan sonra yeniden trene binecekleri istasyona ulaşırlar. Açık havada yemek yemeleri, siyasi suçlulara gevşek davrandığı gerekçesiyle Komiser Mustafa Efendi'nin görevden alınmasına neden olur. Jandarma kontrolünde, yola devam edecekleri treni beklemek üzere ahşaptan yapılmış bir barakaya kapatılırlar, geceyi burada geçirirler.

Ertesi gün Cuma günü gelen trene binerek Halep'e doğru yola devam ederler.[601]

Halep'te Vali Celal Bey'in Himayesinde

13/26 Haziran Cumartesi günü sabahı erken saatlerde Zoh-

600. 17 Haziran 1915 BOA. DH. ŞFR. 54/48
601. Albert S. Şaruryan, s. 478.

rab ve Vartkes Efendiler Halep'e varırlar[602], yakın arkadaş oldukları ve Ermenilere dostluğu ile bilinen Halep Valisi Celal Bey (B-6)'in girişimi ile hapise gönderilmek yerine, Ahmed Loutfi Zehmé'nin işlettiği, Halep'in ünlü oteli Grand Hotel-Restaurant Rod-El Faradj'a yerleştirilirler.[603] Halep'in en popüler, sosyal açıdan en elit insanlarının kaldığı oteli Malatya-Arapgirli Mazlumyanlarm işlettiği Baron Oteli'dir. Hatta 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa bile Halep'e geldiğinde bu otelde kalır. Vali Celal Bey ve Polis Müdürü Fikri Bey, Zohrab ve Vartkes'e, Halep'te kaldıkları ve Celal Bey vali olarak görevine devam ettiği süre içinde, Baron Oteli'ne gelip zaman geçirmeleri için özel müsaade verirler.[604] Vali'nin özel izni ile ünlü tutukluları, dostları ve hayranlarının, kaldıkları otelde ziyaret etmesine izin verilir.

Vali Celal Bey, 14/27 Haziran günü gönderdiği telgrafla, yapılan muayene sonucunda tespit edilen hastalığını gerekçe göstererek, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın onayıyla, Zohrab Efendi'nin Vartkes ile beraber, Halep'te 10 gün kalacakları bilgisini Dâhiliye Nazırı Talat'a iletir.[605] Talat Bey bu telgrafa yanıt vermez.

Halep Valisi Celal Bey ve diğer dostları, onların hayatını kurtarmanın mümkün olduğuna inanıyorlar ve Zohrab'a, Diyarbakır'a kesinlikle gitmemelerini tavsiye ediyorlardı. Diyarbakır Valisi Dr. Reşit (B-17) tarafından örgütlenen eşkıya çeteleri, Urfa ve Diyarbakır arasındaki yollarda hiçbir Ermeniyi sağ bırakmamaktadır. O günlerde bir Ermeni için Urfa'dan Diyarbakır'a güvenli olarak ulaşmak mümkün değildi.

Halep'ten Diyarbakır'a götürüldükleri takdirde ise ne ola-

602. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 23, Bak Ekte 12 nolu telgraf.

603. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 22; Bak. Ekte 8 nolu mektup; Rober Koptaş, 'Zohrab ve Vartkes'in son günleri', Hayat, Olduğu Gibi, *Agos* gazetesi, 16.07.2010.

604. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 74'de ise, Zohrab ve Vartkes'in, günümüzde de kullanılmakta olan Baron Oteli'nde kaldıkları belirtilmektedir.

605. BOA. DAH. ŞF 14/36–8

cağını herkes tahmin edebiliyordu. Zohrab ve Vartkes'e, Diyarbakır'a gittikleri takdirde, orada İttihat yanlısı Vali Dr. Reşit tarafından şehrin Ermeni komitecileri ile birlikte yargılanacağı söylenir. Bütün dostları olabilecek bir trajediyi önlemeye çalışırlar. Zohrab ve Vartkes bu durumu anlayıp ikna olarak, Cemal Paşa'nın desteğini sağlama yoluna giderler.[606]

İstanbul'a dönebilmeleri veya Halep'te kalabilmeleri için Vali Celal Bey ve diğer bazı Türk dostları, Talat Paşa ve Cemal Paşa'lar nezdinde girişimler başlatırlar. Vali Celal Bey, Zohrab ve Vartkes'in dostu olduğuna inandığı Talat Paşa'ya başvurarak, onların Halep'te kalmalarına müsaade etmesini talep eder.

Celal Bey'in Zohrab ve Vartkes'ten yana çaba gösterip korumaya çalıştığını anlayan İçişleri Nazırı Talat'ın cevabı valiyi görevden alan emri olur. Celal Bey, Halep Valiliği görevinden alınarak Konya'ya vali olarak atanır. Celal Bey, Konya'da da tehcir ile ilgili emirleri uygulamaya karşı bir tutum alacak ve Ekim 1915'te Konya Valiliği görevinden de alınacaktır. Dünya Savaşının bitiminden, İttihatçı liderlerin kaçarak ülkeyi terk etmelerinden sonra kurulacak hükümette Celal Bey İçişleri Nazırı olacaktır.[607]

Halep Valisi Celal Bey, savaşın bitiminden sonra, Ermeni katliamı üzerine görüşlerini özetlediği ve *Vakit* gazetesinde yayınlanan üç günlük yazısında, Zohrab ve Vartkes'in dost bildikleri hükümet erkânı tarafından ölüme gönderilmelerini şöyle ifade edecektir:

> *"Zohrab ve Vartkes Efendiler Diyarbakır'a sevk edilmek üzere polis eşliğinde Halep'e gönderilmişlerdi. Kendileri için belirlenen akıbeti hisseden bu iki zavallı pek üzüntülüydü. İslamlardan birçok kişi, bana ve o sırada Halep'te bulunan Cemal Paşa'ya müracaat ederek, Zohrab ve Vartkes Efendi-*

606. Denis Donikian, Hasan Amdja:"Les effendis Zohrab et Vartkes sur la route de Dyarbékir", Petite encyclopédie du génocide arménién, Medz Yeghern 1915, http://denisdonikian.blog.lemonde.fr/2008/08/12

607. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918*, s. 104.

lerin Halep'te kalması için talepte bulundular. Bu iki kişi, dostlarımdandı. Kendilerini elimle ölüme gönderemezdim. Özellikle Zohrap kalp hastalığına yakalanmıştı. Halep'te kalmaları için İstanbul'a yazdım.[608] *Cevap alamadım. Ben Halep'te kaldığım müddetçe kendilerini göndermeyeceğimi vaat ettim ve vaadimi yerine getirdim. Vartkes ve Zohrab Efendiler, vazifeden ayrılmamdan bir gün sonra sevk edildiler. Bu iki zavallı, o zamanki hükümet erkânının en samimi dostlarındandı. Vartkes'i sık sık evinde ziyaret ederler, dostça, ahbapça görüşürlerdi. Ve hatta boynuna sarılıp öperlerdi."*

"Zohrab ise 31 Mart vakasında rahatını ve belki de hayatını tehlikeye koyarak İttihad ve Terakki erkânından ve kendisi sevk edildiği zaman hükümette olan bir kişiyi hanesinde saklamıştı. Mamafih, bunlar da ölüme sevk edildiler ve öldüler!"[609]

Merkezin tehcir konusundaki emirlerini uygulamakta isteksiz kalan Vali Celal Bey'in yerine Halep'e yeni tayin edilen Vali Bekir Sami (Kunduh) de Krikor Zohrab ile çok iyi dostturlar. Her ikisi de Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) mezunu olup, bu onları birbirine dost kılan ikinci bir faktördür.

Halep, tehcire tabi tutulan Ermenilerin göç yolu üzerinde bir yerdir. Aynı zamanda Bedevi nüfusun da yoğun olduğu burada, Bedevilerden Zohrab'a, onu kaçırabilecekleri teklifi gelir.

"Gazeteci Aram Andonyan'ın aktardığına göre, Celal Bey'den sonra valilik görevini üstlenen Bekir Sami Bey, kaçmaları gerektiğini onlara dolaylı olarak söylemişti. Eski Şam mebusu Şükrü el Asali (Aslızade Şükrü Bey) de, Zohrab ve Vartkes'i öldürme planlarından haberdar olmuş, Urfa'ya gitmemeleri için mutlaka bir yol bulmalarını, güvenilir tanıdıklar vasıtasıyla iletmişti."

"Şükrü el Asali, bu bilgiye inanmayan Dr. Kılcıyan'a şu cevabı vermişti: 'Meclis-i Mebusan'da diller meselesi tartışı-

608. 25 Haziran 1915 BOA. DH. ŞFR. 477/32

609. Celal Bey, "Ermeni Vakayi'i, Esbab ve Tesiratı", *Vakit*, 29 Kasım, 1-2 Aralık 1919, Aktaran: Agos, 30 Temmuz 2010.

lırken, Zohrab, İttihatçı kabineyle aynı fikri savunup Arapların davasına zarar verdi, ama bizim ona büyük bir saygımız var. İnanıyorum ki, Türkler, Ermeniler ve Araplar arasında bir Zohrab daha yoktur. Ama onu öldüreceklerine eminim.'"

"Bu sözler üzerine Dr. Kılcıyan, Arap meslektaşı Tevfik Bey ve Hamid El Cabri'nin yardımıyla, iki mebus için bir kaçış planı hazırladı. Zohrab ve Vartkes yola çıktıktan sonra, silahlı bir Arap grubu, bir soygun görüntüsünde, onlara eşlik eden polis ve jandarmalara saldıracak, Zohrab ve Vartkes'i kaçırıp Cezire taraflarındaki Arap köylerine saklayacaklardı. Bu Arap köylüler, kendilerine sığınmış herhangi birini devlet yetkililerine teslim etmemeleriyle, gerekirse onu korumak için çarpışmayı bile göze almalarıyla tanınıyordu."[610]

"Daha sonra da kıyafet değiştirip Arap giysileri içinde İngilizlerin bulunduğu Bağdat'a kaçıracaklardı."[611]

Halep'te de uzun süre kalan Zohrab, Halep Kaymakamlık Baştabibi Dr. Kılcıyan ve Baron Oteli'nin sahibi Onnik Mazlumyan'dan gelen bu teklifi de kabul etmez ve geri çevirir. Zohrab, hukuka inanan biri olarak, Divan-ı Harp'te yargılansalar bile, suçsuz olduklarının tespit edileceği ve serbest bırakılacağı konusunda ümitlidir. Aynı günlerde Diyarbakır Divan-ı Harb'e sunmak üzere biyografisini ve sağlık durumunu anlatan bir rapor hazırlar. Hastalığı nedeniyle Zakarya Bızdikyan'dan yazmasını rica eder ve Dr. Kılcıyan'a imzalatır.[612]

O günlerde Baron Oteli'nde kısa bir süre kalan 4. Ordu Komutanı, İttihat ve Terakki'nin güçlü adamı Cemal Paşa ile Zohrab bizzat görüşür:

"Zohrap, Cemal Paşa'nın huzuruna çıkmış. Kendilerinin Diyarbakır Divanı Harbine göndereceklerini yana yakıla anlatmış... Cemal Paşa da rikkate gelmiş. Kendilerini muhafaza edeceğini vaat etmişti. İstanbul'a, Dâhiliye Nazırı Talat'a

610. Rober Koptaş, 'Zohrab ve Vartkes'in son günleri', Hayat, Olduğu Gibi, *Agos* gazetesi, 16.07.2010.

611. *Haraç*, 1954, sayı 7475-7479, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 486.

612. *Haraç*, 1954, sayı 7477-7478, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 486.

bir telgraf çekmiş. Bu mesele kapanıncaya kadar Zohrap ve arkadaşlarını ortadan kaybedeceğini, mesele yatışınca meydana çıkaracağını söylemiş. Talat razı olmamış. Diyarbakır'a gönderilmeleri için ısrar etmişti. Nihayet Cemal Paşa, arzusunun hâsıl olmadığını görünce, Talat'tan gelen telgrafnameyi memurlarına bırakmış. Bunu ben hareket ettikten sonra kendilerine gösterin, demiş ve hareket etmişti."[613]

14/27 Haziran 1915 de Krikor Zohrab bu sefer İstanbul'daki Alman Büyükelçi Hans Wangenheim'e bir mektup yazar. Almanya'nın İttihatçılarla olan yakınlığına güvenerek Zohrab, bu mektubunda, 1912'nin ikinci yarısında, İttihatçı karşıtı hükümete ve Halaskar Zabitan Grubuna bağlı askerlerin, buldukları her seviyeden İttihatçıyı tutukladıkları günlerde kaçırıp evinde sakladığı Halil Bey'in (Menteşe) Alman elçiliğine sığınmasına yardımcı olduğunu hatırlatır;

"Bu adam birkaç sene önce size getirdiğim aynı kişi, Osmanlı Meclis-i Mebusan başkanı Halil Bey'dir. Kendisini takip edenlerin elinden kurtarmak için onu evimde saklamıştım."[614]

diyerek, İttihatçılarla olan dostluğuna vurgu yapar ve büyükelçiden kendisini tehcirden ve Divan-ı Harpte yargılanmaktan kurtarması için ricada bulunur.[615]

Ayrıca mektuplarında karısına, kaleme aldığı dilekçelerin Almancaya tercüme edilerek Almanlara iletilmesini, Almanlardan onu savunmaları için yardım istemesini söylemektedir.[616]

Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler, Zohrab ve Vartkes'in tutuklu olarak Halep'e geldiklerini ve burada yaşadıkları hakkında elde ettiği istihbaratları, İstanbul'daki büyükel-

613. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite – İki Kıtal,* Bedir Yayınevi, İstanbul, s. 50, 51, 52.

614. Albert S. Şaruryan, s. 201.

615. Gaidz F. Minassian, s. 223; Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 19; Bak. Ekte 6 nolu mektup.

616. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 19; Bak. Ekte 5 nolu mektup.

çiye rapor etmektedir. 16/29 Haziran tarihli telegrafı ile Rössler şu bilgi notunu iletmektedir:

"Zohrab ve Vartkes Efendi, tanınmış iki Ermeni milletvekili, halen Halep'te bulunmaktadırlar. Onlar Diyarbakır'a gidecek bir konvoyun bir parçasıdırlar. Bölgeden bize ulaşan haberlere göre, bu yolculuğun onlar için ölüm anlamına geldiğine inanmak için her türlü neden vardır. Zohrab kalp hastasıdır, Vartkes'in karısı doğum yapmak üzeredir."[617]

Halil Bey'in Vefasızlığı

Zohrab'ın yardım edeceğine dair en fazla güvendiği kişi Halil (Menteşe) Bey'dir. Çok yakın bir tarihte, daha iki yıl dokuz ay önce, 1912'de, Halaskar Zabitan'dan aldığı tehdit mektubundan sonra başı sıkışan, Halil Bey'in hayatını kurtarmıştır. Halil Bey'le Zohrab ayrıca komşudurlar ve ailece ilişkileri vardır. Halil Bey'le Zohrab iyi dostturlar veya Zohrab öyle düşünmektedir. Halil Bey'in, şerefi üzerine söz verirse mutlaka Zohrab'a yardım elini uzatacağını, bu konuda geniş imkânları olduğunu düşünen Zohrab, her mektubunda, ümitle Halil Bey'den bir gelişme bekler.

Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Bey, Mart ayının başında, Hükümetler ile görüşmeler yapmak üzere, Sofya, Viyana ve Berlin'i kapsayan bir görevle yurtdışına gitmiştir.[618] Zohrab ve Vartkes tutuklandıkları sırada, Halil Bey, üç aydan beri bulunduğu Berlin'deki son günlerindedir. Berlin'de bulunan Levon, babasının tutuklandığını öğrendikten sonra, Halil Bey'i görmüş, Halil Bey'in de İstanbul'a gitmek üzere olduğunu ve kendisine babası Zohrab için çalışacağını söylediğini anlatmıştır.[619] Bu ifadeye göre, en azından Halil Bey'in Zohrab'ın

617. Yves Ternon, *Enquéte Sur La Négation d'un Génocide*, Chapitre VII, La Mort de Zohrab, http://www.imprescriptible.fr/ternon/3_chapitre7

618. Alman Dışişleri Politik Arşivi, İletişim Yayınları, CD. Serdar Dinçer, Alman Belgeleri, 2011, Wangenheim'dan DD'ye, R 13798.

619. Siruni, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 473.

tutuklanmasından çok kısa bir süre sonra İstanbul'a gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Klara Zohrab, Halil Bey İstanbul'a gelir gelmez kapısını çalar ve ondan kocasına yardımcı olmasını ister. Haçik Peltekyan'ın anılarına göre, Halil Bey İstanbul'a geldikten sonra çektiği telgrafla *"Kardeşim Zohrab Efendi, buradayım, merak etme"* diye yazar.[620]

Halil Bey'in İstanbul'a döndükten sonra, Zohrab ve Vartkes için bir çaba içine girdiğinin bir başka tanığı da dönemin İstanbul Ermeni Patriği Zaven Der Yeghiayan'dır. Patrik anılarında, olaylardan kısa bir süre sonra yaptığı ziyaretinden, henüz Meclis Başkanı sıfatını taşıyan Halil Bey'i şu sözlerini aktarır:

> *"Savaşa girdiğimizde, Zohrab, Vartkes ve Hallacyan Efendileri çağırdım ve onlara 'Bu konuda dikkatli düşünün. Sizin Milletinizin koruyucusu olan devletler, şimdi bizimle savaş halindeler ve böylece bizim de düşmanlarımız. Halkınıza ihtiyatlı davranmaları tavsiyesinde bulunun, aksi halde bazı küçük afetlerle karşılaşabilirsiniz' dedim. Ne yazık ki, birkaç ay ben burada değildim ve şimdi geri geldim, mesele onu durdurmanın imkânsız olduğu bir yere gitti. Zohrab ve Vartkes de tutuklandılar ve Diyabakır'a doğru gönderildiler. İki gün boyunca, onları Halep'te tutmak için çalıştım."*[621]

Bir süre için ümitlenen Zohrab, karısına yazdığı 14/27 Haziran tarihli mektubunda, Halil Bey'in yardımcı olmadığının farkına varmaya başladığını *"Halil Bey bize yardımcı olmadı, ama ona tekrar yazıyorum"* sözleriyle anlatır, ancak yine de ümidini tüketmediğini ifade eder. Başkalarına gönderdiği mektupların birer kopyasının mutlaka Halil Bey'e verilmesini ister ki, güvendiği Halil Bey tüm bilgi ve gelişmelere sahip olsun.[622]

620. Albert S. Şaruryan, s. 480.
621. Zaven Der Yeghiayan *My Patriarchal Memoirs*, s. 79
622. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 19; Bak. Ekte 6 nolu mektup.

Klara Zohrab, kocasının moralini yükseltmek için mi veya gerçekten olumlu duygularla ayrıldığı için mi bilinmez, 19 Haziran/2 Temmuz günlü telgrafında, Halil Bey ile yaptığı görüşmeden umutla bahseder. Zohrab da, 20 Haziran/3 Temmuz'da yazdığı mektubunda Halil Bey'e yardım isteğini yeniler. Karısına yazdığı 21 Haziran/4 Temmuz tarihli mektubunda da, Halil Bey'den beklenti içinde olduğunu yazacaktır: *"Eğer Halil Bey son kararını ve sözünü söylerse, şerefi üzerine bize hiçbir zarar gelmeyecek derse, bana... bir telgraf gönder."*[623] İki mektubu birlikte alan Klara, yine Halil Bey'in kapısını çalar ve kocasının yazdığı mektubu teslim eder. Haçik Peltekyan *"Halil Bey, 'Bana söz verdiler, geri getirecekler' gibi cesaretlendirici kelimelerle Bayan Zohrab'ı teselli etti"* diye anlatır. Patrik Zaven de, aynı günlerde Halil Bey'in kendisine *"Hiç olmazsa onları Halep'te tutmak için iki gündür çalışıyorum, bakalım muvaffak olabilecek miyim?"* diye söylediğini yazar.[624] Klara, 24 Haziran/7 Temmuz tarihli telgrafı ile Halil Bey'in verdiği yanıtı yine Zohrab'a iletir.

29 Haziran/12 Temmuz tarihli olarak karısına yazdığı mektubunda Zohrab, sözü yine Halil Bey'e getirecektir:

> *"Eğer Halil Bey beni korursa, yani, gerçekten şereflice beni korursa kurtulabilirim. Korkarım suçsuzluğum tek başına kurtulmam için yeterli değil. Halil Bey sana nasıl, ne seviyede söz verdi? Telgrafın cesaretimi kırdı ve ondan şüpheleniyorum. Onun sözüne güvenin var mı? 'Onu kesinlikle kurtaracağım' dedi mi?"*[625]

Zohrab, Halil Bey'e iki mektup daha gönderir. Ancak geçen günlerde Halil Bey cephesinden hiçbir ses çıkmaz. Zohrab'ın eşine yazdığı mektuplara göre, 40 gün boyunca Halil Bey'e her türlü bilgi, belge, rica ve yalvarmalarla ulaşılmıştır. Klara Zohrab'ın bu girişimlerinden aldığı yanıtları bilemiyo-

623. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 19; Bak. Ekte 5 nolu mektup.

624. *Haraç*, 1967, sayı 10900, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 483

625. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 20; Bak. Ekte 7 nolu mektup.

ruz. Klara Zohrab'ın anıları veya verdiği herhangi bir röportaj konusunda bugüne kadar ortaya çıkmış bir işaret bulunmamaktadır. Diğer yandan Halil Bey'in durumu da soru işaretleri ile doludur. Ermeni kıyımının baş yetkilisi ve son sözün sahibi olan Talat Bey'in karşısında aciz kalan, sözünü geçiremeyen bir Halil Bey mi, yoksa zaten Zohrab'a yardım elini uzatmama konusunda kararlı olan bir Halil Bey mi söz konusu olduğu da belirsizdir. 1948'de vefat eden Halil Bey'in anıları 1946'da yayınlanmıştır. Halil Bey'in anılarını 1915'ten çok uzun bir süre sonra yazdığı, dolayısıyla olayın baskı unsurlarından iyice uzaklaşılmış olduğu söylenebilir. Halil Bey'in anılarında Zohrab'dan hiçbir şekilde bahsetmemiş olmasını, belki de unutturulmak istenen bir tarihin sayfalarını yeniden açmama endişesiyle açıklamak mümkündür.

Ancak Zohrab'ın giderek artan şüphelerine rağmen, yine de son dakikaya kadar Halil Bey'den ümidini kesmediğini görebiliyoruz. Karısına 2/15 Temmuz 1915 tarihinde Perşembe sabahı yazdığı sondan bir önceki mektubunda, Halil Bey'den beklentisinin ümitsiz bir şekilde devam ettiğini görüyoruz:

> *"Halil'in benimle ilgili yükümlülüklerini unuttuğuna ve bana yardım etmeyeceğine inanamıyorum; Masumiyetimin yanı sıra ümitlerim onda, ancak bu noktada suçsuzluğumun değeri kalmadı... Halil Bey acilen ne gerekiyorsa yapacağına dair yalansız ve şerefi üzerine söz verirse bana... bir telgraf gönder."*[626]

Vartkes'in Çabaları

Öte yandan Vartkes de kendi çevresinden yardım istemek için elinden geleni yapar. İttihatçılarla çok iyi ilişkileri olduğu, hatta İttihatçı olarak bilindiği için, dostu olduklarına inandığı İttihatçı yöneticilere müracaat eder.

Konya'da, Diyarbakır'a gönderileceklerini öğrendiğinde, 23 Mayıs/5 Haziran'da derhal Talat'a bir telgraf gönderir. Bu

626. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 21; Bak. Ekte 8 nolu mektup.

telgrafın Talat'a ulaşıp ulaşmadığı bilinmez. Aynı gün yine Talat'a samimi bir dille yazdığı mektubunu, verilen söz üzerine Konya polisi aracılığıyla iletir.[627] 28 Mayıs/7 Haziran'da yazdığı mektubunda Diyarbakır'a gönderilmelerini engellemesini Talat'tan talep eder.

Vartkes Konya'dan yazdığı 26 Mayıs/8 Haziran günlü mektubu ile de karısına oğulları ile birlikte Talat'ın yanına gitmesini ve *"soruşturmanın Konya'da yapılması garantisini almadan geri dönmemesini"* tembih eder. Aynı mektubunda karısına yine İttihatçılardan Mithat Şükrü ve Bedros Hallacyan'a müracaat etmesini söyler.[628]Adana'ya trenle giderken, Osmaniye'de karşılaştığı Diyarbakır mebusu Fevzi[629] Bey'e, karısına vermesi için kendi mebus kartı üzerine 9/22 Haziran tarihli olarak *"Diyarbakır'a gidiyoruz. Talat Bey'e de ki 'bizim tek ümidimiz' kendisidir"* notunu yazar.[630]

Kadere inanan Vartkes, tüm cesaretine rağmen, bu yolun sınırındaki ölüm ihtimalinin giderek arttığını görmeye başlamıştır.[631] Her zaman ittihatçıların yanında yer almasıyla, onların öngörüsünü alan Vartkes'in eski dostlarından hiçbir yanıt çıkmaz.[632] En güvendiği Talat Bey'den bir sonuç alamayan Vartkes, karısını Halil Bey'e de gönderir ve yardım ister.

Halep'teki son gününde Vartkes'teki hayal kırıklığı karısına yazdığı mektubunda, Diyarbakır'a 4/17 Temmuz'da hareket edeceklerini bildirdikten sonra şöyle yazar:

"Hiçbir şekilde gayri ahlaki bir işte bulunmadım, böyle

627. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 15; Bak Ekte 2 nolu mektup; Albert S. Şaruryan, s. 471.

628. Albert S. Şaruryan, s. 472.

629. Pirinççizade Fevzi: (1879-1933) Ziya Gökalp'in Diyarbakır belediye reisliği yapmış dayısı Pirinççizade Arif Efendi'nin oğlu. Osmanlı Meclisi'nde 1. ve 4. dönem İttihatçı mebus olarak görev yaptı. TBMM 1. Dönem ve 2. Dönem'de Diyarbakır milletvekili, 1921-1924'de Bayındırlık Bakanı oldu. Ermenilerin katledilmesinde, 1915'te Diyarbakır Valisi Dr. Reşid'e önemli bir destek vermiştir.

630. Albert S. Şaruryan, s. 477.

631. Raymond Kévorkian, s. 739.

632. Raymond Kévorkian, s. 739.

bir düşüncem de olmadı. Nazır (Talat) *beni buralara kadar sürüklemelerine nasıl izin verdi." "Hurigim'le* (büyük oğlu Hayrig) *ve bebeğimle* (yeni doğmuş) *birlikte bir daha Talat'a gidin. Kendisinden başka hiçbir koruyucum ve dostum yok de."* Mektubunu ayrılık sözleri ile bitirir: *"Eh hoşça kalın benim canlarım, gelin bir kere daha sizi, yalnız sizinle ve insanlık sevgisiyle dolu olarak çarpan yüreğimle, geniş göğsümde kucaklayayım."*[633]

Selanikli Dr. Nazım

Zohrab, İttihat ve Terakki içinde güçlü adamlardan biri olan, aynı zamanda Ermeni tehcirinin organizasyonunda çok önemli görevi bulunan Dr. Nazım'a[634] da müracaat etmekten çekinmez. Halep'e geldiklerinde orada bulunan İttihat'ın en önemli yöneticilerinden Selanikli Dr. Nazım'ı ziyaret ederler.

Olayların gelişimi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın başındaki 3 kişiden biri olan Dr. Nazım'ı bir tarafa, Osmanlı meclisinin iki Ermeni mebusu Zohrab ve Vartkes'i ise tamamen karşı bir tarafa getirmiştir. Bir taraf infaz ederken, diğer taraf infaz edilmektedir. Ancak tarih bu saflaşmayı henüz netleştirmiş olmadığından, eski ilişkiler bu insanları bir araya getirir.

Zohrab ve Vartkes, Dr. Nazım'dan imkânlarını kullanmasını, kendilerine yapılan haksızlığın ortaya konulması için yardımını talep ederler, İstanbul'a gitmek üzere olan Dr. Nazım'a ailelerine yazacakları mektupları götürmesini isterler.

633. Albert S. Şaruryan, s. 487.

634. Zohrab'ın yardımına müracaat ettiği Dr. Nazım'ın, Mayıs 1915'te İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nde düşüncelerini yansıtan sözleri: "Biz bu inkılâbı ne için yaptık? Gayemiz neydi?... Ben, Türklüğü ihya etmek için size arkadaş, yoldaş, kardeş oldum. Ben, Türk'ün, yalnız Türk'ün yaşamasını bu toplulukta müstakil bir hâkimiyet sahibi olmasını istiyorum. Türk'ten başka unsurlar mahvolsun, hangi dinde ve hangi mezhepte olursa olsunlar bu diyarı Türk'ten başka bütün unsurlardan temizlemek lazımdır." Aktaran: Mevlanzade Rıfat, Türkiye İnkılâbının İçyüzü, Pınar yayınları, 1993, s. 109.

Dr. Nazım bu ricayı yerine getirebileceğini ve özellikle Vartkes'e İstanbul'da karısını ziyaret edeceğine dair söz verir.[635]

Vartkes, 13/26 Haziran günü karısına yazdığı mektubu, Zohrab da ertesi gün yazdığı mektubu[636] karısına vermek üzere Dr. Nazım'a teslim ederler.

Zohrab *"Bu mektubu alan Nazım Bey durumumuzu izah edecektir"* diye yazdığı mektubunda, Alman Büyükelçisine gönderdiği, ilgili makamlara dağıtmak üzere ve *"bizi korumasını, en azından burada kalmamız için yardımını"* istediği mektuptan bahseder. *"Böylece büyükelçi bize atılan iftiralar yüzünden nasıl bir tehlike altında olduğumuzu görebilir"* sözleri bulunan mektubun "Nazım Bey'in canını sıkacağını"[637] tahmin eder.

Daha sonra karısına yazdığı 29 Haziran/12 Temmuz tarihli mektupta[638], Dr. Nazım'a yeni bir mektup yazdığından bahseder: *"Dr. Nazım Bey'in dikkatine Türkçe bir yazı yazıyorum, kendisi İttihat'ın çok güçlü bir üyesidir. Bu yazı bir memorandum veya bir dilekçe tarzında olacak... Nazım Bey'in dikkatine... Yazdıklarımı verirken ona yalvar... Bu ziyaretinin verimli olmayacağını düşünürsen, mektubumu ona verme."*

Zohrab bir fayda sağlayabilir düşüncesiyle her kapıyı çalmaktan çekinmez.

Talat Bey'e defalarca yazar ve karısına mektuplarını elden bizzat vermesini söyler. Zohrab, *"Talat Bey'e gidin, evine veya ofisine... Mektubu Talat'a ver ve 'senin kocanı kurtaracağım' diye kesin söz vermesi için ona yalvar"* diye karısına yol gösterir.[639] Yazdığı başka bir mektubu da, Halep Valisi Bekir Sami Bey'in aracılıyla Talat Bey'e ulaştırmaya çalışır. Cavit

635. Albert S. Şaruryan, s. 479.

636. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 19; Bak. Ekte 6 nolu mektup

637. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 19; Bak. Ekte 5 nolu mektup

638. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 20; Bak. Ekte 7 nolu mektup.

639. a.g.e. s. 22; Bak. Ekte 9 nolu mektup.

Bey, Hüseyin Cahit Bey, Romanya Büyükelçiliği, Zohrab'ın çaldığı kapılardan sadece birkaçıdır.

Ne yazık ki bütün bu çabalardan bir sonuç alınamayacaktır. Bütün yardım kapıları kapanmıştır. Zohrab, Klara'ya artık "yalvarmak" dahil, her yolu denemesini söyleyecektir.

> *"Benim zavallı karıcığım, cesaretin derinden kırılmış görünüyor. Herkes seni terk etti. Bu kadar uzaktan bile her şeyi görüyorum. Ama cesaretini kırma- dilekçe üstüne dilekçe, yalvar, yakar, özellikle tam da şu anda."*[640]

Yardım etmekten kaçanlara isyan edercesine, Zohrab 2/15 Temmuz sabahı karısına *"Ölürsem, 2000 lira al ve hayırsever kuruluşlarına bağışla"* diye yazacaktır.[641]

Zohrab'ın vasiyetnamesini Halep'te hazırladığı ve buradan İstanbul'a gönderdiği anlaşılıyor. Bir kaynağa göre, Zohrab, 2/15 Temmuz'da Halep'te, ünlü Baron Oteli'nin sahiplerinden Onnik Mazlumyan'a, 10 gün sonra ailesine ulaştırmak üzere bir zarf içinde vasiyetini vermeyi başarır.[642] Başka bir kaynak olan ve Ermenice olarak yayınlanmış *"Bütün Eserleri"*nde ise, Zohrab'ın 15 Temmuz'da yazdığı vasiyetini, Almanya'nın Halep Konsolosu Dr. Rössler'e emanet ettiği belirtilmiştir.[643] Son olarak, Zohrab'ın Halep'ten eşine gönderdiği 2/15 Temmuz 1915 tarihli son mektubunda da, vasiyetnamesini aynı zarfın içine koyduğuna dair bir ifade vardır.[644] Vasiyetini iletme şekli, bunlardan biri olabileceği gibi, birden fazla kanaldan göndermiş olması da mümkündür.

640. a.g.e. s. 19; Bak. Ekte 6 nolu mektup.
641. a.g.e. s. 22; Bak. Ekte 8 nolu mektup.
642. Denis Donikian, Hasan Amdja:"Les effendis Zohrab et Vartkes sur la route de Dyarbékir"; *Haraç*, 1954 sayı 7486, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 486.
643. Raymond Kévorkian, s. 798.
644. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 22; Bak. Ekte 9 nolu mektup.

Hastalığın Seyri

Zohrab, Konya'da ilk defa rahatsızlanmış ve hastalığının kalbinden kaynaklandığı teşhisi konmuştu. Konya'ya gelinceye kadar, bu işin sonunda Diyarbakır'a kadar gitmek ve orada yargılanmak olduğu bilgisine henüz sahip olmamıştı. Bu bilginin kendisine verilmesi ile konuyu daha iyi anlayan Zohrab, bir şok etkisi yaşamış, bir yandan moral durumu kötüleşirken, öte yandan fiziki sağlık durumu da tehlikeli bir safhaya girmişti. Karısına gönderdiği mektuplarda zaman zaman bunu açıkça yazmıştır. Burada, sağlık durumu hakkında karısına bilgi verme çabasının yanında, karısına işin ciddiyetini anlatabilme, bu sayede onu daha iyi seferber edebilme düşüncesi de vardır. Genellikle karısının moralini yükseltmeye çalışırken, arada bir içinde bulunduğu paniğin işaretlerini de vermektedir. Haziran-Temmuz aylarında, Konya, Adana, Halep gibi illerdeki sıcaklık ortalamasının oldukça yüksek olduğu dikkate alınırsa, günün şartlarında bir kalp hastasının içinde bulunduğu durumu anlamak daha kolay olacaktır.

Konya'da başlayan kalp hastalığı, Adana'da en kritik seviyeye ulaşır. Birkaç gün mektup yazamayacak kadar kötüleşen Zohrab'ın durumundan endişe duyan karısı, gönderdiği üçüncü telgraftan sonra 3/16 Haziran tarihli telgraf ile cevap alabilir: *"Kalbimin durumu kötüleşti. Bir süre ciddi hasta olacağım tespit edildiğinden beri, bir ihtimal tedaviye alınacağım ve bir süre istirahat edeceğim."*[645] 6/19 Haziran tarihinde Adana'dan karısına gönderdiği telgrafla da *"iyileşmem istirahat etmeme bağlı"* diye yazarak durumunu teyit eder.[646]

Vartkes, 13/26 Haziran'da karısına yazdığı mektupta *"Zohrab Efendi'ye gelince o hep hasta"* diyerek durumu özetler.[647] Halep'te 17/30 Haziran günü akşamüstü, şiddetli kalp ağrıları ve çok kötü bir şekilde öksürmesi nedeniyle, sağlık durumu

645. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 23; Bak. Ekte 11 nolu telgraf.

646. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 23; Bak. Ekte 13 nolu telgraf.

647. Albert S. Şaruryan, s. 480.

ciddi ölçüde bozulan Zohrab, Halep'in Baştabibi A. Altunyan, Kaymakamlık Baştabibi Kılcıyan ve yardımcısı Tevfik Bey tarafından tedaviye alınır. 21 Haziran/4 Temmuz'da Halep'ten karısına yazdığı mektupta, *"Buraya geldiğimde tartıldım. 72 kiloyum. İstanbul'da 82 kiloydum. Şimdi kemiklerim sayılıyor. Ancak hayatımı kurtarmaya çalışıyorum"*[648] diye yazan, *"Kendimi Tanrının ellerine bıraktım. O'nun istediği olacak"*[649] diye ifadeler kullanmaya başlayan 54 yaşındaki ünlü avukat ve mebusun durumu daha iyi anlaşılmaktadır.

Halep'te imkânlar daha geniştir ve hastanın durumunda iyileşme görünür. 29 Haziran/ 12 Temmuz'da yine Halep'ten yazdığı mektupta, Zohrab, çok iyi bir doktor bulduğunu ve Sivaslı Dr. Altunyan'ın hastanesinde çok iyi bakıldığını, hatta Diyarbakır'a giderken de, aynı doktordan sağlığı ile ilgili tavsiyeleri alacağını bildirmektedir.[650] Nitekim Halep'ten ayrılmadan önce, Vartkes karısına yazdığı 2/15 Temmuz tarihli son mektubunda hastanın olumlu yöndeki gelişmesinden bahseder: *"Zohrab'ın hastalığı bayağı geçti. Kendini koruyor ve daha iyi olacağını düşünüyor. İlk günlerde çok ezilmişti, ama şimdi maneviyatı daha yüksek."*[651]

Gittiği yolun sonunda ölümü giderek daha fazla görmekte olan ve uzun yıllar boyunca İstanbul'da dost olarak bildiği kişilerden hiçbir yardım alamamasının ruhunda yarattığı yıkımı görmemek mümkün değildir. 2/15 Temmuz 1915 Perşembe sabahı, ölümüne çok az bir zaman kala Halep'ten sevgili eşi Klara'ya gönderdiği mektubunda Zohrab şöyle yazmaktadır:

> *"Şimdi, sevgili karıcığım, bizim için son perde açılırken... Daha fazla yazacak gücüm kalmadı. Hayatta kalamazsam, çocuklarıma son öğüdüm ve arzum; her zaman*

648. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 19; Bak. Ekte 5 nolu mektup.
649. a.g.e. s. 19; Bak. Ekte 6 nolu mektup.
650. a.g.e. s. 20; Bak. Ekte 7 nolu mektup.
651. Albert S. Şaruryan, s. 487.

birbirleriyle uyum içinde olsunlar, sana saygı göstersinler, senin kalbini kırmasınlar ve... beni de hatırlasınlar."[652]

Beni Diyarbakır'a Yok Etmek İçin Gönderiyorlar

İstanbul'daki Dahiliye Nazırı Talat Bey'den, Halep Polis Komiserliği'ne Zohrab ve Vartkes Efendilerin askeri mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderilmeleri emri gelmiştir. Diyarbakır Valisi Reşid Bey de Halep Valiliğinden "Zohrab ve Vartkes'in derhal gönderilmesini" istemektedir[653] Başkentten DahiliyeNazırı Talat Bey de sabırsızdır ve Halep Valiliğinden "Diyarbakır'a sevkleri bildirilen Vartkes ve Zohrab'ın yola çıkmış olup olmadıklarının bildirilmesini" istemektedir.[654]

Halep Valiliği, Zohrab ve Vartkes Efendilerin belirtilen günde Diyarbakır'a doğru yola çıkarılacaklarını İstanbul'a bildirir.[655] Yeni gelen habere göre, ertesi gün, yani 3/16 Temmuz Cuma günü trenle Urfa'ya doğru yola çıkacaklardır. Zohrab Perşembe sabahı karısına yazdığı mektubundan sonra bu sefer akşam tekrar bir mektup kaleme alır. Bu mektup Zohrab'ın karısına yazdığı son mektuptur.

"Çok sevgili ruhum: Bize Cumartesi günü ayrılacağımızı söylemişlerdi ve senin için iki yazı hazırlamıştım. Şimdi ise, yarın Cuma sabahı yola çıkacağımızı söylediler. Yarın tren var. Yapabileceğimiz bir şey yok. Öyle olsun... Seni bir kere daha öpüyorum. Dua et, çalış... Bu mektubun içine vasiyetnamemi koydum. Perişan olmayın."[656]

652. a.g.e. s. 22; Bak. Ekte 8 nolu mektup; Krikor Zohrab Kimdir? Bu metin İstanbul'da 24 Nisan 2009'da "24 Nisan 1915 ve Ermeni Aydınları Tutuklandılar, Sürüldüler, Bir Mezar Taşları Bile Olmadı" isimli etkinlikte okunan dört hayat hikayesinden biri.

653. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 75.

654. 14 Temmuz 1915 BOA. DH. ŞFR. 54/A/2.

655. 15 Temmuz 1915 BOA. DH. ŞFR 480/28

656. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review*, s. 22; Bak. Ekte 9 nolu mektup.

Fiziksel olarak bu sıcak yaz günlerinde Halep-Diyarbakır yolunu almaları oldukça zordur. Halep Jandarması onlara Diyarbakır'a kadar refakat etmek üzere validen emir almıştır. Zohrab ve Vartkes, Diyarbakır'a kadar korunacaklarına ve güvende olacaklarına inanmışlardır. Urfa-Diyarbakır arasındaki yol, hele Ermeniler için son derece güvensizdir. Diyarbakır ile ilgili olarak Zohrab karısına:

"Beni İstanbul'dan Diyarbakır'a yargılamak için gönderenler, yok etmek için gönderiyorlar. Diyarbakır'da korkunç şeyler oluyor ve olmaya devam edecek. Tanrı bilir, suçsuz olmama rağmen, orayı canlı terk edemeyeceğim... Diyarbakır etrafı surlarla çevrili bir şehir, kendi içinde bir hapishane."[657]

"Diyarbakır'dan gelen haberler iyi değil. Çok sert cezalar ve infazlar konusunda hikayeler duyuyoruz. Diyarbakır'da başımıza ne geleceğini sadece Allah bilir."[658]

diye yazar. Bundan sonra Zohrab ile haberleşme kesilecektir.

Krikor Zohrab, içinde bulunduğu olumsuz moral ortamına rağmen, insani duyguları ve nezaketi son anına kadar elden bırakmaz. Halep'teki son gününde, kendisine yardımcı olan ve dostane davranan Halep Valisi Bekir Sami Bey'e bir teşekkür mektubu yazmayı ihmal etmez: *"Dostunuz Zohrab, size son ve ebedi ayrılık selamlarını gönderiyor"*. Aynı şekilde Halep Polis Müdürü Fikri Bey'e de ayrılık ve teşekkür mektubu yazar.[659]

Zohrab Urfa'da

3/16 Temmuz'da Zohrab ve Vartkes Efendiler, sabahleyin saat 7'de Halep'ten Urfa'ya trenle hareket ederler. Saat 11'de Merşet (Arab) Pınar tren istasyonuna vardıklarında bu sefer

657. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review,* s. 20; Bak. Ekte 7 nolu mektup.

658. a.g.e. s. 21; Bak. Ekte 8 nolu mektup.

659. *Joğovurti Tsaynı (Halkın Sesi),* 10/23 Ocak 1919, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 488.

Urfa'dan gelen polisler tarafından karşılanırlar. Demiryolu burada sona ermiştir ve buradan sonra at arabası ile yola devam edilecektir. At arabası ile yapılacak 7 saatlik yolculuktan sonra Urfa'ya varırlar. Urfa'nın yetkilileri, Halep'ten gelen bu gurubu, onbeş gün önce Diyarbakır'dan gelen iki tutuklu sanmışlardır. Bu nedenle, Diyarbakır'a kadar eşlik ederek güvenliklerini sağlayacak olan Halep Jandarmasının korumasından, Urfa Jandarmasının kontrolü altına alınırlar.[660] Oradan da hareket edip aynı gün geceleyin Urfa'ya varınca, polislerin gözetimi altında otele götürülürler.

Zohrab ve Vartkes geldiklerinde Urfa Ermenileri henüz tehcire tabi tutulmamıştı. Ancak her yerde yapıldığı gibi bunun için gerekli ilk adımlar atılmaya başlanmıştı. Polis hemen hemen her gün silah arama gerekçesiyle, Ermenilerin evlerinde aramalar yapıyor, silah bulamayınca da saygın ve tanınmış Ermenileri, sakladıkları silahları söyletmek üzere tutuklayıp hapse atıyordu.[661] Hapse atılanlar sorgulandıktan sonra, Diyarbakır askeri mahkemesinden gönderilen yargıçlar yargılamalara başlamışlardı.

Ancak Temmuz ayının ilk haftasında yine Diyarbakır'dan gelen iki Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi olan Çerkez kökenli Ahmet ve Halil Beyler, yargılamaların gereksiz yere vakit kaybı olduğunu, Ermeni erkeklerinin imha edilmesi, ailelerinin de Urfa dışına tehcir işlemine tabi tutulması için İstanbul'daki İttihat ve Terakki merkez yönetimi adına ağırlıklarını koymuştu. Kısacası, Urfa'da ne mutasarrıfın ne de Divan-ı Harb'in sözü geçmez hale gelmiş, bu iki Teşkilat-ı Mahsusa görevlisinin dediği geçerli hale gelmişti ve sonunda uygulama onların dediği şekilde olacaktı. İşte Zohrab ve Vartkes'in öldürülmesi de bu ikilinin dayatması ile olacaktır.[662]

660. Denis Donikian, Hasan Amdja:"Les effendis Zohrab et Vartkes sur la route de Dyarbékir".

661. James Bryce- Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915- 1916*, c. 2, Pencere Yayınları, 2005, s. 318.

662. Halep Alman Konsolosu Rössler'den Alman Şansölyesi Bethmann- Hollweg'e 11 Ağustos 1915 tarihli raporu, Aktaran: Serdar Dinçer, Alman Belgeleri, İletişim Yayınları, 2011, s. 584- 585.

Urfalı Ermeni militanlardan Mıgırdıç Utyehparyan, Zohrab ve Vartkes'i kaçırmak düşüncesiyle, gece kaldıkları otelin damına çıkar. Ancak korumanın çok kuvvetli olduğunu ve buradan kaçırmanın imkânsızlığını görerek geri döner. Ertesi gün Mıgırdıç Utyehparyan, Zohrab ve Vartkes'e, ilettiği bir notla kendilerini kurtarma hazırlığı yaptığını bildirir. Tutuklu mebuslar *"Biz kaçmak istemiyoruz. Urfa'daki Ermenileri tehlikeye atmak istemeyiz"* diye cevap verirler.[663]

Osmanlı Meclisinde Urfa mebusluğu yapmış bulunan Kürkçüzade Mahmut Nedim[664] (Bağımsız) ve Şeyh Safvet (Yetkin) (İttihatçı) Beyler, 4/17 Temmuz'da Zohrab ve Vartkes Efendileri ziyaret ederler.

Bu arada, Halep'ten ayrıldıklarını öğrenen Klara Zohrab, daha önce Zohrab'ın ona söylediği gibi, valiye gönderdiği telgrafla eşinin akıbetini sorar. Halep Valisi Bekir Sami Bey, 4/17 Temmuz'da Bayan Zohrab'a gönderdiği telgrafla[665], Zohrab ve Vartkes'in bir gün önce Diyarbakır'a gönderilmek üzere Halep'ten ayrıldıklarını teyit eder. Bayan Zohrab Diyarbakır valisine de eşini soran bir telgraf gönderir. Diyarbakır valisi Dr. Reşit'in cevabı, Zohrab ile Vartkes'in Diyarbakır'da olmadıkları, konunun Urfa'dan sorulması şeklinde olacaktır.[666]

Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in cevabi telgrafı üzerine önemli bir detayı aktarmak, bu tarihi olayın karanlık noktala-

663. *Zartonk,* 1970, sayı 265, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 489.

664. Kürkçüzade Mahmut Nedim: 1908- 1912 döneminde Urfa'dan Osmanlı mebusu. Urfa, Suruc ve Munbuc'daki Ermeni katliamlarında önemli rolü olmuştur. Suruc'da müfettiş, Munbuc'da Belediye Reisi olarak, Ermeni sürgünlerin yağmalanıp öldürülmesi emirlerini vermek, cinayet çetelerini beslemek, ırza geçmekten ve Ermeni mallarının yağmasından pay almaya kadar çok kötü bir şöhreti olmuştur. Mütarekeden sonra, Halep'de İngilizler tarafından bir süre hapsedildi. Ancak Arap olması ve güçlü desteğe sahip olmasından dolayı serbest bırakılmıştır. Kaynak: Raymond Kevorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, Belge Yayınları, 2011, s. 175, 180, 232.

665. Letters Of Krikor Zohrab, *The Armenian Review,* s. 23; Bak. Ekte numaralandırılmamış telgraflar.

666. a.g.e.

rından birini aydınlatmak açısından önemli olacaktır. Bayan Klara Zohrab'ın telgrafına karşılık olarak Vali Dr. Reşit'in gönderdiği telgrafın üzerinde, 16, 29 ve 30 Temmuz şeklinde üç ayrı tarih mevcuttur. Bunlardan birincisi olan 16 Temmuz tarihi, valinin telgrafını İstanbul'a gönderdiği ve sansür merkezinin İstanbul'da telgrafın üstüne bastığı ilk tarihtir. Diğer iki tarih de İstanbul'daki telgraf merkezinin bastığı tarihlerdir. Telgrafın üzerinde "Diyarbakır" damgasının olmaması, bu telgrafın Diyarbakır'dan gönderilmediğini göstermektedir. Buradan çıkan sonuç, aslen Vali Dr. Reşit'e ait olması gereken telgraf, 16 Temmuz tarihinden, Zohrab ve Vartkes'in Urfa-Siverek yolunda öldürüldüğünün kesinleşmesi için 29 Temmuz'a kadar İstanbul'da bekletilmiş ve daha sonra Bayan Zohrab'a teslim edilmiştir.[667]

5/18 Temmuz'da, tutukluları büyük bir saygıyla karşılayan, İstanbul'da Meclis-i Mebusan'dan arkadaşı olan Urfa mebusu bağımsız Mahmut Nedim Bey'in davetiyle Zohrab ve Vartkes Efendiler, akşam onun düzenlediği yemek ziyafetine katılırlar. Mıgırdıç Utyehparyan, Nedim Bey'in konağında, Zohrab ve Vartkes'in bulunduğu odaya bacadan girer ve kaçırma teklifini tekrar eder. Ancak tutulu mebusların kararı değişmez.

Akşam yemeğini bitirdikten sonra, dört jandarma gelerek ev sahibine iki tutukluyu götürecek arabanın geldiğini söylerler. Zohrab onların gelişinin nedenini anlamıştır. Mahmut Nedim'e yemek için teşekkür ettikten sonra, *"Onlar bizi öldürmeye götürüyorlar, müdahale etmenizi rica ediyorum"* der. Mahmut Nedim nüfuzunu kullanacağına dair söz verir. Ancak sonuçta hiç kimse hazırlanmış olan planı engelleyemez.[668]

Öldürülmesi

Olayın bundan sonraki aşaması, değişik sözlü anlatımlar mesnet alındığı için, farklı olabilmektedir.

667. Kohar Aznavourian, Zohrab's Letters From Exile, *The Armenian Review*, Spring, 1982, Vol. 35, 1-137, s. 11.

668. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918*, s. 104-105.

Bir anlatıma göre, Zohrab ve Vartkes Efendilerin katledilmesi amacıyla, bölgede Ermeni katliamları ile faaliyette bulunan baş eşkıyalar Düzceli Çerkez Ahmet, Galatalı Çerkez Halil ve Reşid'in oğlu Mustafa Urfa'ya gelmiştir. 6/19 Temmuz günü sabah saat 4'de, Urfa'da Zohrab ve Vartkes Efendilerin kaldıkları otelin önüne iki at arabası ile iki atlı jandarma gelir. İkinci arabada Çerkez Ahmet ve Çerkez Halil, Mustafa, Komiser Şakir ve Jandarma komutanı Yüzbaşı Abdurrahman oturmuşlardır. Arabacı Müslüm'ün arabasına oturtulan Zohrab ve Vartkes Efendiler, atlı jandarmalar ve arabacı Hallo'nun arabası eşliğinde Urfa'dan dışarı yola çıkarlar.

Bir saatlik bir yolculuktan sonra, arabalar, kara taşlarla kaplı Şeytan Deresi'ne (Sadanayi Tsor) gelirler. Dereyi Kara Köprü'den geçmeye hazırlanırken, önden giden jandarma sola dönerek dere kenarından Kasap Taşı denilen taşın yanına geldikten sonra durur. Arabacı Müslüm, atların bağlarını çözerek atlarla birlikte uzaklaşır. Jandarmalar, Kasap Taşı'nın yanında Zohrab ve Vartkes'in içinde bulunduğu arabanın etrafını sarar. Arkadan gelen Hallo'nun arabası Kara Köprü'nün önünde durur. Arabadan inenler ve jandarmalar, Abdurrahman'ın işaret vermesi ile Zohrab ve Vartkes'e ateş etmeye başlarlar. Açtıkları ateşle önce Vartkes'i öldürürler. Ateşten isabet almayan Zohrab, arabanın içinde ve muhtemelen henüz yaralanmamıştır. Jandarmalar ve çeteciler arabaya yaklaşırlar. Zohrab korkudan çıldırmış vaziyette, elleriyle yüzünü kapatmıştır. Hep bir ağızdan Zohrab'a "*İn aşağı*" diye bağırırlar. Zohrab, sanki kendisine seslenmiyorlarmış gibi, sesini çıkarmadan oturmaktadır. Çerkez Ahmet, Zohrab'ı sırtından yakalayıp hızlıca sarsarak "*İn aşağıya! Artık yaşamayacaksın, zira en üstten emir var*" diye bağırır. Çekiştirerek arabadan aşağıya indirmeye çalışırlarken, Zohrab Efendi iki eliyle arabaya tutunup, gözyaşlarıyla inmeyi reddederek "*İnecek halim yok, beni burada öldürün*" deyince, Çerkez Ahmet, hançerini çekerek karnına saplar. Diğer çeteciler de ayni şekilde hançerle birçok darbeler indirirler. Ardından bedenini sürükleyerek yere bırakırlar ve tabanca ile üstüne ateş ederler. Çerkez Ahmet, eline aldığı bir kaya parçasıyla Zohrab'ın başını parçalar.

Vartkes'in cesedi arabada, Zohrab'ınki ise Kasap Taşı'nın üstündedir. Öldürülen mebusların elbiselerini çıkarırlar, ayaklarından köprüye kadar çekerek, yolun öbür tarafına çalılıkların arasına atarlar. Katiller katliamı bitirdikten sonra arabalarına binerek şehre dönerler. O sırada silah seslerini duyarak gelen ve Kara Köprü'nün yakınında bulunan civar köylüleri, acele ile cinayetin işlendiği yere gelerek talan edecek bir şeyler ararlar. İşlerini bitirdikten sonra vadiye bırakılmış cesetleri taşa tutarlar.[669] Cinayetler, Urfa Mebusu Mahmut Nedim'in damadı ve Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in ekibinden olan Komiser Şakir Bey'in gözleri önünde işlenir.[670]

Başka bir anlatıma göre ise, o sıralarda henüz Ermeni tehciri Urfa'da uygulanmaya başlamamıştır. Bunun ilk işaretlerinden biri olarak Urfa'nın (Edesya) ruhani lideri hassas ve güzellik sevdalısı bir şahsiyet olan D. Ardavazt Dz. V. Kalenderyan[671] ve Urfa'nın ileri gelelerinden iki Ermeni hapse atılmıştı. Gelen iki arabanın birinde iki mebus, Zohrab ve Vart-

669. *Haraç*,1954, sayı 7483-7484; *Zartonk*, 1970, sayı 268, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 492-493; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, s. 75.

670. Carlos Bedrossian, *"Urfa's Last Stand, 1915"* , Edited By Richard G. Hovannisian, Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/ Urfa, Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California, 2006, s. 486.

671. D. Ardavazt Dz. V. Kalenderyan, Edesya (Urfa) Ruhani lideri, hassas ve güzellik sevdalısı bir şahsiyet. 1876'da Bursa'nın Yenice kasabasında doğdu. 1901'de Vartabed oldu.1902-1907'de Yerzinga'dan (Erzincan) sonra, 1908 yılı sonunda geldiği Urfa'nın 1915'e kadar ruhani liderliğini yaptı. Genç, aktif ve yapıcı, yenilikler getiren bir kişiydi. Okullarda Fransızca eğitimin yanına İngilizce eğitimi getirdi. Halktan toplanan paralarla, eski harap bir binayı yıktırıp okula iki katlı güzel ve ferah bir bina yaptırdı. Urfa Apostolik Ermenilerinin Başpiskoposu, Vardapet (Archimandrite) Artavazd Kalenderyan, Ermeni cemaatinin önderiydi. İhtiyatlı ve diplomasiye güçlü inancı olan, Türklerle ilişkilerinde uzlaşmacı bir adamdı. Hatta, Artavazd, herhangi bir misillemeye fırsat vermemek için, Ermeni siyasi partileri Taşnaksutyun ve Sosyal Demokrat Hınçakların aktif hücrelerinin siyasi gösterilerine sınırlama getirmişti. Türk yetkililer, Urfa'nın Hıristiyan ruhani liderleri grubunu dizginlemek için Ardavazd'ı kullanırlardı. Haziran 1915'te, Urfa Jandarma Komutanı, Urfa Ermenileri Piskoposunu çağırmış, >>

kes bulunmakta, diğerinde ise Urfa piskoposu Ardavazt Kalenderyan ve şehrin iki Ermeni ileri geleni bulunmaktadır. İki araba olarak jandarmaların koruması altında Urfa'dan Diyarbakır'a götürülmek üzere çıkarlar.[672]

Urfa'dan, 4-5 kilometre kadar, yaklaşık bir saat uzaklaştıktan sonra, Karaköy isimli bir köyün batısında bulunan ve üstünden Kara Köprü ile geçilen Şeytan Deresi'nin aktığı vadiye vardıklarında, etrafları silahlı bir çete tarafından çevrilir. Silahlı çetenin başı olan Çerkez Ahmet ve yardakçıları Çerkez Nazım ve Halil, küçük kafileyi durdururlar ve jandarmalara, onlara verilen görevlerine uygun olarak, kurbanlarını bırakıp Urfa'ya dönmelerini emrederler. Eşkıyalar, tutuklu ve sürgünleri arabalardan indirerek, onları bir metre uzunluğundaki demir kazıklarla zemine çivilerler. Ardavazt'ın sakalı dışında, tümünün saçlarını yolduktan ve çeşitli işkenceler yaptıktan sonra kafalarını keserler. Sonunda, onları çırılçıplak soyup, uzuvlarını keserler. Arabaya refakat eden iki jandarma olaya müdahale etmez, sadece seyreder.[673]

7/20 Temmuz günü Urfa Pazarı'nda Zohrab'ın altın saati

Ermeniler silahlarını teslim etmez ve aralarındaki asileri ihbar etmezlerse tüm Urfalı Ermenilerin sürüleceği şeklinde tehdit etmişti. Bir süre sonra da Piskopos tutuklanmıştı. Vatansever bir din adamı ve aynı zamanda Ermeni Kilisesi ve Avrupa'nın tanınmış bir müzik uzmanı, müzikologdu. Bedros Turyan'dan "Sev Hogher"in müziğini besteledi ve yayınladı. Urfa'da ilk defa karma koroyu kurdu ve üç-dört sesli şarkılar söyletti. Eserleri: 'Miyutenagan Harts' (Birlik Meselesi) ve 'Şınorhali Sarsurner' (Güzel Ürpertiler)- Kaynak: Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918,* s. 106; Teodig, *11 Nisan Anıtı,* s. 170, 244; Carlos Bedrossian, *"Urfa's Last Stand, 1915"*, s. 473; Bedros Der Bedrossian, *Ourfatzi,* Philadelphia, USA, 2005, s. 50.

672. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, Df 30-31; Krikor Zohrab Biyografisi, http://www.okimdir.com/krikor-zohrab-biyografi.html

673. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918*, s. 105; Krikor Zohrab (Krikor Zohrab Kimdir?- Krikor Zohrab Hakkında), www.msxlabs.org/forum/edebiyat-tr/23242-krikor-zohrab-krikor-zohrab-kimdir-krikor-zohrab-hakkinda.html - 31k

ve yüzüğü satışa çıkmıştır bile. Ekber Ritza isimli bir İngiliz, Urfa Pazarı'ndan satın aldığı, üzerinde isminin baş harfleri ve birkaç damla kan izi bulunan Zohrab'ın çantası ile Halep'te ortaya çıkacaktır.[674]

İşte, Zohrab ve Vartkes gibi, Osmanlı Meşrutiyet Anayasasına gönül vererek Meclise seçilmiş mebuslar böyle bir cinayetle öldürülmüşlerdir. 1915-1916 yıllarında işlenen binlercesi gibi bir cinayetle öldürülen Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan, Ardavazt Kalenderyan ve isimsiz iki Ermeninin cenazeleri ve bugüne kalan birer mezar taşları dahi olmamıştır. Abdülhamit istibdadına karşı mücadele veren Krikor Zohrab, Ermenilerin katledilmesi bakımından onun daha üst seviyesi olan İttihatçı istibdadın kurbanı olmuştur.

Bu olayı yazan birçok araştırmacıya göre, bu komplo ve cinayetin çeşitli seviyedeki sorumluları, İçişleri Nazırı Talat Bey, İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın amcası Halil Bey, 4. Osmanlı Ordusu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Diyarbakır Valisi Dr. Reşit, çete reisi Çerkez Ahmet ve adamlarıdır.[675]

Krikor Zohrab'ın öldürüldüğü tarih olarak değişik kaynaklarda 19 Temmuz ve 2 Ağustos tarihleri olmak üzere iki farklı tarih verilmektedir. Bu karışıklık, Osmanlı Devletinde kullanılan Rumi takvime göre19 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) ile bugün kullandığımız Miladi takvime göre 19 Temmuz 1915 tarihlerinden kaynaklanmaktadır. Araştırmalarımız ve Zohrab'ın ölüm yolculuğunun akışı, bizi 6 Temmuz 1331/19 Temmuz 1915'in doğru tarih olduğu noktasına getirmiştir. Başka bazı kaynaklar, Zohrab'm öldürüldüğü tarih olarak 5 Temmuz 1331/18 Temmuz 1915 tarihini de vermektedir.[676] Burada, Zohrab ile iletişimin kopması ve muhtelif anlatımlar arasındaki farklılıklar etkili olmaktadır.

744. Rober Haddeciyan, 'Kınalı'dan Urfa'ya Kadar', s. 283-287; Albert S. Şaruryan, s. 493.

675. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 31.

676. James. H. Tashjian, The Case Of Deputy Krikor Zohrab, The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1-137, s. 5.

Zohrab'ın Urfa belediye doktoru Tahsin[677] imzalı, kalp krizinden ölüm açıklaması bulunan ve gerçeği gizleyen ölüm tutanağı 7/20 Temmuz 1915 tarihini taşımaktadır.[678] Urfa Valisi, haberi derhal gizli şifre ile kodlanmış raporunu İstanbul'da Talat Bey'e ve İttihat ve Terakki Merkezine telgrafla iletir. Zohrab'ın sözde dostu olan Talat Bey'in yardımcısı Ali Münif Bey, öldürüldüğü haberini aldıktan sonra, Zohrab'ın eşine bizzat telefon ederek, kalbinden rahatsız olan kocasının Diyarbakır yolunda kalp krizi sonucu hayatını kaybettiğini bildirecektir.[679] Ali Münif Bey, Klara Zohrab'a üzüntüleri ile birlikte, hükümetin, Zohrab'ın ölüm ilanını ve dini töreninin yapılmasını yasakladığını da bildirir.[680]

Hükümet, 8/21 Temmuz 1915'te yaptığı resmi bir açıklama ile Urfa Belediyesi doktoru Tahsin'in verdiği bilgilere göre, Zohrab'ın "kalp krizi ve felç sorunu nedeniyle öldü"ğünü açıklayacaktır. Görünüşe göre, Zohrab, hükümetin hiçbir sorumluluğu olmadan, kalp krizi geçirmiş ve ölmüştür. Zohrab kalp krizinden ölmüştür de, Vartkes'e ne olmuştur, bu sorunun cevabı daha ileri tarihlerde ortaya çıkacaktır.[681] Zohrab ile birlikte olan diğer Ermeniler ne olmuştur? Açıklamada bunlar hakkında hiçbir bilgi yoktur.[682]

677. Carlos Bedrossian, Urfa Belediye doktoru Tahsin'in Yahudi asıllı olduğunu ifade etmektedir. Carlos Bedrossian, *"Urfa's Last Stand, 1915"*, s. 486.

678. Yves Ternon, *Enquête Sur La Négation d'un Génocide*, Chapitre VII, La Mort de Zohrab; Krikor Zohrab Biyografisi, http://www.okimdir.com/krikor-zohrab-biyografi.html

679. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918*, s. 105; A. Alboyacıyan, 1919, s. 247-248

680. *Haraç*, 1967, sayı 10900, Aktaran: Albert S. Şaruryan, s. 494.

681. Vartkes Ohannes Serengülyan öldürüldüğünde 44 yaşındaydı. Üç yıldır evli olduğu eşi Hripsime Serengülyan, ilk oğlu Hayrig'den sonra, ikinci çocuğunu yeni doğurmuştu. Erzurum'un eski ve büyük ailelerinden Hazarabedyan'lardan olan Hripsime, bir Alman'ın yardımıyla aldığı yabancı pasaportu ile Almanya üzerinden ülkeyi terk edecektir.

682. Urfa'da misyon hastanesinde görevli, İsviçreli papaz Jacob Künzler (1871-1949), Ermenilere yapılan uygulamalarla ilgili olarak 1915-1917 yılları arasında ki tanıklıklarını anlattığı kitabında şöyle yazıyor: "Tanınmış iki mebus, Vartkes Serengülyan ve Krikor Zohrab, >>>

Ömrünü, hukukun yerleşmesi, Meşruti Anayasanın Osmanlı Devletinin temeli olması, yaşadığı coğrafyanın Batılı devletlere benzemesi için mücadeleye vermiş, cebinde Osmanlı Meclis-i Mebusan kimliği taşıyan, İstanbul Hukuk Fakültesinin hocası, ünlü avukat ve edebiyatçı Krikor Zohrab, sonunda başı taşla ezilerek ölmüştür. Hiçbir mahkeme yüzü görmeden, hiçbir soruşturmaya uğramadan, suçunu bilmeden ve savunması alınmadan, dönemin Osmanlı hükümeti sıfatını taşıyan İttihat ve Terakki içinde bir avuç yönetici tarafından, İstanbul'dan alınıp Anadolu'nun uzak ve ıssız bir köşesinde, infaz çetelerinin önüne bırakılmıştır.

Öldürülmesinin Ardından

Zohrab'ın ölüm haberi yayılınca, Almanya'nın Halep konsolosu Rössler, 14/27 Temmuz 1915 tarihli raporunu bu kez doğrudan Alman Başbakanı Bethmann- Hollweg'e gönderecektir. Rössler raporunun Zohrab'ın öldürülmesi ile ilgili bölümünde şöyle yazacaktır:

> *"İstanbul'dan gönderilen ünlü Ermeni milletvekilleri Zohrab ve Vartkes, son zamanlarda bir süre Halep'te kaldılar. Hükümetin emrettiği gibi, Diyarbakır'a gönderilirlerse, onlar kesin olarak öleceklerini biliyorlardı. Onların olayını Almanya İmparatorluğu Büyükelçiliğine bildirmem için sebeplerim vardı. Onlara eşlik eden jandarmaların dönüşlerinde anlattıklarından sonra (Haydutlarla tesadüfen karşılamışlar ve onlar da tesadüfen iki milletvekilini öldürmüşler), Urfa ile Diyarbakır arasındaki yolculuk sı-*

Urfa'ya tutuklu olarak getirildiler. Onların yaylı bir araba ile yola devam etmelerine karar verildi. Ancak, Urfa'dan bir saat uzaklıkta kaderleri ile buluştular. Eşlik eden bir Türk subayı onları ateş ederek vurdu. Urfa'dan belediye doktoru olay yerine gitti ve bir ölüm raporu yazdı. Bu raporda ikisinin de tifodan öldüğü yazıldı. Böyle bir tıbbi rapordan niye endişe duyuldu? Söylendiğine göre, yüksek sigorta ödemeleri nedeniyle hükümet böyle istemişti." Jacob Künzler, *In The Land Of Blood And Tears, Experiences In Mesopotamia During The World War (1914-1918)*, Armenian Cultural Foundation, Arlington, Massachusetts, 2007, s. 13.

rasında hükümet tarafından vurdurulduklarından artık şüphe yoktur."[683]

İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği görevlisi Dr. Mordtmann 12/25 Temmuz'da, Talat Bey'i ziyaret ederek, Zohrab ve Vartkes'in divan-ı harp'te yargılanmak üzere götürüldüklerine dair Zohrab'ın gönderdiği mektubu göstererek, durumları hakkında bilgi ister. Mordtmann, daha önce Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya da aynı soruyu yöneltmiş ve "Öyleyse haberim yok" cevabını almıştır. Talat Bey'i ziyaretinden altı gün önce öldürülmüş olan Zohrab hakkında, Mordtmann'ın bilgi alma teşebbüsü karşılıksız kalır.[684]

Hükümetin olayı örtbas etme çabalarına rağmen, bütün detaylarıyla yayılan haber, bölgeden sonra başkentte de duyulmuştur. Savaşta tarafsız kalan ABD'nin İstanbul'daki büyükelçisi Henry Morgenthau'nun 6 Ağustos Cuma günü günlüğüne kaydettiği not bunun örneklerinden biridir.

"Beyrut'ta Tütün Şirketinin müdürü Mr. Frank Alberto, Robert Naville birlikte geldiler. Urfa'dan yeni gelmişler... Zohrab ve Vartkes Urfa'da iken, onlar da oradaymış. Paralarından ve değerli eşyalarından vazgeçmek zorunda kalmışlar ve askerlerin koruması altında ayrı arabayla gönderilmişler. Ancak Urfa'ya iki saat mesafede saldırıya uğramış ve öldürülmüşler. Suçu işleyen katilin Ahmet Bey olması gerekiyor. Zohrab'ın vücuduna dört tabanca ile ateş etmişler."[685]

Haberin yayılma hızı Talat Bey'in düşündüğünden fazla-

683. Yves Ternon, *Enquéte Sur La Négation d'un Génocide,* Chapitre VII, La Mort de Zohrab; Kıvanç Galip Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2007, s. 88.

684. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 31.

685. Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, comp., ed. and intro. by Ara Sarafian, Gomidas Institute.
http://www.gomidas.org/gida/index_and_%20documents/MorgRecords_index_and_documents/with%20frames/index_archives_MorgRecords.htm (08.07.2011)

dır. İstanbul'daki yabancı temsilci ve görevlilerin kendi ülkelerine, dolayısıyla dünyaya ilettikleri haberlerin yanında, Ermeni Patriği Zaven Der Yegyayan, ülke içindeki gelişme ve olayları dünyaya duyurmak amacıyla, Bulgaristan'daki Ermeni Başpiskoposu Ğevont Turyan'a düzenli olarak gönderdiği raporlarda da Zohrab ve Vartkes'in öldürüldüğünü bildirmektedir. 2/15 Ağustos tarihli raporunda Patrik Zaven, Diyarbakır askeri mahkemesinde yargılanmak üzere, İstanbul'dan gönderilen iki Osmanlı mebusunun Halep'ten sonra yolda öldürüldüklerini bildirmektedir.[686]

Talat Bey, konunun kamuoyuna kalp krizi yalanıyla anlatılıp kapanacağı düşüncesindedir. Ancak bunun inandırıcı bulunmaması ve söylentilerin yayılması üzerine, Talat Bey, olaya bilgisi yokmuş gibi yaklaşarak, bizzat 12/25 Eylül'de Zohrab ve Vartkes'in ölümü hakkında daha fazla bilgi ister. 4/17 Ekim'de bu sefer hükümet olay hakkında ilave bilgi talebinde bulunur.[687]

Talat Bey, 1915- 1916 yıllarında Ermenilere karşı yürütülen, yaşadıkları yerlerden toplu olarak Suriye çöllerine gönderilmeleri, her yerde, doğrudan veya dolaylı yöntemlerle öldürülerek yok edilmeleri veya nüfuslarının en düşük seviyeye düşürülmesi olarak bilinen tehcir uygulamasının baş mimarıdır. İçişleri Nazırı olarak, tamamen kendi inisiyatifi ve emirleri ile başlatılan bu uygulamayı, Talat Bey, posta idaresinde yaptığı memuriyette elde ettiği bilgi ve yeteneklerini kullanarak, makamından ve evinde kurduğu telgraf makinesinin başında adım adım takip etmiş, gerekli emirleri imzalı ve yazılı olarak vererek "çok büyük bir başarı" ile yürütmüştür. Tehcir hareketlerini, neredeyse tek tek Ermeni fertleri seviyesinde takip eden, müdahaleleri yapan ve denetleyen Talat Bey'in, Zohrab ile Vartkes'in Diyarbakır yolculukları sırasındaki hareketlerini bilmemesi mümkün değildi. Bu sıradan olmayan yolcuların akıbetleri konusundaki kararlılığı, Zohrab'ın ona

686. Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs,* Mayreni Publishing, 2002, s. 89.

687. James. H. Tashjian, The Case Of Deputy Krikor Zohrab, The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1-137, s. 5.

gönderdiği mektuplara cevap vermemesinden, bu konudaki her türlü yardım kanallarının mucizevi bir şekilde kurutulmuş olmasından açıkça belli olmaktadır. Aksi halde, tek karar verici olarak, Talat Bey'in bir sözü ile bu ünlü tutuklu yolcuların akıbetini değiştirmesi mümkündü. Talat Bey'in karakter yapısını, tutuklanmasına bizzat karar verdiği ve bu tutuklamanın ölümle sonuçlanacağını bildiği bir insanla, geç saatlere kadar karşılıklı olarak kahve içip, sohbet etmesi, kâğıt oynaması ve ayrılırken de sarılıp yanaklarına buse kondurmasıyla anlatmak daha kolay olacaktır.

Talat Bey, 17 Ekim 1915'te, özellikle yabancı elçiliklere kadar giden bilgilerin oluşturduğu kamuoyu baskısıyla, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Renda'dan, Zohrab'ın öldürülmesi ile ilgili soruşturmanın yeniden ele alınmasını ister:

"Bir dizi nedenle, burada bulunması sakıncalı görülen İstanbul mebusu Krikor Zohrab, Genelkurmay VI Kolordu'nun otoritesi altına sevk edilmişti. Harbiye Nazırlığı, Urfa Mutasarrıfı ile Fırat Askeri Garnizonunun başlattığı, Krikor Zohrab Efendi'nin yolda bir kaza sonucu ölmesi ile ilgili soruşturma -12 Eylül 1915 tarih ve 514 nolu- evraklarının, belgelerde ortaya konan boşlukların üstesinden gelmek için Halep Askeri Garnizonuna gönderilmesini, gerçek bir temele oturmasını sağlamak için, mümkün olan en kısa zamanda daha geniş bir inceleme yapılmasını resmen rica ederim."[688]

Bunun üzerine yeni Halep Valisi Mustafa Abdülhalik (Renda), Ermeni Sevkiyatı Müdürü Abdülahad Nuri Bey, Urfa Mutasarrıfı ve Şevket Paşa gibi askeri yetkililerin resmi soruşturma ve dosyanın tamamlanması süreci, aylarca gidip ge-

688. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 31; Yves Ternon, *Enquéte Sur La Négation d'un Génocide,* Chapitre VII, La Mort de Zohrab; Aram Andonian, *Exile Trauma and Death- On the road to Chankiri with Komitas Vartabed,* Gomidas Institute- Tekeyan Cultural Association, London, 2010, dipnot 88, s. 179.; Kersam Aharonian, *"Huşamadyan Medz Yegherni"* (Büyük Felaketin Anıtı), Beyrut, 1965, s.245

len ve bulunamayan evraklar arasında devam edecektir.[689] Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın ölümleri olayı nihayet 28 Kasım 1916'da Meclisi Mebusan'da gündeme getirilecektir. Hükümet başkanı olarak, Sadrazam Sait Halim Paşa'nın, Meclis'in 3. dönem, 41. oturumunda okunup, tutanakların 99. sayfasına geçen bu konudaki açıklaması aynı gün *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanır:[690]

"Osmanlı Meclis-i Mebusan Başkanlığına:

"12 Kasım 1916 tarihli resmi yazınıza cevabımız aşağıdadır.

"İçişleri Bakanlığının resmi yazısında, son Meclis'te bulunmayan mebuslar, Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan ve İstanbul Mebusu Krikor Zohrab, Divan-ı Harp'ta yargılanmak üzere Diyarbakır'dan istenmiş ve yolculukları sırasında Çerkez Ahmet liderliğindeki bir çete tarafından öldürülmüşlerdir. Katiller yargılanmışlar ve Diyarbakır'da idam edilmişlerdir."[691]

8/21 Temmuz 1915'te Zohrab'ın "kalp krizi nedeniyle öldü"günü açıklayan aynı hükümet, bir yıl sonra düzeltme yapıyor ve "hayır o değil, çapulcu Çerkez Ahmet'in çetesi öldürdü" diyor. Bilgilerdeki bu değişikliğin nedeni konusunda herhangi bir açıklama yoktur. Bu açıklama, mevcut hükümeti ilerde karşılaşabileceği sorumluluklara karşı bir aklama girişimi olarak görülmelidir.

Aynı şekilde, Zohrab ve Vartkes'in öldürülmesinden yaklaşık bir ay sonra, 2/15 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa, mutasarrıflara bir telegrafla, Ermeni mebus ve ailelerinin sürgüne gönderilmemeleri emrini gönderecektir.[692]

689. Yves Ternon, *Enquête Sur La Négation d'un Génocide.*

690. Arşag Alboyacıyan, Aras, s. 172

691. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 32; James. H. Tashjian, The Case Of Deputy Krikor Zohrab, s. 5.

692. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. DH. ŞFR, nr. 55/19, 2 Ağustos 1331, http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/84.PDF; Dr. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, 2001.

Ancak bu Zohrab ve Vartkes için geç kalmış bir emirdir. Talat Paşa geleceğe yönelik olarak kendini savunabilmek için bu emri vermiş gibi görünmektedir.

Ancak, 27 Nisan 1919 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de, savaş yılları içinde işlenen suçlarla ilgili olarak yapılan yargılamaların iddianamesinde, diğer işledikleri suçların yanında, mebusların öldürülmesi suçu, "kesin bir şekilde Talat, Cemal ve Enver'in rızası ve emri ile işlenmiştir" denmiş, yargılamalar sonunda da aynı sanıklar idam cezasına çarptırılarak, bu konuda tarihe gerekli nokta konmuştur.

1915'te Öldürülen Ermeni Mebuslar

Yukarıda, Meclis-i Mebusan'da okunan Sadrazam Sait Halim Paşa imzalı aynı resmi yazıda, Meclis'in sorusu üzerine, halen Meclis çatısı altında bulunmayan diğer Ermeni mebusların akıbeti hakkında da bilgi verilmektedir. 28 Kasım 1916 tarihli yazı şöyle devam etmektedir:

"Minas Çeraz Efendi, Bitlis mebusu, 1 Ağustos 1914'te seferberlik ilanından sonra Avrupa'ya gitmiş ve henüz geri dönmemiştir.

"Istepan Çıracıyan Efendi, Diyarbakır-Ergani mebusu, aldığımız rapora göre, yaşamıyor.

"Arşag Vramyan (Onnik Terezekyan Virmiyan) *Efendi, Van mebusu, Van ayaklanması sırasında, Bitlis civarında öldürüldü.*

"Vahan Papazyan Efendi, mebus, eşkıya çetelerine katıldı ve öldürüldü.

"Prof. Karabet Tomayan Efendi, Kayseri mebusu, Meclis'in son döneminde ülkeyi terk etti ve henüz dönmedi."[693]

1915'te öldürülen Osmanlı Meclisi'nin Ermeni mebusları ile ilgili bu raporu, mebus olarak görev yaptıkları dönemleri

693. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 32.

ve doğru bilgilerle düzeltip, destekleyerek sağlıklı bir hale getirebiliriz:

1. Krikor Zohrab (İstanbul, 1908-1915): Urfa-Diyarbakır yolunda, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurduğu çetelerden, Çerkez Ahmet çetesi tarafından 19 Temmuz 1915'te öldürüldü.

2. Vartkes Ohannes Serengülyan (Erzurum, 1908-1915): Krikor Zohrab ile birlikte öldürüldü.

3. Hampartsum Boyacıyan (Kozan, 1908-1912): 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı, Ayaş Hapishanesine gönderildi. Buradan 11 Mayıs'ta alınıp gönderildiği, Kayseri'de gördüğü ağır işkencelerden ve askeri mahkemede yargılandıktan sonra, 24 Temmuz 1915'te sekiz kişi ile birlikte kalenin önünde idam edildi.[694]

4. Dr. Nazaret Dagavaryan (Sivas, 1908-1912): 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı. 2 Haziran 1915'te yola çıktıktan sonra, bilinmeyen bir tarihte, 5 tutuklu arkadaşı ile birlikte, Urfa-Diyarbakır yolu üzerinde Şeytan Deresi mevkiinde, Hacı Onbaşı çetesi tarafından öldürüldü.[695]

5. Dr. Garabet Paşayan Han (Sivas,1912): 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı, Ayaş Hapishanesinden sonra Ankara'ya gönderildi. Temmuz ayının sonuna doğru Ankaralı Ermenilerle birlikte çıkarıldığı tehcir yolunda, Ankara'ya birkaç saat mesafedeki Elmadağı vadisinde Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı çetelerin saldırısında öldürüldü.[696]

6. Isdepan Çıracıyan (Diyarbakır-Ergani, 1914-1915): 21 Nisan 1915 günü Diyarbakır'da tutuklandı. Merkez hapishanesinde büyük işkencelere maruz kaldı. Diyarbakır'dan sürgün edilen 636 Ermeni ile birlikte 9 Haziran'da Kürt Ferikha-

694. Arşag Alboyacıyan'ın 'Badmoutiun Hai Gesario' (Kayseri Ermenileri Tarihi) isimli kitabını kaynak gösteren Raymond Kévorkian'a göre 24 Temmuz 1915'te idam edildi- Raymond Kévorkian, s. 64; Haigazn K. Kazarian, 'The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 33'te ise 2 Temmuz 1915 tarihini vermektedir.

695. Raymond Kévorkian, s. 653.

696. a.g.e. s. 654.

noğlu aşireti mensupları tarafından Çalikan köyü yakınında Rezvani geçidinde, Çerkez Şakir'in gözetiminde katledildi.[697]

7. Arşag Vramyan (Onnik Terezekyan Virmiyan)[698] (Van, 1912-1915): 1 Nisan 1915'te, Enver Paşa'nın kayınbiraderi Van Valisi Cevdet Paşa'nın görüşme talebi üzerine yanına gittiğinde, tutuklandı. Bitlis-Diyarbakır sınırında Bohtan Çayı Köprüsünde öldürüldü.[699]

Halil Bey'in İfadesi

Savaşın sona ermesi, İttihatçı hükümetin istifa etmesi, İttihatçı yönetici kadronun yurt dışına kaçmasından ve imzalanan ateşkes anlaşmasından sonra, İstanbul'da savaş suçlularının ve Ermeni tehciri adı altında yapılan katliamın sorumlularının tespiti gündeme gelir. Yeni kurulan hükümet, artık İttihatçıların kontrolü altında değildir. İlk olarak Meclis-i Mebusan içinde kurulan ve 5. Şube olarak adlandırılan mebuslardan oluşan heyet bir soruşturma başlatır. Savaş döneminde hükümette görev alan ve yurt içinde bulunan nazırlar için bu soruşturma bir ön ifade alma niteliğini taşır. Ancak bunun arkasından yargılamaların geleceği de bilinmektedir. Nazırlar, buradaki ifadelerinde kendilerini temize çıkarma ve suçsuz gösterme çabası içinde olurlar. Genel ortak savunma noktaları, savaşa girme kararının alınmasına katılmadıkları ve Ermeni tehciri olayının dışında kaldıkları, hiç duymadıkları veya duymuşlarsa da herhangi bir müdahale olanağına sahip olmadıklarıdır. Bütün sorumluluk yurt dışına kaçan İttihatçı ekibin

697. a.g.e. s. 441, 443; Vahan Papazyan, *Anılarım*, C. 2, henüz yayınlanmamış Türkçe tercümesinden.

698. Arşag Vramyan (Onnik Terezekyan Virmiyan): 1871 İstanbul doğumlu. Eçmiyadzin'de Ruhban Okulu'ndan mezun oldu. İstanbul'da Rus Postanesi'nde çalıştı ve Hayrenik'te yazdı. Osmanlı Bankası olayından sonra arandığı için yurt dışına kaçtı. Cenevre ve Boston'a gitti. 1908'de İstanbul'a döndü, Taşnakların Azadamard gazetesinde çalıştı. 1912'den itibaren Van Mebusluğu yaptı. Dünya Savaşı başladığında Van'daydı.

699. Haigazn K. Kazarian, The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament, s. 32.

üstüne yıkılır. 6 Kasım 1918'de başlayan ve 16 toplantı yapılan bu sorgulama, 19 Aralık 1918'de sona erer. Sadrazam Said Halim Paşa, Nafıa Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Nafıa Nazırı Abbas Halim Paşa, Hariciye Nazırı Halil Bey (Menteşe), Maliye Nazırı Cavid Bey, Nafıa Nazırı Ali Münif Bey (Yegenağa), Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey (Özkan), Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulat, Posta Telgraf Nazırı Haşim Bey, İaşe-i Umumiye Nazırı Kemal Bey, Şeyhülislam Hayri Efendi (Ürgüplü) ve Şeyhülislam Musa Kazım'ın sorguları yapılır.

Bunlar arasında, savaş sırasında Hariciye Nazırı olarak hükümette görev yapan Halil Bey'in sorgusunda verdiği ve bizim konumuzu ilgilendiren ifadesi, 23 Kasım 1918 tarihi itibarıyla tutanaklara şu şekilde geçmiştir[700]:

"Halil Bey (Menteşe) — Mucib-i şikayet olan Tehcir Kanunu ben kabineye dahil olmadan evvel neşredilmiştir. (Kabineye katılma tarihi 11 Ekim 1915) *Bu itibarla bunlara muhatap olmayacağım tabiidir..."*

"Halil Bey (Menteşe) — Pekala efendim izah edeyim: Bendeniz, Tehcir Kanunu'nun esna-yı tanzim ve tatbikinde Berlin'de bulunuyordum ve o vakit, demin de söylediğim gibi kabineye dâhil değildim. Berlin'de 1331 [1915] senesi martından haziranı nihayetine kadar kalmış idim. Bu müddet zarfında Berlin'de bulunan Zöhrab Efendi'nin mahdumu bana müracaat etti ve Varteks Efendi ile Pederi Zöhrab Efendi'nın dâhile sevk olunduğunu söyleyerek bu işe müdahale etmekliğimi rica etti. Ben de derhal Dâhiliye Nazırı Beyefendiye bir telgraf çektim ve her ne sebeple olursa olsun mebusların bu gibi muamelelerden masun tutulması lazım olduğunu söyledikten sonra, bittabi bence malum olmayan esbab dolayısıyla Varteks ve Zöhrab Efen-

700. *Harp Kabinelerinin İsticvabı, Hatıralar ve Vesikalar 2*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1933, s. 214-217; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat- Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), Beşinci Şube Tahkikatı*, Temel yayınları, 1998, s. 270-272.

dilerin İstanbul'da bulunmaları mahzurlu telakki ediliyorsa, kendileriyle hususi surette görüşerek Avrupa'ya seyahatlerinin teminini tavsiye ettim ve bu suretle İstanbul'da bulunmalarından mütevellid mahzurların ref ve izale olunabileceğini ve mebusların her ne sebeple olursa olsun dâhile sevki muvafık olmayacağını mükerreren yazdım. Bittabii bunlar Dâhiliye Nezareti dosyasında mevcuttur. Tetkik edersiniz."

"Soru — Bu müracaatlarınıza nasıl cevap verilmişti?"

"Halil Bey (Menteşe) — Hiç bir cevab almadım, fakat İstanbul'a geldikten sonra iadeleri için çok çalıştım. Lakin Diyarbekir Divan-ı Harbinin muhakeme talebi üzerine hükümet onları sevk etmiş olduğundan yoldan çevirmek kabil olmadı. Fakat Talat Paşa, ısrarım üzerine Diyarbekir ve Haleb Valilerine bu hususta şiddetli emirler verdi ve; "Bunların muhakemelerini tesri ediniz [çabuklaştırınız] ve salimen gönderiniz" dedi. Lakin yolda giderken bir çete ile vaki olan müsademe neticesinde itlaf edildiklerini [öldürüldüklerini] işittim ve bunun üzerine o çeteyi hükümetin elde etmesi ve şiddetle tecziye eylemesi için ısrar ettim. Bilahere çete reisi ve efradı tutuldu ve zannedersem Şam Divan-ı Harb'inin kararı üzerine idam olundu..."

"Filvaki Nazır olduktan sonra da bazı müteferrik sevkiyattan haberdar olunca mani olmaya çalıştım. Esasen Berlin'den avdet ettiğim zaman tehcir muamelesi ikmal olunmuş ve ötede beride bazı müteferrik sevkiyat olmuştu. Vilayetlerden gelen ihtida mazbatalarının hiç birisini de Mezahib (Diyanet) *Nazırı sıfatıyla icra ettirmedim ve zannederim ki dışarıya çıkıp her hangi bir Ermeni'ye sorarsanız benim bu hususdaki mesaimi söyler. Ben şimdiye kadar bunu kimseye söylemedim. Fakat Ermeni vatandaşlarımızın şahsıma karşı göstermiş oldukları hüs-ü muameleden dolayı bu hususda sarf-ı mesai ettiğime kendilerinin kani olduklarını anlıyorum."*

Halil Bey, Zohrab ve Vartkes'in tutuklanmasına ve Diyarbakır'da yargılanmak üzere yola çıkarılmalarına karşı çıktığını, İs-

tanbul'da kalmaları mahzurlu ise, gerekirse yurt dışına gönderilmeleri için Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yazdığını, kısmen ikna olan Talat Bey'in de, yargılamanın hızla yapılarak mebusların salimen geri gönderilmesi için Diyarbakır ve Halep Valilerine şiddetli emirler yazdığını ifadesinde belirtmektedir.

Halil Bey, bu ifadesi ile hem kendisini, hem de kısmen Talat Bey'i aklama çabasındadır. Karısına yazdığı mektuplarda, defalarca kendisinden yardım isteyen Zohrab'ın sesini duymamakta ısrar eden, bu haykırışlardan anılarında bir nokta kadar olsun bahsetmeyen Halil Bey'dir. Bir gün Zohrab'ın mektuplarının günışığına çıkıp kendisini zor durumda bırakacağını Halil Bey tahmin edememiş ve aklından geçirememiştir.

Aynı şekilde, Zohrab ve Vartkes için yardım elini uzatmış, ancak çeteler yüzünden çabası boşa çıkmış Talat Bey'i anlatması da tarihi gerçeklere uygun değildir. Tehcir yoluna çıkartılan bazı Ermenilerin -örneğin Katolik ve Protestan Ermenilerin, özellikli görevlerde bulunan Ermenilerin veya Büyükelçilerin talep ettikleri Ermenilerin- geri getirtilmesi için, arşivlerde yer alan telgraflarını bildiğimiz ve tehcir kumanda merkezinin başında bulunan Talat Bey'i, Zohrab ve Vartkes'i geri getirme konusunda imkânlardan yoksun göstermesi de inandırıcı değildir.

Fa'iz El Huseyin'in Anıları

Suriye'nin Havran bölgesinde El-Ledjat'ta yaşayan El-Sülut Kabilesi Bedevi şeyhinin oğludur Fa'iz El Huseyin (1883-1968). İstanbul'da hukuk eğitimi aldıktan ve üç buçuk yıl Harput Kaymakamlığı yaptıktan sonra Şam'da avukatlık yapan Fa'iz El Huseyin, Arap milliyetçiliği suçlamasıyla tutuklanıp hapse atılır. Mahkemede beraat etmesine rağmen, asker eşliğinde Diyarbakır'a gönderilir. Ağustos 1915'te yaptığı Diyarbakır yolculuğu ve daha sonra altı buçuk ay kaldığı Diyarbakır'da, Ermeniler'e uygulanan muamelelerle ilgili olarak yaptığı gözlemlerini, Eylül 1916'da Bombay'da kaleme alır.[701]

701. Fa'iz El Huseyin, *Martyred Armenia (Bir Müslüman gözüyle Ermenilerin şahadeti)*, Potsdam, Tempelverlag, 1922, s. 3. www.rhein-main.haypedia.org/wp.../armenisches-martyrertum-turkisch.pdf

"Türklerin eziyetlerine maruz kalmış olan Ermeni halkına hizmet verebilmek, aynı zamanda İslamiyet'in fanatiklik olduğunu iddia eden Avrupalılara karşı İslamiyeti savunmak amacıyla, bana aktarılan bilgileri ve gerçekleri yayınlamaya karar verdim. Allah bizi doğru yola yöneltsin!"

şeklinde başladığı anılarının bir yerinde Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın öldürüldüğü yerden geçtiğini anlatır:

*"Öğleüstü Karayefrem'e ulaştık... Urfa'dan hemen hemen 6 saat uzakta, Karayefrem köyünde yemek molası verdik... Arabacılardan biri içleri taş ve kayalarla dolu olan birkaç toprak yığınına dikkatimizi çekti. **'Ermenilerin ileri gelenlerinden ve Osmanlı Meclisi Mebusanı'ndan mebus olan Zohrab'ı ve Vartkes'i burada öldürdüler'** dedi."*

"Krikor Zohrab ve Vartkes. Onları kim tanımaz, kim bilmez ki? Zohrab, İstanbul Ermeni mebusuydu. Meclisi Mebusan'da meşhur ve saygın bir isimdi. Söylevleri, eğitimli ve zeki biri olduğunun göstergesiydi. Karşıtlarının iddialarını zekice, ikna edici belgelerle çürütmesini bilirdi. Meclisi Mebusan'da konuşmaları etkileyiciydi. Her konuda olduğu gibi, özellikle de hukuk alanında çok bilgiliydi. Birkaç üniversite bitirmişti. Uzun yıllar, aranan bir hukukçu olarak yaşadı. Cesurdu. Kendisine gözdağı verilmesine kesinlikle izin vermez ve kendi milletini korumak için cesur çıkışlarda bulunurdu."

"İttihad ve Terakki Partisi'nin yöneticileri eğitim eksikliği nedeniyle, politikadan ve yöneticilikten fazla bir şey anlamadıklarının; özgür ve demokratik bir yönetimin anlamını kavrayamadıklarının farkına varınca, kendi Tatar atalarının yöntemine geri döndüler. Ülkeyi çöle çevirmek ve suçsuz halkı yok etmek, yapabilecekleri tek şeydi. Her iki mebusu, Zohrab ve Vartkes'i İstanbul'dan ülkenin içine gönderdiler, yolda öldürülmeleri için emir verdiler. Sonra da haydutların hücumuna uğradıkları biçiminde bir açıklamada bulundular. Kinlerinin temeli Ermenilerin kendilerinden daha eğitimli, daha zeki ve daha nüfuz sahibi olmasına dayanıyordu. Haydutlar neden

tam da bu insanların üstüne hücum edeceklerdi ki? Yalan olduğu belliydi. Onları öldüren, Zeki Bey'i de öldüren İttihatçılara sadık Ahmet El Garzi (Çerkez Ahmet) adlı bir alçaktı. Onun geçmişi Osmanlı dünyasında bilinir. Bu alçağı hak ettiği cezadan ve hapisten İttihatçıların nasıl koruduğu bilinir."

Falih Rıfkı Atay'ın Anıları

Zohrab ve Vartkes'in katilleri hakkında yapılan takip ile ilgili olarak, o sırada yedek subay olan ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın emir subayı olarak görev yapan Falih Rıfkı Atay'ın (B-8) anılarında yazdıklarını okumakta yarar vardır:

"Cemal Paşa İstanbul'da Van harp divanına gönderilecek iki Ermeni milletvekilini, Zohrab'la Vartekes'i kurtarmak için de Talat Paşa ile uzun yazışmalarda bulundu:

*—**Bunları bırakınız, Lübnan'a göndereyim, hiçbir ziyanı olmaz**, diyordu. Talat Paşa, Zohrab ile Vartekes'in tehlikede olmadıklarını temin ediyor, yalnız:*

*—**Bir defa mahkemeye gitmeleri lazımdır. Alıkoyamayız**, diyordu.*

Kumandan son şifreyi Baron Otelinin alt salonunda ikisine de gösterdi. Zohrab ağlamaya başladı, Vartekes kapı önünde benim boynuma sarılmış:

*—**Ben ne ise, fakat bu adamı göndermeseler**, diyordu. Ve birden yüzüme baktı:*

*—**Bazen içimdeki eski Vartekes, komitacı Vartekes başını kaldırıyor:***

*—**Sus bre adam, ne olursa olsun, diyor. Sonra genç karımı düşünüyorum. Şimdiki miskin Vartekes, eski komitacının belini büküyor.***

İkisi de gittiler. Birkaç gün sonra Çerkez Ahmet ve Nazım çetesinin Zohrab'la Vartekes'i yolda öldürmüş olduklarını haber aldık. Cemal Paşa bunu hazmedemedi. Çerkez Ahmet, Mizan gazetesi yazarı Zeki Bey'in katili olan iki fedaiden biri idi. Kudüs'e dönmüştük. Bir gün Halep Valisinden, galiba Celal Bey, bir şifre geldi. Vali diyordu ki:

"Çerkez Ahmet Bey'le Nazım Bey bana geldiler. Suriye'de Ermenilerin korunmakta olduğunu işitiyoruz. Anlaşılan Cemal Paşa'nın bu işe yarar bir adamı yok, bize bıraksın, haklarından gelelim, dediler."

Tam fırsatı idi. Cemal Paşa hemen ikisinin de tevkif olunmasını emretti. Fakat Çerkez Ahmet'le Nazım durumu kavramış olduklarından ilk trenle İstanbul'a hareket etmişlerdi.

Cemal Paşa çılgın, Adana'ya, Afyon'a şiddetli emirler yağdırıyordu. İki arkadaş İstanbul'a canlarını dar atmışlardı.

*Merkez Kumandanına emir verdi: **"Bütün mesuliyeti bana ait olmak üzere bu iki adamı eşyalarıyla Şam'a yollayınız."***

Merkez-i Umumi bırakmıyordu. Talat Paşa ile şifre yazışmaları başladı. Talat Paşa nihayet:

*—**Bu vesile ile onlardan kurtulmuş oluruz,** kararını vermiş olacaktı.*

İki arkadaş Şam'a geldiler. Fakat İstanbul'dan müdahalelerin ve aracılıkların eksik olduğu yoktu. Çerkez Ahmet ile Nazım'ın eşyaları açıldığı zaman, çantalarında kadın yüzüğü, küpe ve mücevher buldular.

Harp divanının eline mükemmel bir silah geçmişti, bu iki serserinin bir ideal için fedakârlık değil, zengin olmak için cinayet işlemiş oldukları belli idi.

İstanbul'dan iltimas telegrafları yağıyor, Şam Harp Divanına sürat emirleri gidiyordu. Harp Divanı yirmi dört saat içinde iki azılının idam kararını verdi ve mazbatasını Kudüs'e yolladı.

Kumandanların böyle idam kararlarını önce yerine getirmek, sonra Başkumandanlığa haber vermek yetkisi olduğunu yazmıştım. Zohrab'la Vartekes'in katilleri ertesi gün Şam'da asılmıştı."[702]

Binbaşı Ahmet, duruşmasında Van yöresindeki Ermenileri "temizlemekle" övünmüştü. Ancak anlaşılan, idam cezasında

702. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 75-77.

bunlardan çok, çantasından çıkan mücevherler etkili olmuş, "devlet malı" olan Ermeni servetini "çalmakla" suçlanmıştı.[703]

Ahmet Refik Altınay'ın Anlatımı

Krikor Zohrab, Urfa Diyarbakır yolunda öldürülüyor. Öldürülmesinin tanıkları, olayı seyreden jandarmalar ve bizzat cinayeti işleyen katillerden başkası olamaz. Yaptığı cinayetten övünç duyan katil, isteyerek olayın canlı tanıklığını yapmıştır.

Eskişehir'de gar komutanı olarak bulunan Ahmet Refik (B-2), Çerkez Ahmet'in verdiği bilgilerden, cinayeti değişik detaylarla ve birinci elden kendi tanıklığıyla birleştirerek, ilk olarak 29 Aralık 1918 tarihli *İkdam* gazetesinde anlatmaktadır:

"Bir akşam Eskişehir'e Cemal Paşa'dan bir telgrafname geldi. Bu telgrafnamede Çerkez Ahmet'in trenden çıkar çıkmaz tevkifi emrediliyordu...

"Çerkez Ahmet'i getiren tren geldiği zaman, her taraf inzibat altına alınmıştı..."[704]

"Çerkez Ahmet, Ermeni fecayii için mühim bir vesika idi. Bu kanlı hadisenin safahatını bizzat failinden dinlemek istedim. Çerkez Ahmet'e Vilayat-ı Şarkiyye'de neler yaptığını sordum. Çizmeli ayaklarını birbirinin üstüne attı, sigarasının dumanlarını karşısına doğru savurdu... Çerkez Ahmet'ten daha fazla malumat almak istiyordum:

— Peki, bu Zöhrab filan ne oldular?

— A, duymadınız mı? Hepsini geberttim.

"Cigarasının dumanlarını havaya doğru savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek sözüne devam etti:

— Halep'ten çıkmışlardı, yolda rast geldik, derhal arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar.

Vartkes dedi ki:

703. Ragıp Zarakolu, 24 Temmuz'da Basın Müzesinde Ermeni gazetecilere yer verilmesinin zamanı gelmedi mi?, *Evrensel,* 24-25 Temmuz 2010.

704. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite – İki Kıtal,* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 47.

—Peki, Ahmet Bey bize bunu yapıyorsunuz fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değiller.

— O senin bileceğin iş değil kerata! dedim, bir mavzer kurşunuyla beynini patlattım. Sonra Zöhrab'ı yakaladım, ayağımın altına aldım. Koca bir taşla kafasını ezdim, ezdim, geberinceye kadar ezdim."[705]

Çerkez Ahmet Kimdir?

Çerkez Ahmet'i tanımak, Ermeni katliamlarının uygulanmasında kullanılan yöntemleri daha iyi anlamak açısından önemlidir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın yan kuruluşu Teşkilat-ı Mahsusa'nın ne tür bir örgüt olduğu, ne tür elemanlardan oluştuğu, boşaltılan hapishanelerden affedilerek çıkartılan ağır suçlu ve katillerin bu örgüte alınarak Ermeni katliamında istihdam edildikleri olgusunun canlı bir örneği olması bakımından Çerkez Ahmet yakından tanınmalıdır.[706]

Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ı, Diyarbakır'a çok yakın bir mevki olan Şeytan Deresi'nde, tanıkların önünde hiç çekinmeden öldüren kişilerden biri Çerkez Ahmet'ti.

"Meşrutiyet'in ilanından önce beygir hırsızı ve daha sonra tam bir komiteci. Sicilinde neler yok, neler; köylüleri bağlayarak öldüresiye dövmek mi dersin, Selanik'te Çerkez Süleyman Bey'in, Lazoğlu Yanko'nun, Erenköylü İbrahim Bey'in, Avukat Osman Nuri Bey'in öldürülmeleri mi, Yeniköylü Muti'nin (Mustafa) yakılması mı?"[707]

1908'de bir subay olan Çerkez Ahmet, çok iyi eğitim almış biriydi. Hıfzı Topuz, roman çalışmalarında ulaştığı belgelerden, üç gazeteci (6 Nisan 1909'da *Serbesti* gazetesi başya-

705. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite – İki Kıtal*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 50-51

706. Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, Belge Yayınları, 2004, s. 123-127

707. Hıfzı Topuz, *Özgürlüğe Kurşun*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 139.

zarı Hasan Fehmi, 1910'da *Sadayı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim ve bundan bir yıl sonra da *Şehrah* gazetesi başyazarı Zeki Bey) cinayetinde de Binbaşı Çerkez Ahmet'in tetikçi olarak rolü olduğunu iddia eder.[708]

Zeki Bey, gazeteci ve Düyun-u Umumiye'de önemli bir bürokrat olup, koyu bir İttihatçı muhalifi idi. Zeki Bey'in muhalefeti maliye alanında olup ve özellikle Maliye Nazırı Cavit Bey'i hedef seçtiği için, İttihatçılarca çok önemli ve tehlikeli sayılmıştı. Zeki Bey (1866-1911), İttihatçıların derin güçlerinin adamları olan, Çerkez Ahmet ve Çerkez Nazım tarafından infaz edilir.[709] Daha önceki cinayetlerinden rahatlıkla sıyrılan iki katil bu sefer yakayı ele verir:

> *"Şükrü Bey'in çetesi ile karakol arasında önceki iki cinayette olduğu gibi, önceden bir bağ kurulamamış ve suikast hazırlıkları zaptiyeye bildirilmemişti. Dolayısıyla Bakırköy'deki baş komiser, kendisine bilgi verilmediğinden, suikast girişiminin perde arkasını bilmiyordu. Çete, Çerkez Ahmet'in yakalanacağını hiç hesaba katmamıştı."*[710]

Çerkez Ahmet ve Mustafa Nazım, 10 Temmuz 1911 Pazartesi günü Bakırköy'de gazeteci Zeki Bey'i öldürme suçu ile yakalanırlar, yargılanırlar ve onbeşer yıl kürek cezasına mahkûm edilirler.

Çerkez Ahmet Teşkilat-ı Mahsusa Saflarında

Dünya savaşının başlaması ve Osmanlı Devletinin savaşa dahil olması ile, Teşkilat-ı Mahsusa yeni görevlere göre yeniden yapılandırılır. İttihatçıların kararı ve Adalet Nazırının emri ile hapishanelerde bulunan ve ağır suçları nedeniyle çok

708. Hıfzı Topuz, *Özgürlüğe Kurşun;* Metin Under, "Cinayetler, İttihatçı gelenek oldu", *Yeni Aktüel* dergisi, sayı 121, http://www.yeniaktuel.com.tr/top102,121@2100.html

709. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.3, İttihat ve Terakki, Hürriyet Vakfı yayınları, Temmuz 1989, s. 419.

710. Hıfzı Topuz, *Özgürlüğe Kurşun*, s. 139-140.

uzun yıllar hapis yatacak olan ağır mahkumlar, Teşkilat-ı Mahsusa namına çalışmak kaydıyla affedilirler. Çok kısa bir eğitimden geçen ve birer cinayet makinesi haline dönüştürülen bu mahkumlar, menşei şüpheli ipsizler, çapulcular ve yağmacılar en büyük icraatlarını Ermenilerin katledilmesinde yapacaklardır. Bu cinayet çetelerinin arkasında devlet vardır ve katliamlarının soruşturulması söz konusu olmayacağı gibi, çok yerde kahraman haline geleceklerdir.

Çerkez Ahmet de bunlardan biridir. Meşhur Ocak 1913'teki Babıali Baskını'ndan sonra tek başına iktidara gelen İttihat ve Terakki, önünde hiçbir engel kalmadığına güvenerek, eski tetikçisini kısa bir süre hapis yattıktan sonra affedecektir. İşte Çerkez Ahmet, bağlı olduğu siyasi gücün emrinde, her türlü fedakarlığı göze alan, işinin bilincinde ve yaptığı işten övünç duyan bir Teşkilat-ı Mahsusa üyesidir.

"Çerkez Ahmet İttihat Hükümeti'nin gözbebeğiydi... Çerkez Ahmet hakiki bir mücahitti. Maarif Nazırı Şükrü Bey, yakında onun namıyla da bir sultani veya ibtidai mektebinin adını verecekti. Ocak şairleri, zafer ve nusreti için şiirler inşad edecekler, Ocak alimleri bu büyük mücahidin ruhiyatını tetkik eyleyeceklerdi."[711]

Burada bahsedilen Şükrü Bey, Selanik Maarif Müdürlüğünden sonra atandığı Serez Mutasarrıfı görevinde iken, fedailerden kurduğu Serez Çetesi ile İttihatçıların derin devletinin bir kolu olarak, üç gazetecinin öldürülmesini planlayan, tetikçilere talimat ve silah veren, bu işlerin ödülü olarak İttihatçı hükümette Maarif Nazırlığına kadar yükselen, nihayet Mustafa Kemal'in Trabzon Valisi olduktan ve 1923 Meclis seçimlerinde İzmit'ten mebus seçildikten sonra da Mustafa Kemal'e suikast hazırlayan ekibin içinde yer alacak ve 1926 yılında İzmir'de darağacına kadar gidecektir.

"İttihatçılar kendisine (Çerkez Ahmet) yeni görevler verdi-

711. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite – İki Kıtal*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 48.

ler. 'Ermeni Tehciri' denen sürgün olayında da onu kullandılar." İttihatçılar İstanbul'dan topladıkları Ermenileri, Çerkez Ahmet ve Halil'in kumandası altında Diyarbakır'a gönderdiler. *"Kafile Birecik yakınlarına gelince Çerkez Ahmet'in emrinde bulunan çeteciler bunların çoğunu yok etti."*[712]

Çerkez Ahmet'in portresini veren önemli tanıklardan biri de, Alman kontenjanından Osmanlı Ordusunda paralı asker olarak görev yapan Rafael de Nogales'tir. Venezuellalı bir subay olan Rafael de Nogales, Çerkez Ahmet'le, 1915 yılında Van Valisi Cevdet'in evinde tanışıyor. Nogales, o günlerde, Van'ın topçu taburunun başında bulunuyor, Ermeni bölgelerini bombalama işini o organize ediyor.

Nogales, Çerkez Ahmet'i şöyle anlatıyor:

"Sağımda ise Ahmet Bey diye biri, İngiliz kumaşından, iyi dikilmiş giyimiyle oturuyordu. Birçok dili hatasız konuşuyordu. İstanbul'un en iyi kulüplerine üyeydi. Uzun süre Londra'da oturmuştu. Her şeyden doymuş soylu tutumuyla onu gören, Hyde Park'ta araba süren züppelerden biri sanırdı. Oysaki bu Ahmet Bey, ünlü bir haydut çetesi olan Çerkez Ahmet'ti. Çerkez gerillasının başındaydı. Daha sonra valinin emriyle, adları Zohrab, Vartkes ve Dağavaryan olan Ermeni mebuslarını Şeytan Deresi'nde öldürdüler. Bir yıl sonra da Cemal Paşa, bu cinayette kendi rolü meydana çıkar diye, Şam'da onu astı."[713]

Van'da Ermenilerle Osmanlı askerleri arasındaki çatışmaların en hareketli günlerinden biri olan 28 Nisan 1915'teki anılarında Nogales yine Çerkez Ahmet'ten bahsetmektedir:

"O gün Ermeniler, Reşadiye'deki kışlanın yarısını bir lağımla uçurdular. Oradan, Bergiri'nin kaymakam yardım-

712. Hıfzı Topuz, *Özgürlüğe Kurşun*, s. 220; Metin Under, "Cinayetler, İttihatçı gelenek oldu".

713. Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Yaba yayınları, 2008, s. 69.

cısıyla, Ayskedan varoşunu ateşe tutuyorlardı. Bu durum Vali Cevdet Bey'i (B-7) *çok kızdırdı. Derhal Çerkez Ahmet'e, eşkıyalarıyla çevredeki köylere saldırmasını söyledi. Saldırı sonunda oralarda yalnız kadınlarla çocuklar kalmıştı. Bu kadın ve çocuklara Çerkez Ahmet'in ne yaptığını anlatmayacağım ama Cevdet Bey'in adamını bu konuda azarlaması yeterli bir fikir verir.*[714]

Çerkez Ahmet'in temel ilkesi, ülkenin hangi yanında görev verilirse göreve koşmaktı. Verilen her görevi yerine getirmesiyle kendi kendine yaptığı övgüyü dikkatli okumak gerekir:

"Ben bu vatana hizmet ettim. Gidin, görün. Van ve havalisini, Kâbe toprağına döndürdüm. Bugün orada tek bir Ermeni'ye tesadüf edemezsiniz."[715]

Halep'e geldiğinde Vali Celal Bey'e yaptığı teklif de Çerkez Ahmet için bir referans olmalıdır. Çerkez Ahmet'in teklifini 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya ileten Vali Celal Bey telgrafında şöyle yazmaktadır:

"Çerkez Ahmet Bey'le Nazım Bey bana geldiler. Suriye'de Ermenilerin korunmakta olduğunu işitiyoruz. Anlaşılan Cemal Paşa'nın bu işe yarar bir adamı yok, bize bıraksın, haklarından gelelim, dediler."[716]

Urfa, Halep Valiliğine bağlı bir yerleşimdir. Tarihin bir rastlantısı olarak, Çerkez Ahmet ve çetesinin bölgeye gelmesi, Zohrab'ın aynı zamanda buradan geçmesi ile çakışacaktır. Belki Çerkez Ahmet olmasa, bir başka çete Zohrab ve Vartkes'i katledecektir. Urfa Alman misyonunun hastanesindeki din görevlisi Jacob Künzler'in Halep'teki Alman Konsolosu Rössler'e yazdığı mektuptaki bilgiler Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin rolü hakkında yeterince açıklayıcıdır. 3 Temmuz'da Urfa'ya gelen Künzler, Divan-ı Harp'ten bir ekibin Urfa'daki

714. a.g.e. s. 77.
715. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite – İki Kıtal*, s. 50.
716. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, s. 76.

Ermeni tutsakları yargılamak için gelmiş ve göreve başlamış olduklarını yazdıktan sonra mektubuna şöyle devam eder:

"Bu bayların gelmesinden birkaç gün sonra durum tutsaklar için düzelmeye başlamıştı — yalnız Diyarbakır'dan iki Türk komitecisi, Ahmed ve Halil Bey'in gelmeleri ile birşeyler yoğun şekilde anarşi kokmaya başladı. Bu beyler, hemen buraya yeni gelmiş eski mebuslar Vartkes ve Zohrab Efendiler'in öldürülmesi için dayattılar. Vali ve jandarma komutanı istemiyorlardı — ama yukarıdaki beyler onları da ölümle tehdit etmişler. Halil Bey bu iki Ermeniyi Urfa'nın bir saat ilerisinde öldürttü. Bundan sonra vilayet ve şehir doktorları yollandı ve ikisinin Araplarca basıldığı ve öldürüldüğü yönünde sahte bir doktor raporu vermeye zorlandılar.

"Savaş mahkemesi, en iyi şekilde, bütün Ermeni eşrafını serbest bırakma niyetindeydi. Ama Halil ve Ahmed Bey, bütün Ermenilerin bağlanmış ve yaya olarak Diyarbakır'a gönderilmelerini isteyen bir telgraf çıkarttılar... 40 erkek yola çıkarıldı. Genel olarak, bunların, Salı günü yola çıkan 50 tutsak gibi Diyarbakır'a asla varmayacaklarına inanılıyor. İki Bey'in Ermenilerden 1300 TL istedikleri ve şehri boşalttırmama ve sürülenleri Diyarbakır'a sağ salim vardırma vaadi verdikleri gizli bir anlaşmadan haberim olmasına rağmen, sürülenler için pek umudum yok. Beyler tabii, bu sır açığa çıkarsa, bütün Ermenileri Urfa'dan sürmekle tehdit ettiler."

"Gerçek şudur ki, Ermeni sorununda, hükümet değil, Cemal Paşa'nın güya buraya yolladığı savaş mahkemesi değil, bu iki bey hüküm sürüyor ve bu bir dehşet rejimi."[717]

Görüldüğü gibi, Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri, devletin valisi, jandarması ve askeri mahkemesini gerekirse tehdit edebilecek kadar güçlüdürler. Ermenilerle ilgili kararları, mutasarrıf veya askeri mahkeme değil, İttihat ve Terakki merkezinden

717. Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler,* Rössler'den Bethmann- Hollveg'e, (Halep, 11 Ağustos 1915), İletişim yayınları 2011.

gönderilen çeteciler vermektedir. Bu çeteler "vatani" görevlerine yerine getirirken, ellerinde bulundurdukları olanakları paraya çevirmekten de kaçınmamaktadırlar.

Jacob Künzler, Halep'in Almanya Konsolosuna yazdığı bilgileri, daha sonra 1921'de yayınladığı anılarında da tekrarlar. Künzler'in anılarına göre, Ahmet ve Halil Beyler, 10 Ağustos'ta Urfa'da ortaya çıkarlar. Haklarında "İstanbul'dan Anadolu'ya, Ermeni erkeklerin ve büyük oğlan çocuklarının öldürülmesi ve geride kalan kadın ve çocukların da nakledilmesi için geldikleri" söylendiği ve Urfa Ermenilerin şimdi bu iki cellâdın insafına terk edilmiş olduğudur. İlk icraatları, Urfa'lı yetkilileri bir kenara iterek, hapishanelerdeki Ermenileri göndermek üzere dışarı çıkartmak olur. Şehrin ileri gelen Ermeni önderleri, bu mahkûmların Diyarbakır'a değil, Halep'e gönderilmesi için bu ikiliye yalvarırlar. Ahmet ve Halil Beylerin, bu talebi ancak büyük bir bedel karşılığında yapmayı kabul etmeleri üzerine, kendilerine 11 Ağustos akşamı 60.000 frank ödeme yapılır. Ancak ertesi sabah mahkûmlar Diyarbakır yoluna gönderilirler. Bunlardan hiçbiri sağ kalmaz.[718]

Aynı Alman din görevlisinin 5 Aralık 1915 tarihinde, yine Halep Alman Konsolosu Rössler'e yazdığı mektupta, Teşkilat-ı Mahsusa çetecileri Çerkez Ahmet ve Halil Bey'lerin aynı günlerde Urfa'daki icraatları anlatılmaktadır.

> *"Ağustos başında Diyarbekir'den iki bey geldi... 5 Ağustos'ta güya askeri hizmet için yeniden genç Ermeniler aranmaya başlanıyor. Ayın 19'unda bir ev araması sırasında bir polis pusudan vuruluyor... Yukarıda anılan Halil ve Ahmed Bey, bir katliam emrini verdiler. Akşama dek 100 kadar Ermeni bunun kurbanı oldu. Ertesi gün Urfa'nın 1,5 saat kuzeyindeki amele taburundan aşağı yukarı 100 kadar Ermeni boğazlandı. Öbür gün güneyde çalışan bir amele taburundan 400'ü."*[719]

718. Jacob Künzler, *In The Land Of Blood And Tears, Experiences In Mesopotamia During The World War (1914-1918)*, s. 16

719. Serdar Dinçer.

Katillerin İdam Edilmesi

Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ı öldürdükten sonra, İttihatçı şefler, Cemal ve Talat Paşa'lar, Urfa'yı "Kâbe" toprağına çevirmekte olan Çerkez Ahmet'in varlığını ileride kendileri için tehlikeli kabul etmişler ve ortadan kaldırılmasına karar vermişlerdir. Bu süreci Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı Ali Fuat Erden'in anılarından takip edelim[720]:

"Cemal Paşa Halep Valisine, Halil ve Ahmed Beylerin tevkif edilerek koruma altında Şam'a gönderilmelerini emretmişti. Vali Bey, biraz sonra, bunların İstanbul'a hareket ettiklerini bildirdi. Çeteciler durumu sezmişler ve acele savuşmayı uygun bulmuşlardı. Cemal Paşa bunların tevkif edilmeleri için Adana valisine yazdı. Fakat telgraf yetişmedi. Çeteciler Dördüncü Ordu mıntıkasından çıktılar. Cemal Paşa Konya valisine, Eskişehir valisine yazdı. Telgraflar gene yetişmedi. Cemal Paşa ile iki çeteci arasında bir yarış olmuştu ve bu yarışı çeteciler kazanmışlar, İstanbul'a ulaşmışlardı. Cemal Paşa, fikir ve niyetini bir kere sezdirdikten, çeteciler de bunu anladıktan sonra artık peşlerini bırakamazdı. İstanbul'a yazdı. Galiba İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi de –belki şu düşünceyle- bu adamlardan kurtulmak istedi: ***"Cellâtlara ve katillere karşı minnet borcu ağırdır.*** *Onlar kendilerine ihtiyaç duyduklarını belirtenlere ve kendilerini kullananlara tahakküm etmek isterler Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve kullanım zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra baş üstünde taşınmayıp ortadan kaldırılmaları gerektir (tuvalet kâğıtları gibi)."*

"Halil ve Ahmed, en nihayet, İstanbul Merkez Kumandanlığı tarafından, tutuklu olarak Şam'a gönderildiler ve Şam Divan-ı Harb-i Örfi'sine teslim edildiler. Divanıharp,

720. Ali Fuat Erden (İstanbul, 1883-1957). 1904 Harp Okulu mezunu. 1909-11'de Yemen'de, 1912'de Balkan Savaşı'nda görev yaptı. 1914-18 arasında Suriye'de 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın kurmay başkanlığını yaptı. Hastalığı nedeniyle Milli Mücadele'ye katılamadı. 1924'den sonra çeşitli komutanlıklar üstlendi.

komitenin bu azılı cellâtlarını yargılamaktan adeta çekindi. Divanıharp, bu işi ciddiye almıyor, kendisini tecrübe için düzenlenmiş bir oyun sanıyordu."[721]

Cinayetlerde önemli görevler üstlenen tetikçilerin, sahip oldukları bilgileri ilerde koz olarak kullanabilecekleri ve bu nedenle de geri planda kalan teşvikçilerine zarar verebileceklerini çok iyi bilen Talat Paşa, Cemal Paşa'ya gönderdiği 28 Eylül 1915 tarihli şifreli telgrafında *"Herhalde ortadan kaldırılması gerekir. Sonradan pek zararlı olacaktır"* diye yazarak, Çerkez Ahmet'in hesabının kapanmasını onaylayacaktır. Ali Fuat Erden, Çerkez Ahmet ile ilgili anılarına şöyle devam eder:

"Çetecilerin şahsi eşyaları arasında kan lekeli beşibirarada altınlar bulunmuştu. Divanıharp en nihayet kararını verdi. Karar mazbatası orduya gönderilmek üzere iken Cemal Paşa'nın İstanbul'a gitmesi icap etti. Cemal Paşa, hareket edeceği gün, resmi damgalı boş bir kâğıdın altına imzasını attı. Hüküm mazbatası gelince emir bu kâğıda yazılacak ve tebliğ edilecekti. Öyle yapıldı. Cellâtlar asıldılar."[722]

Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı çalışan çetelere tipik bir örnekti Çerkez Ahmet Çetesi: Milli bir dava perdesinin ardında silahlarını ateşleyen, ancak nihayetinde kişisel çıkarlarının peşinde koşan, devletin arkasına gizlenerek, bir yandan kahramanlık payelerine kavuşan, öte yandan ceplerini doldurmayı ihmal etmeyen, elini kana bulamaktan kaçınan İttihatçı merkezin hedefleri uğruna, ellerini kana bulamaktan çekinmeyen kanun dışı insanlar grubu. Çetecilerin şahsi eşyaları arasında bulunan kan lekeli beşibirarada altınların sürgün yollarında öldürülen Ermeni kadınlarına ait olabileceği, Şam Divan-ı Harp Mahkemesi hâkimlerinin de gözünden kaçmamıştır.

17/30 Ekim 1915'te Şam'da idam edilecek olan Çerkez

721. Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2006, s. 226.
722. a.g.e. s. 227.

Ahmet[723], Cemal Paşa'dan kurtulmak için önce İstanbul'a kadar kaçmıştır. Ancak izini kovalayan Cemal Paşa, Çerkez Ahmet'i burada tutuklatacaktır. Yargılanmak üzere tutuklanıp Şam'a götürülen cinayet zanlısı Çerkez Ahmet'in İstanbul'da tutuklu iken gördüğü muamele, günümüzde yaşanan bazı emsallerini anlamak için iyi bir örnek teşkil edecektir:

"Çerkez Ahmet, Halep'e gidecekti. İki sene evvel izzet ve ikramla, büyük mücahit sıfatıyla çete riyasetini deruhte eden Çerkez Ahmet, Merkez Kumandanlığına nasıl olur da mevkufen getirilebilirdi? İnzibat kumandanı bunu haber aldığı zaman hakikaten şaşırdı, mebhut bir halde:

***—İçeri gelsin!** dedi.*

Çerkez Ahmet elinde sigara, vakur endamıyla kollarını sallayarak içeri girdi. O zaman odada samimi bir sohbet başladı. Yüzbaşı ayağa kalkmış:

***—Vay, kardeşim, Ahmet'çiğim, nereden böyle?** diye koca katili kucaklıyor, Çerkez Ahmet peltek lisanıyla:*

***—Azizim, bunda bir yanlışlık olacak, fakat bu edepsizlik**... diyordu.*

Birkaç hafta sonra haber alındı: Çerkez Ahmet, Şam'a gönderilmiş "izalesi vacip olmağla" Cemal Paşa tarafından kaydı görülmüştü."[724]

Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın tetikçi katilleri idam edilmişlerdi. Ancak, her zamanki gibi, katillere infaz emrini verenler geri planda durmaya devam ediyorlardı. Mütarekeden sonra, 18 Kasım 1918 günkü Meclis-i Mebusan'da Halep Ermeni Mebusu Artin Boşgezenyan, ortada Osmanlı tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayeti azimenin olduğunu belirttikten sonra konuyu Zohrab ve Vartkes Efendilere getirir. Mebus Boşgezenyan, Çerkez Ahmet ve arkadaşının İstanbul'da ikamet etmelerine rağmen, Di-

723. Hükümetin açıklamasında Çerkez Ahmet'in Diyarbakır'da idam edildiği söylenirken, 4. Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuat Erden anılarında Şam'da idam edildiğini yazmaktadır.

724. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite – İki Kıtal*, s. 51-52.

yarbakır- Urfa arasında bulunmalarının, onların belli bir merkezden gönderilmiş olduklarını gösterdiğini, katillerin asılmış olmasının onlara yardım eden alçak ve sefillerin de cezalandırılmaları ve mağdurlara tazminat verilmesi gerektiğini söyler.[725]

Krikor Zohrab'a Saygıyla

Bir katiline bakmak, bir de maktulüne bakmak, çok şeyi anlatmaya yetecektir. Krikor Zohrab'ın Osmanlı tarihinin yazılmasında kapladığı alanın önemi ve büyüklüğünün, günümüz tartışmaları içinde daha kolay anlaşılacağı, hak ettiği yeri alacağı kesindir.

Teotig'in 1919 yılında yayınladığı "11 Nisan Anıtı" isimli eserinde, İstanbul'dan tutuklanıp, sonu belli bir tehcir yolculuğuna çıkarılan aydınların birinci sırasına Zohrab'ı koyması, onun müstesna yerini bir kere daha göstermektedir. Zohrab, Ermeni toplumunun yaşadığı 1915 acısının sembol ismidir.

Krikor Zohrab yüz yıl önce verdiği edebi ürünlerle, Ermeni ve Dünya Edebiyatındaki yerini almıştır. Eserleri, söylevleri Ermenice olarak 22 cilt olarak toplu halde yayınlanmıştır. Ayrıca 26 dile çevirisi yapılmış olan Zohrab'ın, ürünlerini verdiği toprakların insanları ile yeteri kadar tanışık olduğu söylenemez. Önümüzdeki dönemde Türkçeye tercüme edilerek basılacak eserlerinin bu tanışıklığı sağlaması beklenmelidir.

Tarihiyle barışıp yeniden tanışacak Türkiyeli demokrasi sevdalılarının, döneminin gerek Ermeni toplumunda, gerekse Osmanlı düşünce yaşamında parlak bir yeri olan, demokrasi tarihimizin bu değerli insanını da tanıyıp, hakkını vermesinin çok uzak olmadığı düşünülmelidir.

Çocukları

Krikor Zohrab öldürüldüğünde 54 yaşındaydı. Çocukları, Vahan Levon 26, Dolores Nıvart 24, Aram 23 ve Hermine

725. Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler,* Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 42

Anik ise 19 yaşındaydı. Öldürülmesinden kısa bir süre sonra, eşi Klara Yazıcıyan ve iki kızına, Bulgaristan yoluyla Avrupa'ya gitmelerine izin verilecektir. Klara, iki kızı ile birlikte Avusturya üzerinden Paris'e gidecektir. Klara Zohrab bundan sonraki yaşamını Paris'te tamamlayacaktır.

Zohrab'ın ölüm yolculuğu sırasında erkek çocukları yanında olmayıp, yurt dışındadırlar. Küçük oğlu Aram, masrafları Fransa Hükümeti tarafından karşılanmak kaydıyla, eğitimine devam etmek üzere Paris'tedir. Büyük oğlu Vahan Levon ise Cenevre'ye yerleşmiştir ve burada ticari faaliyetlerle meşguldür.[726] Vahan Levon sonraki yıllarda Romanya'ya yerleşecektir. Zohrab'ın vasiyetinde bahsettiğine göre, daha önceden mirasından uzak tuttuğu "sevgili" oğlu Vahan Levon'a, hakkına düşenin verilmesi talebi, oğlu ile arasında bir sıkıntı olduğuna işaret olarak görülebilir. Yine aynı vasiyette, küçük oğlu Aram'a da kızgın olmadığını belirtmesi, açıklanmaya ihtiyaç duyulan başka bir ifadedir.[727]

Annesi Klara Zohrab'ın Paris'te vefatından sonra, Dolores, erkek kardeşlerinden Levon'un yaşadığı Romanya'ya taşınacaktır. 1932 yılında Dolores Zohrab, dönemin ABD biracılık sektörünün önde gelen isimlerinden, New York Brooklyn'de yaşayan Henry Leibmann'la evlenecek ve 1934'de Amerikan vatandaşı olacaktır. New York'ta yaşayan Dolores Zohrab Liebmann, 1950'de eşinin vefatından sonra kendini hayır işlerine verecektir. Yaptığı bağışlarla, ailenin ismini yaşatmak üzere 2 Kasım 1987'de 'Krikor and Clara Zohrab Information Center' (Krikor ve Klara Zohrab Enformasyon Merkezi) isimli vakfın kurulmasına önderlik edecektir. New York'ta 630 Second Avenue, 34th Street, Manhattan adresinde bulunan vakıf halen faaliyetine devam etmektedir. Dolores Zohrab Liebmann, ayrıca Ermeni Kilisesi ve onun desteklediği programları, Ermeni diasporasını canlı tutmaya çalışan Ermeni Genel Yardımlaşma Bir-

726. Başbakanlık Devlet Arşivleri, 1915.9.25. HR.SYS 2880/31 Belge No:1, http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/071.doc

727. Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, s. 17, Bak. Ekte 4 nolu mektup.

liği'ni (AGBU), Rockefeller Üniversitesi'nin araştırmalarını ve New York Halk Kütüphanesini destekleyecektir. Ölümünden sonra kurulan Dolores Zohrab Liebmann Fonu ile hayırseverlik mirası günümüzde de devam etmektedir.

Çağdaş ve tarihi Ermeni hayatı hakkında bilgilenmek isteyen herkese açık olan Krikor and Clara Zohrab Information Center'da, yapılan bağışlarla toplanan çok sayıda kaynak kitap ve belgeler bir araya getirilmiş ve değerli bir koleksiyon oluşmuştur. Biri 1291, diğeri 1684 tarihli iki adet el yazması Ermenice İncil bu koleksiyonun en değerli parçaları arasındadır.[728]

Krikor ve Klara Zohrab Vakfı, Columbia Üniversitesi'nde Ortadoğu ve Asya dilleri ve kültürleri konusunda eğitim alan Ermeni öğrencilere yönelik bir burs programı yürütmektedir.

Geriye Kalan Arşiv

Osmanlı Meclisi, 4 Ekim 1920'de İstanbul eski mebusu müteveffa Zohrab Efendi'nin tevkifi sırasında elkonan evrak, eşya vs'lerin varislerine iadesine karar vermiştir.[729] Ancak iade edilenlerin ne olduğu ve varis olarak kimin muhatap olduğu konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yaşamı boyunca, çok sayıda, Ermeni ve Türk aydın, edebiyatçı, siyasetçi, hükümet yetkilisi ile yakın ilişkiler kurmuş bulunan Krikor Zohrab'ın, aynı ölçüde çok değerli bir arşive sahip olması kadar doğal bir şey olmamalıdır. Tutuklandığı gece, polisin evinde yaptığı aramada doldurduğu ve götürdüğü çuvallarda bu arşivin bir bölümü olması gerekir. Bunun dışında, Zohrab'ın öldürülmesinden sonra, yurt dışına giden eşi ve çocuklarının, o günlerin ortamında, imkân ve psikolojisi içinde, bu belgelere gerekli ilgiyi gösterememiş olmaları kabul edilebilir bir durumdur. Bu nedenlerle, Krikor Zohrab'a ait arşivin çok önemli bölümünün kayıp olduğu kabul edilmiştir.

728. Margaret DiCanio, Memory Fragments From The Armenian Genocide: A Mosaic of a Shared Heritage, Mystery and Suspense Press an Imprint of iUniverse, Inc, 2002, s. 237.

729. 4 Ekim 1920 BOA. DH. ŞFR. 220/140

Krikor Zohrab'a ait arşivin belki çok küçük bir bölümü ise aile yakınları tarafından korunmuş ve günümüze kadar gelmesi sağlanmıştır. Bu arşiv malzemeleri arasında, İstanbul dışına gittiğinde, yurt içi ve yurt dışından, ailenin değişik fertlerine yazdığı çok sayıda mektup, aynı şekilde aile fertlerinin Zohrab'a yazdığı mektuplar, kişisel notları, günlükleri, bir dizi önemli tanıklıkları, bazı yayınlanmış yazılarının el yazması suretleri, yayınlanmış kitaplarının örnekleri, nihayet, 1915 yılında tutuklu olarak yaptığı yolculuğu sırasında karısına yazdığı yürek parçalayıcı mektupları ve telgrafları[730], yardım istemek üzere değişik kişilere yazdığı mektuplar ve bunlara benzer beş yüz kadar belge sayılabilir.

Bu belgelerin hemen hemen tümü, Zohrab'ın New York'ta yaşamış büyük kızı Dolores Zohrab Liebmann tarafından muhafaza edilmiştir. Bayan Dolores Zohrab Liebmann, babasına ait bu değerli arşivi, kendisi ölünceye kadar açıklanıp yayınlanmaması şartıyla, iki parti halinde, 1972 ve 1976 yıllarında, Erivan'da Yeghishe Charents Sanat ve Edebiyat Müzesine, korunması ve araştırmacıların yararlanması için bağışlamıştır ve halen orada güven altındadır. Bu bağışın dışında, üçüncü şahısların elinde bulunan bir kısım Krikor Zohrab orijinal belgesi de aynı şekilde bu kütüphaneye bağışlanmıştır.

Bu yeni belgeler arasında, 1908 yılında Avrupa'da bulunduğu sırada, Zohrab tarafından kendi el yazısı ile tutulmuş çok değerli bir not defteri vardır. Bu defterde Zohrab'ın 1908 yılı 11 Mayıs'ından 24 Ağustos tarihine kadar Fransızca olarak yazdığı yazı ve notlar bulunmaktadır. Fransızca yazıların içinde birçok Ermenice kelime ve ifadeler de bulunmaktadır.[731]

Zohrab'ın ölüm yolculuğunda karısına yazdığı mektuplar,

730. Bak Ek. 3 Krikor Zohrab'm Ölüm Yolculuğunda Karısına Yazdığı Mektupları.

731. Kohar Aznavourian, Zohrab's Letters From Exile, s. 9-11. (Not: Aznavourian, bu el yazması notların 1900 yılına ait olduğunu yazmıştır. Ancak, Zohrab 1900 yılında bu tarihlerde Fransa'da bulunmamıştır. Buna karşılık 1908 yılında bu tarihlerde Zohrab'ın Fransa'da bulunduğu dikkate alınarak, söz konusu tarihin muhtemelen 1908 olduğu kabul edilerek, tarafımızdan düzeltilmiştir.)

onun son günlerinin tanıklığını yapmaları açısından büyük öneme sahiptir. (Ek- 3) Bu mektupların bittiği günden itibaren öldürülme olayının netliği kaybolmakta ve puslu bir hale gelmektedir. Artık, üçüncü şahısların dolaylı tanıklıkları ve söylentiler devreye girmektedir.

Zohrab ile ilgili yazılı tüm eserleri, Erivan'da Albert Charourian'ın editörlüğünde Ermenice olarak bir araya getirilmiş ve yayınlanmıştır. [Albert Charourian (éd.), Krikor Zohrab, *Yérkèr* (*Oeuvres*), Erevan, 2004] Tüm eserlerinin birlikte Ermenicenin dışında başka bir dile tercüme edilerek yayınlanmamış olmasını da bir eksiklik olarak görmek gerekir.

Zohrab'ın ölüm yolculuğunda karısına yazdığı mektuplar, onun son günlerinin tanıklığını yapmaları açısından büyük öneme sahiptir. (Ek-3) Bu mektupların bittiği günden itibaren öldürülme olayının netliği kaybolmakta ve puslu bir hale gelmektedir. Artık, üçüncü şahısların dolaylı tanıklıkları ve söylentiler devreye girmektedir.

Zohrab'ı ve eserlerini anlatan yayınlar arasında en fazla bilinen ve başarılı çalışma Arşag Alboyacıyan'ın (1879-1962) 1919 yılında yayınladığı ***'Anhedatsoğ Temker; Krikor Zohrab, ir ganki yev ir kordzi' (Kaybolan Simalar; Krikor Zohrab'ın Hayatı ve Eserleri)*** başlıklı eserdir.[732]

Ailesinin tamamının bugünkü Türkiye toprakları dışına gitmesiyle, mezarı bile bulunmayan Krikor Zohrab'ın çok sevdiği ülkesi ile arasındaki bütün bağlar koparılmıştır. Aradan geçen yıllara rağmen şimdi, bu bağların yeniden kurulduğunu söylemek mümkündür. 2011 yılının Mart ayında, merkezi Ankara'da bulunan Çağdaş Gazeteciler Derneği'nin, Türkiye'de öldürülen gazeteciler listesine Krikor Zohrab ile birlikte 1915'te öldürülen 9 Ermeni gazeteciyi alması, bu anlamdaki umut ışıklarından biridir. Yine, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin de aynı yılın Ekim ayında Kırikor Zohrab'ı Tür-

732. Arşag Alboyacıyan (1879-1962), 'Yok Olan Simalar, Krikor Zohrab, Hayatı ve Eserleri'; Aktaran: *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab*, *Öyküler*, Çeviren: Dr. Hermon Araks, Aras Yayıncılık, Aralık 2001

kiye'de öldürülen gazeteciler listesine dahil edeceğini açıklaması da başka bir sevindirici haberdir. Bu çalaşmalar da Krikor Zohrab'ın, ait olduğu topraklarla bağlarını güçlendirmenin bir parçası olarak ele alınmalıdır.

SONSÖZ

1915 yılının Nisan ayında parlak güneşli bir gün. Yaklaşmakta olan yazın habercisi bir gün. Zohrab Efendi, Ayazpaşa'da Azaryan Apartmanı üçüncü katın sol tarafındaki dairesinde eşi Klara Hanım'la karşılıklı kahvaltı masasındalar. Geç kalmış kahvaltının sonuna gelmişler, Zohrab Efendi günlük gazeteleri karıştırıp haber başlıklarını okumaya başlamış.

Salon penceresinden dışarı tam karşı yöne baktığında, İstanbul'un yemyeşil tepeleri alabildiğine uzanıyor. Savaş nedeniyle ilan edilen sıkıyönetimin sansüründen dolayı, gazete haberlerinin hiçbir keyfi olmuyor. Sansür heyetinin denetiminden geçen ve her şeyi tek yanlı ele alan haberler gazeteleri doldurmuş. Zohrab Efendi, balkondan kafasını uzatıp aşağıdaki yolda tek tük geçen arabaları ve fazla acelesi olmadan yürüyen insanları seyrediyor.

Meclis-i Mebusan tatile girdiğinden beri İstanbul Mebusu Zohrab Efendi'nin boş zamanları fazlalaşmış. Günde birkaç saat uğradığı Karaköy'deki avukatlık yazıhanesinin de bu günlerde işleri oldukça azalmış. Ancak Patrikhane'de haber çok ve Anadolu'dan gelen önemli haberlerden sonra, Siyasi Meclis'in toplantılarına katılmak için Zohrab Efendi'nin eskisine göre daha fazla zaman ayırması gerekiyor. Tutuklanan ve İstanbul dışına gönderilen Ermenilerin, yardım istemek için başvuran ailelerinin sayısı da günden güne artıyor.

Zohrab Efendi, gazeteleri bir kenara koydu, dışarı çıkmak için giyinmek üzere dairenin arka odasına geçti. Arka odanın manzarası ön odadakinden çok daha güzel. Zohrab Efendi,

sağ tarafta Sarayburnu'ndan başlayarak, sola doğru uzanan Boğaz, karşı tarafta Adalar ve Üsküdar manzarasını, daha önce hiç bakmamış gibi uzunca bir süre seyretti. İstanbul'un ne kadar güzel olduğuna bir kere daha kanaat getirdikten sonra, beyaz gömleğinin kol düğmelerini takarken, bu güzel manzara karşısında dışarı çıkmanın anlamsızlığını düşündü bir ara.

54 yaşını bitirmesine çok az kalmıştı. Yoğun ve dolu dolu geçen bir hayatın yorgunluğunu hissetti birden. Denizde seyreden Şirket-i Hayriye vapurlarına bakarken, daha düşük yoğunlukta bir yaşamın zamanı gelip gelmediğini düşündü. Kısıtlı da olsa, maddi olarak ömrünün sonuna kadar kendisini ve ailesini götürebilecek imkânlara sahipti. Zaten, mevcut çevresinden her zaman gelebilecek davalarla, bu konuda dara düşeceği bir durum görünmüyordu.

Çocukların hepsi büyümüştü. Erkeklerden en büyük olanı Vahan, zaten evden ayrılmış ve yurt dışında bir takım işler yapmaya başlamıştı. Vahan ile arası iyi değildi, hatta uzun zamandır görüşmüyorlardı, ama neyse evlat işte. Küçük oğlan Aram ise 20'sine gelmiş, Fransa'da burslu olarak okumakta ve aileye hiçbir yük getirmemekteydi. Aram'ın da okulunu bitirdikten sonra İstanbul'a dönüp dönmeyeceğinin hiçbir garantisi yoktu.

Şimdilik kızlar yanındaydı. O çok sevdiği kızları da artık büyümüşler ayrı havalara girmişlerdi. Zohrab Efendi, üzülerek de olsa onlara artık misafir gözüyle bakıyordu.

Biraz para kazanabilseydi, istirahat etmek ve yalnız kalabilmek için Prinkipo'da (Büyükada) büyük bahçeli küçük bir ev satın almayı hep istemişti. Avukatlık diplomasını aldığı 1884 yılından beri 31 sene insanlarla ve onların dertleri ile uğraştıktan sonra, bahçe ile uğraşmayı, çiçekler ve meyveler yetiştirmeyi çok arzu etmişti.[733]

Yaz gelse de Büyükada'ya gitsek diye düşündü Zohrab Efendi. Hem artık, Ada'da Klara ile daha uzun zaman kalmak da çok iyi gelecekti. Temiz havasıyla, deniz banyolarıyla Ada, tam bir dinlenme yeriydi. Hem son yıllarda siyasete ayırdığı

733. Albert S. Şaruryan, s. 383

zamanın fazlalaşması, onun çok sevdiği edebiyatla uğraşmasını bir hayli engellemişti. Halbuki kafasında ve tuttuğu notlarda, yazmayı planladığı ne hikayeler kendisini bekliyordu.

İttihatçı hükümetin, Almanlarla anlaşıp ülkeyi bir oldubitti ile savaşa sokmasına canı sıkılmıştı. Onlar da belki kaybedilen toprakları geri alırız düşüncesiyle, kazanacağını düşündükleri tarafa oynamışlardı. Savaşın iyisi olmazdı. Kazansan da sonunda yine kaybederdin. İnşallah savaş çok sürmez, çabuk biterdi.

Hayırlısıyla, Anadolu'nun Ermenileri de bir huzura kavuşsaydı. Onlar huzursuz oldukça, gelen haberler İstanbul'daki Ermenileri de huzursuz ediyordu. Dert küçük değildi, ama halledilmeyecek gibi de düşünmemek lazımdı. Zohrab Efendi, Ermenilerin sıkıntılarından kurtulup düzlüğe çıkacağına inanıyordu. Bu güzel memleket hepimize yeter diyordu.

Ah şu Taşnaklar da ortalığı karıştırıyorlardı. Geçen sene, savaş çıkarsa, daha önce Balkan Savaşlarındaki gibi davranacağız diye karar almışlardı. Sonra her şey altüst oldu, bir kısmı bu karara uymadılar. Bunu Talat'a, Halil'e nasıl anlatabilirsin?

Son zamanlarda, Türk siyasi dostlarının bakışları ve sözlerinde biraz değişiklik olmuştu, ama bunun geçici olduğuna inanıyordu. Yine birlikte bahar günlerinde Alemdağ'a, Adalar'a gidip kurtlarını dökeceklerdi. Kırda tavla ve iskambil oynayıp, birlikte fıkralara gülüp eğlenecek, fasıl yapacak, yaprak dolmalarını yiyeceklerdi. Kardeşler, hatta baba oğul arasında bile bazen soğukluk olmaz mıydı? Bu da böyle, gelip geçici bir şeydi. Şu kısa ömürde paylaşamayacak ne olabilirdi ki? Zohrab Efendi, farklı bir dine mensup olmaktan başka hiçbir fark hissetmediği, bu toprakların insanlarından biriydi.

Zohrab Efendi, Batılıydı ama gezip dolaşmak, orayı örnek almak için. En sevdiği şey, bir süre özledikten sonra İstanbul'a dönmekti. Burada doğmuş, büyümüş, kazanıp ailesine bakmıştı. Kafası buranın sorunları ile dolmuş, çözümleri için çaba sarf etmişti. Ermeni olsun, Türk olsun, hangi milletten olursa olsun bütün sevdikleri buradaydı. Rahmetli babası ve annesi de buradaydı.

Zohrab Efendi, ceketini giydi, Klara ile vedalaştıktan sonra evden çıktı. Sokağa çıktığında kendini bir çocuk gibi hafif ve mutlu hissediyordu. Yoldan bir araba çevirdi, çevik bir hareketle binip, şoföre gideceği yönü söyledi. Araba hareket ettiğinde Zohrab Efendi'nin aklında akşama uğramayı düşündüğü kulübü vardı.

Sonra tarih bir sel gibi aktı. Zohrab Efendi de bu selin alıp götürdüğü yüz binlerce Ermeniden sadece biri oldu. Şimdi aradan geçen 95 yılda selin sebepleri ve sonuçları tartışılıyor. Ancak mağdur Zohrab Efendi'nin tartışılacak hiçbir yanı yok, her şeyiyle dimdik ayakta ve ortada duruyor.

Şimdi öykülerini yeniden keşfediyor ve yeniden okuyoruz.

EK. 1

KRİKOR ZOHRAB'IN BASILMIŞ ESERLERİ				
Sıra	Basım Tarihi	Eser Adı	Kapsamı	Yayın Dili
1	1883	Hukuk-u Ceza Mürurı Kanunu	Hukuk	Türkçe
2	1884	Çin Mektupları Çinagan Namakani		Ermenice
3	1886	Kaybolan Bir Nesil Anhedatsadz Serunt Mı	Roman	Ermenice
4	1891	Nardik (Tamamlanmadı)	Roman	Ermenice
5	1908	Halklar ve Irkların Birliği- Osmanlı Hukukunda Milletlerin Ayırımı Sebebiyle Mirasın Taksiminde Doğan Engeller	Hukuk	Fransızca
6	1908	Siyasi Nutuklar	Söylev	Türkçe
7	1909	Hukuk-u Ceza Mürurı Zamanları	Hukuk	Türkçe
8	1909	Vicdan Sesleri Ghıgcmıdanki Tzayner	Öykü	Ermenice
9	1909	Bir Yolcunun Günlüğünden Sayfalar Eçer Uğevori mı Orakren	Gezi	Ermenice
10	1910	Bir Ermeni Mebusun Muhasebesi Hay Badkamavori Mı Haşvedıvutyunı	Söylev	Ermenice
11	1911	Sessiz Acılar Lur Tsaver	Öykü	Ermenice
12	1911	Hayat Olduğu Gibi Giyankı İnçbes vor e	Öykü	Ermenice
13	1913	Krikor Zohrab'ın Yeni Öyküleri Krikor Zohrabi Noraveberı	Öykü	Ermenice

14	1913	Belgeler Işığında Ermeni Sorunu La Question Armenienne A La Lumiere Des Documents	Araştırma, belge	Fransızca
15	1914	Muharebe Meydanından Yazılar Kirer Baderazmi Taşden	Makaleler Dizisi	Ermenice
16	1919	Tanınmış Simalar Dzanot Temker	Portre	Ermenice

EK. 2

KRİKOR ZOHRAB'IN ÖYKÜLERİ[698]					
No	Ermenice İlk Yayın Tarihi	İlk Yayın yeri	Türkçe Olarak Yayınlanmış		Türkçe olarak yayınlanmamış
			Hayat Olduğu Gibi (2000 Yılı)[699]	Öyküler (2001 Yılı)[700]	
1	21 Aralık 1887	Arevelk			Papazın Soyadı Vartabedin Maganunı
2	1888				Dul Vorpevayrı
3	20 Mayıs 1888	Arevelk			Kadın Doktoru Ganants Pıjişgı
4	19 Kasım 1888	Masis			Nerses
5	10/22 Aralık 1888	Masis		Dul Kadın Ayrin	
6	10/22 Mart 1889	Arevelk	Armenisa		
7	15/27 Kasım 1889	Masis			Fırtına[701] Potorigı
8	1/13 Mart 1890	Masis			Balonun Ertesi Günü BarahantesinVağortaynı
9	15/27 Eylül 1890	Masis			Taban

[698] Pars Tu€lac›, Örnek Bir Osmanl› Vatandafl› Krikor Zohrab, Sf 98; Albert S. fiaruryan.

[699] Krikor Zohrab, Hayat Oldu€u Gibi, Ayraç Yay›nlar›, Ankara, 2000.

[700] Krikor Zohrab, Osmanl› Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler, Aras Yay›nc›l›k, Aral›k 2001.

[701] Krikor Zohrap, F›rt›na, Çeviren: Alber Keflifl, Metis Çeviri, Say› 8, Yaz 1989, Metis Yay›nlar›.

					Khariskhı
10	1/13 Ekim 1890	Masis			Tövbe Allahım Meğa Der
11	1891	Hayrenik			Kokinaki
12	1892	Hayrenik			Markar Birader Markar Akhbar
13	2/14 Şubat 1892	Hayrenik		Ceyran	
14	16/28 Mayıs 1892	Masis	Ayinga	Ayinga	
15	1/13 Ocak 1892	Masis		Annene Selam Söyle Mamayit Parev Ire	
16	18 Haziran 1892	Masis		Tefarik	
17	6 Temmuz 1892	Hayrenik			Yanlış Sıkhalı
18	19 Eylül 1892	Masis		İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı Arçi Ser, Arçi Pari	
19	17/29 Ekim 1892	Masis	Boyun Borcu Cidin Bardkı	Boyun Borcu Cidin Bardkı	
20	5 Aralık 1892	Masis			Şaka Gadag
21	18/28 Ocak 1893	Masis			Fırtına. Kaptanın Hikâyesi Furtuna. Navavari Badmutyun
22	23 Ocak/4 Şubat 1893	Masis	Cogo. Aptalın Hikâyesi Cogo		

23	6/18 Şubat 1893	Masis	Maske. Karnavalın Hikâyesi Timagı. Paregantani Batmutyun		
24	13/25 Mart 1893	Masis			Dalila. Bir Doktorun Hikâyesi Dalila. Pıjişgimı Batmutyun
25	8/20 Mayıs 1893	Masis			Sara
26	20 Mayıs/ 1 Haziran 1893	Masis		Zapuğon. Hırsızın Hikâyesi Zapuğon. Koği Batmutyun	
27	17/29 Temmuz 1893	Masis			Fesleğen Rehan
28	21 Şubat/5 Mart 1898	Masis			Kahkaha Khıntugı
29	5/17 Mart 1898	Masis	Zannedersem Gardzem Te		
30	1/13 Mayıs 1898	Masis			Yükün Altında Zımarağda
31	26 Haziran/8 Temmuz 1899	Arevelk			Maymun Gabigı
32	1/14 Ocak 1900	Masis	Mutlu Ölüm. Bir Doktorun Hatıralarından Yerçanig Mahı.Pıjişki mı Hişadakneren		
33	25 Mart/6 Nisan	Masis			Rahibe

	1900				Marabedı
34	20 Mayıs/ 2 Haziran 1900	Masis	Poturlu Poturlun	Poturlu Poturlun	
35	6/19 Ocak 1901	Masis		Postal	
36	7/20 Nisan 1901	Masis			Mezar Otesi Sevgi Antırşirimi Ser
37	4/17 Ağustos 1901	Masis			Oteki Miusı
38	29 Eylül/ 12 Ekim 1901	Masis		Rahmetli Lusahokin	
39	29 Aralık/11 Ocak 1901	Masis	Dönüş Veratartsı	Dönüş Veratartsı	
40	1902	Masis			İlk Yoksulluk Araçin Zırgankı
41	4/17 Mayıs 1902	Dzağig		Maktağine	
42	3/16 Ocak 1904	Masis	Agopçuk Hagopigı		
43	5/18 Temmuz 1908	Luys	Kilisenin Avlusu Jamin Pagı	Kilisenin Avlusu Jamin Pagı	
44	1/14 Ocak 1912	Azadamard			Sadakatsiz Anhavadarim

EK. 3
KRİKOR ZOHRAB'IN ÖLÜM YOLCULUĞUNDA KARISINA YAZDIĞI MEKTUPLARI[738]

1- Zohrab'dan Bayan Klara Zohrab'a 20 Mayıs/2 Haziran 1915, Çarşamba akşamı, 23.00[739]

Sevgili Karıcığım: Konya'ya gönderileceğimi şimdi haber verdiler. Biliyorsun bu şehrin valisi[740] benim arkadaşımdır ve bu sayede hiçbir zorlukla karşılaşmayacağımı tahmin ediyorum. Lütfen bana büyük bir çanta içinde 2- 3 ilave takım giyecek ve ihtiyaç duyacağım çamaşırları gönder. İhtiyacımdan fazlası olmasın. Endişelenmeyin, hiçbir girişimde bulunmayın, kimseye bahsetmeyin. Hepinize, sana, Dollis[741] ve Hermine'e öpücükler gönderiyorum ve gözlerinizden öpüyorum. O akşam Hermine'imin kalbini kırdım ve bu çok düşüncesizceydi.

K. ZOHRAB

738. Kohar Aznavourian, *Zohrab's Letters From Exile*, The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1- 137.

739. Kohar Aznavuryan'ın notu: Bu mektubun tarihi yok, ancak içeriğinden ve diğer ipuçlarından hareket ederek, gerçekte onun, Zohrab'ın tutuklandığı ilk gün olan 20 Mayıs/2 Haziran 1915'te yazıldığını tespit ettik. Aynı gece Konya'ya doğru yola çıkmıştı.

740. Azmi Bey

741. Zohrab'ın kızı Dolores.

Not. Yanımda 30 kadar altın var. Şimdilik bu yeterli olacaktır. İhtiyacım olursa daha göndermeni isterim. Kulüpten bana ödenmesi gereken 12 altını al ve sakla. Ayrıca okumam için bana 8- 10 kitap gönder.

2- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
23 Mayıs 1915,Cumartesi sabahı, Konya'dan[742]

Sevgili Karıcığım: Bu sabah sorgulanmak üzere Diyarbakır'a gönderileceğimizi bildirdiler. (Diyarbakır'ın yetkilileri) benim ve Vartkes'in onlara gönderilmemizi istemişler.

Bu sorgulamanın neyle ilgili olacağı konusunda hiç bir fikrim yok. Beni ve Vartkes'i neden başkalarıyla karıştırdıklarını bilemiyorum. Dahası neyle suçlandığımızı, neye katıldığımızı söyleyeceklerini de bilmiyorum. Diyarbakır'da, bize karşı yöneltilen iftiralar veya yalan bilgiler üzerine çalışan, ya bir sorgu polisi heyeti, ya da askeri bir mahkeme vardır.

Gerek kanun, gerek adaletin gerektirdiği şudur ki, suçlamalarla karşı karşıya kalmak üzere Diyarbakır'a isteniyorsak, ilk sorgumuz, Diyarbakır'a götürülmeden önce burada yapılmalıydı. Öncelikle ne ile suçlandığımız söylenmeli ve bizden açıklama istenmeliydi ve bu suçlamalarda bir zerre kadar gerçek payı da olsa, ya da izi bile bulunursa, ancak o zaman bizi mahkemeye sevk edip Diyarbakır veya İstanbul'da yargılayabilirlerdi.

Ancak onlar böyle yapmadılar; tersine, bizi hemen uzaklaştırdılar. Vartkes'i tutukladıklarında, istikametinin Diyarbakır olduğunu ima etmişler. İkimiz de buna inanmıyoruz. Ama şimdi her şey bu yönde gelişiyor.

Diyarbakır yolunda ve bizzat bu şehirde her ikimizi büyük tehlikeler bekliyor. Vartkes'in karısı ile birlikte cesaretinizi toplayıp, etkili tanıdıklarımızı ve diğerlerini, geri dönüşümüz için baskı yapılması yönünde etkilemek için harekete geçin. Hakkımızdaki inceleme İstanbul'da yapılmadıkça (ki burada

742. Bu tarihin 23 Mayıs 1331/5 Haziran 1915 Cumartesi olması muhtemeldir.

adaletli yargılanmamız için daha fazla şansımız var) Diyarbakır'a gönderilmemizin yasalara aykırı olduğunu vurgulayın.

Bizi İstanbul'a geri götürmeleri mümkün olmayacaksa, hiç değilse burada, Konya'da tutmaları için girişimlerde bulunun.

Bu da yapılamazsa ve bizim Diyarbakır'a götürülmemiz için emir verilmişse, orada haksız bir bulguya konu olmamamız için, onlardan, yerel askeri mahkemenin başkamna ve İttihat'ın "Hoca"sına[743] dilekçeler ve yeminli kişisel ifadeler göndermelerini istemek lazım.

Bizi buraya getiren polis memurlarından biri olan Salih Efendi'ye ikisi de Türkçe yazılmış iki mektup emanet ettim.[744] Mektuplardan biri Şeyhülislam'a, diğeri Talat Bey'e yöneliktir. Bu mektupları alırsan (Salih bu mektupları sana ulaştıracağına dair bana şerefi üzerine söz verdi ve buradaki yerel yetkililer de bunu onayladılar), kızlarımızla birlikte muhataplarına git, mektupları kendilerine ver ve bizim için hareket etmelerini rica et.

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın büyük etkisi olabilir. Ekşiyan[745] ve Hallacyan Efendileri gör, tavsiyelerini ve yardımlarını iste. Necmeddin Molla'yı ziyaret et ve onu Şeyhülislam'a gönder. Halil Bey'e benim bu kötü durumumu bildir ve en kısa zamanda bilmem gereken tüm bilgileri bana göndermesini iste. Ayrıca avukat Saadettin Ferid Bey'i de ara. O da hukuktan iyi anlar ve Bedri Bey'e de çok yakındır. O bize isnat edilen suçlamaları, Diyarbakır mahkemesinin elinde bize karşı neler olduğunu ve ellerinde hangi kanıtlar olduğunu öğrenebilir.

Büyük bir tehlike ile karşı karşıyayız. Allah bize yardım etsin. Seni ve çocuklarımızı özledim, onları gözyaşlarımla öpüyorum. Seni bir daha görebilecek miyim bilmiyorum.

K. ZOHRAB

743. Kimi kastettiği anlaşılmıyor, Diyarbakır Türk toplumunun dini önderi olabilir.

744. Salih Efendi: Bu Zohrab'ın yazdığı mektupları ve mesajları Türk kûryelere emanet ettiğini göstermektedir. Salih Efendi daha sonra Zohrab tarafından Sabkhi Bey olarak anılacaktır.

745. Mikayel Ekşiyan bir Ermeni İttihatçıdır.

Not. Cumartesi akşamı:

Yukarıdaki mektubu bitirdikten sonra, bazı şeyler oldu. Devlet gözaltı merkezinde, istikametimizin gerçekten Diyarbakır olduğu söylenince biraz hastalandım. Bana getirdikleri doktor kafein iğnesi yaptı. Daha da kötü oldum. Ne yazık ki, Vali Azmi Bey şehirde değildi, bu nedenle ona, bu şartlarda Diyarbakır'a gönderirlerse beni öldürebileceklerini anlatan bir telgraf gönderdim. Bunun üzerine, vali cevap olarak, gerçekten hasta isem, gönderilmemi 1- 2 gün geciktirebileceğini söyleyen bir telgraf yolladı. Başka bir resmi hekim, müşvik bir ağa, (Sen-Ey müfettişi) beni muayene etti ve seyahat etmeye uygun koşulda olmadığımı tespit etti. Bana ilaç verdi ve en az 5- 6 gün, hatta 8 gün hareket ettirilmemem konusunda emir verdi. Türkler buna "kahır hüzünden lütuf" derler. Benim açımdan bakıldığında, hastalığım küçük bir iyilik, bir lütuf. Ancak endişe etme, rahatsızlığım azaldı. Cesaretini, sağduyunu kaybetme ve çalışmaya devam et.

Biraz evvel, bize daha önce söylendiği gibi Konya tren istasyonunda bulunan Bağdat Oteli'ne transfer edildik. Düşünebiliyor musun? Otelin müdürü bizim piyano öğretmenimiz Bayan Soulier![746] Beni görünce, bana doğru koştu ve "*otel sizindir*" diye haykırdı. Bu mektubumun sana birinin aracılığı ile ulaşacağını umut ediyorum. Ama ne zaman eline geçer bilmiyorum.

Vartkes, Talat Bey'e bir telgraf gönderdi, ancak ona ulaşıp ulaşmadığı konusunda hiç bir fikrimiz yok. Ayrıca, Talat'a ileteceğine dair söz veren bir polisle, ona (Talat'a) gizli bir mektup gönderdi. Uyanık ol. Çünkü burada 8- 10 gün daha kalacağız. Sabkhi Efendinin benim iki mektubumla (Şeyhülislam ve Talat Bey'e) sana ulaşıp ulaşmadığı konusunda ve ikinci olarak da, Bağdat Oteli müdürü Bayan Soulier'nin, Tokatlıyan Mağazası sorumlusuna iletmen üzere, 10 okka tereyağı istediğini söyleyen telgrafını alıp almadığın konusunda

746. Bu kadın, 2 ve 3 nolu mektuplarda, Bayan Soulier Velto Medevici ve tekrardan Bayan Soulier Niko Medevici olarak geçiyor. Avrupalı bir kadın.

endişeliyiz. Çalışmalarından umutlu bir durum görürsen, buradaki müdürün de ilave olarak 5 okka tereyağı daha istediğini söyle. Tekrar öpücükler.

K. ZOHRAB

Not. Biz bir şekilde burada ek olarak 10 gün daha kalabileceksek, o (Bayan Soulier) siparişinin ödemesi olarak 5'in katlarını altın olarak gönderecek. Bayan Soulier Velto Medevici senin anlayabilmen için buna uygun bir telgraf gönderecek. Bir örnek olarak, eğer biz burada 10 gün ve ek olarak da 3 gün daha kalacak olursak, gönderdiği telgrafı, *tereyağı satın almak için 15 lira gönder,* şeklinde okuyacaksın.

Ek olarak 5 gün daha burada kalmak için emir alırsak, o (Bayan Soulier) *tereyağı almak için 29 lira gönder* diyecek. Bu bizim hala burada olduğumuz anlamına gelecek.

3- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
27 Mayıs 1915, Çarşamba, 20.00, Bağdat Oteli, Konya[747]

Yarın sabah Adana'ya gitmek için buradan ayrılıyoruz.

Çok sevgili karıcığım: Geçen Cumartesi günü bizi buraya, Bağdat Otel'e taşıdıklarında hastalığım biraz yatıştı ve birkaç gün kazanmış olduk. Burada bize ek olarak 8 gün vereceklerini umut etmiştim ama bugün bir veya iki gün içinde ayrılacağımızı öğrendim. Bunu, ne zaman ayrılacağımız konusundaki kaygılarımızı sona erdirmek için söylediler. Duyduğumuza göre, Adana veya Halep'e gönderileceğiz.

Adana, Halep ve Diyarbakır aynı hat üzerinde ve son durağımızın Diyarbakır'da mahkeme olacağı bizim için çok açık. Çok büyük tedirginlik içindeyim. Beni nasıl bir iftira ile Diyarbakır'a, bize dost olmayan askeri mahkemede yargılanmak üzere gönderdiklerini bilmiyorum. Allahın takdirine kalacağım.

747. Bu tarihin 27 Mayıs 1331/ 9 Haziran 1915 Çarşamba olması muhtemeldir.

Son durağımız Diyarbakır'a, Adana, Halep, Antep, Urfa-Mardin üzerinden geçeceğiz. Ne yolculuk ama!

Daha önceden yazdığım gibi, bizi buraya getiren polis memuru aracılığıyla sana, biri Şeyhülislam'a ve diğeri Talat'a, iki mektup gönderdim. Sonra dün sabah, Necmeddin Molla için ikinci bir not bulunan başka bir mektup gönderdim.

Bunun dışında, dün sabah büyük bir nezaketle beni ziyarete gelen Saruhan mebusu Mustafa Fevzi Efendi ile konuştum. Durumumu, bana yapılanın haksızlık olduğunu ve tehlikeli bir noktada bulunduğumu anlattım. İstanbul'a dönüş yolunda idi ve Şeyhülislam'a bütün bunları anlatacağına dair söz verdi.

Bu olayda hiçbir adalet uygulaması göremediğim için ciddi olarak çok kritik bir durumdayım. Yazık! Bu savaş sırasında, Ermenilerin Osmanlı rejimine inançlı sadakatlerini daha somut bir şekilde göstermeye yöneltmek için neler yaptığımı herkes biliyor. Ama kim dinliyor? Necmeddin Molla'ya mektubumda bu konuda sadece birkaç şey yazdım. (Bir kopyasının sende olması gerekiyor)

Bir an bile tereddüt etmeden, gidebileceğin ve görebileceğin herkese git. Necmeddin Molla ve Mustafa Fevzi Efendileri gör. Halil Bey'in karısını gör. Hallacyan ve Ekşiyan'a onlarla birlikte nasıl çalıştığımı, birkaç anlamsız Ermeninin ajitasyonunu etkisiz hale getirmek için önlemler almaya ve Ermenilerin sadakatini daha fazla vurgulamaya karar verdiğimizi hatırlat. Bunlar davanın maddi unsurları olabilecek basit gerçeklerdir.

Cuma mı, Cumartesi mi yoksa Pazar günü mü gideceğiz bilmiyorum. Hangi gün olursa olsun, Bayan Soulier Niko Medevici sana "beurre tres cher" (tereyağı çok pahalı) diye telgraf gönderecektir.

Bunu duyduğunda biz, Diyarbakır Valisi Reşid Bey'den resmi veya gizli hiçbir yeni haber almadan Konya'dan ayrılmış olacağız. Acil olarak özellikle askeri makamlara ve askeri mahkeme başkanına kişisel dilekçe gönder.

Seni çok özledim ve çok öpüyorum.

ZOHRAB

4- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
28 Mayıs 1915, Perşembe sabahı, Konya[748]

Çok sevgili ve zavallı karıcığım: Gidişimiz bir gün ertelendi. Bu mektup sana yarın sabah gönderilecektir. Sana ne zaman ulaşır bilemiyorum, aynı şekilde bizim Adana'ya ve Halep'e ve Diyarbakır'a varışımızı da bilemiyorum.

Ben çok hastayım ancak kendi kendimi tedavi ediyorum. Cesur ol. Suçsuz olduğum için karşılaştığımız tehlikeden kurtulsak gerek. Şimdi beni dinle:

1. Necmeddin Molla, Hallacyan Efendi, Gioumdin (Tahir) Bey[749], Dilber Efendi[750] ile görüş ve birlikte bir tür çalışma komisyonu oluşturun. Bu dörtlüyü her zaman etrafında tutmaya çalış ve her birine tek başına veya birlikte görev ver. Biliyorum bu zor bir şey, onların kaçmak isteyeceklerini biliyorum, ancak asla cesaretin kırılmasın. Onların her birini veya diğerini özel olarak gör, Dollis başka, Hermine bir başka ve Bayan Vartkes (Serengülyan) onları hızlandırmalı. Bu adamların hepsi ile yakınlığını koru. Onlardan yapabilecekleri her şeyi iste. Bunun yanında, Nuri Bey'den önerilerini sor.[751]

2. Diyarbakır'a veya başka bir yere (Adana veya Halep de olsa) gönderilmemizi engellemeye çalışın.

3. Diyarbakır'a gönderilirsek, a) Vali Reşit Bey'e, b) Diyarbakır'ın askeri komutanına, c) ve askeri mahkemeye, bu konuda adaletin uygulanmasını ve bizi sıkmamalarını isteyen güçlü dilekçeler gönderin. Bu son adım hastalığım nedeniyle çok önemli; zira hapse atılırsam ben öleceğim. Benim Diyarbakır'a hareketimiz engellenemezse, en azından gözetim al-

748. Bu tarihin 28 Mayıs 1331/ 10 Haziran 1915 Perşembe olması muhtemeldir.

749. Gioumdin (Tahir) Bey" eski İstanbul Polis Komiseri.

750. Zareh Dilber

751. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın damadı Nuri Bey olabilir. Kohar Aznavourian'ın notu: Burada kimden bahsedildiği tanımlanamıyor. İttihatçılara düşman Rıza Nur ile karıştırmayın.

tında- evde gözetim altında bulundurulmamı talep eden bir telgraf gönderin.

4. Diyarbakır'da insanların ellerinde hazır olması için, sorumlu faaliyetlerimin kanıtlarını, rejime olan bağlılığımı ve hizmetlerimi içeren bir dilekçeyi bu mektuba ekliyorum. Bunu Necmeddin Bey, Hallacyan ve diğerlerine göster. Bu dilekçenin temiz bir kopyasını çıkarıp altına benim imzamı atın ve bütün davanın yeniden titizlikle incelenmesi gerektiğini vurgulayarak, acil posta ile Diyarbakır'a gönderin. Ben kendi payıma benzer bir dilekçeyi, Talat Bey'e gönderilmesi için buraya verdim.

5. Aynı gün, konunun en azından tam olarak incelenmesi yönünde yardımını istemek için her şeyi Şeyhülislam'a gönderin.

6. Nihayet umutlu isen, iyi haberlerin varsa, her neredeysek, Diyarbakır'da veya başka bir yerde, bana, senin ve çocukların iyi olduğunu bildiren bir telgraf gönder. Bunu o sırada bulunacağım yerin valisine gönder, bana elden verebilsinler. Büyük bir olasılıkla, Pazar veya Pazartesi Adana'da olacağız ve 2- 3 gün sonra Halep'e ulaşacağız.

7. Diyarbakır Valisine ve oradaki askeri yetkililere iyi bir dilekçe gönderebilirseniz, bana da yukarıdaki gibi, hepinizin iyi ve rahat olduğunuza dair bir telgraf gönder.

8. Eğer onlar istediğimiz gibi dilekçenin incelenmesini kabul ederlerse, "Ben iyiyim" diye bir telgraf gönder.

Bu benim son dileğimdir: Çünkü sen ve çocuklarımız tehlikede olabilirsiniz. Sana aşağıdaki açıklamaları gönderiyorum:

1.Bütün kişisel varlıklarım ve eşyalarım karıma aittir.

2.Bir ara "sevgili" Vahan'ı mirasımdan mahrum ettim. Ona düşen pay kendisine geri verilmelidir.

3.Aram'a kızgın değilim.

Perişan olmayın. Ben de cesurum, ama hastayım. Hayatta kalmaya çalışacağım.

Hermine'imin ayaklarımın dibinde olduğu aile fotoğrafımız duruyorsa, bana gönder.

K. ZOHRAB

Not. İftiralar nedeniyle kurban olduğum için, insanlığın görevi beni özgürlüğüme kavuşturmaktır. Ben herkes için çalıştım, şimdi başkaları benim için çalışmalı.

K. Z.

Kısa bir telgrafla, bizi Adana'ya gönderdiklerini sana bildirmeye çalıştım.

Vartkes benimle beraber, sırayla birbirimizi teselli ediyor, birbirimizle ilgileniyor ve birbirimize cesaret veriyoruz. Vartkes'in karısına cesaret ve yüreğini ver.

K. Z.

6[752] - Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
14/27 Haziran 1915, Pazar, Halep.

Sevgili karıcığım: Kendimi tanrının ellerine bıraktım. O'nun istediği olacak. Benim zavallı karıcığım, cesaretin derinden kırılmış görünüyor. Herkes seni terk etti. Bu kadar uzaktan bile her şeyi görüyorum. Ama cesaretini kırma- dilekçe üstüne dilekçe, yalvar, yakar, özellikle tam da şu anda. Bu mektubu alan Nazım Bey sana durumumuzu izah edecektir. Halil Bey bize yardımcı olmadı, ama ona tekrar yazıyorum. Ona ve Alman Büyükelçisine,[753] ilgili makamlara dağıtması ricasıyla bir mektup gönderdim. Dilber veya Gümüşgerdan[754] veya iki kızımız bu mektubu büyükelçinin evine götürsünler ve bizi korumasını, en azından burada kalmamız için yardımını istesinler. Kızlarımızın büyükelçiye mutlaka gitmesini sağla.

Büyükelçinin bu mektubu kabul etmek istememesi duru-

752. Mektupları tarih sırasına göre düzenledik. Kaynağındaki mektup sıra numaralarına sadık kaldık.

753. Baron Hans Freiherr von Wangenheim (1859- 25 Ekim 1915). 1912'den ölümüne kadar İstanbul'da Alman Büyükelçisi. 1915 Ermeni tehciri ve katliamları tarihi ile yakından ilgiliydi.

754. Diran Gümüşgerdan, eski bir İttihatçı, Kilikya'dan geldikleri iddia edilen eski ve saygın bir Ermeni ailesinden. Bakü petrollerini işleten Aleksandr Mantaşyants'ın İstanbul temsilcisi.

munda mektubun bir kopyasını yapın, altına benim imzamı atın ve Romanya Büyükelçisi aracılığıyla veya başka bir yoldan büyükelçiye ulaştırmaya çalışın. Uzun uzadıya yazmayacağım. Cesur ol, benim için dua et. Seni ve çocuklarımızı sevgiyle öpüyorum, hepinizi çok özledim.

K. ZOHRAB

Not. Sade yaşa. Başka ne yazayım bilmiyorum.

Halil Bey'e Türkçe yazdığım mektubu Almancaya tercüme edin ve kızlarımız Alman Büyükelçisine yazdığım mektubu verirken, Halil Bey'e yazdığım mektubun Almanca çevirisini de ona versinler. Böylece büyükelçi bize atılan iftiralar yüzünden nasıl bir tehlike altında olduğumuzu görebilir. Alman büyükelçisi ile temas hiç geciktirilmemeli. Bu mektubun tercümesini mümkün olduğu kadar çabuk yapın, Dilber ve Gümüşgerdan çalışmaya geçirilmeli. Dilber mektubu okursa yardımcı olabilir.

Mümkün olursa, Alman büyükelçisi için yazdığım mektubunun kopyalarını Halil, Cavit[755] ve Cahit[756] Beylere de ver.

5- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a 21 Haziran 1915 Pazar, Halep[757]

Çok sevgili karıcığım, ruhum, cesur ol, cesaretini kaybetme: Ekteki yazının bir kopyasını çıkar ve mümkünse Necmeddin Molla, Hallacyan veya Dilber'le birlikte Halil Bey'e götürün. Hatta daha önce yazdığım ve Nazım Bey'in canını sıkan yazımı da yanında götür.

Gerekli yerlere vermek üzere, kızlarım bu yazının Almanca tercümesini yapsınlar ve onlardan (Almanlar) beni savunmalarını iste. Bizi kurtarmaları için hala ümit var. Oradan yardım istemekte bir an bile tereddüt etme.

755. Cavit Bey: Bak. Biyografi (B- 13)

756. Cahit Bey, muhtemelen Hüseyin Cahit Yalçın (1875- 1957) 'dır. Bak. Biyografi (B- 11)

757. Bu tarihin, 21 Haziran 1331/4 Temmuz 1915 Pazar olması muhtemeldir.

Hiç ümitli olmamama rağmen Diyarbakır'da adalet bulacağım. Orada kaç gün kalacağımı bilmiyorum, muhtemelen 4- 5 gün daha. Tanrının ellerine sığındım. Hepinizi öpüyorum.

K. ZOHRAB

Not: Eğer Halil Bey son kararını ve sözünü söylerse, şerefi üzerine bize hiçbir zarar gelmeyecek derse, bana "mahim perke dir" (Orası güvenlidir) yazan bir telgraf gönder.

Ben burada zorluklarla karşılaşırsam, "Parays zorloum var" (Paraya ihtiyacım var) diye telgraf çekeceğim.

Yukarıda belirttiğim komşularımızın[758] namus sözünü alırsan, "mirak etmi eyi uk" (Merak etme, iyiyiz) yazılı telgraf çekersin.

Buraya geldiğimde tartıldım. 72 kiloyum.

İstanbul'da 82 kiloydum. Şimdi kemiklerim sayılıyor. Ancak hayatımı kurtarmaya çalışıyorum.

7- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
29 Haziran 1915, Pazartesi, Halep[759]

Sevgili eşsiz karıcığım: Maruz kaldığım tehlikelere karşı cesurca yarışıyorum. Sen de cesur olmalısın, umutsuz veya perişan olmamalısın. Beni kuşatan tehlike çok büyük. Beni İstanbul'dan Diyarbakır'a yargılamak için gönderenler, yok etmek için gönderiyorlar. Diyarbakır'da korkunç şeyler oluyor ve olmaya devam edecek. Tanrı bilir, suçsuz olmama rağmen, orayı canlı terk edemeyeceğim. Eğer Halil Bey beni korursa, yani, gerçekten şereflice beni korursa kurtulabilirim. Korkarım suçsuzluğum tek başına kurtulmam için yeterli değil. Halil Bey sana nasıl, ne seviyede söz verdi? Telegrafın cesareti-

758. Bu ifade besbelli, Zohrab'lara bitişik evi bulunan Halil Bey'i işaret ediyor.

759.Bu tarihin 29 Haziran 1331/ 12 Temmuz 1915 Pazartesi olması muhtemeldir.

mi kırdı ve ondan şüphe ediyorum. Onun sözüne güvenin var mı? "Onu kesinlikle kurtaracağım" dedi mi? Böyle bir söz verdiyse, bana "byoyouk kezem rahat dur" (büyük kızım rahattır) diye telgraf çek. Birisi de Diyarbakır'da gözetim altında kalmamı ayarlamalı, hapse atılmaktan iyidir, çünkü ilaç tedavisi altındayım, bakıma ve temiz havaya ihtiyacım var, yoksa durumum kötüleşir. Diyarbakır etrafı surlarla çevrili bir şehir, kendi içinde bir hapishane. Halil'in bunu anlamasını sağla, özel koruma altında 1- 2 odalık bir evde kalmamı ayarlayabilmeli. Bu durumda, bana "Hermine dey eyi ter" (Hermine de iyidir) yazılı telgraf gönder.

Burada çok iyi bir doktor buldum, Dr. Altunyan,[760] bana çok iyi bakıyor. O olmasaydı, ben bitmiştim. Ondan, Diyarbakır için ilaç ve talimatlar alacağım.

Halep'e gönderdiğin telgraflar ve Diyarbakır'a göndereceklerin, beni tehlike ile karşılaşmayacağım konusunda rahatlatmasına rağmen ve bana cesaret vermene rağmen ve kendim başka yere hareket etmekten vazgeçmeme rağmen, bu yönde hareket etmemin tehlikeli olacağını söylemeliyim. Yola çıkmamı engelleyebilecek hiçbir taş eksik bırakılmamalıdır. Halil Bey'e gönderdiğim ilk mektubumdan sonra iki tane daha gönderdim. Sonuncusunda sana Türkçe olarak bir not yazdım.

İyi bir Alman[761] kendi isteğiyle, bizim olayımız hakkında Alman Büyükelçisi'ne ve General Von Goltz'a yazdığına dair bize bilgi verdi. Bundan herhangi bir sonuç çıkıp çıkmadığını bulmaya çalış. Alman büyükelçiliğine giderken Bayan Vartkes'i (Serengülyan) de yanına al.

760. Dr. Asadur Aram Altunyan (1857- 1950), Sivas doğumlu, Columbia Tıp Okulu'ndan 1885 mezunu, Halep'te uzun süre pratisyen hekim olarak görev yaptı. 1911'de Halep'te kendi adına ilk modern hastaneyi kurarak hizmete açtı. Hastane binasının yanında açtığı Emanuel Protestan Ermeni Kilisesi'nin bahçesinde mezarı bulunmaktadır. Dikkat çekici bir biyografi, ancak apolitik bir kişi.

761. Burada bahsedilen Alman, muhtemelen, Halep'te görevli Dr. Martin Niepage olacaktır. Bak. "Halep'te Dehşet" (The Horrors of Aleppo), Londra, 1917. (Kohar Aznavutyan'ın notu)

Dr. Nazım Bey'in dikkatine Türkçe bir yazı yazıyorum, kendisi İttihat'ın çok güçlü bir üyesidir. Bu yazı bir memorandum veya bir dilekçe tarzında olacak. Bu yazıdan bir kaç kopya çıkar, böylece gerektiğinde (iyi bir avantaj) yararlanabilirsin. Bir kopyası Halil Bey'e gitmeli, ancak onu benim evimde misafir ederek koruduğumu yazdığım kısmı yazıdan çıkarmalısın.

Nazım Bey'in dikkatine gönderdiğim mektup ve memorandum konusunda: Dilber, Hallacyan ve Necmeddin'e, bunu iki kızımla birlikte senin kendisine vermenin etkileyici olup olmayacağını sor. Eğer öyleyse, yazdıklarımı verirken ona yalvar. Ondan umutlu- gerçekten umutlu- bir cevap alırsan, bana "seni ayoush iniruz" (Seni düşünüyoruz) diye yazan bir telgraf gönder. Bu ziyaretinin verimli olmayacağını düşünürsen, mektubumu ona verme.

Cavit Bey döndüyse, hemen ona bir dilekçe ver. Hepinizi öpüyorum ve çok özledim. Benim için dua et.

K: ZOHRAB

Not. Halil Bey, Vartkes için ne söyledi? Vartkes'in güvenliği için bir şey yapacaksa, karısı "Hourig eyileghdi" (Hayrig iyileşti) yazılı bir telgraf göndersin. Kaçadur Efendi'nin[762] mektubunu okudum. O da bugün için bir umut ışığı veriyor.

8- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
2/15 Temmuz, 1915, Perşembe sabahı, Halep.

Benim çok sevgili, eşsiz karıcığım, hayatım: Burada 10 gün daha kalacağımıza ve fazla olmasa da Diyarbakır'a götürülme tehlikesinden kurtulacağımıza dair umudumuz var. Gönderdiğin telgrafları aldık. Kaçadur Efendi'nin babasının yazdığı mektupları, Diyarbakır'a gidişin kesinlikle gerekli olduğu yönünde istihbarat olarak telakki ettik.

762. Bilinmiyor. (Kohar Aznavuryan'ın notu) Not: Sekreteri Haçik (Haçadur) Peltekyan veya Diyarbakır'da yaşayan babası olmalı.

Tam da şimdi, polis, Cumartesi günü sabahı saat 7'de buradan ayrılacağımızı bildirdi. 4 saatlik tren ve 7 saatlik at arabası yolculuğundan sonra, Cumartesi akşamı Urfa'ya varacağız. Daha sonra 2 gün Siverek'e ve 2 gün de Siverek'ten Diyarbakır'a olmak üzere at arabası ile 4 gün daha gideceğiz. Hiç durmadan gidersek, Diyarbakır'a- Allah isterse- gelecek Perşembe günü varacağız. Oraya varır varmaz sana bildireceğim.

Şimdi, sevgili karıcığım, bizim için son perde açılırken: Halil'in benimle ilgili yükümlülüklerini unuttuğuna ve bana yardım etmeyeceğine inanamıyorum; masumiyetimin yanı sıra ümitlerim onda, ancak bu noktada suçsuzluğumun değeri kalmadı.

Önceki mektubumda yazdığım gibi, tekrar vurguluyorum, özgürlüğüm için ilk ve en önemli şey, güçlü bir savunma yapmak ve bu ancak sadece bizim çabamızla olabilir. Mahkeme kararıyla serbest bırakılmamızı istemelisiniz. Buna başlamak için bir an bile beklememelisin. Yani bu mektup sana bu amaçla gönderildi- emin ellerden sana ulaşabilirse eğer. Bu Salı değil, ancak gelecek Salı günü sana ulaşmış olacaktır.

Daha önce yazdığım gibi, Halil Bey acilen ne gerekiyorsa yapacağına dair yalansız ve şerefi üzerine söz verirse, bana "byoyouk kezem rahat dur" (Büyük kızım rahattır) diye bir telgraf gönder.

Aynı şekilde, bu yer konusunda, kapalı bir genel cezaevine konmamı engellemeye çalış, beni bir otele koysunlar; bu mümkün değilse, en azından özel bir odaya koysunlar, buna çok büyük ihtiyacım var. Hasta olduğumu ve bunun resmen kabul edildiğini savunarak bu konuda hemen harekete geç. Diyarbakır'dan gelen haberler iyi değil. Çok sert cezalar ve infazlar konusunda hikâyeler duyuyoruz. Diyarbakır'da başımıza ne geleceğini sadece Allah bilir.

Bundan sonra benden uzun süre mektup almayacaksın. Hala hayattaysam, sana haftada bir telgraf göndereceğim.

Cesaretini sınamamak için kişisel durumumla ilgili ayrıntı vermiyorum. Yeni ayı iki kere gördüm, sen ve çocuklarım gözümün önündesiniz ve hepinizi öpüyorum. Üçüncü yeni ay da

böyle mi olacak? Tehlike altındayım- çalış, daha sıkı çalış. Daha fazla yazacak gücüm kalmadı. Hayatta kalamazsam, çocuklarıma son öğüdüm ve arzum, her zaman birbirleriyle uyum içinde olsunlar, sana saygı göstersinler, senin kalbini kırmasınlar ve... beni hatırlasınlar. Ölürsem, 2000 lira al ve bu miktarı hayırsever kuruluşlarına bağışla. Hepinizi öpüyorum.

K. ZOHRAB

Not. Diyarbakır'da tehlikedeysem, sana "paraya lyouzoumoum var" (paraya ihtiyacım var) diye telgraf çekeceğim. Durumum çok ciddi tehlikedeyse, "paraya hok lyouzoumoum var" (paraya çok ihtiyacım var) diye telgraf çekeceğim.

(Benim inancım şu, Diyarbakır mahkemesi, işini süratle yapacak ve her şeyi bir emrivakiye, oldu-bittiye getirecek... Lütfen bunu unutma ve dostlarımızın tavsiyelerini iste- etrafında hala kaldıysa.)

Halep'te Grand Hotel Restaurant Rod-Elfaradj Ahmet Loutfi Zehmé- Halep (Suriye)' de bulunduk.

9- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
2/15 Temmuz, 1915, Perşembe gecesi, Halep.

Çok sevgili ruhum: Bize Cumartesi günü ayrılacağımızı söylemişlerdi ve senin için iki yazı hazırlamıştım. Şimdi ise, yarın Cuma sabahı yola çıkacağımızı söylediler. Yarın tren var. Yapabileceğimiz bir şey yok. Öyle olsun.

Kapalı mektubu Halil Bey'e göster ve inceledikten sonra düşüncelerini öğren, sen ve kızlarım Talat Bey'e gidin, evine veya ofisine. Eğer gidersen Halil'in hükümet merkezinde olması mümkündür.

Mektubu Talat'a ver ve "senin kocanı kurtaracağım" diye kesin söz vermesi için ona yalvar. Bunu yaparsa, bana "aylemish jiumletin rahatuz, sende rahat ol" (ailemiz cümleten rahatız, sen de rahat ol) diye bir telgraf gönder.

Yerel Vali Bekir Sami aracılığıyla, Talat'a bir mektup gön-

derdim. Mektubu aldı mı hiçbir fikrim yok. Onun dikkatine sana gönderdiğim mektuptan önce öbür mektubu almış olmalıdır. Seni bir kere daha öpüyorum. Dua et, çalış.

K. ZOHRAB

Not. Bu mektubun içine vasiyetnamemi koydum. Perişan olmayın.

TELGRAFLAR[763]

10- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
29 Mayıs 1915,[764] Konya tren istasyonu, mesaj merkezi binası aracılığıyla, (Beyoğlu- Ayazpaşa), İstanbul.

Adana için yarın sabah yola çıkıyoruz.

ZOHRAB

11- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
3 Haziran 1915, Adana[765]

Kalbimin durumu kötüleşti. Bir süre ciddi hasta olacağım tespit edildiğinden beri, bir ihtimal tedaviye alınacağım ve bir süre istirahat edeceğim.

ZOHRAB

13[766] - Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
19 Haziran 1915, Adana[767]

Senin ve çocukların sağlığını öğrenmek için bu telegrafı

763. Bazı telgrafların tarihleri tutarlı değildir. İngilizce çeviride bir hata yoksa telgrafların zamanında yerine ulaşmaması veya telgraf merkezlerinde üzerine vurulan tarihlerden kaynaklanıyor olabilir.

764. Bu tarihin 29 Mayıs 1331/ 11 Haziran 1915 olması muhtemeldir.

765. Bu tarihin 3 Haziran 1331/ 16 Haziran 1915 olması muhtemeldir.

766. Telgrafları tarih sırasına göre düzenledik. Kaynağındaki telgraf sıra numaralarına sadık kaldık.

767. Bazı telgrafların tarihleri tutarlı değildir. İngilizce çeviride bir hata yoksa telgrafların zamanında yerine ulaşmaması veya telgraf merkezlerinde üserine vurulan tarihlerden kaynaklanıyor olabilir.

gönderiyorum. Bu konuda hiçbir şey söylemedin ve huzursuzum. Benim iyileşmem istirahat etmeme bağlı. Herkesi öpüyorum.

ZOHRAB

14- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
21 Haziran 1915, Adana[768]

Halep'e gitmek üzere yarın sabah ayrılıyoruz. Orada hava ve su güzel. Bir süre dinleneceğim. Seni ve çocukları öpüyorum ve hepinizi özledim.

ZOHRAB

12- Zohrab'dan Bayan Zohrab'a
13 Haziran 1915, Halep[769]

Bu sabah Halep'e sağ salim vardık. Senin telgrafını aldım. Seni ve çocukları öpüyorum.

ZOHRAB

Bekir Sami'den Bayan Klara Zohrab'a
Temmuz, Halep.

Doğrudur, dün Diyarbakır'a gitmek üzere ayrıldı. Urfa'ya gitmek üzere ayrılmadan önce son telgrafını gönderdi.

BEKİR SAMİ

Reşit'ten Bayan Klara Zohrab'a
Temmuz, Diyarbakır.

Burada değiller. Urfa'dan sorun.

REŞİT

768. Bu tarihin 6 Haziran 1331/ 19 Haziran 1915 olması muhtemeldir.
769. Bu tarihin 8 Haziran 1331/ 21 Haziran 1915 olması muhtemeldir.

BİYOGRAFİLER

B- 1- Ahmed Cemal Paşa

(6 Mayıs 1872, Midilli- 21 Temmuz 1922, Tiflis) Osmanlı asker ve siyaset adamı, 1908- 1918 döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden. 1893'te Harbiye Mektebi'ni bitirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girerek cemiyetin askeri kanadının örgütlenmesiyle görevlendirildi.1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki Cemiyetinin genel merkez üyeliğine seçildi. 31 Mart Olayı'nın bastırılmasına katıldı. Mayıs 1909'da Üsküdar muhafızlığına atandı. 8 Ağustos 1909'da Çukurova'da patlak veren ve Ermenilerin hedef olduğu olayları denetim altına almak üzere Adana valiliğine getirildi. Ağustos 1911'de Bağdat valiliğine atandı. 1912'de Balkan Savaşı'na katıldı. Babıâli Baskını'ndan sonra İstanbul muhafızı oldu. Bu görevi sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı gelişen muhalefeti bastırarak partinin yönetimine destek sağlamaya çalıştı. 1914'te önce Nafia (Bayındırlık), daha sonra Bahriye Nazırlığına atandı. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Filistin'deki 4. Ordu komutanlığına atandı. İngilizlerden geri almak amacıyla düzenlediği Kanal Seferi'nde ağır kayıplar vererek başarısız oldu. 1916'da Enver Paşa'yı devirmek için darbe planladığı ama sonra korkarak bundan vazgeçtiği söylendi. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkması üzerine, 1- 2 Kasım 1918 gecesi, Talat Paşa ve Enver Paşa ile birlikte bir Alman denizaltısıyla Odessa'ya, oradan da Berlin'e gitti. İstanbul'daki sıkıyönetim mahkemesince gıyabında önce

ordudan atılmasına, sonra da idamına karar verildi. Ardından Afganistan'a, oradan da Tiflis'e geçti. Oğullarından Ahmed Cemal, ünlü gazeteci Hasan Cemal'in babasıdır. 21 Temmuz 1922'de, Tiflis'te Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan adlı iki Ermeni komitacı tarafından öldürüldü. Cenazesi Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir tarafından Erzurum'a getirilerek Karskapı Şehitliği'ne defnedildi.

B- 2- Ahmet Refik Altınay

(1881, Beşiktaş - 1937, İstanbul) Tarihçi, yazar, şair, Darülfünun tarih müderrisi ve yüzbaşı.

Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirdi. 1898 yılında Harp Okulu'ndan mezun oldu. Küçük yaşta teğmen çıktığı için kıtaya gönderilmeyip öğretmen sınıfında bırakıldı. Askeri Ortaokullarında 4 yıl süre ile Coğrafya Öğretmenliği yaptıktan sonra, 1902 yılında Harp Okulu'na Fransızca, 1908 yılında tarih öğretmeni oldu. *Tercüman-ı Hakikat* ve *Millet* gazetelerinde başyazarlık yaptı. 1913 yılında gözleri bozuk olduğu için yüzbaşı iken emekliye ayrıldı. İttihatçılara karşı oluşuyla bilindi.1918 yılında İstanbul Darülfünun Osmanlı Tarihi Öğretmenliğine, 1919 yılında Türkiye Tarihi Müderrisliğine atandı. 1924-1927 yılları arasında Türk Tarih Encümeni'nin başkanlığını yaptı. 1933 yılında üniversite öğretmenliğinden kadro dışı bırakıldı. 10 Ekim 1937 tarihinde İstanbul'da 56 yaşında iken zatürreeden vefat etti. Mezarı Büyükada'da Tepeköy Mezarlığı'ndadır. 116 eseri vardır.

B- 3- Arpiar Arpiaryan

(1852, Samsun- 1908, Kahire) Venedik'te Murad Rafaelyan Okulu'nda okudu. 1884'de İstanbul'da *Arevelk (Doğu)* gazetesini, daha sonra da *Hayrenik (Vatan)* gazetesini yayınladı. Liberal görüşlerin yayılmasında önemli bir rol oynadı. *Masis* dergisinin editörlüğünü ve *Mshak* dergisinin yöneticiliğini yaptı. Hınçak Partisi'ne katıldı. 1890'da kışkırtıcı faali-

yetlere katılmaktan dolayı tutuklandı. 1896'da İstanbul'dan ayrılarak Londra'ya gitti. 1897- 1901 arasında *Mart (Mücadele)* ve *Nor Kyank (Yeni Hayat)* isimli iki aylık derginin editörlüğünü yaptı.1897'de Hınçak Partisi, bir yanda Nazarbeg'in, diğer yandan Arpiar Arpiaryan'ın önderliği ile ikiye bölündü. Arpiaryan Londra'da Mihran Damadyan, Mkho Şahen ve arkadaşları ile birlikte Hınçak Partisi'nden ayrılarak marksist olmayan Verakazmial Hınçak Parti'yi kurdu. 1901'de Venedik'e geçti. 1903'te Venedik'te Hınçakların saldırısından yaralanarak kurtuldu. 1905'te de Kahire'ye geçti. Kahire'de Ermenice aylık *Şirak*'ın editörlüğünü, *Lusaper (Zühre Yıldızı)*'in yöneticiliğini yaptı. 1908'de Hınçakların suikasti sonucu öldürüldü. Kahire'deki cenazesine iki bin kişinin katıldığı Arpiaryan'ın katili yakalandıktan sonra idam edildi. *'Kızıl Saatler' (Garmir Jamuts)* ve *'Bulgarats Badmutyuni' (Bulgarların Tarihi)* isimli Ermenice eserleri mevcuttur

B- 4- Arşag Çobanyan

(Beşiktaş, 1872- Paris, 1954) Şair, yazar, çevirmen, eleştirmen. Babası kuyumcu Hovhannes Çobanyan'dır. Beşiktaş'taki Makruhyan Mektebi'nde ilk eğitimini aldıktan sonra, Galata'da Getronagan Lisesi'nden 1891'de mezun olmuştur. 1891-1893 yıllarında edebiyat öğretmenliği yaptıktan sonra 1893-1894 yıllarında Paris'te ikamet etmiştir. İstanbul'a dönüşünden sonra 1894'te *Dzağig (Çiçek)* adlı gazetenin yayın müdürlüğünü yapmıştır. 1895'te yeniden Paris'e geçmiştir. 1908'den sonra geldiği İstanbul'da kısa bir süre kaldıktan sonra yaşamının geri kalan kısmını Paris'te geçirmiştir. Paris'te vefat edene kadar *Anahid* adlı bir dergi yayınlamıştır. Paris'te bir otomobil kazası neticesinde vefat etmiştir.

B- 5- Bedros Hallacyan

(1871- ...) Beşiktaş'ta Makruhyan okulunda ve daha sonra Berberyan Okulunda eğitim gördü. Galatasaray Hukuk Mektebinden sonra 1892'de Paris'e gitti. Paris Hukuk Fakültesin-

den mezun oldu. Siyasi ve ekonomik hukuk doktorası yaptı. Paris'te iken Jön Türklerle temas kurdu. İstanbul'a döndükten sonra, Kamu Hukuku bölümünde asistan olarak görev aldı. II. Meşrutiyet döneminde 1908, 1912 ve 1914 Meclis seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olarak üç dönem İstanbul mebusu olarak seçildi. Kapriyel Noradunkyan'ın istifası üzerine, İttihatçı cepheden 1910'da Hakkı Paşa kabinesinde Ticaret ve Nafıa Nazırı oldu. Daha sonra 1911'de Sait Paşa kabinesinde Devlet Nazırlığı yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında, sadık bir İttihatçı olmasına rağmen, Ermeni olması nedeniyle ayrıcalıklarının çoğu elinden alındı. Savaşın bitiminden sonra Paris'e yerleşti. 1928'de kısa bir dönem için AGBU yönetimine danışmanlık yaptı. 1934 yılında, dünya ekonomik krizi üzerine Fransızca bilimsel bir makale yayınladı. Bu makalesi bilimsel çevrelerde olumlu eleştiriler aldı.

B- 6- Mehmet Celal Bey

(1863, İstanbul- 1926, İstanbul) 1883'te Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Açılan bir sınavı kazanarak Ticaret ve Ziraat Nezareti adına Almanya'ya öğrenim için gönderildi. Orada Ziraat Fakültesi'ni bitirdi. 1886'da yurda döndü. Çeşitli illerde öğretmenlik yaptı. 22 Ağustos 1908'de Mülkiye Mektebi müdürlüğüne atandı. Bir yıla yakın bu görevde kaldı. Ardından çeşitli illerde valilik yaptı. 1911 yılında kurulan Sait Paşa kabinesinde Dahiliye, 1913'te kurulan Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırlıklarında bulundu. Erzurum, Edirne valiliklerinden sonra Halep valisi oldu. Burada Ermeni tehcirine destek vermediği için Konya'ya atandı. Burada da aynı tutumu sürdürünce tamamen görevden alındı. Savaşın bitiminden sonra, 2 Kasım 1919'da Adana Fransızlar tarafından işgal edilince buraya vali olarak atandı. 30 Mayıs 1920'de ayrıldı. Önce Mersin'e oradan İstanbul'a gitti. 7 Temmuz 1921–4 Mart 1922 tarihleri arasında İstanbul Belediye Başkanlığı, Cumhuriyetin ilanından sonra da İstanbul Reji Başmüdürlüğü yaptı. Bu görevde iken 11 Şubat 1926'da vefat et-

ti. Ermeni tehciri olayında İttihatçılarla işbirliği yapmayan Osmanlı bürokratlarından biri olarak bilindi.

B- 7- Cevdet Tahir Belbez Bey (Cevdet Bey)

Babası Tahir Paşa, aslen Arnavut olup, eski Osmanlı Van Valilerindendir. Cevdet Bey Van valisi olmadan önce Çatak Kaymakamlığı yaptı. Cevdet Bey, Enver Paşa'nın kız kardeşinin eşidir. Enver Paşa'nın enistesi olduğu için paşa yapılmıştır. Başkale Mutasarrıflığından kasap taburu ile birlikte, önce vali yardımcısı oldu. I. Dünya Savaşı'nın başladığında Van valisi olan Hasan Tahsin Uzar, Erzurum'a tayin edilince, onun yerine yardımcısı olan Cevdet Bey getirildi. Cevdet Bey'in vali olması ile Van Ermenileri için cehennem hayatı başlar. Ermeni kurbanların ayak tabanlarına nal çakmasıyla ünlü olduğundan nalbant lakabı verilmiştir. 7 Nisan 1915'de başlayan çatışmalarda, Van'da Osmanlı Valisi Cevdet'in girişimiyle 20 bine yakın Ermeni, askerler ve Kürt çeteleri tarafından katledildi. Mayıs 1915'de Cevdet Bey, Rusların önünden Van'dan kaçarken, Siirt'e geldi, Keldani ve Ermeni başpiskoposluklarını yaktırdı. Haziran 1915 ayının ortasında Enver Paşa'nın amcası Halil ile Cevdet Bey'in birlikleri Bitlis'i kuşattılar. Halka gözdağı vermek için 20 Ermeniyi astırdılar. Ayrıca 4500 erkek tutuklanıp kurşuna dizildi. Kadın ve kızların bazıları ise yaramaz denilerek öldürüldükleri gibi geriye kalanların bir bölümü de sürgüne gönderildi. Ermeniler katliamdan kurtulmak için birçok yerde Müslüman oldular. Enver Paşa'nın kız kardeşinden boşanınca paşalık unvanı geri alındı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Malta'ya sürgün edildi. Trabzon'daki Ermeni katliamlarının sorumlusu olarak Malta'da tutuklu bulunan Acenta Mustafa (Kırzade) ile birlikte Malta'dan firar etmiştir. Cumhuriyetten sonra İzmir'de eski İttihatçılarla ticaret yapmıştır. Dikili'deki çiftliğinde Mustafa Kemal'i ağırlamıştır. Said-i Nursi'nin öğrencilerindendir.

B- 8- Falih Rıfkı Atay

(1894 Sakarya- 20 Mart 1971) Gazeteci ve yazar. Darülfünun (Edebiyat Fakültesi)'u bitirdi. 1911'de ilk yazıları *Servet-i Fünun* dergisinde, şiirleri *Tecelli (1911)* dergisi, Kadın (1912) dergisinde çıktı. I. Dünya Savaşı'nda yedek subay olarak Suriye'ye gitti ve 4. Ordu Komutanı olan Cemal Paşa'nın özel katipliğini yaptı. Suriye ve Filistin'deki savaş anılarını *Ateş* ve *Güneş (1918)* kitabında topladı. 1923'ten itibaren Bolu ve Ankara milletvekilliği yaptı. İzmir'in kurtuluşundan sonra tanıştığı Mustafa Kemal'in dostluğunu kazandı ve bu döneme ilişkin anılarını *Atatürk'ün Bana Anlattıkları (1955), Çankaya (1961)* ve *Atatürk Ne İdi? (1968)* adlı kitaplarda topladı. Ulus gazetesinin başyazarlığını yaptı. CHP'nin yayın organı *Hakimiyet-i Milliye* (daha sonra *Ulus*) ve *Milliyet* gazetelerindeki köşe yazılarında Atatürk devrimlerini ve batılılaşmayı savundu. Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara geçmesinden sonra *Dünya* gazetesini kurarak (1952) muhalefete geçti; yeni iktidara karşı Atatürk devrimlerini savundu. *Zeytindağı (anı- 1932, 1964), Faşist Roma, Kemalist Tiran, Kaybolmuş Makedonya (gezi- 1930)* ve *Pazar Konuşmaları (fıkra–1966)* başlıca yapıtlarıdır.

B- 9- Gomidas Vartabet

(26.09.1869, Kütahya- 22 Ekim 1935, Paris) Asıl adı Soğomon Gevorki Soğomonyan'dır. Rahip, besteci, koro şefi, şarkıcı, müzik pedagogu ve etnomüzikolog Gomidas, Ermeni Klasik Müziği'nin kurucusu olarak kabul edilir. 1876'da ilkokula başladı. Babasını 11 yaşında kaybedince, bugünkü Ermenistan'da Ermenilerin dini olarak bağlı bulunduğu Eçmiyatzin'de Ruhban Okulu'na devam etti. Okula başladığında Türkçe olarak *"Ermenice bilmiyorum, ama dilerseniz ilahi söyleyeyim"* sözü ilginç bir anekdottur. 1890'da papaz oldu. 1893'te Ruhban Okulunu bitirdi. 1895 yılında vaftiz oldu ve Gomidas adını aldı. 1896'da Berlin Üniversitesi'ne girdi. 1897'de *'19. Yüzyılda Ermeni Kilise Müziği'* çalışması, bir yıl

sonra da *'Yekmalian Ayini'* araştırması yayınlandı.1899'a kadar teorik ve pratik olarak, müzik felsefesi ve müzik tarihi eğitimi aldı. Ermeni Müziğinin temsilcisi olarak Berlin Uluslararası Müzik Derneği'ne üye seçildi. 10 Mayıs 1899'da Gomidas Vartabed, Derneğin Lokali'nde, tanınmış müzikologlar huzurunda ilk konserini ve *'Ermeni Halk ve Kilise Müziği'* konulu bir konferans verdi. Yurt dışında verdiği birçok konserden sonra 1899'da Eçmiyadzin'e döndü. Kürt, Türk, Arap, Fars ve Ermeni halk müziklerini araştırmak için bölgesel geziler ve derlemeler yaptı. Ermeni halk şarkılarını derlemek için, Ermeni halkının yaşadığı geniş alanda gezilere çıkan Gomidas, 3000'e yakın halk şarkısını notaya alarak bu şarkıların günümüze kadar ulaşmasını sağladı. 1906'da Almanya ve Paris'e gitti. Rahip Gomidas, Ermeni müzik kültürünü yabancılara tanıtmak amacıyla Paris'te bir dizi konferanslar ve şan konserleri verdi. Ocak 1907'de, 'Lamoureux' adlı korosuyla Paris, Berlin, Brüksel, Lozan, Bern, Cenevre ve Venedik'te kendi besteleriyle verdiği parlak konserlerle ve Rue de Sorbonne Salonu'nda verdiği konferanslarla ün yaptı. Berlin'de ve Paris'te toplanan uluslararası müzik kongrelerinde sunduğu tebliğlerle müzik bilimi dünyasına yepyeni kuramlar getirdi. 1907'de doğum yeri olan Kütahya'ya gidip oradaki Ermeni Okulu öğrencilerinden 108 kişilik bir karma koro oluşturdu, solo ve koro halinde konserler verdi. 1908'de gittiği Tiflis'te, Nersesyan Okulu'nda 80 kişilik bir koro oluşturdu. Bakü'de Ermeni Müziği üzerine *"Ermeni Halk Müziği ile Dini Müzik arasındaki ilişkiler"* konulu bir konferansın ardından bu koro ile bir konser verdi. İstanbul'a döndü ve yerleşti. 1910'da 300 kişiden oluşan Gusan adlı korosu ile konserler, konferanslar ve dinletiler düzenledi. 13 Şubat 1911'de, 135 kişilik korosu ile İzmir'de Sporting Salonu'nda, 6 Mart 1911'de 200 kişilik korosu ile Pera'daki Union Française salonunda ve daha birçok mekânda kalabalık dinleyici topluluklarının huzurunda konserler verdi. Aynı yıl Mısır'a giderek, Kahire ve İskenderiye'de konserler verdi. 21 Mart 1912'de, bu kez repertuarına Türkçe şarkılar da ekleyerek, Mekteb-i Harbiye Salonu'nda bir konser verdi. Trablusşam'daki hasta

askerler yararına verilen bu konser, coşkunluk ve takdirle karşılandı. Bundan sonra Türk Basını Gomidas'ın yetenekli sanat kişiliğine ayrıntılı olarak yer verip ondan övgüyle söz edince, sanatçının ünü saray erkânı, Prens Abdülmecit ve dönemin Osmanlı entelijansyası, Türk aydınları ve yüksek devlet ricali arasında da yayıldı. Türk gençliği de ona karşı ilgi ve sempati duydu ve onun onuruna Türk Ocağı'nda bir 'Çay daveti' düzenledi. Burada söz alan Gomidas, düzgün bir Türkçe ile bir çatı altında yaşayan çeşitli halkların aralarında mevcut sarsılmaz dostluk ve kardeşlik bağlarından söz etti. Yüzyıllar boyu bu insanların bir ortak kültürü paylaştıklarını vurguladı. Bu samimi toplantıda hazır bulunan Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) ve Şair Mehmet Emin Bey (Yurdakul), son derece duygulandılar, gözyaşlarını tutamadılar. Gomidas daha sonra kendi yakın dostu ve hayranı olan Mehmet Emin Bey'in şiirlerini şarkı türünde besteledi. 12 Ekim 1913'te Ermeni harflerinin icadının 1500. ve Ermeni matbaacılığının 400. yıldönümünde, İstanbul'da, içi ve dışı Osmanlı bayraklarıyla donatılan Levski Tiyatrosu'nda, Ermeni aydınları ile birlikte, Türk fikir ve devlet adamlarından Mehmet Emin Bey (Yurdakul), Ebüzziya Tevfik, Abdullah Cevdet (Karlıdağ), Süleyman Nazif, Şahabeddin Süleyman, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gibi aydınlar ile Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve yabancı devletlerin temsilcilerinin katıldığı parlak bir törende 150 kişilik korosu ile bir konser verdi. 1 Haziran 1914'de, Paris'te toplanan Uluslararası Müzik Derneği'nin Kongresine katıldı,15 Haziran 1914'de, Dünya Müzik Derneği'nin Paris'te düzenlediği kongreye katılarak, birçok tanınmış müzikologlar ve kompozitörler huzurunda Ermeni müziği soruları hakkında bir bildiri sundu. Ermeni tarihinde Medz Yeğern/ Büyük Felaket'in başlangıç tarihinde, 24 Nisan 1915'te, tutuklanan Ermeni aydınları arasında O da vardı. Tehcir Kararı gereğince ertesi gün, İstanbullu Ermeni ileri gelenleri ile birlikte trene bindirilerek Çankırı'ya sürüldü. Gomidas için, yakın arkadaşları şair Mehmet Emin Yurdakul ve yazar Halide Edip Adıvar'ın ve yabancı diplomatlardan ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun da araya girmesiyle, İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın 7 Mayıs

1915 tarihli telegrafı ile serbest bırakılmasına ve İstanbul'a dönmesine izin verildi. Hassas bir kişiliğe sahip olan Gomidas, tutuklu bulunduğu sırada yaşadıklarının etkisinden kurtulamadı ve ruh sağlığı bozuldu. 1916 sonbaharında askeri hastaneye götürülen Gomidas, 1919 yılına kadar İstanbul Şişli'de bulunan 'La Paix' hastanesinde Psikoterapi Kliniğinde kaldı. 1919 tarihinde Paris'teki 'Ville de Juif' Akıl hastanesine nakledildi. Ruh hastalıkları ile dolu bir sessizlikte, her türlü müzik çalışmalarından uzak olarak 20 yıl yaşadı. Bu büyük ve vizyon sahibi müzik adamı, 22 Ekim 1935'de hayata gözlerini kapamış, kemikleri, külleri aynı yıl Erivan'a taşınmış, burada da 26 Mayıs 1936'da Pantheon'a konmuştur.

B- 10- Halil Menteşe Bey

(1874 Milas- 1 Nisan 1948 Milas) Hem Osmanlı Meclis-i Mebusan'da, hem de TBMM'de uzun süre milletvekilliği yapmış devlet adamı. İzmir'de liseyi bitirdi. İstanbul Hukuk Mektebi'nde başladığı hukuk eğitimini Paris'te bitirdi. 1894'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1898- 1908 arasında Milas'ta çiftçilik yaptı. 1908 seçimlerinde Menteşe Mebusu seçildi. 1918'e kadar üç dönem mebusluk yaptı.19 Şubat 1911'de Dahiliye Nazırı oldu. 10 Mayıs 1912'de Meclis Başkanı seçildi. 18 Haziran 1913- 27 Mayıs 1914'de Şurayı Devlet Reisliği, Meclis Başkanlığı, 24 Ekim 1915- 4 Şubat 1917 arasında Hariciye Nazırlığı, 4 Şubat 1917- 8 Ekim 1918'de Adliye Nazırlığı, ardından 10 Ekim 1918'de tekrar Meclis Başkanlığı görevine seçildi. Talat Paşa'nın en güvendiği kişilerden biri oldu. İttihat ve Terakki'nin Talat, Enver, Cemal triumvirasının (üçlü) 4. adamıydı. (The Quadrumvir) Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişine karar veren 5 kişilik dar ekibin içinde yer aldı. 1912 Kasım ayı başında, İttihatçıların hükümetin dışında kaldıkları dönemde, tutuklamalardan kurtulmak için Paris'e gitmeden önce Krikor Zohrab'ın evinde saklandı. Savaşın bitiminden sonra 9- 10 Mart 1919'da tutuklandı ve özel Divan-ı Harp mahkemesinde yargılanırken, önce 10 Haziran 1919'da Limni'ye, oradan da

Malta'ya sürgüne gönderildi. 30 Nisan 1921'de Malta'da serbest bırakıldı. İtalya ve Almanya'da bir süre kaldıktan sonra, 1922 sonbaharında Türkiye'ye döndü. 1924'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan İzmir milletvekili adayı oldu. 1931'de İzmir bağımsız milletvekili seçildi ve 1946'ya kadar TBMM milletvekilliği devam etti.

B- 11- Hamparsum Boyacıyan

(1867 Haçin (Saimbeyli)- 1915, Kayseri) Diğer ismi Murad. Doktor, milletvekili, siyasetçi. Ermeni Milli Meclisi üyesi. Hınçak Partisi kurucu üyesi ve yöneticisi. Tıp eğitimini İstanbul ve Cenevre'de yapmıştır. 1890 yılında Hınçakların önderlik ettiği 'Kumkapı Eylemi'nin ana organizatörlerindendir. Eylemden sonra Yunanistan'a kaçtı, oradan Fransa, ABD ve Kafkasya'ya geçti. 1894 yılında Sason'daki Ermeni olaylarının başında yer aldı. Burada çatışma sırasında yakalanıp hapse girdi. İdama mahkum edildi. Avrupa Devletlerinin araya girmesiyle idamdan kurtuldu. 11 yıl cezaevinde kaldıktan sonra, 1906'da Tripoli hapishanesinden kaçtı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a döndü ve Kozan Mebusu seçilerek Meclis'e girdi. 18 Ocak 1912'de Meclis feshedilinceye kadar mebus olarak görevine devam etti. 24 Nisan 1915'de tutuklandı. Çankırı'ya gönderildi. Buradan yargılanmak üzere gönderildiği Kayseri'de hapishanede ağır işkencelere maruz kaldı. Temmuz ayındaki yargılamadan sonra 24 Temmuz 1915'de 12 yoldaşı ile birlikte idam edildi. Osmanlı- Rus savaşı sırasında, Ermeni gönüllü birliklerinde yer alan Sivaslı Murad ile isim benzerliğinden başka bir ilgisi yoktur.

B- 12- Hınçak Partisi

Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi. 1887'de İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulmuştur. Marksist ideolojiyi savunmuş ve Osmanlı Devleti topraklarında kendi kaderini tayin etmesi için Ermeni halkı örgütlemiştir. Meşrutiyet'in ilanından önce Abdülhamit'in istibdadına karşı örgütlediği ve ses çıkaran ey-

lemleriyle sert bir muhalefet yürütmüştür. Örgüt yöneticileri ağırlıklı olarak Kafkas Ermenilerinden oluşmuştur. 1897'de örgüt içinde çıkan fikir ayrılıkları sonucunda, öldürmeye varan iç kavgalarla ikiye bölünmüştür. 1908'den sonra yasal statüye geçmiş ve iktidara hakim olan İttihat ve Terakki'ye muhalif siyasi parti ve gruplarla işbirliği yapmıştır. Dünya Savaşında, Osmanlı Devletine karşı Rusya ile işbirliği yapmıştır.

B- 13- Hrant Asadur

(1862 Boyacıköy, İstanbul- 1928 Kınalıada, İstanbul). Tanınmış Ermeni yazar, dilbilimci, tarihçi ve hukukçudur. *'Gostantnubolso Hayerı yev İrents Badriarkneri' (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri)* adlı eseri İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarihine ilişkin en önemli başvuru kaynağıdır. 1871- 1873 yıllarında Robert Kolej'de okudu. 1881- 1884'te Paris'te hukuk tahsili yaptı. Osmanlı kadın hareketinin öncülerinden eşi şair Zabel Asadur ve Krikor Zohrab ile birlikte haftalık *Masis* dergisini çıkardı.1898- 1908 arasında Getronagan Lisesi'nde tarih ve hukuk öğretmenliği yaptı. Çağının ünlü bir hukukçusu olarak 1909'da Bahriye Ticaret Mahkemesi, 1911'de Ticaret Kanunu'nu hazırlayan komisyon, 1912'de Encümen-i Adliye, 1914'te Şura-yı Devlet (Danıştay) üyeliğinde görev yaptı. 1915'te kapitülasyonlar hakkında hukuki nitelikte Türkçe geniş çaplı bir eser yayınladı. Ermenice eserleri arasında biyografik çalışmaların yer aldığı *Timasdverner (Sima Gölgeleri-Hrant Asadur'un Silüetleri)* (1921) ve 1925'te neşredilen *Şark Tiyatrosu Tarihi* anılmaya değer. Eşi Sibil ile birlikte hazırladığı Ermenice ders kitaplarından *Tankaran (Hazine)* günümüzde de İstanbul Ermeni okullarında edebiyat ders kitabı olarak okutulmaya devam ediyor.

B- 14- Hüseyin Cahit Yalçın

(7 Aralık 1875 İstanbul- 18 Ekim 1957 İstanbul) Yazı hayatına Servet-i Fünun döneminde edebiyatçı olarak başladı. II. Meşrutiyet, Atatürk, İsmet İnönü dönemlerinde her daim

sert kalemiyle yazdığı polemik ve eleştirilerle akıllarda kalmış, gazeteci, yazar, siyaset adamıdır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile edebiyatı bırakmış ve politikaya girmiştir. Ağustos 1908'de kurduğu *Tanin* gazetesi ile İttihat ve Terakki'nin siyasi alanda bir nevi kalemşoru oldu. 1908- 1912, 1912 Nisan- Ağustos dönemi Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda İstanbul mebusu seçildi. 1913'ten sonra tek parti haline gelen İttihat ve Terakki'yi eleştirmeye başladı. I. Dünya Savaşı sonrası Haziran 1919'da Malta'ya sürüldü. 1922'de *Tanin*'i yeniden çıkarmaya başladı. Hükümete yönelttiği ağır eleştiriler ve eski İttihatçıları savunması dolayısıyla 1923'te İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. 1925'te İstiklal Mahkemesinde yeniden yargılandı ve müebbet sürgün cezası ile Çorum'a gönderildi. Bu tarihten sonra, Atatürk'ün ölümüne kadar politikanın dışında kaldı. 1933'te *Akşam* gazetesinde yazılar yazmaya ve Türk kültür hayatının önemli yayın organlarından biri olan *Fikir Hareketleri* dergisini yayımlamaya başladı. Atatürk'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü'nün teklifiyle tekrar politikaya döndü. 1939–1954 yılları arasında İstanbul, Çankırı ve Kars milletvekilliği yaptı. 1954'de 79 yaşında tutuklanarak hapse girdi ve kısa süre sonra çıktı.

B- 15- Karekin Pastırmacıyan

(1875, Erzurum- 1923, Cenevre) Diğer ismi Armen Garo. Erzurum'da Sanasaryan Kolej'inde okudu. Nancy Ziraat Okulu'na devam etti. 1896'da İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı işgal eyleminde önemli rol aldı.1898'de EDF' nin Batı Bürosu yöneticisi oldu. 1905'te Ermeni- Azeri Savaşlarında Tiflis'in savunmasına önderlik yaptı ve 1907'de EDF Doğu Bürosu yöneticisi oldu. 1908'de Meşrutiyet'in yeniden yürürlüğe girmesinden sonra, 5 Ağustos 1912'ye kadar, 1908 ve 1912 seçimlerinde iki kez seçilerek Meclis-i Mebusan'da Erzurum mebusu olarak görev yaptı. İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasındaki görüşmelerde yer aldı. 1913'de EDF Batı Bürosu yöneticisi oldu. 1914 yılı Şubat'ında imzalanan Ermeni Reformu ile ilgili anlaşma gereği, Ermenilerin yoğun

olduğu vilayetlerde görevlendirilerek Avrupa'dan İstanbul'a gelen iki müfettişten birinin yardımcısı olmak için büyük uğraş verdi. I. Dünya Savaşının başlaması üzerine Kafkasya'ya geçti. Burada, Rusya ile Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliği yapmak üzere kurulan Ermeni gönüllü birliklerinde görev yaptı. Savaşın bitiminde, 1918'de kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin delegesi olarak Paris barış görüşmelerinde yer aldı. Daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin ABD Büyükelçisi oldu.

B- 16- Mehmet Cavit Bey

(1875, Selanik- 1926, İzmir) Osmanlı İmparatorluğunun son çeyreğinde aktif siyasette yer almış bir devlet adamıdır. İttihat ve Terakki liderlerinden olup, II. Meşrutiyet döneminde Avrupa'da da tanınmıştır. Maliye Nazırlığı yaptı. Lozan Barış Anlaşmasını imzalayan Türkiye delegasyonunda üye olarak bulundu. 1923'den sonraki yönetime ters düşmüş, Mustafa Kemal'in güvenini kazanamamış ve İzmir Suikastı hadisesi sonrasında İstiklal Mahkemesi tarafından 14 Temmuz 1926'da başta Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Şükrü Bey, Ayıcı Arif, İsmail Canpolat olmak üzere 13 kişiyle birlikte idam edilmiştir.

B- 17- Mehmet Reşit Bey (Şahingiray)

(6 Şubat 1873, Kafkasya- 1919, İstanbul) Kafkasya'da doğdu Çerkez asıllı. Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesi üzerine ailesi 1874'te İstanbul'a yerleşti. Kuleli Askeri Lisesi'nden sonra, Gülhane Askeri Tıbbiye Mektebi'ni bitirdi. 1889 da İttihadı Osman-i Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer aldı. Abdülhamit rejimine karşı siyasi faaliyetlerinden dolayı Kuzey Afrika'ya (Trablusgarp) sürgün edildi. Burada Kürt siyasi sürgünlerinden Bedirhan Paşa ile tanıştı, kızı ile evlendi. Bu sayede Doğu Anadolu'dan Bedirhan Sülalesi, Siverek'in Milli ve Karakeçi Aşiretleri ile iyi bağlar kurdu. 1908'de sürgünden dönerek İstanköy Kaymakamı oldu.

Daha sonra Humus, Kozan, Rize ve Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı yaptı. Karesi'de 8 Temmuz 1913- 23 Temmuz 1914 arasında görevi sırasında, Rumların göç ettirilmesi ile uğraştı. 23 Temmuz 1914'te, Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından, Doğuda Ermeni reformlarını gerçekleştirecek, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetleri müfettişi Hoff'un kâtibi umumiliğine atandı. Bu atama reformların gerçekleştirilmesinde İttihatçıların gerçek düşüncesini göstermesi bakımından ilginçtir. Kısa süreli Diyarbakır, Basra, Bağdat ve Musul valiliklerinden sonra, 25 Mart 1915'te Diyarbakır'a tekrar vali oldu. Burada vali yardımcısı Bedri Bey ile birlikte oluşturduğu ekip ve kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri sayesinde, Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeni, Yezidi ve Nasturi'lerin sürgün ve katliamlarını yönetti. Burada hakkındaki yolsuzluk söylentileri nedeniyle Talat Paşa görevine son verdi. Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın katili Çerkez Ahmet çetesinin arkasındaki teşvikçi ve yönlendirici olan Diyarbakır Valisi Dr. Mehmet Reşit, Ermenilerin öldürülmelerinden dolayı değil, Ermenilerden gasp ettiği mallara ilişkin olarak hakkında açılan soruşturma nedeniyle görevinden alınarak 26 Mart 1916'da Ankara'ya vali tayin edilir. 27 Mart 1917'de Ankara valiliği görevi de sona erer. I. Dünya Savaşı'nın bitiminden ve İttihatçı üst yönetimin ülke dışına kaçmasından kısa bir süre sonra, 13 Aralık 1918'de İstanbul'da tutuklanarak Sirkeci'de bulunan Sansaryan Ham'nın üst katına konacaktır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Ermeni cinayetlerinden sorumlu tutulacak ve yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e verilecektir. Yargılandığı sırada, 25 Ocak 1919'da tutuklu bulunduğu Bekir Ağa bölüğünden kaçan Dr. Reşit, 11 Mart 1919'da Türk ve İngiliz emniyet görevlileri tarafından Beşiktaş'ta Ihlamur Yokuşu'nda yakalanmak üzereyken, beynine sıktığı kurşun ile intihar ederek ölecektir. *"Türklüğüm tıp mesleğine galebe çaldı. Ermeni hainler zararlı mikroplardı. Bu mikropları imha etmek bir tabibin vazifesi değil midir"* sözleri, onun neden *"Cellat Vali"* olarak tanınmış olduğunu açıklamaktadır.

B- 18- Mehmet Talat Paşa

(1874, Kırcaali - 15 Mart 1921, Berlin) Edirne Lisesi'nden mezun olmuştur. İttihat ve Terakki'nin kurucularından ve önde gelen siyasetçilerindendir. Meclis Başkanı Yardımcılığı, Dahiliye Nazırlığı, Posta Vekilliği yapmıştır. Talat Bey, 1908'de İttihat ve Terakki'den Edirne Mebusu seçildi. Meclis-i Mebusan'ın birinci reis vekili oldu. Ayrıca 1909–1910 yılları arasında Mason Locasında büyük üstatlık yapmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında, Sadrazam Sait Halim Paşa hükümetinde Dahiliye Nazırı iken, Ermenileri sürgün etmek için Tehcir Kanununun çıkarılmasında ve uygulanmasında birinci sırada etkin rol oynadı. Bu uygulama nedeniyle Batı kamuoyunda "soykırım yapmakla suçlandı ve "bir numaralı Ermeni düşmanı" ilan edildi. Said Halim Paşa 1917'de görevinden ayrılınca sadrazamlığa getirildi. Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devletinin yenilgisi ile sonuçlandığı görülünce, İttihat ve Terakki'nin bir kısım ileri gelenleri ile birlikte 1918 yılında ülkeyi terk etti. 15 Mart 1921 tarihinde, Berlin'de bir Ermeni komitacı olan Soghomon Tehlirian tarafından suikasta uğrayarak öldürüldü. Suikastçı Alman mahkemesinde 1,5 günlük bir yargılama sonucu beraat etmiştir. Mehmet Talat Paşa'nın kemikleri, 1943 yılında alınan Bakanlar Kurulu Kararı ile Türkiye'ye geri getirilmiş ve Şişli'deki Abide-i Hürriyet şehitliğine gömülmüştür.

B- 19- Prens Sabahattin

(1877, İstanbul- 1948, İsviçre, Neuchatel) Annesi, Padişah Abdülmecit'in kızı ve Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan, babası ise Kaptan-ı Derya Gürcü Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Damat Mahmut Celalettin Paşa'dır. Mahmut Celalettin Paşa, Abdülhamit'in uyguladığı siyasetlere karşı ve V. Murat'ı tekrar tahta çıkarma yanlısı olması nedeniyle, baskılar sonucu 1899'da ailesi ile birlikte ülkeyi terk ederek Fransa'ya yerleşti. Prens Sabahattin yaşamı boyunca 3 defa İstanbul'a geldi. Avrupa'daki sosyolojik alandaki akademik çalışmalarını, Paris'te, yeni bir akım olan "Science Sociale"i kuran Le Play okulunda

yürüttü. Abdülhamit'e karşı muhalefette Jön Türklerle ittifak yaptı. Jön Türklerin içinde, merkeziyetçi kanada karşı ademi merkeziyetçiliği savundu. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkeye döndü. Bundan sonraki Osmanlı siyasi yaşamı, iki ana eksen olan, merkeziyetçi İttihatçılar ve ademi merkeziyetçiler arasında mücadele şeklinde gelişti. Ahrar Fırkası içinde yer almamakla birlikte, kuruluşuna önderlik yaptı. 31 Mart 1909 Olayı'nın sorumluları arasında görüldü, tutuklanarak yargılandı. Mahmut Şevket Paşa'nın yardımıyla serbest bırakıldı. Mahmut Şevket Paşa'nın 1913'te vurulması olayına adı karışınca Paris'e kaçtı.1919'da ülkeye döndü. 1920 yılında gittiği Avrupa'dan, 1924 yılında Osmanlı Hanedanı üyelerinin yurtdışı edilmesine ilişkin yasa gereğince bir daha ülkeye geri dönemedi. Yerel yönetimlerin ve vilayetlerin, maliye, kanun ve nizamlarına ait konularda tam yetki ve geniş yetkiye sahip olmasını içeren ademi merkeziyetçi düşünceleri savundu.

B- 20- Reteos Berberyan

(1848, İstanbul, Hasköy- 1907, İstanbul, Üsküdar) Eğitimci, şair ve çevirmen Reteos Berberyan ilk eğitimini Hasköy'deki Nersesyan Okulunda aldı. Başta Nersesyan Okulunda olmak üzere birçok Ermeni okulunda öğretmen ve yönetici olarak görev yaptı. 1872- 1876 arasında Kadıköy'de Aramyan Okulunun müdürlüğünü yaptıktan sonra, 1876'da Kadıköy'de kendi ismini taşıyan Berberyan Okulunu kurdu.1896'da Cenevre'ye giderek iki yıl kaldı. 1891- 1894 yıllarında Patrikhane Cismani Meclisi'nin sekreterliğini yaptı. Ermenice olarak yazdığı başlıca eserleri: *'Para'* (1872), *'İlk Yapraklar'* (1877), *'İki Konferans'* (1880), *'Halk Eğlenceleri'* (1880), *'Sefalet ve Merhamet'* (1880), *'Siyasi Ekonomi'* (1883), *'İnsanlar ve Eşyalar'* (1885), *'Bir Müderrisin Sözleri'* (1901), *'Tefekkürler ve Hatıralar'* (1903), *'Mektep ve Edebiyat'* (1907).

B- 21- Said Halim Paşa

(1863, Kahire -1921, Roma). 11 Haziran 1913 – 14 Şubat

1917 tarihleri arasında, fiili gücün İttihat ve Terakki ve özellikle de Talat Paşa- Enver Paşa- Cemal Paşa üçlüsünün elinde olduğu bir dönemde sadrazamlık yaptı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın dört oğlundan biri olan Mehmet Abdulhalim Paşa'nın oğludur. Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca öğrenmiştir. İsviçre'de beş yıl siyasal bilgiler öğrenimi gördü. 1908'de Ayan Meclisi üyeliği, 23 Ocak 1912- 23 Temmuz 1912 arasında Şura-yı Devlet reisliği yaptı. 1915'de Hariciye Nazırlığından, 1917'de Sadrazamlıktan çekildi. 1914'de Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ittifak anlaşması Sait Halim Paşa yalısında imzalandı. 1919 Mart ayında tutuklandı. Tahliye edildikten sonra Roma'ya gitti. 6 Aralık 1921'de Roma'da bir Ermeni komitacısının silahlı saldırısına uğrayarak hayatını kaybetti. Naaşı İstanbul'a getirilmiş ve 30 Aralık 1921 günü II. Mahmut Türbesi'nin bahçesine defnedilmiştir. 1915- 1916 Ermeni tehciri Sait Halim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında gerçekleşmiştir.

B- 22- Sırpuhi Dussape (Vahanyan)

(1841, İstanbul, Ortaköy- 1901, İstanbul) Bir yaşında babasını kaybeden Sırpuhi'nin eğitimiyle annesi Nazlı Vahan ilgilenir. Sırpuhi, on yaşına kadar Ortaköy'deki özel bir Fransız Okulu'nda eğitim görür. Sırpuhi, çok küçük yaşlarda Fransızca, İtalyanca ve Rumcaya hâkim, çok iyi piyano çalan biridir. Ancak, ana diline ve kültürüne olan yabancılığı eleştirilmiştir. Ünlü bir yazar ve şair olan Mıgırdiç Beşiktaşlıyan'dan Ermenice dersleri alır. Kısa sürede ana dilinde şiirler dahi yazar. Sırpuhi, kadınların toplumdaki durumundan son derece rahatsızlık duyar. Sırpuhi, piyano dersleri aldığı Fransız piyanist Paul Dusappe ile 1871 yılında evlendi. İki çocuğu oldu. Fakat ne evliliğin ne de anneliğin yüklediği sorumluluklar onu Ermeni kadınının sorunlarından uzaklaştırmadı. 1883'te yayımlanan *"Mayda"* adlı ilk romanında toplumsal konulara değindi. Henüz romantizmin etkisini taşıyan Batı Ermeni Edebiyatı'nda, bu roman içerdiği fikirler açısından oldukça cesur bulunur. Romanın geleneksel ve "doğal" kabul edilen kadın rol-

lerini sorgulaması, Kirkor Zohrab gibi önemli isimleri bile rahatsız eder. Dussape (Düsap) ise fikirlerine bu derece tepki verilmesini doğru yolda olduğunun göstergesi olarak kabul eder. Bu eleştirilere cevaben önce *"Siranuş"* (1884) ve daha sonra da *'Araksia veya Öğretmen'*(1886) isimli iki roman daha yazdı. Düsap üç romanında da kadının eğitimine ve iş hayatındaki ilerlemesine engel olan toplumsal baskıları işledi. Kadın-erkek eşitsizliğini vurguladı. Ona göre kadınlar ancak evin dışında çalıştıklarında ve sosyal yaşama katıldıklarında, özgürlüklerini elde edebilirlerdi. Ancak eğitim ve iş sayesinde kadınlar zincirlerinden kurtulup özgür bireyler olabilirlerdi. Düsap, 1889 yılında tedavi amacıyla Paris'e gitti. İstanbul'a dönüşünde on dokuz yaşındaki kızı Dorin'i veremden kaybetti. Bu acı olaydan sonra edebiyattan ve yaşamdan koptu. Kişisel arşivini yaktı. 1901 yılının Ocak ayında vefat etti ve kızının yanına gömüldü.

B- 23- Taniel Varujan

(Sivas, Prknig Köyü, 1884- Çankırı, Tuney Köyü, 26 Ağustos 1915) Batı Ermeni Edebiyat'ının önemli şairlerindendir. 1902'de Venedik'teki Murad Rafaelyan Mıkhitarist Okulu'na girdi. Varujan, 1905 yılında Belçika'da Ghent Üniversitesinde edebiyat, sosyoloji ve ekonomi okumaya başladı. 1906'da *'Sarsurner' (Titreşimler)* adlı şiir kitabı Venedik'te, 1907'de *'Çartı (1895- 1896)' (1895- 1896 Katliamı)* isimli kitabı Paris'te, 1909'da *'Tseğin Sirdı' (Milletin Kalbi)* isimli şiir kitabı İstanbul'da yayınlandı. Araksi ile evlendi. Birlikte doğduğu köye dönerek üç yıl öğretmenlik yaptı. 1912 yılında İstanbul'a döndüğünde Beyoğlu'ndaki Getronagan Okulu'nun müdürlüğüne getirildi. *'Hetanos Yerker' (Pagan Şarkıları)* isimli son kitabını 1913'te yayınladı. 1914'de Gostan Zaryan, Hagop Oşagan, Aharon ve Keğam Parseğyan, Zabel Esayan ve Krikor Zohrab gibi dönemin önde gelen Ermeni yazarlarıyla 'Mehian'(Tapınak) hareketini başlattı ve aynı isimle bir edebiyat dergisi çıkarttı. 24 Nisan 1915'te tutuklanıp Çankırı'ya götürüldü. Burada dört ay kaldıktan sonra, yurda henüz

yeni dönmüş bulunan ünlü Ermeni şair ve yazar Rupen Sevag (Çilingiryan), Babı Ali'de Hayrenik (Vatan) Cilthanesinin sahibi Onnik Mağazacıyan, Vahan Kahyayan ve Artin Bogosyan'ın da bulunduğu beş kişilik bir grup olarak, Ankara yolunda Çankırı'ya altı saat mesafedeki Tuney Köyü yakınında, 26 Ağustos 1915'de Hacı Alioğlu (Halo) çetesi tarafından öldürüldüler. Varujan öldürüldüğünde 31 yaşındaydı.

B- 24- Taşnak Partisi (Taşnaksutyun) (Ermeni Devrimci Federasyonu)

1890 yılında Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te kurulmuş bir siyasal partidir. Ermeni halkı için sosyal adalet, demokrasi ve kendi kaderini tayin ilkelerini savunuyordu. 1894'de Diyarbakır'a bağlı Sason'da, 1895'de Van'da Osmanlı yönetimine karşı silahlı bir direniş örgütledi. 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı basarak dünya kamuoyunun ilgisini çektiler. 1905'te II. Abdülhamit'e karşı bombalı ancak başarılı olmayan bir suikast düzenlediler. 1908'e kadar, Abdülhamit'in padişah olduğu yıllarda Ermeni halkının Osmanlı Devleti'ne karşı, silahlı eylemleri de dahil sert muhalefet yürüttü. Jön Türklerle işbirliği yaptı. Meşrutiyet'in ilanından sonra, iktidara hakim olan Jön Türklere dışarıdan destek veren yasal bir parti olarak faaliyetlerini sürdürdü. İttihat ve Terakki ile başlangıçta daha iyi olan ilişkileri, 1913'ten başlamak üzere geriledi. 1914'te Erzurum'da yapılan kongrede, Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni destekleme kararı alınınca, bir kısım üyesi bu karara karşı tutum alarak Rusya'nın yanında, Osmanlı Devleti'nin karşısında yer aldılar. 1918'de kurulan Ermenistan'ı, Sovyetler Birliği Kasım 1920'de ilhak edince, ülkeyi yöneten kadronun mensup olduğu bu parti yasaklandı. 1991'de Ermenistan bağımsızlığını ilan ettiğinde tekrar kuruldu, ancak 1994 yılının Aralık ayında yeniden yasaklandı. Bu yasak 1998 yılında kaldırıldı. Parti, 2007'de kurulan koalisyon hükümetinin içinde yer almıştır.

B- 25- Teotik (Teodoros Lapçinciyan)

(1873, İstanbul- 1928, Paris) Üsküdar'da Cemaran ve Berberyan Okullarında eğitimini tamamladı. Robert Kolej'e devam etti, fakat bitirmedi. İş hayatına muhasebecilik yaparak başladı. *Manzume-i Efkâr, Ceride-i Şarkiye, Zağik, Püzantion* gazete ve dergilerinde yazdı. 1905'de yayınladığı *'Bolso Hayevarı' (İstanbul Ermenicesi)* isimli eseri ile İzmiryantz Ödülünü aldı. 1902'de evlendiği eşi yazar Arşaguhi Teotig'in desteği ve zengin kütüphanesi ile 1907 yılında başlayarak 19 yıl boyunca, *'Amenun Daretsuytsı' (Herkesin Yıllığı)* adıyla yıllık yayınladı. 1913'de Ermeni Harflerinin doğuşu ve gelişmesi hakkında geniş bilgiler içeren *'Dib u Dar'* kitabını yayınladı. 1915 Mart ayında tutuklanarak 1 yıl süre ile hapis yattı. 1916 Nisan'ında hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra tekrar tutuklanarak sürgüne gönderildi. Ağustos ayında Ermeni gençler tarafından Pozantı'dan sonra sürgün kafilesinden kaçırıldı. İstanbul'a döndü ve savaşın sonuna kadar saklandı. 1919 yılında, 24 Nisan 1915'in anısına, öldürülen ve sürgüne gönderilen Ermeni aydınları hakkında bilgileri bir araya getirdiği *'Huşartzan Abril 11' (11 Nisan Anıtı)* kitabını yayınladı.1923'te önce Kıbrıs 'a, ardından Paris'e gitti. Yıllıklarını yayınlamaya devam ettiği Paris'te vefat etti.

B- 26- Vahan Papazyan

(1876, Tebriz- 1973, Beyrut) Diğer ismi Goms. Ailesi Van'lı olmasına karşılık Tebriz'de doğdu. 1895'de Taşnaksutyun'a (EDF) katıldı ve Kuzey Kafkasya ile Bakü'deki çalışmalarda yer aldı. Moskova Üniversitesi'ne kaydoldu. İki yıllık bir kaçak döneminden sonra St. Petersburg Üniversitesi'ne devam etti. 1903- 1908 yılları arasında Van'da EDF' nin önemli önderlerinden biri olup, Kafkasya'dan silah ve mühimmat yollarının organizasyonunda görev aldı. Abdülhamit'e karşı verilen mücadelenin bölgesel önderlerinden biri oldu. 1907'de EDF' nin Muş- Van örgütünün sorumlusu oldu. 1908'de Osmanlı Meclisine Van'dan mebus seçildi. 18 Ocak

1912'de Meclisin feshine kadar mebus olarak görevine devam etti.1912- 1913 yıllarında Avrupa'da Ermeni Reformlarının aktif takipçisi oldu. 1913'de EDF Ermenistan Bürosu yönetimine seçildi ve savaşın başlangıcına kadar Muş'ta bulundu. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Doğu Anadolu'da oluşturulan gönüllü Ermeni birliklerinin Muş- Bitlis bölgesi yöneticiliğini yaptı. Mayıs 1917'de Batı Ermenistan Kongresine başkanlık yaptı. 1919 yılında Paris barış görüşmelerine Ermenistan delegesi olarak katıldı. 1927'de Kürt Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşuna yardımcı oldu. II. Dünya Savaşı sırasında Berlin'de Ermeni Ulusal Konseyi üyeliği yaptı. Daha sonra 1947- 48'de Beyrut'ta Hamazkayin Merkez Komitesi üyeliği yaptı. 1973'de Beyrut'ta vefat etti.

B- 27- Yervant Odyan

(19 Eylül 1869 İstanbul, Yenikapı- 3 Ekim 1926, Kahire) Gazeteci, yazar, mizah ustası. Osmanlı'daki ilk anayasa örneğinin hazırlayıcılarından Krikor Odyan'ın (1834–1887) yeğenidir. 1890'da *'Arevelk' (Doğu)* ve *Manzume-i Efkâr*'da yazıları yayınlandı. 1892'de *Arevelk*'in yardımcı editörlüğünü üstlendi ve günlük yazılarını, tefrika öykü ve romanlarını sürdürdü (dört yıl). 1893'te Düyun-u Umumiye İdaresine girdi. 1894'de *'Hayrenik' (Vatan)* gazetesine yazmaya başladı. 1896'da *'Arevelk*'in editörlüğünü üstlendi. Aynı yılın Ağustos'unda, Yunanistan'a buradan Mısır'a geçti ve Boğos Nubar Paşa'nın çiftliğinde muhasip olarak çalıştı. 1899'da Paris'e geçerek Kuidon Lusinyan'ın Fransızca- Ermenice sözlüğünün hazırlanmasına yardımcı olduktan sonra Viyana'ya gidip İonescu'nun sözlük çalışmalarına katıldı. Londra'ya, oradan Paris'e gidip *'Azad Khosk' (Özgür Söz)* adlı aylık dergiyi çıkardı. *'Nor Tar' (Yeni Asır)* ve *Anahit*'e yazılar yazdı. Tekrar Mısır'a giderek İskenderiye'de 1902'de *'Azad Khosk*'u yeniden, 1903- 1906 yıllarında ise *'Azad Pem' (Serbest Kürsü)* adlı mizah dergisini (dört yıl), 1905'de *'Grag' (Ateş)*, 1907'de Kahire'de günlük *'Arev' (Güneş)* adlı mizah gazetesini, *'Orenk' (Kanun)* gazetesini yayınladı. Arada 1903'te Hindis-

tan Bombay'a gitti. Şubat 1909'da, II. Meşrutiyet'in (1908) getirmiş olduğu serbest ortam üzerine İstanbul'a döndü. *'Püzantion' (Bizans), 'Jamanak' (Vakit)* ve *'Azadamard' (Özgürlük Mücadelesi), 'Arevelk', 'Hayrenik', 'Şant'* gazetelerine yazılar yazdı (yedi yıl). 1909'da *'İnger Pançuni' (Yoldaş Pançuni)* diye bilinen eseri yayınlandı. Yoldaş Pançuni'nin ikinci bölümünü, *'İnger P. Pançuni i Vasburagan'(Yoldaş Pançuni Van'da)* 1914'te yayınladı. Bu dizinin üçüncü ve son bölümü, *'İnger P. Pançuni Darakrutyan Meç'(Yoldaş Pançuni Tehcirde)* 1923'te Bükreş'te yayınlandı. 1912'de *'Sev Gadu' (Kara Kedi)* adlı mizah dergisini (iki yıl), *'Manana' (Kudret Helvası)* adlı mizah dergisini ise 1913'de yayınladı. 24 Nisan 1915 tutuklamaları sırasında saklanarak kurtulmayı başardı. Bu şekilde Eylül 1915'e kadar yakalanmadı. 1917'de Der Zor'a geldi ve Türk askeri komutanının tercümanı oldu. Daha sonra Der Zor'daki Alman karargahında komutan Edwal'ın emri altında, Ocak 1918'e kadar, İstanbul'dan Der Zor cehennemine getirilip öldürülen terhcirzedelerin kayıtlarını tuttu. İstanbul'a 1918'de mütarekeden sonra geri döndü. 24 Nisan 1919'da, 24 Nisan 1915'in yıldönümünde *Jamanak* gazetesi'nde 'Yüceltme Merasimi' başlıklı yazıyı kaleme alarak, olay hakkındaki duygu ve düşüncelerini dile getirdi. 1919'dan itibaren *'İknad Ağa'* adlı mizah dergisini iki yıl süreyle çıkardı. Anılarının bir bölümünü *'Dasnergu Dari Bolsen Turs' (İstanbul'dan Uzakta 12 Yıl)* isimli eserinde ve tehcir yıllarındaki anılarını da *'Anidzyal Dariner' (Lanetli Yıllar: Sürgün ve Der Zor'dan Dönüş (1914- 1919)* isimli yapıtında anlattı. 1920'de İstanbul'da *'Arünod Hişadagner'ı (Kanlı Hatıralar)* yayınlandı. 1920'de *'Cagadamard' (Muharebe), 'Verçin Lur' (Son Havadis)* ve *'Jamanak' (Zaman)*ta özellikle güncel konuları işlediği yazılar yazdı (üç yıl). 1921- 1922'de *'Yerkidzagan Daretsuyts' (Mizah Yıllığı)* adlı mizah dergisini yayınladı. İstanbul'u 1922'de terk edip Bükreş'e, 1924'te Trablus'a, 1925'te Kahire'ye geçti. *'Arev' (Güneş)* ve *'Haygagan Sinema' (Ermeni Sineması)* gazetelerinde çalıştı. 3 Ekim 1926'da Kahire'de kanserden öldü.

B- 28- Yervant Tolayan

(1883- 1937 Ermenistan) Tiyatro yönetmeni, oyun yazarı, oyuncu. Mizah dergisi '*Gavroş*'un yayıncısı ve yazarı. Gazeteci ve tercüman Hovhannes Tolayan'ın (1856- 1936) oğludur. 1897 yılında Mınakyan'ın tiyatro kumpanyasına oyuncu olarak katıldı. 1906'da Ahmet Fehim Efendinin kendi adına kurduğu 'Osmanlı Tiyatrosu Komedi, Vodvil ve Dram Kumpanyası'nda yer aldı. Abdülhamit döneminde İstanbul Belediye Başkanı Rıdvan Paşa'nın tiyatro düşmanlığından nasibini aldı ve bir dönem tutuklandı. 1908'de tiyatro çalışmalarının yanında *Gavroş* isimli mizah dergisini yayınladı. Meşrutiyet'ten sonra da tiyatro çalışmalarını aralıksız sürdürdü. 24 Nisan 1915'de tutuklandı ve Çankırı'ya gönderildi. İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın 7 Mayıs 1915 tarihli özel telegrafı ile serbest bırakılan 8 kişiden biri oldu. Savaş yıllarında, düzensiz de olsa, çok daha yumuşak bir üslupla '*Gavroş*'u yayınlamağa devam etti. Savaştan sonra 1925'e dek '*Gavroş*'u yayınlamakta direndi. Paris'e göç etti ve 1926'dan itibaren '*Gavroş*'u Paris'te yeniden yayınlamağa başladı. Maddi sıkıntılarla boğuşan Tolayan, 1936'da bu kez Sovyet Ermenistanı'na göç etti. 1937'de vefat etti.

KAYNAKLAR

Adil, Karnik (Av), *Krikor Zohrab'ın yaşamına dair yayınlanmamış bir olay, 1926*; Aktaran: Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, Ağustos 2008, s. 77- 78.

Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times*, V III. Wayne State Univ Pr 2005.

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu- İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi, 1999.

Akın, Rıdvan, *Türk Siyasi Tarihi*, XII levha yayını, Aralık 2010.

Akşin, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, 1994.

Alboyacıyan, Arşag, *"Anhedatsoğ Temker; Krikor Zohrab, ir ganki yev ir kordzi" (Kaybolan Simalar, Krikor Zohrab, Hayatı ve Eserleri' 1919)*; Aktaran: *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler*, Çeviren: Dr. Hermon Araks, Aras yayıncılık, Aralık 2001.

Alkan, Mehmet Ö, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Seçim Tarihimizden Manzaralar...*, Toplumsal Tarih, sayı 210, Haziran 2011

Altınay, Ahmet Refik, *İki Komite – İki Kıtal*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999.

And, Metin, *Osmanlı Tiyatrosu*, Dost yayınları, Ankara, 1999.

Andonian, Aram, *Exile Trauma and Death- On the road to Chankiri with Komitas Vartabed,* Gomidas Institute- Tekeyan Cultural Association, London, 2010.

Arar, İsmail, *Halil Menteşe'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı yayınları, 1986.

Armen Garo'nun Anıları, Osmanlı Bankası, Belge Uluslararası yayıncılık, Ocak, 2009.

Arnavoudian, Eddie, *'Toumanian, Zohrab'*, Armenian News Network / Groong, September 25, 2000.

Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı,* Pozitif Yayınevi, İstanbul, 2004.

Avagyan, *Arsen, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkileri, Ermeniler ve İttihat ve Terakki- İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras yayınları, 2005.

Aznavourian, Kohar, *Zohrab's Letters From Exile,* The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1- 137.

Badem, Candan, *Türk- Ermeni Sorunu Bibliyografyası, kitaplar, makaleler, tezler,* Aras yayınları, 2007.

Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha- A Memoir of The Armenian Genocide, 1915- 1918*, Alfred A. Knopf, New York 2009.

Baliozian, Ara, Zohrab, *Krikor Zohrab: An Introduction*, Kitchener, Ontario, 1985.

Bardakjian, Kevork B., *A Référence Guide to Modern Armenian Literature 1500- 1920: with an introductory history*, Detroit, Michigan 2000.

Başbakanlık Devlet Arşivleri, 1915.9.25. HR.SYS 2880/31 Belge No:1, http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/071.doc

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. DH. ŞFR, nr. 55/19, 2 Ağustos 1331, http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/84.PDF

BOA. DH. SFR, nr. 52/255

Baytar, Lora, *'Gülizar Sasunluların Özgürlük Bayrağıdır'*, Agos, 16 Ekim 2009.

Bedrossian, Bedros Der, *Ourfatzi*, Philadelphia, USA, 2005.

Bedrossian, Carlos, *"Urfa's Last Stand, 1915"* , Edited By Richard G. Hovannisian, Armenian Tigranakert/ Diarbekir and Edessa/ Urfa, Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California, 2006.

Bryce, James-Toynbee Arnold, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916*, c.1-2, Pencere Yayınları 2005.

Cemal Paşa, *Hatırat (1913–1922)*, Nehir yayınları, Nisan 2006, İstanbul.

Cerrahoğlu, A., *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May yayınları, 1975.

Çalışlar, İpek, *Halide Edip Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest yayınları, Mayıs 2010.

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, Peri yayınları, 2003.

Çelik, Jaklin, *'Krikor Zohrab Öykücülüğü'*, HECE aylık edebiyat dergisi, 2004, sayı 94, http://www.yazimhane.com/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&t=1153

Çetinoğlu, Sait, *1908'i Anlamak ve Tanımlamak*, HYE-TERT İstanbul Ermenilerine Haberler, http://www.hyetert.com/anasayfa.asp

Dabağyan, Levon Panos, *Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi*, Kum Saati yayınları, İstanbul – 2001.

Dadrian, Vahakn N., *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, "Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Ermeni Soykırımı 1914–16"*, Belge yayınları, 2007.

Dadrian, Vahakn N., *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, Belge Yayınları, 2004

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İmge Kitabevi, 2007.

DiCiano, Margaret, *Memory Fragments From The Armenian Genocide: A Mosaic of a Shared Heritage*, Mystery and Suspense Press an Imprint of iUniverse, Inc, 2002.

Dinçer, Serdar, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, İletişim Yayınları 2011

Dink, Hrant, *Bu Köşedeki Adam, '23, 5 Nisan'*, Agos, 26 Nisan 1996, Uluslararası Hrant Dink Vakfı yayınları, İstanbul, Eylül, 2009.

Donikian, Denis, *Hasan Amdja: "Les effendis Zohrab et Vartkes sur la route de Dyarbékir"*, Petite encyclopédie du génocide armenién, Medz Yeghern 1915, http://denisdonikian.blog.lemonde.fr/2008/08/12

Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2006.

Fa'iz El Huseyin, *Martyred Armenia (Bir Müslüman gözüyle Ermenilerin şahadeti)*, Potsdam, Tempelverlag, 1922, s. 3. www.rheinmain.haypedia.org/wp.../armenisches-martyrertum-turkisch.pdf

Felek, Burhan, *'Geçmiş Zaman Olur Ki'*, *'Domuz Sokağı'ndaki Dostum'*, 28 Nisan 1974.

Gazel, Ahmet Ali, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908- 1920)*, Çizgi Kitabevi, 2007.

Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan günümüze kadar vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Gözen yayınları, 1982.

Gülsoy, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş yayınları, 2010.

Günaysu, Ayşe, *'Taşnaklar Türklere güvenmemekte haksız mı?'*, http://www.sesonline.net/php/ ,28.09.2009.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1983.

Haddeciyan, Rober, *'Bıduyt Hay Kıraganutyan Kulisnerun Meç' (Ermeni Edebiyatı Kulislerinde Bir Gezinti)*, Hatıra Defteri- 59, 1. Bölüm, İstanbul, 2008.

Hasançebi, Hüseyin, *Osmanlı Ermeni Olayı- Sahne-i Fecai*, Pencere yayınları, 2010.

Harp Kabinelerinin İsticvabı, *Hatıralar ve Vesikalar 2*, VAKIT Matbaası, İstanbul, 1933.

Hür, Ayşe, *31 Mart 'ihtilal-i' askeriyesi*, Taraf 06.04.2008.

Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule (1908- 1914)*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2009.

Kankal, Ahmet, *Ermeni Öykülerinden Türkçe Yayınlananlar Üzerine*, Milli Eğitim Dergisi, sayı 157, Kış 2003.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim yayınları, 2006.

Karacan, Ali Naci, *'Bayramı Nasıl Geçirdim?'*, Milliyet gazetesi, 27 Haziran 1952.

Karaer, Medyan, *İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Siyasal Yaşamda Ermeniler,* Karaburun Bilim Kongresi, 2008.

Karakaya, Dr. Recep, Kaynakçalı *Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878- 1923),* 2001. http://www.devletarsivleri.gov.tr/source.cms.docs/devletarsivleri.gov.tr.ce/docs/Yayinlar/37_ermenimeselekronoloji.pdf

Kazarian, Haigazn K., *The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament,* The Armenian Review, Winter, 1970, Vol. 22, No. 4- 88.

Kévorkian, Raymond, *Le Génocide Des Arméniens,* Odile Jacob Histoire, Paris, Eylül 2006.

Kévorkian, Raymond, Agos 19 Aralık 2008 tarihli sayısında, Talin Sucuyan'ın tarihçi Raymond Kevorkian ile yaptığı, *"1915'in Ayak Sesleri"* isimli bir söyleşiden. http://team-aow.discuforum.info/t2352–1915-in-ayak-sesleri.htm

Kévorkian, Raymond H, *Soykırımın İkinci Safhası*, Belge Yayınları, 2011

Khayadjian, Edmond, *Archag Tchobanian et le Mouvement Arménophile en France*, 2001.

Kieser, Hans-Lucas ile Talin Sucuyan'ın yaptığı görüşme, *Türk Milliyetçiliğinin Gerçek Sorunu ve Talat*, Agos, 21 Kasım 2008.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihat- Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918- 1919),* Beşinci Şube Tahkikatı, Temel yayınları, 1998.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid,* Temel yayınları, 2009.

Koptaş, Rober, *'1914 Ermeni Reformu (I)'*, Hayat, Olduğu Gibi, Agos, 9 Ekim 2009.

Koptaş, Rober, *'1914 Ermeni Reformu (II)'*, Hayat, Olduğu Gibi, Agos, 23 Ekim 2009.

Koptaş, Rober, *'Bir Simge Olarak Zohrab'*, Hayat Olduğu Gibi, Agos, 13 Haziran 2008.

Koptaş, Rober (Murat), Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Düşüncesi: Krikor Zohrab Örneği*, Ağustos 2004.

Koptaş, Rober, *'Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab'*, Toplumsal Tarih, S.182, Şubat 2009.

Koptaş, Rober, *'Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ve İttihatçı- Taşnak müzakereleri'*, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, sayı 5, Bahar 2007.

Koptaş, Rober, *'Zohrab ve Vartkes'in son günleri'*, Hayat, Olduğu Gibi, Agos, 16.07.2010.

Koraltürk, Murat- Cem Çetin, *Türkiye'de Liberal İktisadi Düşünce, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.7, Liberalizm,* Murat Yılmaz (Yayma Hazırlayan), İletişim yayınları, 2005.

Köker, Osman, *Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması*, Toplumsal Tarih Dergisi, Ağustos 1998, sayı 56.

Künzler, Jacob, *In The Land Of Blood And Tears, Experiences In Mesopotamia During The World War (1914- 1918)*, Armenian Cultural Foundation, Arlington, Massachusetts, 2007.

L'Arménie, CDCA Comité de Défense de la Cause Arménienne, http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm

Léart, Marcel, *La Question Arménienne A La Lumière Des Documents*, Librairie Maritime et Coloniale, Paris, 1913.

Letters Of Krikor Zohrab, The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1- 137.

Lepsius, Johannes, *Rapport Secret Sur Les Massacres d'Arménie 1915- 1916,* Paris, 1918. http://www.imprescriptible.fr/documents/lepsius/references.htm

Meclis-i Mebusan Birinci Seçim Dönemi 1908- 1911, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, Kasım 2008.

II: Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908- 23 Temmuz 1909, Yapı Kredi yayınları, 2008.

Mimaroğlu, M. Reşad, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim-Memurluk Hayatımın Hatıraları*, 2. kitap, T.C. Ziraat Bankası matbaası, 1946.

Minassian, Anahide Ter, *1876- 1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü; (Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876- 1923),* İletişim yayınları, 1995.

Minassian, Gaidz F., *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler, Ermeniler ve İttihat ve Terakki- İşbirliğinden Çatışmaya,* Aras yayınları, 2005.

Morgenthau, Henry *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, Aralık 2005

Morgenthau, Henry, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913-1916,* Comp. ed. and intro. by. Ara Sarafian, Gomidas Institute.

Muradyan, Hasmik, Eugenia Melkonyan, *'Grigor Zohrap'*, 31 Ağustos 2006, http://www.republicofarmenia.com/art/index.php?cnt=8&id=91 www.america.net, www.armenianchurch.org

Nogales, Rafael de, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919),* Yaba yayınları, 2008.

Odyan, Yervant, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914- 1919*, Gomidas Institute, London, 2009.

Osmanlı Devleti Dışişleri Nazırlığı, Ermeni komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri - Meşrutiyetten Önce ve Sonra, 1916, Haz. Mehmet Kanar, Der yayınları, 2001

Ökçün, A. Gündüz, *Osmanlı Meclis-i Meb'usanında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 25, sayı 2, 1970. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/432/4820.pdf

Ökçün, A. Gündüz, *Tatili Eşgal Kanunu, 1909*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları: 503, Ankara 1982.

Ölçen, Ali Nejat, *Osmanlı Meclis-i Meb'usanında Kuvvetler Ayırımı ve Siyasal İşkenceler,* Ayça Yayını, 1982.

Över, Kıvanç Galip, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2007.

Özçelik, Ayfer, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, İlgi Kültür Sanat, 2006.

Özçelik, Ayfer, *Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" Tartışması.* (Internet)

Özel, Sabahattin, *Millet-i Sadıka Ermeniler,* Tasam yayınları, 2005.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar- IV, Biyografileriyle Ermeniler,* Aras yayınları, 2003.

Papazyan, Vahan, *Anılarım*, Beyrut, 1952, C.2, (Henüz Yayınlanmadı).

Rıfat, Mevlanzade, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Pınar yayınları, 1993.

Sonyel, Salahi R., *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk- Ermeni Olayları*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1988.

Sonyel, Salahi R., *Osmanlı Ermenileri- Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları,* Remzi Kitabevi, 2009.

Şaruryan, Albert S., *'Zohrabi Ganki u Kordzunevkyan Darekrutyuno' (Krikor Zohrab'ın Hayatı ve Eserlerinin Kronolojisi),* Surp Eçmiadzin, 1996.

Talat Paşa'nın *Anıları*, Say yayınları, 1986.

Tashjian, James. H., *The Case Of Deputy Krikor Zohrab,* The Armenian Review, Spring, 1982, Vol. 35, 1- 137.

Ternon, Yves, *Enquéte Sur La Négation d'un Génocide,* Chapitre VII, La Mort de Zohrab, http://www.imprescriptible.fr/ternon/3_chapitre7

Ternon, Yves, *The Armenians- History of a Genocide,* Caravan Book Ann Arbor, 1990.

Teodig, *11 Nisan Anıtı, Memorial*, Belge yayınları, 1. Baskı Nisan 1919- Ermenice, 2. Baskı Nisan 2010- Ermenice Türkçe.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910- 1960),* 1967.

Toplumsal Tarih Dergisi, sayı 190, Ekim 2009.

Toprak, Zafer, *"II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C.III, 1985.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908- 1918),* Yurt yayınları, 1982.

Topuz, Hıfzı, *Özgürlüğe Kurşun,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

Tuğlacı, Pars, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler,* Cem Yayınevi, 1992.

Tuğlacı, Pars, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab,* Pars Tuğlacı yayınları, İstanbul, Ağustos 2008.

Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri,* C.3, 1891-1922, İstanbul, 2004.

Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri,* C.4, 1923-1966, İstanbul, 2009.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yayınları, Kasım 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, İttihat ve Terakki,* Hürriyet Vakfı yayınları, Temmuz 1989.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908- 1925,* C.I, İletişim yayınları, 2009.

Under, Metin, *"Cinayetler, İttihatçı gelenek oldu"*, Yeni Aktüel Dergisi, sayı 121, http://www.yeniaktuel.com.tr/top102,121@2100.html

Uzun, Cem, *1909 Darbesi, Kemalizm Sol Değil*, İde yayınları, 2004.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Bir İttihatçının Kaleminden Portreler: Tanıdıklarım,* Yapı Kredi yayınları.

Yeghiayan, Zaven Der, My Patriarchal Memoirs, Mayreni Publishing, 2002.

Yıldız, Sıdık, *Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı,* Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 2006. http://www.archive.org/stream/31Mart132513Nisan1909syan/190834_djvu.txt

Yılmazer, Tuncay, *'İttihatçılar Taşnaklara Ne Önermişlerdi?'*, Derin Düşünce Fikir Platformu, 16 Şubat 2009.

Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, Aras yayınları, 2001.

Zohrab, Krikor, *'Yerker' (Eserler)*, Daniel Varujan Yazın Fonu Yayını, Catholicosate of His Eminence of Cilicia (Kilikya Katolikosluğu Matbaası), Antilias,1988.

Zohrab, Krikor, *'Yerkeri Zhoghovatsu Yerku Hatorov'* (Toplu Eserler, 2 Cilt), Haypethrat Publishing, Erivan, 1962, Editör: Minas Hyusyan.

Zohrab, Krikor, *Hayat Olduğu Gibi*, Ayraç yayınları, Ankara, 2000.

Krikor Zohrab Kimdir? Bu metin İstanbul'da 24 Nisan 2009'da "24 Nisan 1915 ve Ermeni Aydınları Tutuklandılar, Sürüldüler, Bir Mezar Taşları Bile Olmadı" isimli etkinlikte okunan dört hayat hikayesinden biri.

Zohrab, Krikor (Krikor Zohrab Kimdir?- Krikor Zohrab Hakkında), www.msxlabs.org/forum/edebiyat-tr/23242-krikor-zohrab-krikor-zohrab-kimdir-krikor-zohrab-hakkinda.html - 31k

Zohrab, Krikor, *Meşrutiyet'i Osmaniye Kulübü Namına Taksim Bahçesinde Söylenen Nutuk*, Aktaran: *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab- Öyküler*, Aras yayınları, 2001.

Zohrab, Krikor, *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler*, Aras yayıncılık, Aralık 2001.

Zohrab, Krikor, *Vatan-ı Osmaniye'nin Esbab-ı Tealisi Nedir? Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.1*, Aktaran: Mehmet Ö. Alkan (Yayma Hazırlayan), Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim yayınları, 2001.

DİZİN

1

11 Nisan Anıtı 222, 252

2

24 Mayıs 1915 174
24 Nisan 1915 6, 166, 169, 178, 182, 210, 211, 247, 252, 259

3

31 Mart Olayı 66, 67, 70, 72, 73, 79, 84, 124, 154, 190, 242
31 Mart 100

5

5. Şube 211

A

A. Hallacyan 152
Abbas Halim Paşa (Nafıa Nazırı) 212
ABD 222, 247, 248
Amerika Birleşik Devletleri 95
Abdullah Cevdet 149
Abdullah Cevdet Karlıdağ 246
Abdurrahman (Jandarma komutanı yüzbaşı) 204, 205
Abdülahad Nuri Bey 209
Abdülaziz 11
Abdülhalik Renda 209
Mustafa Abdülhalik Renda 209
Abdülhamit 17, 19, 38, 40, 43, 47, 50, 51, 57, 60, 63, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 97, 98, 106, 125, 130, 151, 152, 173, 175, 186, 206, 247, 251, 252
Abdülmecit 11
Prens Abdülmecit 246
Abdülrahman Paşa 44, 45
Abide-i Hürriyet şehitliği 249
Adana 20, 70, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 127, 191, 192, 201, 215, 220, 233, 234, 235, 240, 243, 244, 308
Adana Ermeni Toplumu 72
Adana felaketzedeleri 80
Adana katliamı 128
Adana Katliamı 78, 124, 132
Adana Kıyımları 79
Adana Olayı 81
Adıyaman 47
Adil Bey 74, 76, 306
Hacı Adil Bey 152
Adli Reform 64
Adrine Asadur 117
Agavni Mesropyan 117
Agnuni (Haçadur Malumyan) 56, 142, 192
Agos 6
Ağa Muhammed Han 11
Ağayev (Ahmet Ağaoğlu) 164
Aharon 251
Ahmet Fehim Efendi 253
Ahmet Nesimi Bey (Hariciye Nazırı) 212

Ahmet Refik Altınay 215, 243
Ahmet Rıza Bey 57
Ahmet Rıza 69
Ahmet Samim 216
Ahrar Partisi 53
Ahrar 63, 65, 69, 71, 72, 80
Ahrar Fırkası 58, 62, 70, 71, 103
Aix-les-Baines Kaplıcaları 116, 119, 131
Aka Gündüz 164
Akdeniz 138, 156
Aksaray 41
Albert Charourian 224
Aleksander İsrael Helpfand'ın (Parvus Efendi) 123
Aleksandr Mantaşyants 235
Alemdağ 40, 274
Alfred Dreyfus 98
Dreyfus Davası 99
Ali Fuat Erden 220
Ali Kemal 69, 180
Ali Münif 207
Ali Münif Bey (Yegenağa) 212
Ali Naci Karacan 49
Alman Büyükelçiliği 154
Alman Hastanesi 41, 43
Almanya 46, 88, 90, 93, 95, 97, 98, 144, 146, 148, 156, 158, 163, 164, 165, 166, 177, 196, 200, 207, 244, 247, 250
Alman 138
Alman şirketi 97, 98
Almanlar 138
Amanos Dağları 193
Amasya 135
Amira 79
Ana dil 109
Anadolu 167
Anahid 244
Anahide Ter Minassian 94
Anahit 253
Andre Mandelstam 131, 138, 146
Ankara 169, 186, 187, 245, 251
Engürü 186
Annene Selam Söyle (Mamayit Parev Ire) 28, 228
Anton Çehov 17
Çehov 17
Antranik Zarukyan 116
Apelyan- Armenyan Tiyatro Gurubu 63
Apik Uncuyan 39
Apraham Paşa Yeramyan 284
Ara Baliozian 17
Araksi Kımız 119
Aram Andonyan 25, 48, 160, 161, 195
Aram Zohrab 281, 282
Aram 34, 100, 119, 160, 184, 190, 222, 235, 277
Arap 49, 104
Ardzinian Ermeni Okulu 185
Arev (Güneş) 253
Arevelk (Doğu) 16, 17, 19, 29, 60, 126, 228, 229, 243
Arevelk 18, 21, 23, 79
Armenak Şahmuradyan 153
Armenisa 30
Arnavutluk 106, 112, 113, 114, 115, 125
Arnavut 49, 113, 244
Arnavutluk isyanı 113
Arpiar Arpiaryan 14, 15, 16, 17, 19, 48, 148, 243
Arpiaryan 243
Arshavir Shiragian 186
Arşag Alboyacıyan 124, 209, 224, 302
Arşag Bahtiyaryan 46, 123

Arşag Çobanyan 17, 19, 36, 43, 48, 119, 144, 153, 243
Arşavir Sahagyan 185, 186
Artin 12
Artin Bogosyan 251
Artin Boşgezenyan 63, 128, 155, 221
Artin Mıgırdiçyan (Harun) 185
Arualar Sokağı 43
Asadur Aram Altunyan (Dr) 201, 237
Altunyan (Dr) 237
Asaf Bey 122
Asbarez 127
Asım Efendi 69
Asterabad (Gorgan) 11
Asya 177, 223
Asya Ermeni Kültür Derneği (Asyagan Ingerutyun) 14, 60
Atatürk 245, 248
Atatürk Ne İdi? 245
Atatürk'ün Bana Anlattıkları 245
Ateş ve Güneş 245
Avedik İsahakyan 149
Avedis Aharonyan 149
Avedis Berberyan 12
Avedis Yordamyan 12, 14, 34, 288
Avedis Efendi 12, 13, 33
Avrupa 36, 38, 49, 86, 87, 88, 90, 96, 101, 106, 107, 122, 128, 132, 136, 142, 148, 157, 165, 210, 222, 223, 247, 248, 252
Avrupa Hükümetleri 96
Avrupalı Devletler 50
Avusturya 125
Aya Stefano 50, 71
Aya Stefano Anlaşması 136
Ayan Meclisi 100, 250
Ayan Kurulu 101
Heyet-i Ayan 101
Ayaş 169, 186
Ayazpaşa 34, 115, 140, 154, 191, 240, 283
Azad Khosk (Özgür Söz) 253
Azad Pem (Serbest Kürsü) 253
Azadagan (Özgürlük) 48, 79, 122
Azadamard 59, 79, 148, 168, 169, 178, 185, 229
Azadamard (Özgürlük Mücadelesi) 17, 137, 253
Azarig 68
Azaryan 7, 283
Azaryan Apartımanı 34, 115, 184
Azeri 177, 248
Aziz Dede 42
Azmi Bey 51, 186, 231, 232

B

B. Kalfayan 132
Baba Tahir 42
Babı Ali 20, 136, 141, 142, 146
Babıali Baskını 6, 137, 154, 217, 243
Bağdat 243, 249
Bağdat Demiryolu 97, 98
Bağdat Oteli 189, 232, 233, 298
Bağlarbaşı 117
Bahattin Şakir 176, 186
Bahaettin Şakir 177
Bahattin Şakir (Dr) 176
Bahçekapı 58
Bahriye Ticaret Mahkemesi 247
Bakü 252
Balıkpazarı 109
Balkanlar 49, 112
Balkan Halkları 50
Balkan Milletleri 84, 131
Balkan milliyetçileri 113
Balkan Müslümanları 84

Balkan Savaşı 128, 130, 131, 136, 137, 158, 243
Balkan Savaşları 84, 136
Balonun ertesi günü (Barahantesin Vağortaynı) 29
Baron Oteli 193, 195, 200, 214, 299
Barselona 100
Basın ve Yayın Kuruluşları Kanunu 85
Bask 112
Basra 249
Baş Hemşire (Ganants Pıjişgı) 29
Bedel-i askeri 109, 110
Bedirhan Paşa 249
Bedri Bey 185, 189, 206, 232, 249
Bedros Hallacyan 61, 62, 63, 64, 120, 125, 127, 155, 156, 183, 188, 198, 232, 233, 234, 236, 237, 244, 274, 291
Hallacyan 65
Hallacyan Efendi 138, 156
Bedros Mağakyan 12
Bedros Turyan 150, 205
Bekir Sami (Kunduh) 195, 200, 203, 239, 241
Bekir Sami Bey 202
Belçika 47, 251
Belgeler Işığında Ermeni Sorunu 133, 227, 303
Berlin 50, 186, 196, 212, 243, 245, 249, 252
Berlin Anlaşması 50, 136, 142, 157, 167
Berlin Kongresi 136
Berlin Uluslararası Müzik Derneği 245
Berlin Üniversitesi 245
Bern 245
Beşiktaş 11, 12, 33, 243, 249
Bethmann- Hollweg 207
Beyazıt Meydanı 168
Beykoz 46, 56, 112
Beyoğlu 53, 56, 82, 109, 165, 167, 191, 240, 251, 278, 284, 297
Beyrut 252
Bilecik Hapishanesi 151
Bimen Şen (Dergazaryan) 40, 274
Bir Ermeni Mebusun Muhasebesi 59, 79, 227, 304
Bir Yolcunun Günlüğünden Sayfalar (Eçer Uğevori mı Orakren) 148, 180, 227, 302
Birecik 217
Birinci Dünya Savaşı 6, 188, 249
Biritani 112
Birleşik Eğitim Derneği (Miatsial Ingerutyun) 15, 60
Bitlis 38, 129, 130, 134, 141, 146, 155, 167, 210, 211, 244, 252
Bogos Yazıcıyan 33, 34
Boğaz 33
Boğos Nubar Paşa 174, 184
Boğos Paşa 145
Bohtan Çayı Köprüsü 211
Bolu 245
Bombay 213, 253
Bosna Hersek 125
Boyacıköy 247
Bronsart von Schellendorf 177
Brüksel 152, 180, 245
Bulanık 38
Bulgar 39, 44, 52, 108, 114, 115, 123
Bulgar Mebusu 65
Bulgaristan 49, 114, 125, 136, 137, 160, 186, 222
Bulgaristan Ordusu 136
Bulgarya 128

Bulgarların Tarihi (Bulgarats Badmutyunı) 243
Bursa 151
Buşo(Rum mebusu) 128
Bükreş 119, 154
Büyük Postane Binası 62
Büyükada 139, 158, 159, 160, 161, 243
Prinkipo 158
Büyükdere 117
Büyükkaynarca Köyü 245

C

Cadde-i Kebir 42, 183
Cagadamard (Muharebe) 253
Cavit Bey 89, 93, 94, 95, 97, 137, 163, 165, 166, 200, 216, 238, 248, 274
Cavid Bey 212
Mehmet Cavit Bey 143
Cavit Paşa 113
Cebel-i Bereket 122
Cebel-i Bereket (Osmaniye) 75
Celal Bey 129, 193, 194, 195, 214, 218, 244
Cemal Azmi Bey 176, 186
Cemal Bey (Başkomiser) 192
Cemal Paşa 78, 139, 140, 166, 193, 194, 195, 206, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 242, 245, 250
Cemal Bey 75
Cemile Sultan 151
Cemiyetler Kanunu 103, 104
Cenevre 46, 119, 222, 245, 247, 248, 250
Cercle d'Orient Kulübü 9, 183, 284
Ceride-i Şarkiye 252
Cevdet Bey 75, 218, 244
Cevdet Tahir Belbez Bey 244
Ceyran 31
Ceza Hukuku 49
Cezair-i Bahr-ı Sefid 108
Cezire 195
CHP 245
Columbia Üniversitesi 223
Cons Apartmanı 41
Continental Oteli 46
Courier Européen 43
Cumhuriyet 6, 100, 101, 176, 188

Ç

Çanakkale 57, 166, 180, 181
Çanakkale harekatı 167
Çankaya 245
Çankırı 39, 42, 169, 173, 186, 247, 248, 251, 253
Çatak 244
Çatalca 136
Çerkez 31, 50, 129, 134, 248
Çerkez Ahmet 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221
Ahmet 219
Ahmet El Garzi 214
Çerkez Halil 204, 206, 220
Halil 219
Çerkez Mehmed 42
Çerkez Nazım 206, 216
Çırçırsuyu 117
Çiçek (Dzağig) 244
Çin Mektupları (Çinagan Namakani) 16
Çingeneler 104
Çingene 134
Çubukçu Sarkis 11
Çukurova 72, 243
Çürüksulu Mahmut Paşa (Nafıa Nazırı) 212

D
Damat Ferit Paşa 189
Darülfünun 13, 127, 243, 245
Daudet 17
David Der Movsesyan 132
Demokrat Parti 245
Der Zor 253
Dib u Dar 252
Dikili 245
Dikran Arpiaryan 18
Dikran Barsamyan 155, 157
Dikran Çögüryan 21
Dikran Esayan 48
Dikran Gamsaragan 17, 18, 19, 149
Dikran Karagözyan 123
Dikran Mesrob Kaligian 13
Dimitr Vlahov 123
Diran Gümüşgerdan
Gümüşgerdan 235
Diran Kelegyan 22, 25
Divan-ı Harb 220, 249
Diyarbakır 7, 10, 134, 146, 155, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 249, 251
Doğu Anadolu 38, 114, 129, 130, 133, 135, 137, 146, 157, 167, 177, 252
Dolmabahçe 7, 34
Dolores Nıvart Zohrab 34, 222, 223, 276, 280, 295
Dollis 231
Dolores 34, 116, 118, 277, 284
Dolores Nıvart 34, 276
Dolores Zohrab Liebmann 222, 223, 295
Domino 152
Don Kişot 122
Dönüş (Veratartsı) 30
Dörtyol 118
Dünya Gazetesi 245
Düyun-u Umumiye 85, 216, 252

E
Ebulula Bey 49
Ebüzziya Tevfik 246
Ecole de Droit 13
Eçmiyatzin 245
Eddie Arnavoudian 29
Edgar Şahin 115
Edirne 12, 14, 137, 159, 173, 249
Eftik Hanım11, 12, 33
Eğitim 135
El- Ledjat 213
El- Sülut Kabilesi 213
Elazığ 146
Eliz 34
Eliz Yordamyan 12
Eliz Mumcuyan 181
Elveda (Hrajeşd) 15, 24
Emek Sineması 9
Emile Zola 99
Zola 16, 17, 99
Enver Paşa 163, 166, 188, 206, 208, 211, 232, 243, 244, 250
Enver 187
Ereğli 47, 120, 191
Ergani 155, 210, 211
Erivan 223, 224, 246
Ermeni 75, 157
Ermeni askerleri 167
Ermeni Cemaati 62
Ermeni Edebiyatı 149
Ermeni Mebuslar 52, 63, 64, 66, 77, 82, 121, 129, 155
Ermeni mezarlığı 120

Ermeni Milletvekilleri 53
Ermeni nüfusu 133
Ermeni okulları 135
Ermeni reform programları 130
Ermeni Reformu 136, 137, 144, 157, 248
Ermeni Sorunu 6, 60, 112, 129, 133, 140, 177, 178
Ermeni Sosyalist 66
Ermeni Şehitleri 53
Ermenistan 138, 157
İstanbul Ermenisi 25
Türkiye Ermenistanı 134, 136
Ermeni Harfleri ve Matbaacılığı 153
Ermeni Milli Meclisi 39, 48, 58, 59, 60, 77, 78, 79, 81, 120, 121, 128, 131, 132, 144, 154, 168, 170, 247
Ruhani Kurul 58
Sivil (Cismani) Kurul 58
Ermeni Milli Nizamnamesi 58, 82
Ermeni tehciri 205, 244, 250
Ermeni Tiyatrosu 31
Ermenistan 252
Erzin 78
Erzincan 64
Erzurum 13, 63, 66, 67, 127, 129, 134, 146, 155, 157, 158, 167, 173, 174, 182, 183, 185, 186, 209, 210, 243, 244, 248, 251
Erzurum (Karin) 185
Erzurum Kongresi 186
Esayan Derneği 150
Esayan Okulu 150
Eskişehir 181, 186, 215, 220
Evkaf Dairesi 63

F

Fa'iz El Huseyin 213
Falih Rıfkı Atay 214, 245
Faşist Roma 245
Fatime Sultan 151
Fehim Paşa 42
Fehime Sultan 151
Feminizm 35
Ferit Paşa 86, 93
Fikri Bey (Halep Polis Müdürü) 202
Filistin 243, 245
Firuzağa Camii 41
Francisco Ferrer 100
Ferrer 100
Fransa 17, 76, 86, 87, 90, 93, 98, 101, 112, 116, 138, 148, 156, 164, 222, 247
Fransız 20
Fransız Elçiliği 13
Fransız Hükümeti 13
Fransızlar 244
Fransa Uluslararası Tarih Akademisi Derneği 153
Fransız Devrimi 49, 51
Fuad Paşa 53

G

Gabriyel Noradunkyan 152
Galata 15, 23, 160, 243
Galata Köprüsü 67, 164
Galatasaray Karakolu 42, 185
Garabed Basmacıyan 39
Garabed Karakaş 19, 20
Garabet Keropyan 173
Garabet Paşayan Han 127, 211
Garabet Ütücüyan 14, 18, 20
Gavroş 126, 253
Gayrı Müslim 66, 82, 83, 109
Gayrı Müslim Mebus 66
Gayrı Müslim mebuslar 82
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 125
Gedikpaşa 59
Getronagan Lisesi 244, 247
Getronagan Okulu 251

Ghent Üniversitesi 251
Gioumdin (Tahir) Bey 234
Girit
Girit Adası 125
Girit Milli Meclisi 125
Giritli 85
Goeben 166
Gomidas Vartabed 173, 245, 246
Soğomon Gevorki Soğomonyan 245
Gostan Zaryan 162, 251
Grand Hotel Restaurant Rod-Elfaradj Ahmet Loutfi Zehmé 239
Gregoryen 11, 30, 150
Grev 85, 86, 87, 89
Tatil-i eşgal 87, 89
Gulkoviç 146
Gusan Korosu 246
Guy de Maupassant 17
Maupassant 16, 17
Gülizar 38
Gümüşhane 183
Gümüşsuyu Apartmanı 7, 34, 184
Gümüşsuyu Askeri Hastanesi 34
Gümüşsuyu Caddesi 184

H

H. Apelyan 63
Hacı Alioğlu (Halo) 251
Hacı Onbaşı (Hacı Tellal Hekimoğlu) 192
Haçik Efendi 11, 12
Çubukçu Haçadur Efendi 11
Haçik Peltekyan 118, 184, 185, 187, 190, 197
Haçin (Saimbeyli) 247
Hagop Asadur 34
Hagop Babikyan 63, 77, 132, 291
Babikyan 65, 77, 132
Hagop Baronyan 15
Hagop Boyacıyan 63, 127
Hagop Hırlakyan 155
Hagop Kurken 19
Hagop Nargileciyan 173
Hagop Oşagan 116, 251
Hagopig 29
Hakimiyet-i Milliye 245
Hakkı Paşa 49, 113, 114
İbrahim Hakkı Paşa (Sadrazam) 122
Halaskar Zabitan 125, 154, 196
Halep 7, 63, 108, 128, 155, 191, 193, 194, 195, 196, 200, 201, 202, 203, 207, 209, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 244, 299
Halep Tramvay ve Elektrik Şirketi 47
Halide Edip Adıvar 246
Halide Edip 74
Halide Salih 74
Halil Berktay 6
Halil Bey 7, 68, 93, 139, 140, 141, 142, 154, 156, 157, 163, 166, 183, 188, 190, 191, 196, 197, 198, 199, 206, 212, 217, 220, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 244
Halil (Menteşe) Bey 140
Halil Bey (Menteşe) Hariciye Nazırı 212
Halil Menteşe 68, 190
Halil Menteşe Bey 246
Hallo (Arabacı) 204
Hamdi Bey (Beyoğlu Mutasarrıfı) 41
Hamdullah Suphi Tanrıöver 246
Hamid Bey (Beyoğlu Ceza Mahkemesi Reisi) 41
Hamid El Cabri (Dr) 195
Hamidiye Alayları 50, 143
Hamidiye muhafız alayları 129
Hamparsum Yeramyan 153

Hampartsum Boyacıyan 60, 63, 64, 66, 67, 132, 142, 210, 247, 291
Boyacıyan 65
Hampartsum 66
Murad 243, 247
Muradyan 66
Hanende Lem'i 41
Harbiye Okulu 180
Hareket Ordusu 70, 71
Harp Okulu 243
Harput 129, 134, 135, 146, 213
Harutyun Cangülyan 192
Harutyun Şahrikyan 122, 132, 139, 142
Şahrikyan 132, 158
Harutyun Vahabetyan (Patrik) 33
Hasan Cemal 243
Hasan Fehmi 66, 67, 216
Hasan Fehmi Bey 67
Hasan Tahsin Uzar 244
Hasköy 13, 14, 250
Haşim Bey 212
Hatice Sultan 151
Havran 213
Hayat Olduğu Gibi 17, 24, 25, 179, 227, 301
Haydarpaşa 185, 186
Haygagan Sinema (Ermeni Sineması) 253
Hayrenik (Vatan) 16, 17, 19, 60, 243
Hayrenik 17, 19, 31, 36, 79, 228
Hazarabedyan 207
Hazaros Ağa 184
Hazine (Tankaran) 248
Henry Morgenthau 208, 246
Herkesin Yıllığı (Amenun Daretsuytsı) 252
Hermine Anik Zohrab 222, 231, 277, 284
Hermine 118, 222, 231, 234, 235, 237, 284
Hermine Anik 34
Hermine Zohrab 282
Heybeli Ada 34
Hımayag Hosrovyan 151
Hınçak Partisi 132, 143, 168, 243, 247
Hınçak 20, 63, 65, 126, 132, 142, 168, 243
Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi 247
Hicaz Demiryolu Hattı 97
Hicim Gemisi 120
Hidayet (Polis Memuru) 185
Hilmi Paşa 75, 76, 128
Himayag Aramyan 122
Himayag Aramyants (Hidayet) 185
Himayag Peder Ekserciyan 122
Hindistan 253
Hisse-i Maarif 135
Hizbullah 6
Hoff 147, 157
Hollanda 157
Horizon 143
Hotel de L'ile des Princes 139
Hovannes Setyan 12
Hovhannes Çobanyan 243
Hovhannes Tolayan 253
Hovsep Medetyan 155, 181
Hovsep Şişmanyan 12
Hovsep Yusufyan 19
Hraç Zartaryan 118
Hrant Asadur 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 33, 34, 115, 117, 149, 150, 179, 247
Hrant Dink 6
Hrant 6
Hripsime Serengülyan 185, 207
Hristiyan 73, 79, 82, 113, 165, 177

Hukuk Fakültesi 49, 69
Hukuk Mektebi 13, 14, 49
Hukuk-u Ceza Müruru Kanunu 37, 49, 226
Hukuk-u Ceza Müruru Zamanları 49, 226, 303
Hukuk-u Umumiye 61
Humus 249
Hünkar 117
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 125, 127
İtilaf 127
Hüseyin Cahit Yalçın 63, 137, 187, 248, 274
Cahid Bey 200, 236
Hüseyin Cahit 69

I

I. Dünya Savaşı 155, 156, 157, 176, 243, 244, 245, 247, 249, 252
Birinci Dünya Savaşı 156
Dünya Savaşı 80, 154
I. Meşrutiyet 13
Ihlamur Yokuşu 249
II. Arşag 12
II. Mahmut 83, 250
Ilımlı Liberaller (Çapavor Azadagan) 122
Institut de Génie Civil 13
Isdepan Çıracıyan 155, 210, 211
Isdepan İspartalıyan 63, 291
Spartalıyan 65
Isdepan Karayan 131, 132, 138, 142, 155

İ

İbrahim Bey (Adliye Nazırı) 212
İbranosyan Kardeşler Kuruluşları 179
İcadiye 59
İdare-i maslahat 52
İkdam 125, 215
İknad Ağa 253
İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı (Arçi Ser, Arçi Pari) 28
İnci Pastanesi 9
İnger P. Pançuni Darakrutyan Meç (Yoldaş Pançuni Tehcirde) 253
İnger P. Pançuni i Vasburagan (Yoldaş Pançuni Van'da) 253
İnger Pançuni (Yoldaş Pançuni) 253
İngiltere 90, 93, 98, 138, 156, 164, 166
İngiliz 20
İngiliz Ordusu 167
İonescu 253
İran 11
İskenderiye 44, 246
İslahiye 193
İslam Hukuku 37, 73
İslam unsuru 79, 107
İsmail Canbulat 212
İsmail Hakkı (Amasya Mebusu) 67
İsmail Hakkı Bey (Bağdat Mebusu) 97, 98
İsmail Kemal Bey (Berat Mebusu) 70, 72
İsmet İnönü 248
İspanya 100
İstanbul 11, 13, 14, 20, 40, 49, 60, 188, 195, 243
İstanbul Barosu 39
İstanbul Ermenileri ve Patrikleri 247
İstanköy 249
İstiklal Mahkemesi 248
İsviçre 90, 93, 95, 101, 247, 250
İştip 44
İtalya 128
İttihad-ı Anasır 83
Anasır-ı muhtelif 112
Anasır-ı Muhtelif 112

İttihat ve Teavün Cemiyeti 56, 112
İttihat ve Terakki 6, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 75, 78, 79, 85, 94, 100, 102, 120, 122, 124, 127, 130, 139, 140, 141, 147, 148, 155, 163, 169, 173, 175, 176, 178, 179, 188, 199, 207, 216, 217, 220, 242, 246, 247, 248, 249, 250, 251
İttihat ve Terakki Cemiyeti 62, 80, 168
İttihatçılar 60, 61, 66, 68, 73, 75, 108, 125, 126, 127, 132, 137, 138, 140, 142, 146, 154, 158, 176, 217
İzmir 59, 63, 95, 118, 128, 148, 155, 217, 245, 246, 248
İzmirlioğlu Hanı 23
İzmirliyan Efendi 62
İzmiryantz Ödülü 252
İzmit 22, 31, 152

J

Jacob Künzler 207, 218
Jak Sayabalyan (Paylag) 22,152
Jaklin Çelik 27
Jamanak 44, 52, 60, 64, 253
James Etmekjian 27
Jenosid 6
Jeune Turc gazetesi 137
Joffre 163
Jön Türkler 6, 47, 50, 57, 98, 125, 251
Jön Türk 39, 40

K

Kabasakal Mehmed 42
Kaçadur Efendi 238
Kaçar Hanedanı 11
Kadıköy 18, 23, 33, 34, 123, 250
Kadıköy Kışlık Tiyatro 153
Kadri Bey (Ser hafiye) 41
Kafkasya 50, 131, 156, 159, 177, 247, 248, 252
Kahire 243, 246, 250, 253
Kahkaha (Khıntugı) 29
Kalenderyan (D. Ardavazt Dz. V.) 205, 206, 296
Kamer Şirinyan 179
Kamu Toplantıları Kanunu 85
Kandilli 33, 34
Kanun-i Esasi 37, 53, 102, 108
Kapriel Nerşabuh 12
Kapriyel Sevyan (Doktor) 19
Kara Köprü 204, 206
Karabet Tomayan 155, 210
Karadağ 49, 115, 136
Karadeniz 138, 166, 186
Karakeçi Aşireti 249
Karakin Lalayan 243
Karaköy 160
Karaköy Meydanı 14
Karekin (Krikor Zohrab) 15
Karekin Haçaduryan 191
Karekin Khajak (Çakalyan) 192
Karekin Khajak 150
Khajak 158
Karekin Pastırmacıyan 63, 127, 142, 157, 248, 291
Armen Garo 142, 157, 159
Pastırmacıyan 65, 66, 157
Karesi (Balıkesir) 249
Karnik Adil (Av) 40
Kasap Taşı 204, 205
Kasımpaşa 59
Kastamonu 188
Katolik 12, 28
Kavanin ve Nizamatın Suret-i Neşr ve İlanı Kanunu 107
Kavmiyet 111
Kavurzade Aziz Bey 49

Kaybolan Bir Nesil (Anhedatsadz Serunt Mı) 15, 184
Kaybolan Simalar; Krikor Zohrab'ın Hayatı ve Eserleri 152, 224
Kaybolmuş Makedonya 245
Kayseri 155, 210, 211, 247, 297
Kayseri Hanı 14
Kazım Karabekir 243
Keğam Der- Garabetyan 63, 127, 129, 155, 291
Garabedyan 65
Keğam Parseğyan 251
Kel Osman 184
Keldani 244
Kemal Bey (İaşe-i Umumiye Nazırı) 212
Kemalist Tiran 245
Kemaliye 11
Kemani Ağa 41
Kemençeci Vasil 41
Khars Köyü 38
Kıbrıs 252
Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa 137
Kılcıyan (Dr) 195, 201
Kınalıada 247
Kınalı (Proti) 34
Kırcaali 249
Kırklareli 137
Kıskançlık (Nakhants) 15, 24
Kızıl Saatler (Garmir Jamuts) 243
Kilikya 72, 75, 134, 235
Kilisenin Avlusu (Jamin Pagı) 30
Klara Zohrab 116
Klara 33, 119, 186, 187, 188, 189, 190, 201, 203, 204, 222, 230, 241, 275, 276, 277, 279, 308
Klara Yazıcıyan 33
Koçhisar 43
Kohar Aznavuryan 230
Konstantin Konstantinidis (İstanbul Mebusu) 82
Konya 180, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 200, 220, 230, 231, 232, 233, 234, 240, 244, 298, 308
Kozan 63, 66, 155, 192, 210, 247, 249
Kozmidi Efendi (İstanbul Mebusu) 67
Pandelaki Kozmidi 82
Köstence 119, 154
Krikor Malhas 150
Krikor Odyan 82, 252
Odyan 82
Odyanlar 148
Krikor Tavityan 170
Krikor Zohrab'ın Öyküleri (Krikor Zohrabı Noraveberı) 149, 227, 304
Kaybolan Simalar 152, 224, 227, 254, 302, 305
Krikoris Balakyan 132
Kris Fenerciyan (Silvio Ricci) 51
Kris 51
Kudüs 214, 215
Kuidon Lusinyan 253
Kuleli Askeri Lisesi 243
Kumkapı 38, 59, 127, 153, 167, 247
Kumkapı Eylemi 247
Kumkapı Ermeni Nümayişi 38
Kurtuluş Savaşı 6
Kuzguncuk 59
Kürkçüzade Mahmut Nedim Bey 203, 204, 205
Kürt 49, 50, 113, 129, 134, 186, 244
Kürt aşiretleri 50
Kürt Hoybun Cemiyeti 252
Kürtler 50, 157, 159
Kütahya 245

L
La Jön Türkî 47
La Paix Hastanesinde 246
La Turquie 44
Lacikov 38
Lacivert Han 14, 160
Lamartine 120
Lamoureux Korosu 245
Lavtacı Hristo 41
Le Play 250
Levanten 17
Levon Bey Papazyan 34
Levon Demircibaşyan 132
Levon Panos Dabağyan 182
Levon Paşalyan 16, 17, 22
Levon Şant 150
Levon Vartan 168
Levski Tiyatrosu 246
Liberal 58, 63, 65, 94, 103, 121, 127, 148, 155, 243
Libya 125
Limni 247
Londra 218, 237, 243
Lozan 245
Lrakir (Gazete) 14
Lusaper (Zühre Yıldızı) 243
Lusavoriç Okulu 15
Lusavoriçyan Okulu 12
Lübnan 38, 214

M
Madam Ledüki 41
Mağakya Ormanyan 152
Mahkeme-i Fevkalade 38
Mahmut Celalettin Paşa 151, 250
Mahmut Esat Bozkurt 176
Mahmut Şevket Paşa 70, 137, 152, 244, 250
Makedonya 44, 113, 114, 146
Makruhi 12
Makruhyan Okulu 11, 12
Makruhyan Mektebi 243
Maktağine 30
Malta 188, 245, 247, 248
Malumat Gazetesi 42
Manana' (Kudret Helvası) 253
Manhattan 222
Manik Berberyan 150
Manuk Humyudumyan 43
Manzume-i Efkar 252
Maraş 155
Marcel Leart 133, 134, 135, 136, 303
Mardiros Mınakyan 32
Marne 163
Mart (Mücadele) 243
Martin Hagopyan 179
Martin Niepage (Dr) 237
Masis 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 60, 79, 99, 148, 227, 228, 243, 247
Ruzname-i Masis 18
Mateos Nalbantyan 155, 192
Maupassant 17
Mayda 34, 251
Mazanderan 11
Mecelle 13, 104
Meclis-i Ayan (Senato) 71
Meclis-i Mebusan 36, 44, 66, 67, 69, 70, 77, 83, 85, 86, 94, 95, 97, 100, 101, 102, 110, 112, 113, 121, 126, 128, 129, 152, 154, 157, 165, 167, 182, 189, 204, 209, 246, 248, 249, 287, 292
Mebusan Meclisleri 89
Osmanlı Mebusan Meclisi 185
Osmanlı Meclisi 56, 60, 62, 65, 82, 120
Osmanlı Meclis-i Mebusanı 62
Medz Yeğern/ Büyük Felaket 246

Mehian (Tapınak) 251
Mehmed Ali Bey (Gümrük Nezareti Muavini) 41
Mehmet Abdülhalim Paşa 250
Mehmet Asaf Bey 75
Mehmet Emin Yurdakul 246
Mehyan (Tapınak) 149
Mekke 38
Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) 13, 15, 38, 195
Melkon Gürcüyan 21, 150
Menteşe 246
Mersin 244
Merşet (Arab) Pınar 203
Meşrutiyet 14, 37, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 59, 64, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 78, 79, 81, 85, 87, 93, 101, 102, 103, 112, 114, 120, 124, 125, 127, 130, 131, 169, 186, 216, 242, 244, 247, 248, 251
Anayasa 50, 56
Anayasanın Düzeltilmesi 55
II. Meşrutiyet 248
Kanun-i Esasi 82, 83, 85, 97, 109, 120
Meşruti Anayasa 45, 47
Meşrutiyet Türkiyesi 94
Osmanlı Anayasa Devrimi 79
Osmanlı Anayasası 82
Metropol Oteli 41
Mevlanzade Rıfat Bey 67
Mıgırdıç Simonoviç 12
Mıgırdiç Beşiktaşlıyan 251
Mıgırdiç Sinabyan Efendi (Nafıa Nazırı Vekili) 41
Mısır 38, 44, 46, 48, 168, 246, 250
Midilli 242
Mihran Damadyan 243
Mihran Zohrab 12, 183
Mikael Şamdancıyan 18
Milas 246
Millet 243
Milleti hakime 112
Milleti sadıka 112
Milletin Kalbi (Tseğin Sirdı) 251
Milli Aşireti 249
Milliyet Gazetesi 245
Mimar Kemalettin Caddesi 14, 297
Minas Çeraz 14, 15, 122, 153, 155, 210
Mirza Bey 38
Mithat Paşa 82
Mithat Şükrü (Bleda) 139, 155, 181, 198
Mizan gazetesi 214
Mkho Şahen 243
Moda 42
Montesquieu 16
Mordtmann (Dr) 178, 208
Mşak 143
Mshak 243
Muharebe Meydanından Yazılar 178, 227
Murad Rafaelyan Mıkhitarist Okulu 251
Murad Rafaelyan Okulu 243
Musa Bey 38
Mustafa (Reşid'in oğlu) 204
Mustafa Asım Efendi 63
Mustafa Efendi (Polis Komiseri) 193
Mustafa Fevzi Efendi 189, 233
Mustafa Kemal 186, 188, 217, 245, 248
Mustafa Şeref Bey (Özkan) 212
Musul 249
Muş 38, 63, 127, 129, 155, 167, 252
Mutedil Hürriyetperveran 80
Müfit Bey (Ergiri Mebusu) 67
Mühürdar 33
Mülkiye 244

Mülkiye Mektebi 244
Mülkiye Mektebi 244
Mürefte 12
Mürsel Selim Bey 62
Müslüm (Arabacı) 204
Müslüman 53, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 82, 83, 109, 113, 130, 134, 137, 165, 177, 245

N

Namus İçin (Badvi Hamar) 63
Nardik 16
Narlıkapı Kilisesi 56
Nasturi 249
Nazarbeg 243
Nazaret Dağavaryan 21, 63, 64, 66, 75, 192, 211, 291
Dagavaryan 66
Nazım Bey (Dr) 68, 69, 176, 200, 214, 218, 235, 236, 237
Nazım Paşa 154
Necip Melhame 43, 44
Necmeddin Molla (Kocataş) 188, 232, 233, 234, 236
Necmeddin Bey 234
Nerşin 166
Neşe Düzel 6
Neuchatel 250
Nevruz 47
New York 222, 223
Neyzen Aziz 40
Aziz Dede 41
Neyzen Aziz Dede 40
Nikoğos Tülbenciyan 14
Nişantaşı 180
Nor Or 48
Nor Or (Yeni Gün) 47
Nor Tar (Yeni Asır) 253
Noradunkyan Hanı 23
Norveç 157
Nubar Şahnazaryan 13
Nuri Bey 165
Nuruosmaniye 63, 168

O

O. Vanlıyan (Doktor) 193
Odessa 160, 243
Oksen Hocasaryan 19
Onnik İhsan 155
Onnik Mağazacıyan 251
Onnik Mazlumyan 195, 200
Mazlumyan 299
Onnik Terezekyan Virmiyan 127, 155, 210, 211
Arşag Vramyan 211
Orozdi Bak Ticarethanesi 58
Ortaköy 12, 13, 250
Ortodoks 138
Osman Fevzi Efendi 64
Osmanbey 117, 180
Osmanbey Parkı 179
Osmaniye 193, 198
Osmanlı 73, 94, 100, 114, 134, 148, 171
Osmanlı Hukuku 46
Osmanlı Hükümeti 50, 98
Osmanlı İmparatorluğu 57, 79, 82, 112, 136, 164
Osmanlı Mahkemeleri 44, 49
Osmanlı Maliyesi 109
Osmanlı Ordusu 115, 130, 131
Osmanlı Sosyalistleri 66
Osmanlı Şehitleri 54
Osmanlı tarihi 11
Osmanlı unsurları 110
Osmanlı üreticisi 95
Osmanlı Bankası 20, 92, 251
Osmanlı Devleti 6, 17, 45, 49, 50, 58, 82, 83, 89, 95, 97, 98, 102, 103, 113, 125, 133, 135, 136, 137, 146,

152, 156, 159, 163, 175, 176, 177, 178, 243, 247, 248, 250, 251
Osmanlı Ermenileri Yayıncılar Cemiyeti 152
Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti 57
Osmanlı Meşrutiyet Kulübü 48, 53, 59
Meşrutiyet-i Osmani Kulübü 56
Osmanlı- Rus Savaşı 84
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi 95
Osmanlıcılık 57, 82, 83, 84, 103
Ostant 47

P

Pagan Şarkıları (Hetanos Yerker) 251
Pangaltı 120, 179, 180
Panos Terlemezyan 273
Pantheon 246
Pareserats Tadron 12
Paresirats (Hayırseverler) Derneği 12
Paris 19, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 82, 100, 116, 119, 123, 131, 133, 148, 154, 178, 222, 244, 246, 248, 251, 252, 253
Pars Tuğlacı 7, 27
Paskal 12
Paskalya 30
Patrikhane 38, 51, 57, 59, 60, 126, 133, 134, 138, 142, 144, 153, 154, 155, 167, 169, 170, 179, 250
Ermeni Patrikhanesi 109
Patriklik Komisyonu 138
Pavlov(Bulgar mebusu) 128
Pazar Konuşmaları 245
Pembe Konak 168
Pera 9, 15, 43, 59, 63, 68, 150, 161, 184
Pera Palas 58
Perçemli Sokak 14
Pers Mektupları (Lettres Persanes) 16
Peter Cheney 49
Petersburg Oteli 42
Petit Champs Tiyatrosu (Tepebaşı Tiyatrosu) 153
Pozantı 252
Prens Sabahattin 2, 57, 58, 69, 249
Prknig Köyü 251
Progresif vergi 90
Puruvans 112
Püzant Bozacıyan 22
Püzant Keçyan 18, 19, 99, 122, 173
Püzantion 99
Püzantion (Bizans) 252, 253

R

Rafael de Nogales 218
Nogales 218
Rafael Karagözyan 173
Raffi Cemiyeti 79
Rahmetli (Lusahokin) 27
Ramgavar 126
Sahmanatragan Ramgavar 123
Raymond Kévorkian 132, 178, 181
Reji 85, 244
Reşit Bey (Dr) 194, 204, 206, 234, 241, 249
Mehmet Reşit Bey (Şahingiray) 248
Reteos Berberyan 14, 15, 35, 250
Rıdvan Paşa 253
Rıza Nur (Sinop Mebusu) 67
Rıza Paşa (Mekteb-i Askeriye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müdürü) 41
Rıza Tevfik 182

Rize 249
Robert Kolej 247
Roma Hukuku 13
Romanya 49, 119, 200, 235
Rössler 196, 200, 207, 219
Rum 28, 38, 44, 76, 82, 108, 114, 135
Rumeli 70, 73, 136
Rupen Sevag (Çilingiryan) 21, 251
Rupen Zartaryan 22, 48, 56, 60, 149, 169, 192
Rusinyanlar 148
Rusya 94, 131, 138, 140, 141, 144, 146, 156, 163, 164, 177, 247, 248, 252
Rus 20, 38, 50, 123, 146, 156, 159, 167, 247
Rus Büyükelçisi 40
Rus Çarı 157
Rus Elçiliği 61, 138
Rus Konsolosluğu 38, 40
Rus Ordusu 167
Rus Vatandaşı 44
Rus Vatandaşlığı 61
Ruslar 139

S

Saadettin Ferid Bey 189, 232
Sabah Gazetesi 25
Sahakyan Koleji 55
Said Paşa 121, 129, 165
Said-i Nursi 245
Sait Halim Paşa 10, 146, 163, 166, 170, 186, 209, 210, 249, 250
Said Halim Paşa (Sadrazam) 211
Sait Paşa 125, 244
Sakarya 245
Sakızağacı 68
Salih Efendi 188, 232
Samatya 55, 56, 59, 82
Sanasaryan Ermeni Okulu 186
Sançe Pançe 122
Sansaryan Hanı 249
Sarıyer 188
Sarkis Balyan 12
Sarkis Minasyan 161, 192
Sason 247, 251
Sasun 20
Satenik Mumcuyan 181
Sébastien Fumaroli 17
Sedayi Millet 125
Sadayı Millet 216
Selanik 70, 71, 78, 94, 97, 118, 188, 216, 248
Sendika 85, 86, 88
Seniha Sultan 250
Serbesti Gazetesi 67
Serdarzade Mustafa Efendi 63
Serents Şahrigyan 149
Sergo Vartanyan 243
Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun 85
Servet Gazetesi 42
Servet-i Fünun 245, 248
Sessiz Acılar 179, 227, 301
Sessiz Acılar (Lur Tsaver) 24
Sev Gadu (Kara Kedi) 253
Seyfettin Bey 180
Seyit Bey (Avukat) 151
Sıra Selviler Caddesi 41
Sıraselvi Mahallesi 43
Sırbistan 49, 136, 164
Sırp 84
Sırpuhi Dussape 34, 250
Siirt 244
Sima Gölgeleri- Hrant Asadur'un Silüetleri (Timasdverner) 247
Simon Mikaelyan 12
Simon Seferyan (Piskopos) 33
Simon Sehposyan 123

Simon Tıngıryan 38
Sirkeci 14, 62, 249, 297
Siruni
H.C. Siruni 150
Sivas 63, 75, 127, 134, 135, 146, 155, 157, 211, 237, 251
Sivas Vilayeti 135, 136
Sivaslı Murad 247
Siverek 192, 204, 238, 249
Sivil (Cismani) Kurul 122
Siyasi Nutuklar 56, 112, 226, 300
Sosyalist 58, 65, 66, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 100, 121, 178
Sosyalizm 66, 87, 88, 92, 93, 94
Soulier Velto Medevici 189, 232, 233, 234
Sovyetler Birliği 252
Spencer 93
Sporting Salonu 246
Steglitz 47, 119
Sultanahmet 63
Surhantag (Postacı) 23, 57
Suriye 169, 178, 208, 213, 214, 218, 239, 245
Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi 153
Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beşiktaş) 11
Surp Krikor Lusavoriç 11, 33
Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 34
Susurluk 6
Süleyman Nazif 149, 246
Süveyş Kanalı 167

Ş

Şahabeddin Süleyman 149, 246
Şahnazar 16
Şahnazaryan Okulu 13
Şakir Bey (Komiser) 205
Şakir (Komiser) 204
Şam 53, 215, 218, 220, 221
Şant 253
Şanzelize 47
Şark Tiyatrosu Tarihi 248
Şavarş Misakyan 150
Şebinkarahisar 63, 135
Şehrah Gazetesi 216
Şeriat 69, 73
Şevket Paşa 209
Şeyh Safvet (Yetkin) Bey 203
Şeytan Deresi (Sadanayi Tsor) 204
Şirak 243
Şişli 246
Şişli Ermeni Kabristanı 53
Şişli Mezarlığı 34
Şuayip Bey 49
Şura-yı Devlet 140, 152, 169, 188, 246, 250, 306
Şükrü Bey 176, 217, 248
Ahmet Şükrü Bey (Maarif Nazırı) 212
Şükrü el Asali (Aslızade Şükrü Bey) 195

T

Tahir Paşa 244
Tahsin (Dr) 206, 207
Taksim 7, 34, 43, 140, 152, 184, 283
Taksim Bahçesi 54, 56
Taksim Belediye Bahçesi 53
Takvim-i Vekayi 209, 210
Talat Bey 114, 130, 131, 138, 139, 142, 155, 163, 166, 170, 172, 173, 175, 177, 179, 181, 182, 183, 188, 191, 194, 195, 199, 200, 206, 207, 208, 209, 210, 232, 233, 234, 236, 239, 246, 247, 249, 284
Mehmet Talat Bey 137
Talat Paşa 7, 9, 130, 153, 155, 156,

157, 169, 170, 172, 174, 181, 182, 183, 187, 188, 189, 194, 210, 212, 214, 215, 220, 243, 247, 249, 250
Talebe-i Hukuk Cemiyeti 49
Tamburi Cemil Bey 40
Taner Akçam 168
Tanınmış Simalar (Dzanot Temker) 19, 21, 148
Taniel Varujan 149, 150, 251
Tanin 63, 69, 137, 164, 236, 248
Tanzimat 50, 67, 118
Tanzimat Edebiyatı 26
Tanzimat Fermanı 83
Tarafsızlar (Çezogner) 122
Tarkmançats Okulu 12, 13
Tasvir-i Efkar 137, 164
Taşkışla 68
Taşnaksutyun 50, 56, 60, 65, 66, 68, 75, 103, 121, 126, 132, 138, 154, 158, 159, 168, 170, 173, 185, 186, 248, 251, 252
Ermeni Devrimci Federasyonu 50, 60, 130
Taşnak 63, 65, 68, 103, 126, 127, 128, 140, 142, 155, 156, 157, 186, 191
Taşnaklar 65, 138
Taşnakzagan 122
Tatil-i Eşgal Kanunu 85, 86
Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkati 85
TBMM 246
Tebriz 252
Tecelli (1911) dergisi 245
Tefarik 28
Tehcir Kanunu 212
Tekirdağ 63, 77, 127
Teotik
Teotig 47, 222
Teotik (Teodoros Lapçinciyan) 1 3 , 252
Tepebaşı 42
Tepebaşı Bahçesi Kışlık Tiyatrosu 56
Tepeköy Mezarlığı 243
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 247
Tercüman-ı Hakikat 164, 243
Terreur Blanche (Beyaz Terör) 101
Terreur Rouge (Kızıl Terör) 101
Teşkilat-ı Mahsusa 6, 176, 186, 192, 210, 216, 217, 219, 221
Tevfik Bey (Dr) 195
Tevfik Bey 201
Tevfik Paşa 70, 74
Tılgadıntsi (Harutyun Harutyunyan) 22
Ticaret ve Ziraat Nezareti 244
Tiflis 242, 243, 245, 248, 251
Titreşimler (Sarsumer) 251
Tokat 135
Tokatlıyan 41, 48, 143
Tokatlıyan Kafe 162, 164
Tokatlıyan Mağazası 232
Tokatlıyan Oteli 82, 124, 164
Topkapı 59
Torkom 160
Tovmas Terziyan 12, 19
Tovmas Efendi 12
Tövbe Allahım (Meğa Der) 29
Trablus 253
Trablusgarp 121, 128
Trablusşam 246
Trabzon 121, 146, 186, 217
Tripoli 247
Tuney Köyü 251
Türk 103, 146, 157, 177, 189, 232, 248
Türk mebuslar 82

Türkler 55, 81, 136, 141
Türk Ocağı 246
Türk Tarih Encümeni 243
Türkiye 11, 135, 140, 166, 174, 177, 243, 247, 248, 249
Türkiye Cumhuriyeti 176
Türkiye Ermeni Edebiyatı 16
Batı Ermeni Edebiyatı 24, 27
Ermeni Edebiyatı 15, 16, 35, 251

U

Ulus Gazetesi 245
Union Française 246
Urfa 7, 10, 194, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 215, 218, 219, 233, 238, 241
Urfa (Edesya) 205

Ü

Üç Horan Ermeni Kilisesi 53, 109
Surp Yerrortutyun 34, 53, 56
Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi 188
Hayri Efendi (Ürgüplü) (Şeyhülislam) 212
Şeyhülislam Hayri Efendi 190
Üsküdar 40, 75, 79, 93, 167, 243, 250, 252
Üsküdar Raffi Çiftlik Bahçesi 79

V

V. Murat 151
Vahakn N. Dadrian 6
Vahan Bardizbanyan 128
Vahan Kahyayan 251
Vahan Levon Zohrab 222, 280
Levon 46, 55, 100, 118, 123, 277, 282
Vahan 222, 235
Vahan Levon 33, 34
Vahan Papazyan 63, 66, 111, 132, 139, 142, 155, 157, 158, 159, 210, 252, 291
Goms 252
Papazyan 65, 146
Vahan Tekeyan 48, 132, 150
Tekeyan 132
Vahan Vartabed Der- Minasyan 21
Vahdettin 188
Vahram Torkomyan 152, 153, 173
Vakit gazetesi 194
Van 20, 63, 111, 127, 129, 132, 134, 141, 146, 153, 155, 159, 167, 168, 171, 186, 210, 211, 214, 218, 244, 251, 252
Variété Tiyatrosu 63
Vartanants 117
Vartkes 7, 65, 66, 111, 112, 140, 143, 159, 173, 179, 181, 183, 186, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 216, 218, 220, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 274
Vartkes Efendi 67, 139, 184
Vartkes Ohannes Serengülyan 63, 127, 155, 173, 182, 185, 207, 210, 296
Vartkes Serengülyan 64, 169, 174, 206, 207, 213, 249, 291
Venedik 243, 245, 251
Venezuella 218
Verakazmial Hınçak Parti 243
Verçin Lur (Son Havadis) 253
Vıramşabuh Manuşyan 38
Vicdan Sesleri 24, 25, 80, 179, 227, 301
Vilayetler Belediye Kanunu 131
Ville de Juif Akıl Hastanesine 246
Viyana 154, 253
Von Goltz (General) 237

Voskan Mamigonyan 132
Voskan Mardikyan 183

W

Westenenk 157
Wiesbaden 119
William Cons 43

Y

Yahudi 98, 99, 137
Yahudiler 94
Yalak Dere Köyü 152, 306
Yanya 108
Yat Kulübü 71
Yeğişe Peder Ayvazyan (Papaz) 33
Yeğişe Turyan (Patrik) 122, 123, 132, 153, 170
Yeğya Demircibaşyan 15, 19
Yeni Osmanlılar 83
Yenice Köyü 151
Yeniköy 43
Yenovk Armen 18, 123
Yeramyan Okulu 153
Yergrakunt (Yerküre) 15
Yergrakunt 35, 60
Yervant Odyan 22, 81, 126, 160, 252
Yervant Tolayan 126, 173, 253
Yetvart Zohrab 12
Yezidi 249
Yıkıntılar İçinde (Averakneru Meç) 153
Yıldız Camisi 43
Yordam Dağı Mahallesi 12
Yunanistan 49, 114, 125, 128, 136, 247
Yunan 84
Yunus Nadi 164
Yüksek Kaldırım Tekkesi 40
Yükün Altında (Zmraghda) 29

Z

Zabel Asadur 17, 18, 36, 117, 149, 150, 247
Sibil 20
Sibil (Zabel Asadur) 19
Zabel Esayan 48, 149, 153, 251
Zabel Yesayan 18
Zafer 47
Zare Bardizbanyan 173
Zareh Dilber 169, 183
Dilber 235, 236, 237
Dilber Efendi 234
Zareh Yusufyan 17, 18, 20
Zaven Der Yegyayan (Patrik) 142, 155, 170
Zaven 143, 197
Zeki Bey 214, 216, 217
Zeytindağı 245
Zeytun 20, 123, 167
Zeytun Ermenileri 61, 168
Zina 36, 37
Zinovyev 40, 42
Ziraat Fakültesi 244
Zohrabner Köyü 11

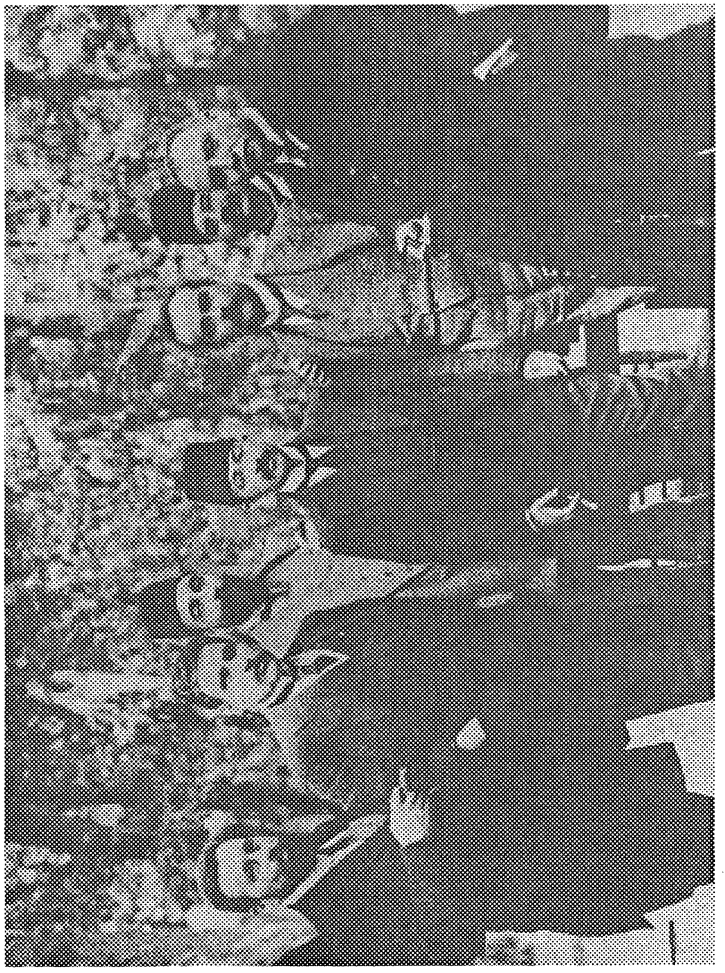
KRİKOR ZOHRAB
(1861- 1915)

Krikor Zohrab

Krikor Zohrab
Panos Terlemezyan'ın (1865- 1941) deseni

Krikor Zohrab, sevdiği mekânlardan İstanbul Alemdağ'da dostlarıyla Sağdan Sola: Krikor Zohrab, Vartkes Serengülyan, Hüseyin Cahit Yalçın, Mehmet Cavit Bey (Maliye Nazırı), Bedros Hallacyan (Nafıa Nazırı), Bimen Şen (Bestekâr) (1911)[770]

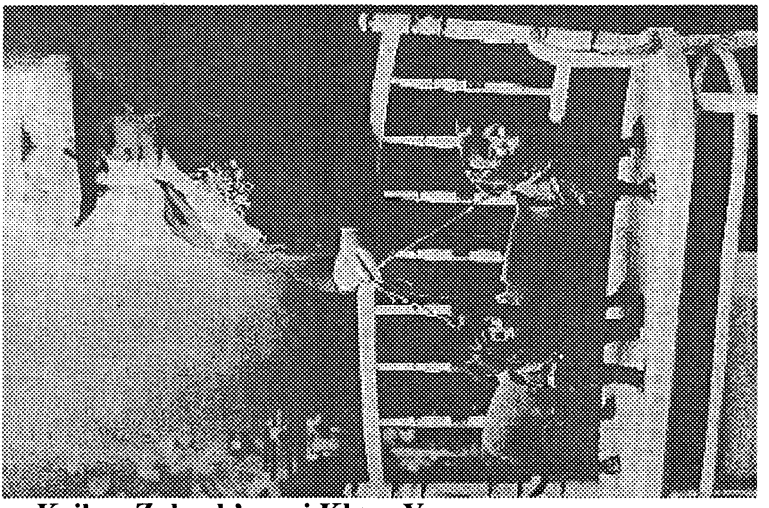
770. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

Klara Yazıcıyan
Zohrab

Zohrab'ın eşi
Klara Yazıcıyan

Krikor Zohrab'ın eşi Klara Yazıcıyan

Krikor Zohrab'ın kızı Dolores Nıvart

Klara Zohrab ve çocukları
Ayakta: Levon (Solda), Dolores (Sağda)
Ortada: Lucy- Hermine, Yerde: Aram[771]

771. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, s. 16.

Krikor Zohrab'ın Gençliği- 1876[772]

Krikor Zohrab'ın gençliği- Beyoğlu[773]

772. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm
773. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

Zohrab, 1900[774]

Klara Zohrab[775]

774. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm
775. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

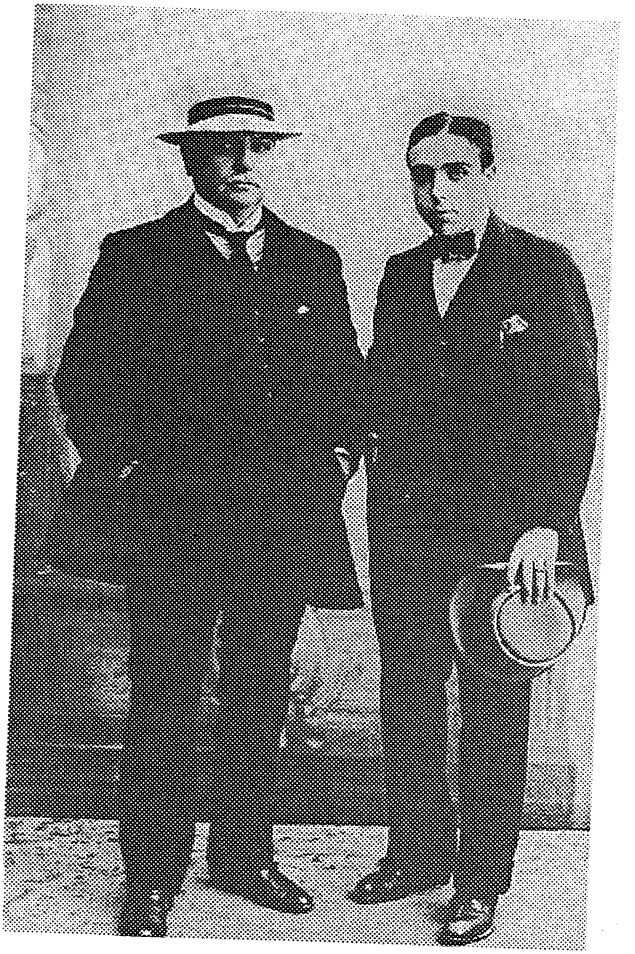

Dolores Zohrab[776]

Vahan Levon Zohrab[777]

776. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm
777. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

KRİKOR ZOHRAB ve OĞLU ARAM[778]
Zohrab, 1910 yılı Ağustos ayında İstanbul'dan gittiği Brüksel'de, Almanya'da okuyan küçük oğlu Aram ile buluşarak, Brüksel Uluslararası Sanayi Fuarı'nı gezmiş ve bir de fotoğraf çektirmişlerdi

778. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

Hermine Zohrab[779]

779. http://carteasoaptelor.ro/?p=690

Levon ve Aram Zohrab (Soldan sağa)
Krikor ve Klara Zohrab'ın çocukları[780]

780. http://carteasoaptelor.ro/?p=690

Krikor Zohrab evinin arka balkonunda[781]

781. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

Krikor Zohrab, Taksim, Ayazpaşa'da son oturduğu Azaryan Apartmanı'nın ön balkonunda[782]

Dolores ve Hermine Zohrab[783]

782. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm
783. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

Zohrab ve Talat'ın 1915'de son buluştukları yer İstanbul, Beyoğlu, İstiklal Caddesi, Cercle D'Orient Kulübü (Apraham Paşa Yeramyan'ın Konağı)[784]

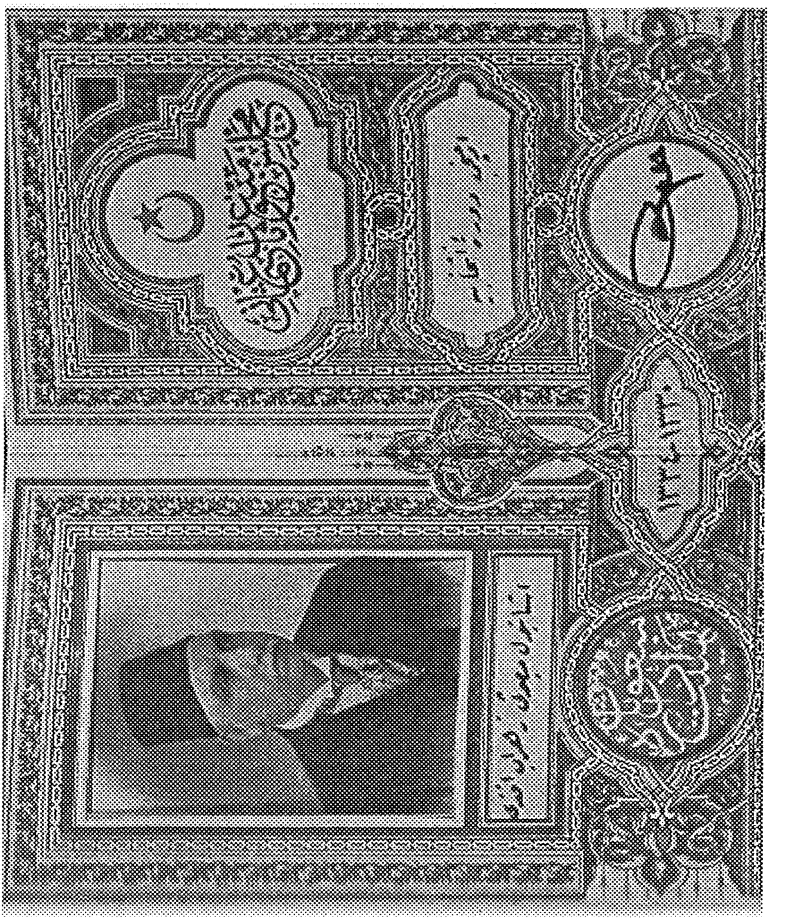
784. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/photo.htm

KRİKOR ZOHRAB

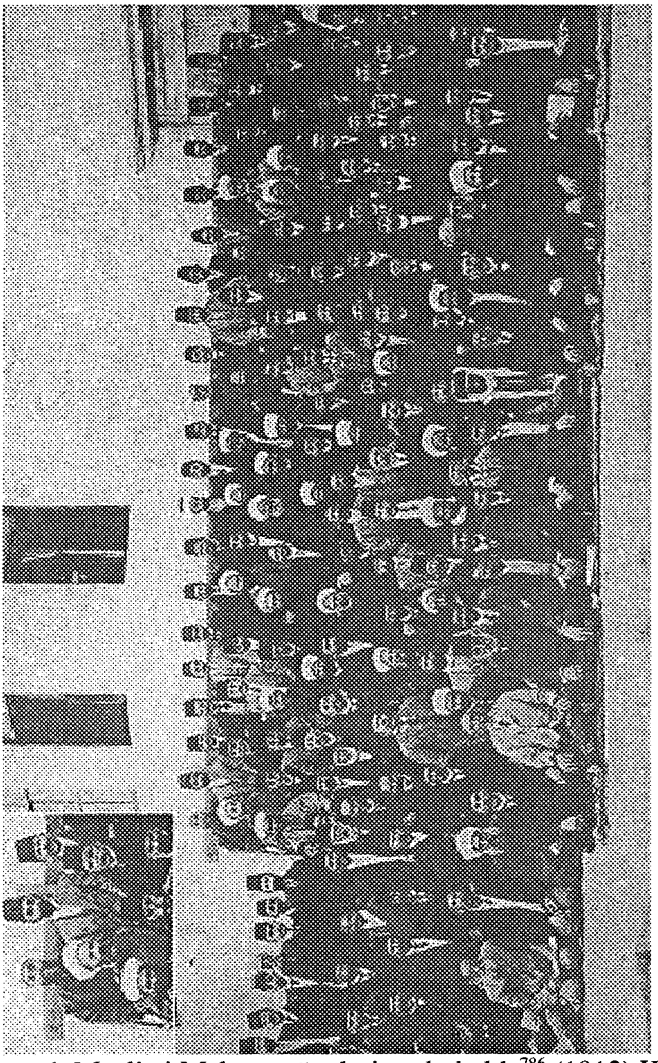

KRİKOR ZOHRAB

1914'te Meclis-i Mebusan'a seçilen İstanbul Mebusu Krikor Zohrab'ın hüvviyet varakası[785]

785. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, s. 63.

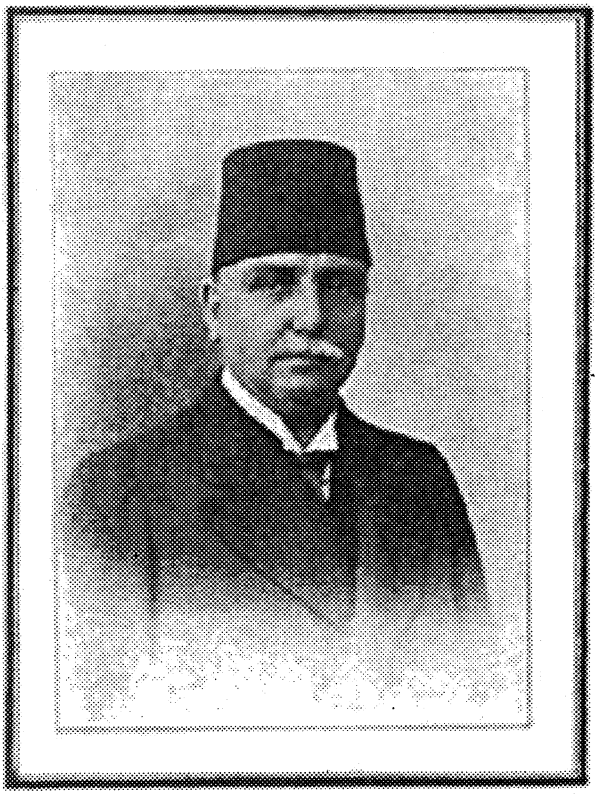

Osmanlı Meclis-i Mebusan üyeleri toplu halde[786] (1912) Krikor Zohrab, arkadan ikinci sırada, soldan ikinci

786.*Toplumsal Tarih*, Temmuz 1998, Sayı 56.

1908 Seçimlerinde Meclis-i Mebusan'a seçilen Ermeni Mebusları Yukarıdan aşağıya soldan Sol sütun : Krikor Zohrab (İstanbul) Hagop Babikyan (Tekirdağ) Vartkes Serengülyan (Erzurum) Vahan Papazyan (Van) Orta sütun: Hamparsum Boyacıyan (Kozan) Bedros Hallacyan (İstanbul) Sağ sütun: Keğam Der- Garabetyan (Muş) Karekin Pastırmacıyan (Erzurum) Nazaret Dagavaryan (Sivas) Isdepan İspartalıyan (İzmir)

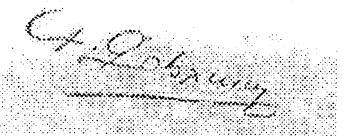
1908- 1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan Albümünde
İstanbul Mebusu Zohrab Efendi

Krikor Zohrab

Krikor Zohrab

Krikor Zohrab'ın kızı Dolores Zohrab Liebmann
(13 Ocak 1896 İstanbul - 15 Ekim 1991 New York)[787]

787. http://carteasoaptelor.ro/?p=690

Krikor Zohrab ile birlikte öldürülen Erzurum Mebusu Vartkes Ohannes Serengülyan

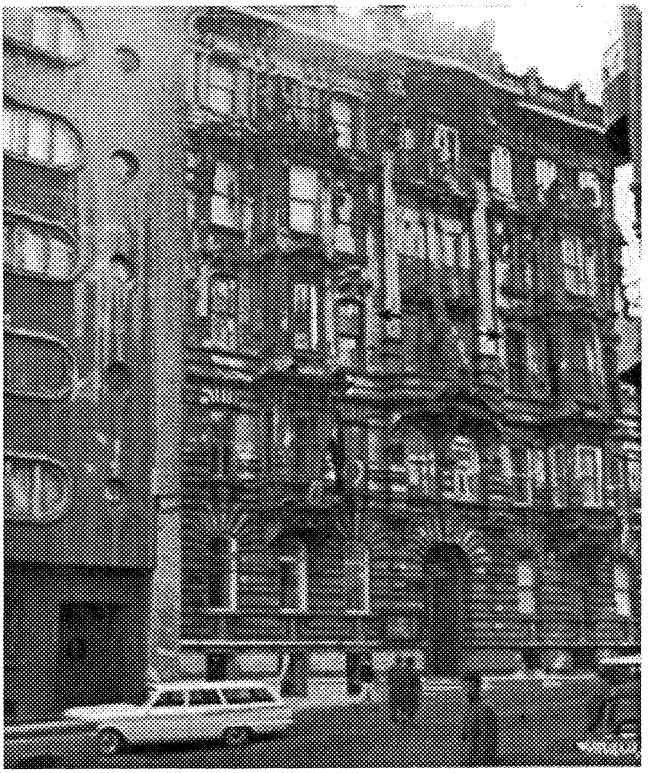

Krikor Zohrab ile birlikte öldürülen
Urfa Ermenileri ruhani lideri Vardapet
(Archimandrite) Artavazd Kalenderyan[788]

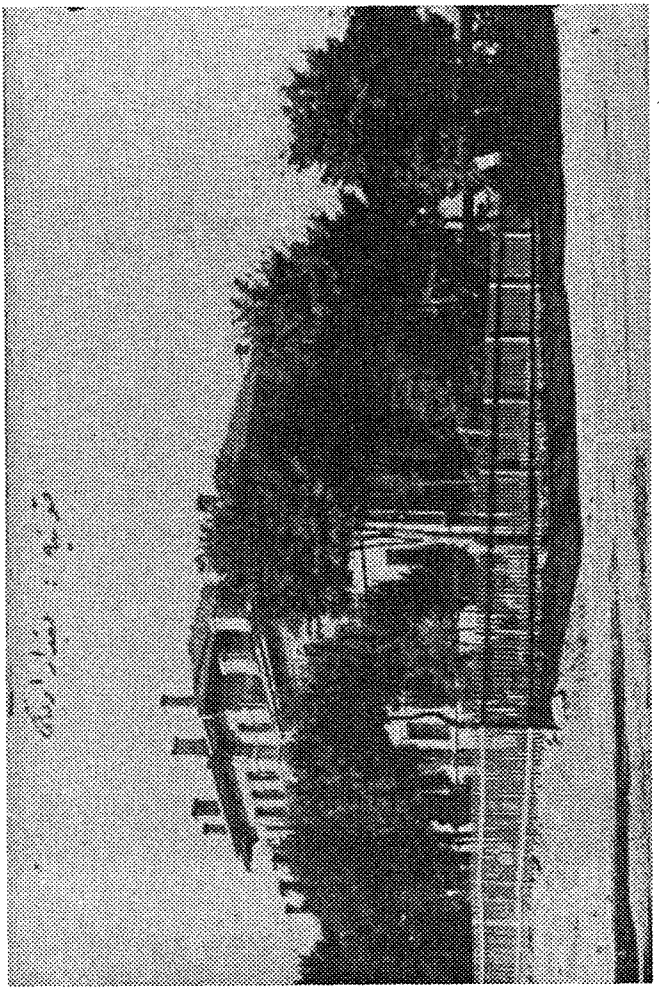
788. Carlos Bedrossian, "Urfa's Last Stand, 1915", Edited By Richard G. Hovannisian, Armenian Tigranakert/ Diarbekir and Edessa/ Urfa, Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California, 2006, s. 516.

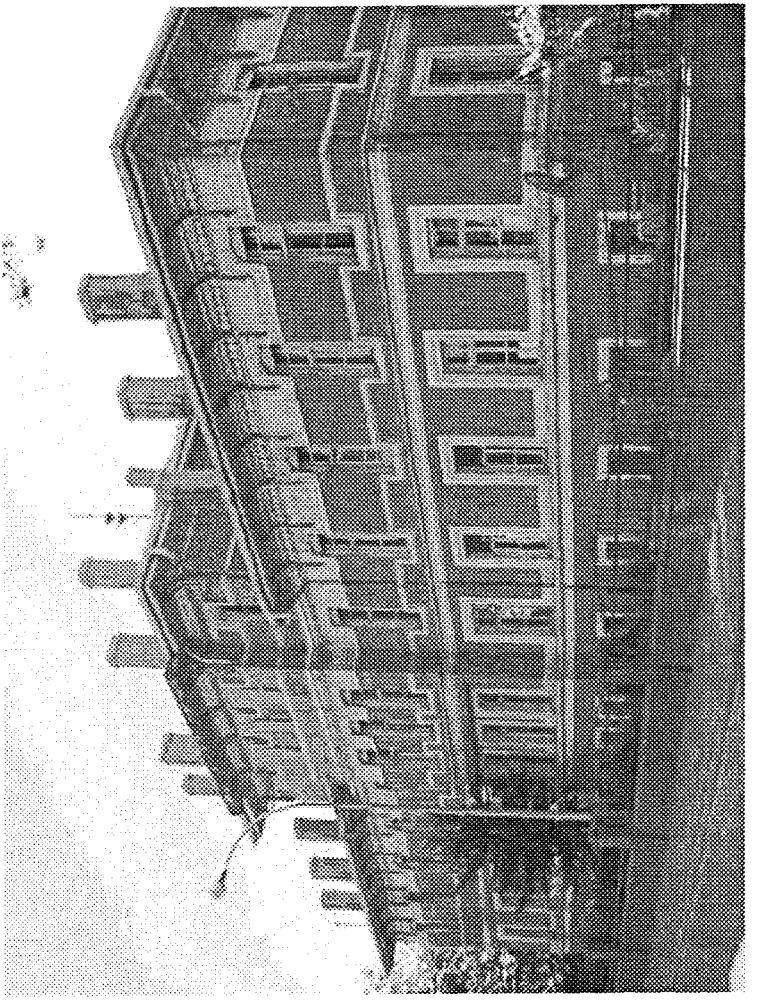
Zohrab'ın İstanbul'daki Bürosu, Sirkeci, Mimar Kemalettin Caddesi, Kayseri Hanı, No. 28

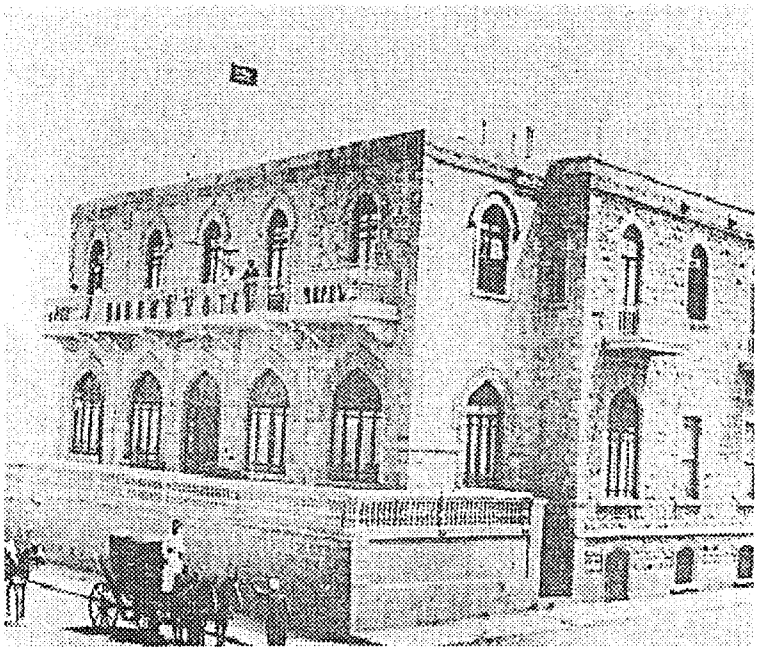
Zohrab'ın İstanbul'daki son evi, Beyoğlu,
Ayazpaşa, Azaryan Apartımanı, 26.

1912'de Tren İstasyonun gelmesiyle İstasyon Meydanı'na yapılan ve Krikor Zohrab'ın Konya'da tutuklu olarak kaldığı Bağdat Hotel

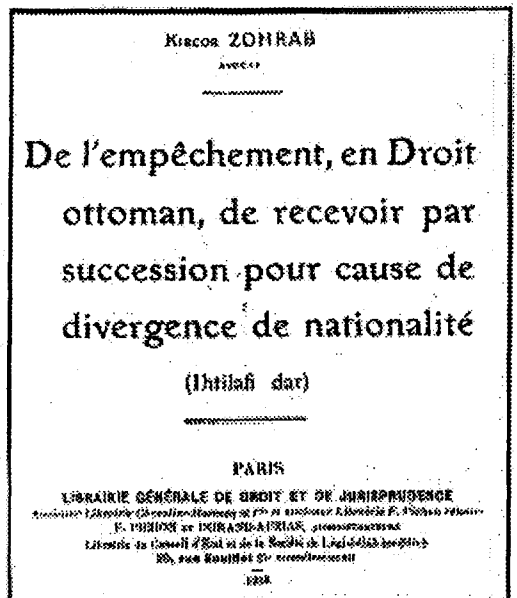
Konya'da Bağdat Hotel'in şimdiki görünüşü

Krikor Zohrab'ın ölüm yolculuğunda Halep'te sık sık gittiği Ermeni Mazlumyan ailesinin 1901'de hizmete açtığı Baron Hotel (1918)

Krikor Zohrab'ın Halep'te bulunduğu Baron Hotel'in günümüzdeki görünüşü

Krecor ZOHRAB

De l'empêchement, en Droit ottoman, de recevoir par succession pour cause de divergence de nationalité

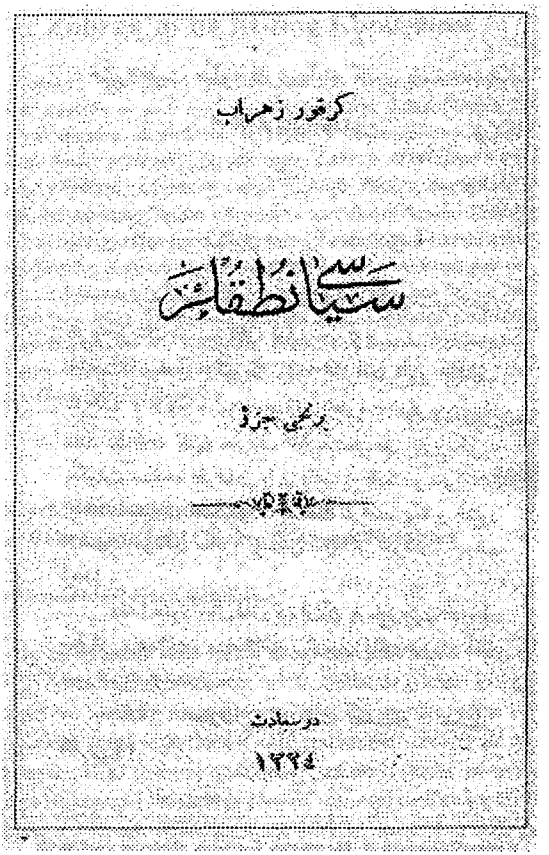
(Ihtilaf dar)

PARIS

LIBRAIRIE GÉNÉRALE DE DROIT ET DE JURISPRUDENCE

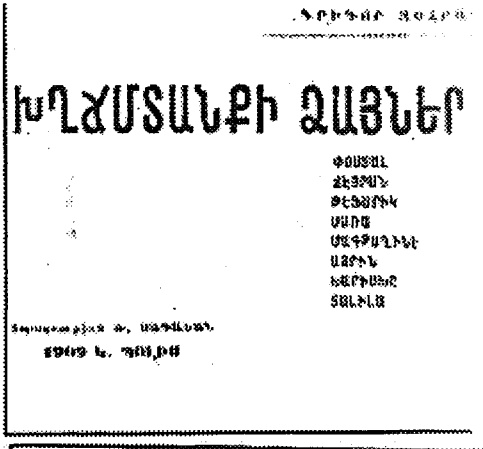
Halklar ve Irkların Birliği Osmanlı Hukukunda Milletlerin Ayırımı Sebebiyle Mirasın Taksiminde Doğan Engeller- 1908 Krikor Zohrab[789]

789. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891- 1922, İstanbul, 2004, s. 391.

Siyasi Nutuklar- 1908[790] Krikor Zohrab

790. *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab, Öyküler*, Aras Yayınları, 2001, s. 172.

ԽՂՃՄՏԱՆՔԻ ՁԱՅՆԵՐ

Vicdan Sesleri- 1909 Ghıgcmıdanki Tzayner Krikor Zohrab[791]

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

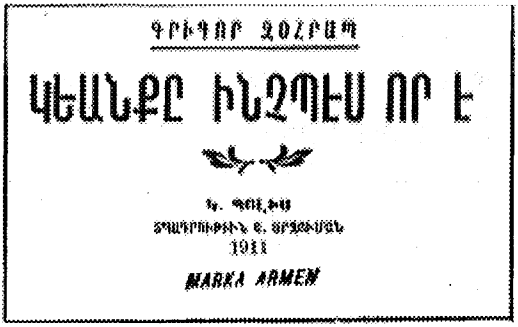
ԼՈՒՌ ՁԱՅՆԵՐ

1911

Sessiz Acılar- 1911 Lur Tsaver Krikor Zohrab[792]

791. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri,* C.3, 1891- 1922, İstanbul, 2004, s. 454.

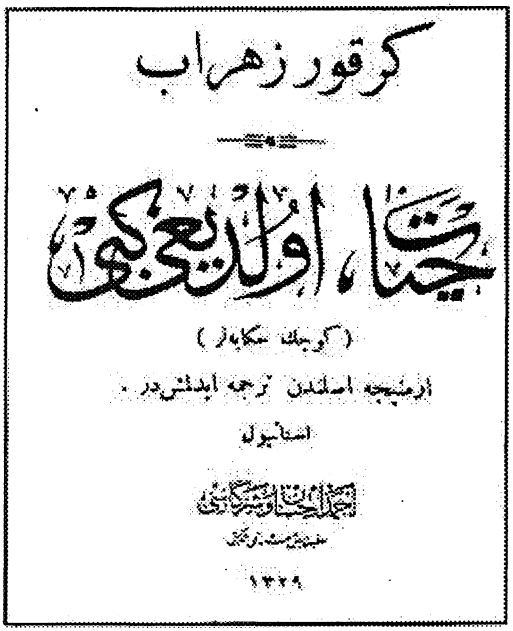
792. a.g.e. s. 546.

ԿԵԱՆՔԸ ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ Է

1911

MARKA ARMEN

Hayat Olduğu Gibi- 1911 Giyankı İnçbes vor e Krikor Zohrab[793]

كركور زهراب

حياتنا، اولديغمز كبي

(كوچك حكايه)

ارمنجه اصلندن ترجمه اولنمشدر .

استانبول

١٣٢٩

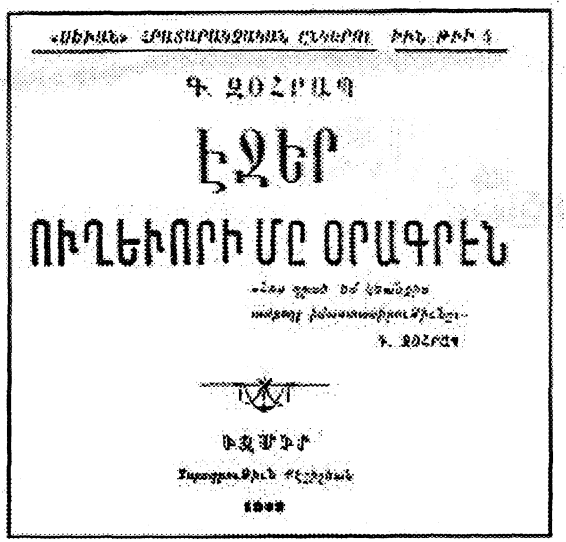
Hayat Olduğu Gibi- 1913 Krikor Zohrab[794]

793. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri,* C.3, 1891-1922, İstanbul, 2004, s. 547.

794. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi,* 2008, s. 61.

Kaybolan Simalar; Krikor Zohrab, Hayatı ve Eserleri (Anhedatsoğ Temker; Krikor Zohrab, ir ganki yev ir kordzi) Arşag Alboyacıyan, 1919

Գ. ՋՕՀՐԱՊ

ԷՋԵՐ

ՈՒՂԵՒՈՐԻ ՄԸ ՕՐԱԳՐԷՆ

Գ. ՋՕՀՐԱՊ

Bir Yolcunun Günlüğünden Sayfalar- 1922
Eçer Uğevori mı Orakren Krikor Zohrab[795]

795. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891- 1922, İstanbul, 2004, s. 875.

حقوق جزا

مؤلفی

دعوی وکیللرندن ودارالفنون عثمانی حقوق فاکولته‌سی معلملرندن

درسعادت مبعوثی

کرکور زهراب

مکتب حقوقده تقریر اولنان درسلردن

ترتیب ایدلشدر

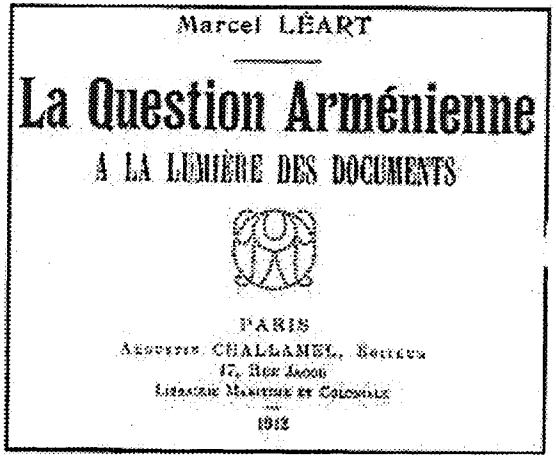
استانبول

احمد سافی پك مطبعه‌سی — یره یاقلده نومرو ۲۲

۱۳۲۵

Hukuk-u Ceza Müruru Zamanları- 1909
Krikor Zohrab[796]

796. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.3, 1891- 1922, İstanbul, 2004, s. 454.

Marcel LÉART

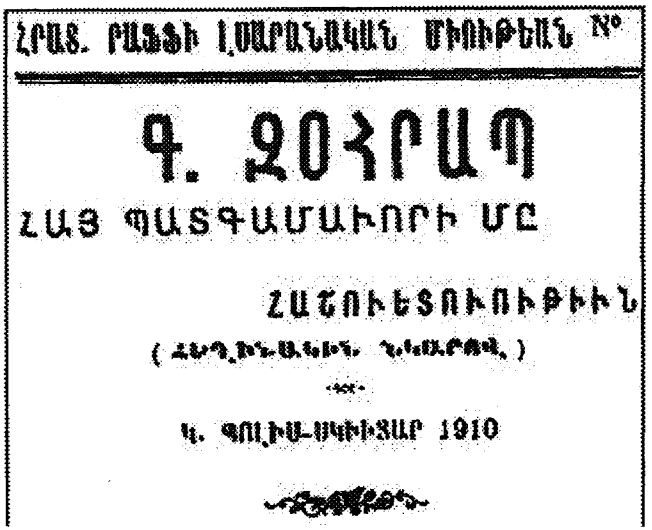
La Question Arménienne

A LA LUMIÈRE DES DOCUMENTS

PARIS

1913

Belgeler Işığında Ermeni Sorunu La Question Armenienne A La Lumiere Des Documents Marcel Leart 1913 (Krikor Zohrab)[797]

ՀՐԱՏ. ԲԱՆՑԻ ԼՈՒՍԱՆՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ №

Գ. ԶՕՀՐԱՊ

ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԻ ՄԸ

ՀԱՇՈՒԵՏՈՒԹԻՒՆ

(ԱՍՊԱՏԱՒԵՐ. ՆԿԱՐՈՎ.)

Կ. ՊՈԼԻՍ-ՍԿԻՒՏԱՐ 1910

Bir Ermeni Mebusun Muhasebesi- 1910
Hay Badkamavori Mı Haşvedıvutyunı Krikor Zohrab[798]

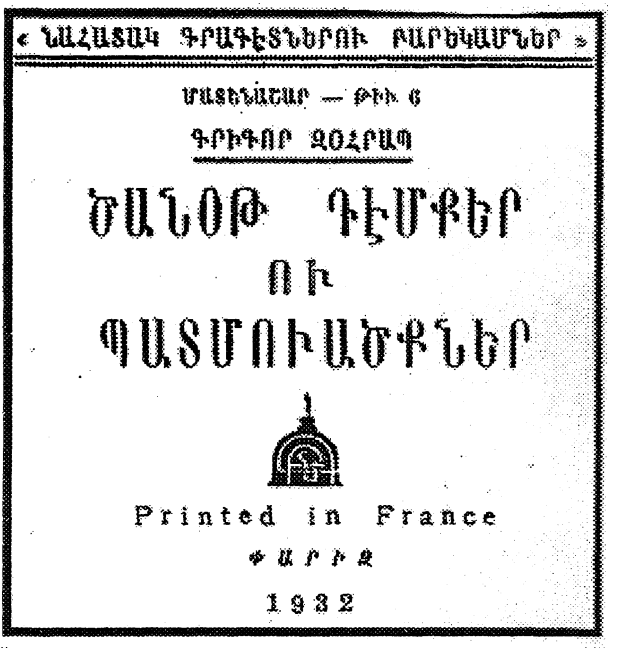
797. a.g.e. s. 626.

798. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, 2008, s. 48.

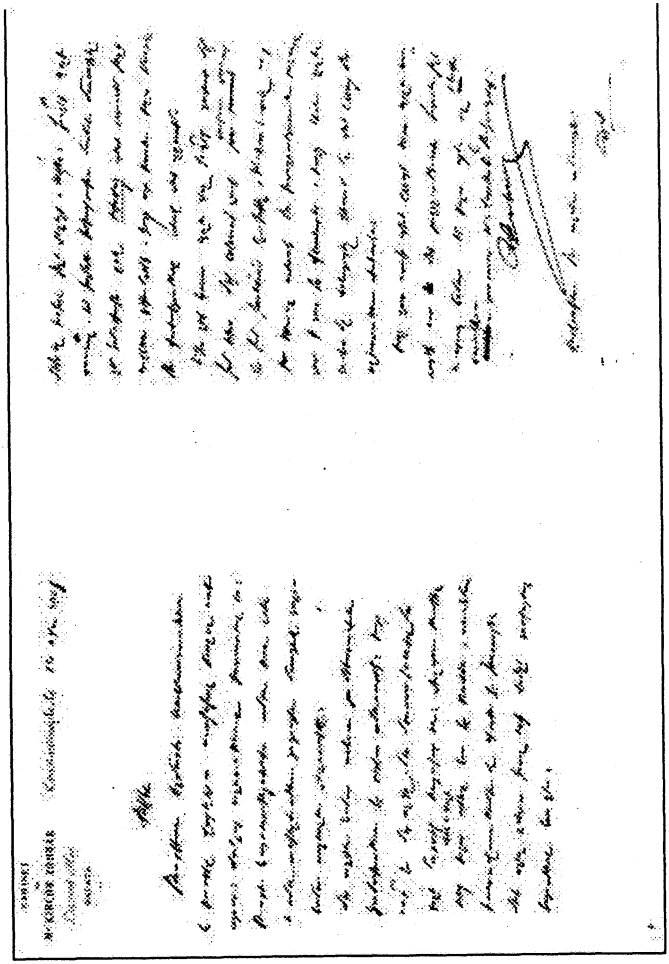
Krikor Zohrab'ın Öyküleri
Krikor Zohrabi Noraveberı- 1913[799]

799. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, 2008, s. 61.

Tanınmış Simalar ve Öyküler
(Tzanot Demker U Badmıvadzkner) Paris, 1932[800]

800. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C.4, 1923- 1966, İstanbul, 2009, s. 187.

Krikor Zohrab'ın, 1/14 Ağustos 1908'de gazeteci, şair, yazar ve çevirmen Zabel Esayan'ı 'Nor Or' (Yeni Gün) gazetesinde çalışmağa davet eden mektubu[801]

801. http://www.iatp.am/resource/artcult/zohrab/handwriting.htm

داخلیه ناظری پاك افندی حضرتلرینه

عرض ایدرم ،

ارمنیلرك اراضی مسئله‌سنه متفرع بر یمنی حکومته عرض ایلك کستاخلق و نتیجهٔ
محققه مضاربت ایدیلدیکی صورتده بوقبیل سوءاستعمالاتك اولدیغی پیلدیکمدن برابر اشبو عریضه‌ی ذات
والالرینه ایراد ایلدیکمدن اولان و ایکی یوز قرق خانه‌لك توجه بر قریه‌لك خرابدیغی
ایشیدیلرك اوفراسیان پاشا افندی توقاریسنك رجاسنه قارشو کلیه ممکن اولدیغندن
کندوسنی حضور عالیلرینه تقدیم و باشکزی آغرلمه جرأتیاب اولدم .

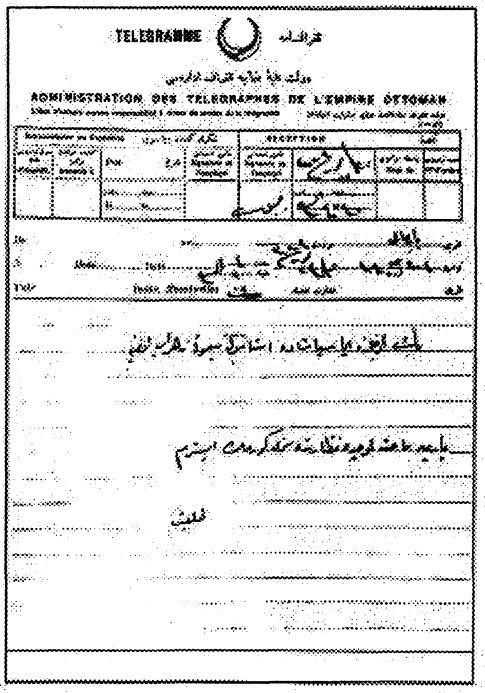
ذات مسئله سند خلاصه‌سنه بر حق تصرفك تأمینی استدعاسندن عبارت اولوب
حد ذاتنده پك بسیط ایکن شورای دولت حدود ثابته‌ده شویله اولور غیر ثابته‌ده
برچه‌اولور دیه‌رك پروژه‌دیرمشدر . اراضیده اعتبار حدوده اولوب مقدار زراعه‌اولدیغی
اراضی قانونده مطلق اولدیغی ذکر ایدلمشته بالفعل حدودی ثابت ویا ضبط ایدلمش اولدیغی
کوره ایجابات قانونیه‌دن تبدل ایده‌جکندن مساغ یوقدر . عما کلك و دوائر دولتك
معاملاتی‌ده حدوده مطلق صورتده رعایت طرزنده‌در . حتی بویله ایکن شورای دولت
بر اجتهاد کبی ایله کوپلیلرك حقی ابطال ایچون برقول احداث ایتمشدر . ارمنیلر حائز
اراضیدن کندیلرینه افاده اولنماسی‌ایچون دعوی مقارن برسیاست اولدیغنه وسلم وغیرمسلم
مناقشلر آرمسنده‌کی عادهٔ الفتصادیه‌ده بیطرف قالمسی لازم کلن حکومتك دائما مسلمه
عصابات صورتیله اخذ موقع ایلدیکنه شو عرض ایتدیکم شورای دولت قراری پك
پارلاق بر دلیل ومثال تشکیل ایدییورد . بر کبی فکرلره تبعیت ایدن بر اداره‌نك حائز
هیچ‌بر خوض اولمه‌سیجه‌ی وقتیله مجلس مبعوثانده رجوعی مذاکره عرض واتیان ایتمش
ایدم . شو وسیله ایله‌ده ذات عالیلرینه تکراره اجتسار ایدییورم .

شایه حکومتجه تلقیب اعتبار سیاست دائر یدیکم قالمشدر . — لقد ورسوی —
عرض ایدم و ارمنیلر ایچون استحصال عدالته اوفاق بر امکان متوفر موجود ایسه بو
امکانی ، بر مقدمهٔ خیر اولق اوزره ، شو چاره کوپلیلرك ایشنده آثار فسیه‌سیله
کوسترمکه همت پرورمکزی رجا و بیان تعظیمات ایلرم افندم حضرتلری .

ف ٤ مارت سنه ١٣٢٩ زهراب

İzmit'te 240 haneli Yalak Dere Ermeni Köyü'nde ikamet eden köylülerin topraklarının ellerinden alınması ile ilgili olarak Şura-yı Devlet'çe verilen kararın düzeltilmesi için İstanbul Mebusu Krikor Zohrab Efendi'nin Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey'e yazdığı 17 Mart 1913 tarihli müracaatı[802]

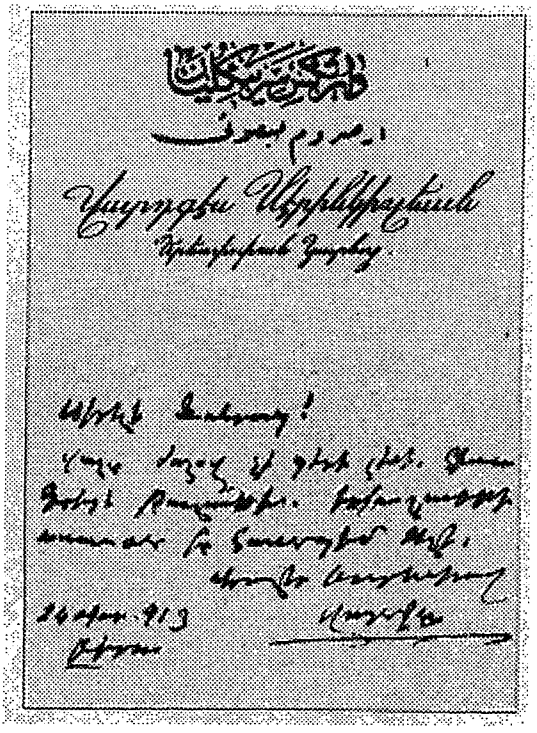
802. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, 2008, s. 57.

TELEGRAMME

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

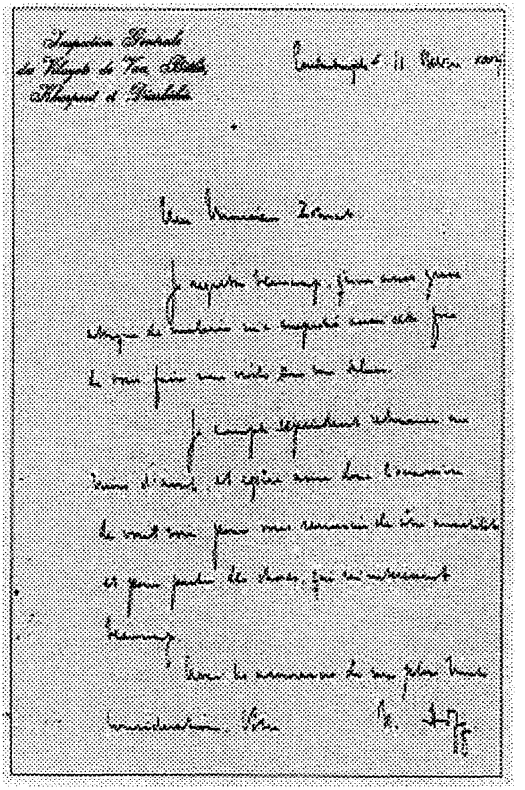
Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Meclis-i Mebusan üyesi Krikor Zohrab'a gönderdiği 11 Ağustos 1913 tarihli telgrafı: "Beyoğlu'nda Ayazpaşa'da İstanbul Mebusu Zohrab Efendi'ye, Yarın saat 15.00'de Nezaret'te sizi görmek istiyorum. Talat"[803]

803. a.g.e. s. 58

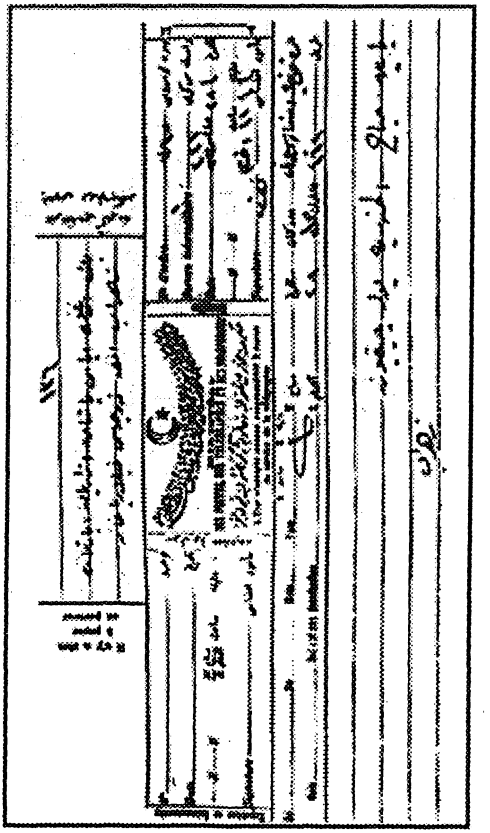
Vartkes Serengülyan'ın Krikor Zohrab'a gönderdiği Ermenice bir not: "Sevgili Zohrab! Yarın toplantı olmayacak. Talat'a şimdi yazdım. Pazartesi sabahı sana uğrarım. Sevgi dolu selamlar. Vartkes. 24 Ağustos 1913, Pera." "Vartkes Serengülyan Erzurum (Ermenice, Garin) mebusu" ibaresi görülüyor.[804]

804. Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 223.

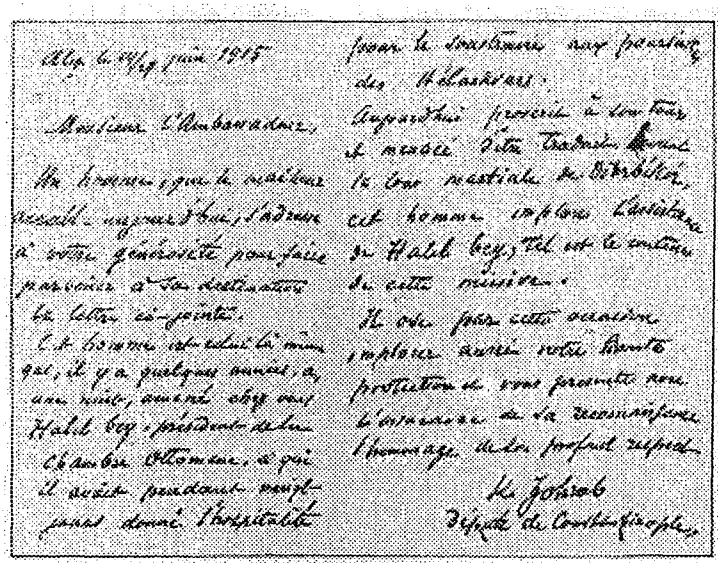
8 Şubat 1914'te imzalanan reform anlaşması gereğince "Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır Genel Müfettişliği" görevine atanan Norveçli binbaşı Nikola Hoff, Dünya savaşı başlayınca geri dönmek zorunda kalmıştı. Hoff'un Krikor Zohrab'a yazdığı 11 Ekim 1914 tarihli veda mektubu.[805]

805. a.g.e. s. 223

Krikor Zohrab'ın ölüm yolculuğunda, Konya'dan karısı Klara Zohrab'a gönderdiği ve Adana'ya gitmek üzere yola çıkacağını bildiren 10 Haziran 1915 tarihli telgrafı.[806]

806. Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi*, 2008, s. 74.

Krikor Zohrab'ın İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Wangenheim'e Halep'ten gönderdiği 14/ 27 Haziran 1915 tarihli Fransızca mektubu.[807]

807. Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, Aras Yayınları, 2005, s. 223.